

**KARLHEINZ
DESCHNER**

**Η ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ**

**ΑΡΧΑΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ
Α΄ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ, ΑΠΑΤΕΣ ΘΑΥΜΑΤΩΝ
- ΛΕΙΨΑΝΩΝ - ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΩΝ**

ΚΑΚΤΟΣ

Περιεχόμενα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Χριστιανικές πλαστογραφίες στην αρχαιότητα 13

Πλαστογραφίες στην προχριστιανική ειδωλολατρία 14· Η έννοια της πνευματικής ιδιοκτησίας υφίσταται από χιλιετίες 16· Λογοτεχνικές πλαστογραφίες στους Έλληνες 24· Λογοτεχνικές πλαστογραφίες στους Ρωμαίους 28· Κίνητρα πλαστογραφίας 31· Πλάνες και πλαστογραφίες στις πρώτες θρησκείες 33

Πλαστογραφίες στην Παλαιά Διαθήκη και το περιβάλλον της 40

Βίβλοι του κόσμου και μερικές ιδιαιτερότητες της χριστιανικής Βίβλου 41· Γυναικείες μορφές στον κόσμο της Βίβλου 46· «Σε αυτή τη λάσπη, σε αυτή τη λάσπη...» - Αντιπολίτευση στην Παλαιά Διαθήκη κατά τους αρχαίους και νεότερους χρόνους 49· Τα πέντε βιβλία του Μωυσή, τα οποία δεν έγραψε ο Μωυσής 52· Άλλες πλαστογραφίες στην Παλαιά Διαθήκη και το περιβάλλον της 66· Η ιουδαϊκή αποκαλυπτική 79· Άλλες πλαστογραφίες του ιουδαϊσμού (της διασποράς) 84· Ιουδαιοχριστιανική συνεργασία 90

Πλαστογραφίες στην Καινή Διαθήκη 94

Το λάθος του Ιησού 95· Προπομποί των πλαστογράφων 99· Τα «ιερά κείμενα» πληθαίνουν ή Τετρακόσια χρόνια συλλογισμοί της τρίτης υπόστασης του θεού 102· Ο σεβασμός της έρευνας για το Άγιο Πνεύμα 109· Οι χριστιανοί πλαστογραφούσαν πιο συνειδητά απ' ό,τι οι Ιουδαίοι και με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα 114· Γιατί και πώς πλαστογραφούσαν 119· Ούτε το Κατά Ματθαίον ούτε το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο ούτε η Αποκάλυψη του Ιωάννη προέρχονται από τους Αποστόλους στους οποίους τα αποδίδει η Εκκλησία 127· Στην Καινή Διαθήκη

υπάρχουν έξι πλαστές «επιστολές του Παύλου» 137· Όλες οι «καθολικές επιστολές» της Καινής Διαθήκης, σε κάθε περίπτωση επτά στον αριθμό, είναι πλαστές 144· Παραδείγματα παρεμβάσεων στην Καινή Διαθήκη 152

Πλαστογραφίες της εποχής μετά την Καινή Διαθήκη και της αρχαίας Εκκλησίας „ 160

Όλοι πλαστογραφούσαν, περισσότερο από όλους οι κληρικοί 161· Και σε εκκλησιαστικούς κύκλους χρησιμοποιούσαν κατά καιρούς «απόκρυφα» Ευαγγέλια 167· Πλαστογραφίες Ευαγγελίων με το όνομα του Ιησού 171· Πλαστογραφημένα Ευαγγέλια και άλλα κείμενα με το όνομα ενός Αποστόλου 173· Πλαστογραφίες προς τιμήν της Αγίας Παρθένου 179· Πλαστογραφίες στο όνομα όλων των Αποστόλων 182· Πλαστές Πράξεις Αποστόλων 189· Φανταστικές επιστολές και φανταστικά πρόσωπα 193· Πλαστογραφίες με το όνομα εκκλησιαστικών Πατέρων 196· Ένας χριστιανός πλαστογράφος «επί αιώνες ο Αρχιδιάσκαλος του Δυτικού Κόσμου...» 206· Πλαστογραφίες για τη θεμελίωση της ιστορικότητας του Ιησού 211· Πλαστογραφίες για την αύξηση του γοήτρου των χριστιανών απέναντι στους Ιουδαίους και τους ειδωλολάτρες 213· Οι περισσότερες Πράξεις Μαρτύρων είναι πλαστογραφημένες, θεωρούνταν όμως στο σύνολο τους ως ιστορικά ντοκουμέντα πλήρους αξίας 218· Σχεδόν όλες οι λίστες επισκόπων για την τεκμηρίωση της αποστολικής παράδοσης είναι πλαστογραφημένες 235· Πώς η απολογητική προσπαθεί να δικαιολογήσει τις παλαιοχριστιανικές πλαστογραφίες 251· Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα - Η ευσεβής απάτη επιτρέπεται εξ αρχής στο χριστιανισμό 256

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η απάτη των θαυμάτων και των ιερών λειψάνων 267

Η απάτη των θαυμάτων 268· Ο Ιησούς χρησιμοποιεί πασίγνωστες μεθόδους 272· Το ευαγγελικό οπλοστάσιο θαυμάτων - Τίποτα δεν είναι πρωτότυπο 274· Η απάτη της «προφητικής απόδειξης» του χριστιανισμού 279· Θαύματα στα «Απόκρυφα» ή Ένας καπνιστός τόννος ζωτανεύει 285· Οι μάρτυρες επισκιάζουν τα πάντα 290· Η «πρώτο-

μάρτυρας» 300· Μοναχοί και επίσκοποι ως θαυματοποιοί 304· Οράματα σαν μελίτσα 319· Ο Θρύλος: «Η πνευματική τροφή του λαού» ή «μεγάλα, αναίσχυντα, Θρασέα, επιτήδεια, παπικά ψεύδη» 325· Από το *miraculum sigillum mendacii* στους καθολικούς απολογητές 332

Η απάτη των ιερών λειψάνων

341

Η χριστιανική λειψανολατρεία είναι μόνο η συνέχεια της ηρωολατρείας των Ελλήνων 344· Ιεραρχική οργάνωση και στον τομέα των λειψάνων: Από τα εξέχοντα κομμάτια της σορού των αγίων έως τις τρίχες από το γένι και τη σκόνη 349· Αυξανόμενη «ζήτηση» νεκρών αγίων, η ανεύρεση και τα θαύματα τους 352· Από τα αυτοκρατορικά εμβλήματα έως το λίπος αρκούδας ή «Στην αρχή υπήρχε η αυθόρμητη ευλάβεια...» 359· *Ευλογίες* και σκελετοί που ταξιθεύουν 364· Υπολείμματα της Παναγίας ή «Όλη η αθλιότητα της ανθρωπότητας...» 368· Σπά-νια κομμάτια και διαμαρτυρίες 373

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η απάτη των προσκυνημάτων

377

Προσκυνήματα: Μια έμμονη ιδέα της προχριστιανικής ήδη εποχής 378· Ασκληπιός, ο Θεός με τα «αγαθοεργά χέρια», και Επίδauρος, η Λούρδη των ειδωλολατρών 384· Σάραπης, Ίσις και Παρθένος Μαρία 389· Το προσκύνημα στον προχριστιανικό ιουδαϊσμό 392· Οι απαρχές του χριστιανικού προσκυνήματος των Ιεροσολύμων - Από το «εύρη^ια του Τιμίου Σταυρού» έως την Πανάγια Ακροβυστία 394· Η προσκυνή-τρια Αιθερία: «Ο απλοϊκός τρόπος... και η εύπιστη αθωότητα» της «...έχουν κάτι το τρομερά ελκυστικό, που σε κερδίζει» (Επίσκοπος Αύγουστος Μπλούνταου του Έρμλαντ) 404· Ω θαυμάσια Ιερουσαλήμ 409· Άλλες ατραξιόν για τους προσκυνητές της Παλαιστίνης 413· Από τον τάφο του Αβραάμ έως την κόπρη του Ιώβ 418· Στο δρόμο για την κορυφή: Από τους «άγιους τυφλοπόντικες» στους «ορθούς» 421· Έρ-χομαι κοντά σε σένα, θεέ μου 426· Το προσκύνημα μιας αγίας, για την οποία εικάζεται ότι δεν υπήρξε ποτέ 437· Ο πλούτος των προσκυνημά-των αυξάνει ραγδαία με τα αφιερώματα 442· Προσκυνήματα και θαύ-ματα - Περί του μάρκετινγκ στους «τόπους της θείας χάριτος» 446·

Η Λούρδη των παλαιοχριστιανικών χρόνων 450· Οι φανταστικοί Άγιοι «Κύρος» και «Ιωάννης» 455· Οι δύο γιατροί Κοσμάς και Δαμιανός - Κερί, λάδι καντηλιών και γιατροσόφια που αυξάνουν τον ανδρισμό 459· Σπάνια κομμάτια της Ρώμης 462

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ 471

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 501

ΣΓΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 531

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

«Έχουμε σήμερα πολλά ιερά κείμενα με ψεύτικο όνομα συγγραφέα, όχι επειδή γράφτηκαν με τέτοιο όνομα, αλλά επειδή αποδόθηκαν εκ των υστέρων στο φορέα του». (Ωστόσο και το πρώτο συνέβαινε —και μάλιστα όχι τόσο σπάνια!) «Τέτοιες "πλαστογραφίες" των πραγματικών συμβάντων συναντώνται σε ολόκληρη την αρχαιότητα, ιδιαίτερα έντονα στο ισραηλιτικό και ιουδαϊκό πρώτο στάδιο του χριστιανισμού, και συνεχίζονται στη χριστιανική Εκκλησία της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα». Arnold Meyer¹

Πολλοί άνθρωποι, ίσως οι περισσότεροι, φοβούνται να δεχτούν ότι γίνονται χονδροειδείς απάτες ειδικά στον τομέα που γι' αυτούς είναι «πανάγιος». Τους φαίνεται αδιανόητο να ορκίζονται κάποιοι επίσημα, στο όνομα του Θεού και Κυρίου, ότι άκουσαν και είδαν πράγματα από πολύ κοντά, και παρ' όλα αυτά να είναι συνήθεις απατεώνες. Εντούτοις, ποτέ δεν διαπράχτηκαν τόσες πολλές και ασυνείδητες απάτες, ποτέ δεν ειπώθηκαν τόσα πολλά ψέματα, όσο στον τομέα της θρησκείας. Ειδικά στο χριστιανισμό, τη μοναδική αληθινή και ψυχοσωτήρια θρησκεία, οι δόλιες παραπλανήσεις εξαπλώνονται σαν επιδημία, μια αχανής ζούγκλα απάτης ανοίγεται από την εποχή της αρχαιότητας —και κορυφώνεται το Μεσαίωνα. Αφού ακόμη και τον 20ό αιώνα γίνονται μαζικές και επίσημες πλαστογραφίες. Ο J. A. Farrer θέτει σχεδόν απελπισμένος το ερώτημα: «Αν αναλογιστούμε όλα όσα προέκυψαν από αυτή τη συστηματική απάτη, όλες τις διαμάχες ανάμεσα σε πάπες και κοσμικούς ηγεμόνες, τις εκθρονίσεις βασιλέων και αυτοκρατόρων, τους αφορισμούς, τις ανακρίσεις της Ιεράς Εξέτασης, τα συγχωροχάρτια και τις αφέσεις αμαρτιών, τους διωγμούς, τις θανατώσεις στην πυρά κ.λπ., και σκεφτούμε ότι όλη αυτή η άθλια ιστορία ήταν το άμεσο αποτέλεσμα μιας σειράς πλαστογραφιών [...], τότε αισθανόμαστε ότι πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως τη διαρκή επίδραση στα πεπρωμένα της ανθρωπότητας είχε λιγότερο η αλήθεια και περισσότερο το ψέμα»².

Τώρα, βέβαια, η απάτη με τις μεγαλύτερες συνέπειες, η απάτη που κατέστρεψε τις περισσότερες ψυχές, η λογοτεχνική πλαστογραφία, δεν είναι επινόηση των χριστιανών. Το ίδιο ισχύει και για τη θρησκευτική ψευδεπιγραφία που σχετίζεται στενά με τη λογοτεχνική. (Ψευδεπίγραφο είναι ένα κείμενο με ψεύτικο όνομα, ένα κείμενο που δεν προέρχεται από εκείνον για τον οποίο λένε ότι το συνέταξε σύμφωνα με τον τίτλο, το περιεχόμενο, την παράδοση.) Τα πλαστογραφήματα και τα ψευδεπίγραφα ήταν γνωστά και πριν το χριστιανισμό, όπως εξάλλου και όλα τα άλλα —αν εξαιρέσουμε το θρησκευτικό πόλεμο. Πλαστά κείμενα υπήρχαν ήδη στους Έλληνες και τους Ρωμαίους, υπήρχαν από την πρώτη έως και την ελληνιστική περίοδο και την περίοδο των αυτοκρατόρων, υπήρχαν στους Ινδούς σοφούς, στους Αιγυπτίους ιερείς, στους Πέρσες βασιλείς και κυρίως στον ιουδαϊσμό³.

Σε ολόκληρη την αρχαιότητα συνηθιζόταν μια ευρεία, πολύ διαφοροποιημένη πρακτική πλαστογραφιών. Την καθιστούσε δυνατή η μεγάλη ευπιστία της εποχής. Αλλά θα ήταν λάθος να συναγάγουμε τη «νομιμότητα» των πλαστογραφιών από την ευπιστία απέναντι στο μεγάλο αριθμό τους. Δεν είμαι ο πρώτος που διαπιστώνει ότι ο μεγάλος αριθμός των πλαστογραφιών είναι αποτέλεσμα της ευπιστίας εκείνης της εποχής. Ήδη από την εποχή του Ηροδότου, όταν τον 5ο αιώνα π.Χ., με το εμπόριο βιβλίων (ένα ζωηρό εμπόριο αντιγράφων σε σχετικά χαμηλή τιμή), κυκλοφόρησαν στην Αθήνα συγγράμματα, άρχισαν να ασκούν κριτική στις πλαστογραφίες, όρισαν κριτήρια γνησιότητας, ανέπτυξαν κάποιες μεθόδους για την αποκάλυψη τους στα πιο διαφορετικά

είδη της λογοτεχνίας, πολλές φορές μεθόδους σχολαστικής ακρίβειας, αν και τα πλαστά κείμενα που ανακάλυπταν ήταν ακόμη σχετικά αθώα. Και η αρχαία αισθητική καταδίκασε τη λογοκλοπία, εφόσον υπήρχε απάτη εκ προθέσεως⁴.

Σίγουρα δεν μπορούμε να μεταφέρουμε" τόσο απλά στην αρχαιότητα τη δική μας κριτική (και — αχ! — τόσο ηθική) συνείδηση. Αλλά, παρόλο που εκείνη η εποχή δεν καταδίκασε γενικά την πλαστογραφία ως βαρύ ηθικό έγκλημα, έτσι όπως την εννοούμε σήμερα, δεν την αντιλαμβανόταν και ως κάτι το αυτονόητο, δεν τύγγχανε γενικής αποδοχής. Εύκολα μπορούσαν μεν να παραπλανήσουν, να «παραμυθιάσουν» έναν αρχαίο αναγνώστη που ήταν συνήθως αφελής, άκριτος και υπερβολικά εύπιστος, που δεν διέθετε ψυχολογικούς και ηθικούς ενδοιασμούς, και είχε ιδιαίτερη προτίμηση στην «μυστικιστική» λογοτεχνία, αλλά τέτοιους καταναλωτές αναγνωσμάτων βρίσκουμε αρκετούς και στον ύστερο 20ό αιώνα. Ωστόσο, οι διαφορές ανάμεσα στα φιλολογικά κριτήρια των δύο εποχών δεν είναι τόσο θεμελιώδεις. Η αρχαιότητα διέθετε κριτήρια γνησιότητας (τα οποία δεν ήταν καθόλου ευκαιριακά), συχνά αποδεικνύεται η ύπαρξη μιας άγρυπνης ευαισθησίας και ειλικρινούς αγανάκτησης για τις αποκαλυπτόμενες πλαστογραφίες. Τα ψευδεπίγραφα θεωρούνταν ήδη τότε «μια παλαιά, αν και όχι τόσο έντιμη, φιλολογική κληρονομιά» (Rist)⁵.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ «ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ» ΥΦΙΣΤΑΤΑΙ ΑΠΟ ΧΙΛΙΕΤΙΕΣ

Το φαινόμενο της πλαστογραφίας —εννοούμενο εδώ,

λίγο ή πολύ, ως έγκλημα, επομένως ως εξαπάτηση ή παραπλάνηση εκ προθέσεως, συνδεόμενο με απόδοση ευθυνών— προϋποθέτει την ιδέα της πνευματικής ιδιοκτησίας. Γιατί, εάν δεν υπάρχει αυτή η ιδέα, δεν υπάρχει και πραγματική πλαστογραφία.

Καθώς η απουσία της έννοιας της «πνευματικής ιδιοκτησίας» βόλευε πολλούς, ιδιαίτερα τους πιστούς χριστιανούς λόγω των αναρίθμητων χριστιανικών απατών, αμφισβήτησαν την ύπαρξη της στην κλασική αρχαιότητα και τους ύστερους αρχαίους χρόνους, τη διέψευσαν μάλιστα κάποιοι από τους οποίους μόλις θα το περιμέναμε, όπως ο Gustav Mensching. Γράφει ότι «θα μπορούσε να μας έρθει η ιδέα να συμπεριλάβουμε στη θρησκευτική παραπλάνηση και τα πολυάριθμα συγγράμματα που στην θρησκευτική ιστορία είναι γνωστά με ψεύτικο όνομα συγγραφέα. Όπως κυκλοφορούν πολλά κείμενα με το όνομα του μεγάλου Έλληνα φιλόσοφου Πλάτωνα, τα οποία η μεταγενέστερη επιστήμη αναγνώρισε ως μη γνήσια, έτσι υπάρχουν, ως γνωστόν, και στην Καινή Διαθήκη κείμενα τα οποία δεν προέρχονται από τον συγγραφέα με το όνομα του οποίου υπάρχουν εκεί ακόμη και σήμερα. Πολλές επιστολές δεν προέρχονται από τον Παύλο, όπως η Επιστολή προς Εβραίους, οι αποκαλούμενες ποιμαντικές Επιστολές προς Τιμόθεο και Τίτο, η Επιστολή προς Εφεσίους. Αλλά αυτή η μορφή συνειδητής παραπλάνησης δεν μας απασχολεί, διότι εκείνη την εποχή δεν είχαν τη δική μας αντίληψη περί λογοτεχνικής ιδιοκτησίας και λογοτεχνικής ειλικρίνειας. Υπήρχε πολύ περισσότερο η τάση να προστατεύουν τα κείμενα τους με την αυθεντία διάσημων ονομάτων, όπως εκείνη του Παύλου, και οι ίδιοι να παραμένουν στη σκιά, με σκοπό να

προσδώσουν στις σκέψεις τους περισσότερη έμφαση και να επιτύχουν τη διάδοση τους. Μόνο συμφωνά με τη σημερινή αντίληψη θα επρόκειτο εδώ για λογοτεχνική απάτη»⁶.

Και εμείς λέμε ότι δεν ήταν απάτη μόνο σύμφωνα με τη σημερινή αντίληψη!

Γιατί ενώ, παραδείγματος χάριν, η έννοια της «πνευματικής ιδιοκτησίας» δεν ήταν τόσο χαρακτηριστική στην αρχαία Ανατολή, την Αίγυπτο, ανιχνεύεται στην Ελλάδα τον 7ο και 6ο αιώνα —όπου ήδη οι συντάκτες της «Ιλιάδας» και της «Οδύσσειας», όπως διαπιστώνεται σήμερα, κατέγραφαν τα έπη τους. Αληθεύει ότι η αρχαιότητα δεν έχει νομική ρύθμιση, κωδικοποίηση αυτής της περίπτωσης. Το αρχαίο Δίκαιο δεν προστάτευε την πνευματική ιδιοκτησία αυτή καθαυτή, αλλά μόνο το «δικαίωμα της ιδιοκτησίας του έργου», δηλαδή του χειρόγραφου. Όμως, μετά από μια περίοδο ανώνυμων συγγραφών και λογοτεχνικής παράδοσης, εμφανίζεται στην Ελλάδα ήδη κατά τον 7ο και 6ο αιώνα όχι μόνο η αναφορά του ονόματος των συγγραφέων (του Όμηρου, του Ησίοδου), επιγραμματοποιών, λυρικών, κατασκευαστών βάζων και γλυπτών, αλλά ταυτόχρονα και η επίκριση της πλαστογράφησης του ονόματος του συγγραφέα, των πηγών, κάποιας επιστολής, έτσι ώστε διασφαλίζεται ήδη σε εκείνους τους πρώτους αιώνες η έννοια της πνευματικής ιδιοκτησίας, της λογοτεχνικής ατομικότητας, και είναι εξ αρχής γνωστή αργότερα στους χριστιανούς, όπως και στο ιουδαϊκό και ειδωλολατρικό περιβάλλον τους. Και οι πάπυροι, οι οποίοι διαδίδονταν ακριβώς εκείνη την εποχή, επέτρεπαν την έκδοση ορισμένων κειμένων με το όνομα του συγγραφέα⁷.

Ήδη τα κείμενα των Ιώνων φιλοσόφων στην Αθήνα του 5ου αιώνα ήταν πραγματικά βιβλία, αφού ο Σωκράτης, ο Πλάτωνας, αργότερα και ο Αριστοτέλης συγκαταλέγονταν στους ένθερμους θαυμαστές τους, και οι συντάκτες έδειχναν μια έντονη συγγραφική αυτοπεποίθηση, μια ισχυρή εμπιστοσύνη στον εαυτό τους, όπως π.χ. ο Εκαταίος στον πρόλογο των *Γενεαλογιών* του: «Αυτά τα λέει ο Εκαταίος ο Μιλήσιος: Καταγράφω τα ακόλουθα, όπως μου φαίνεται ότι ανταποκρίνονται στην αλήθεια, διότι οι πολυάριθμοι ισχυρισμοί των Ελλήνων είναι κατά τη γνώμη μου αστείοι».

Το γεγονός ότι τα έργα των μεγάλων συγγραφέων ελέγχονταν ήδη τον 4ο αιώνα, ιδίως όταν κινδύνευαν από παραποιήσεις, αποδεικνύεται από το περίφημο «κρατικό αντίγραφο» στο οποίο ο πολιτικός και ρήτορας Λυκούργος έβαλε να συμπεριλάβουν γύρω στο 330 τα έργα των τριών μεγάλων τραγικών σε μια μορφή κειμένου η οποία ήταν υποχρεωτική για όλες τις παραστάσεις. Ο γραμματέας της πόλεως διάβαζε στους ηθοποιούς το σενάριο από εκεί, και εκείνοι έπρεπε να διορθώνουν ανάλογα τα αντίγραφα τους. «Όπως φαίνεται καθαρά, το όλο μέτρο είχε καταστεί αναγκαίο, καθώς έπρεπε να ανανεώνονται τα αντίγραφα που φυλάσσονταν στο αρχείο και τα οποία οι ποιητές έδιναν άλλοτε κατά την αίτηση άδειας συμμετοχής τους στον αγώνα. Προφανώς δεν μπορούσαν να τα αντικαταστήσουν όμως με εκείνα τα κείμενα τα οποία πωλούντο στο εμπόριο βιβλίων, διότι αυτά ήταν παραποιημένα από λάθη αντιγραφής, αλλά συχνά και από επεμβάσεις των σκηνοθετών και των ηθοποιών. Δεν γνωρίζουμε αν ο Λυκούργος κατάφερε να διατηρήσει μη παραποιημένα αντίγραφα από τους απογόνους των ποιη-

των. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι έκανε τα πάντα, ώστε σε κάθε περίπτωση αμφιβολίας να βρίσκει την καλύτερη εκδοχή» (Erbse)⁸.

Από την αρχή της ελληνιστικής περιόδου και μετά ελέγχονταν τα κείμενα πολλών συγγραφέων με πραγματικά αστυνομικό τρόπο, πράγμα που επέτρεψε κυρίως η ίδρυση της μεγάλης βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας την εποχή του φίλου του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Πτολεμαίου Α' του Σωτήρα (367/6 — 283/2). ο ίδιος υπήρξε συγγραφέας μιας ιστορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η οποία χαίρει ακόμη και σήμερα μεγάλης εκτίμησης. Ήδη γύρω στο 280 π.Χ. λέγεται ότι η βιβλιοθήκη, η οποία δεν φειδόταν χρημάτων για την απόκτηση πολύτιμων αντιγράφων, περιείχε μισό εκατομμύριο κυλίνδρους, και η μικρότερη βιβλιοθήκη του Σαραπείου περίπου 40.000. Πολλοί περιώνυμοι διευθυντές έδρασαν εδώ. Φρόντισαν για μια επιλογή καλών χειρογράφων και με μεθοδική μαεστρία επεδίωκαν ένα αυθεντικό κατά λέξη κείμενο των κλασικών⁹.

Και προσωπικά φρόντιζαν απαιτητικοί συγγραφείς για μια αναλλοίωτη μορφή του έργου τους. Έτσι, το 2ο αιώνα μ.Χ. ο Γαληνός, τα έργα του οποίου παραποιούνταν, προσφέρονταν με άλλα ονόματα και πολλαπλασιάζονταν με πλαστές παραγωγές, συγγράφει δύο δικά του κείμενα μόνο και μόνο για να κάνει αναγνωρίσιμα τα βιβλία του και να προλάβει την παραποίηση τους ή και απλά τη σύγχυση. Τον 3ο αιώνα ο μεγάλος πολέμιος των χριστιανών Πορφύριος ανακαλύπτει ψευδεπίγραφα στην πυθαγόρεια, τη γνωστική και τη βιβλική γραμματεία. Κοντολογίς, γνώριζαν καλά το φαινόμενο της παραποίησης και ανέπτυσαν μια εμφανή απέχθεια προς

αυτήν, αλλά και διακεκριμένες μεθόδους, μια κριτική επαγρύπνηση στην περίπτωση Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων¹⁰.

Πολλές παραποιήσεις δεν μπορούν σήμερα πλέον να αναγνωρισθούν (με βεβαιότητα), στην περίπτωση πολλών άλλων όμως αυτό είναι πάλι δυνατό. Εδώ, τα εξω-λογοτεχνικά κίνητρα, οι σκοπιμότητες, μπορούν φυσικά να αποδειχτούν από πλήθος άλλων ενδείξεων, από εξωτερικά και εσωτερικά γνωρίσματα, από άλλες μαρτυρίες, ιδιαίτερα από την κριτική παρατήρηση της γλώσσας, του ύφους, της σύνθεσης, των παραθέσεων, της χρήσης πηγών. Ιδιαίτερο ρόλο παίζουν εδώ οι αναχρονισμοί και οι *vaticinia ex eventu* (οι εκ των υστέρων προφητείες). Σε κάποιες πλαστογραφίες υπάρχουν και γνήσια στοιχεία. Και αντίστροφα. Τέτοιες μίξεις είναι συχνές. Πλαστογραφημένες συλλογές επιστολών μπορεί να περιέχουν γνήσια κομμάτια ή, πράγμα που είναι συχνότερο φαινόμενο, γνήσιες συλλογές μπορεί να περιέχουν ολόκληρες ή εν μέρει πλαστογραφημένες επιστολές. Έμπειροι πλαστογράφοι αναμειγνύουν πλαστά με αυθεντικά στοιχεία¹¹. Πάντως, δεν είναι πλαστογραφημένα όλα όσα φαίνονται τέτοια. Δεν είναι, φυσικά, όλα πλαστογραφίες, ακόμη κι αν με την πρώτη ματιά φαίνονται να είναι.

Έτσι, υπήρχε μια τελείως αθώα, δικαιολογημένη ψευδωνυμία που εφαρμοζόταν συχνά (έως και σήμερα), όταν π.χ. νέοι, άγνωστοι ή ήδη διάσημοι συγγραφείς παρουσιάζονται στο κοινό με άλλο όνομα, άλλοι ίσως επειδή φοβούνταν να διαδώσουν δημόσια τις δικές τους άγνωστες ακόμη ή μερικές φορές και αναγνωρισμένες σκέψεις, δηλαδή από φόβο για την κριτική, άλλοι για να ειρωνευτούν. Και σίγουρα δεν είναι πλαστογραφία, όταν

κάποιοι διάσημοι, πράγμα που συμβαίνει όμως σπάνια στην αρχαιότητα, επιλέγουν ηθελημένα ένα ψευδώνυμο, ένα όνομα που δεν ταυτίζεται με εκείνο κάποιας γνωστής προσωπικότητας, όπως κάνουν ενίοτε ο Ξενοφώντας, ο Τιμοκλής, ο Ιάμβλιχος και άλλοι. Σίγουρα σε όλα αυτά παίζει ρόλο η διάθεση για μυστικοπάθεια, παίζουν ρόλο η ματαιοδοξία και η έπαρση, η μανία προσέλευσης του ενδιαφέροντος, η μανία να μπαίνουν ως ανώνυμοι στο ρόλο ενός διάσημου, να κρύβονται πίσω από τη μάσκα του, η διάθεση να ψεύδονται για το ψέμα και μόνο.¹²

Πολλές φορές τέτοιοι συγγραφείς δεν είχαν πραγματικά σκοπό να εξαπατήσουν, ήθελαν μόνο να κάνουν μια φάρσα, να μπλοφάρουν μόνο προσωρινά, έως ότου άφηναν να διαφανεί η αλήθεια. Ο αναγνώστης καταλάβαινε ότι τον είχαν κοροϊδέψει, και ο πλανευτής που δεν ήταν καθόλου πραγματικός πλανευτής, που δεν ήταν απατεώνας, το διασκέδαζε διπλά. Και εννοείται ότι σύγχυση μπορούσαν να προκαλέσουν και ομόηχα ονόματα συγγραφέων ή ομόηχοι τίτλοι βιβλίων. Ιδίως στα παραθέματα προκύπτουν εύκολα παραπλανήσεις¹³.

Όπως ένα ψευδώνυμο έργο, έτσι και ένα ανώνυμο δεν είναι πλαστογραφία. Μπορεί όμως να είναι, όταν θέλει να εμφανιστεί δόλια ως γνήσιο ντοκουμέντο —όπως πολλοί βίοι αγίων ή πάθη μαρτύρων—, όταν έχει δηλαδή εξωλογοτεχνικά κίνητρα¹⁴.

Αντιθέτως πάλι, ορισμένες ποιητικές, ορισμένες δραματοургικές, ειρωνικές μέθοδοι, ελεύθερες επινοήσεις ποιητική αδεΐα, όπως π.χ. οι παρωδίες, οι ουτοπίες, όλοι οι σκόπιμοι φενακισμοί για καλλιτεχνικούς λόγους, δεν είναι πλαστογραφία, παρά γίνονται μάλλον με νόμιμη λο-

γοτεχνική άδεια. Για παράδειγμα, όταν ένας συγγραφέας γράφει μύθους. Ή όταν βάζει στο στόμα προσωπικότητων λόγια που ποτέ δεν είπαν και ομιλίες που ποτέ δεν έκαναν. Ή όταν κρύβεται πίσω από το προσωπίο κάποιου άλλου, πράγμα για το οποίο υπάρχουν αναρίθμητα και πολύ διάσημα παραδείγματα, όπως στους νεότερους χρόνους οι *Επιστολές προς έναν επαρχιώτη* του Πασκάλ, όπου εκείνος ως παρισινός ευγενής καταγγέλλει την ηθική των Ιησουιτών. Σε όλες τις παρόμοιες περιπτώσεις υπάρχουν μόνο ποιητικές φαντασιώσεις, χωρίς οποιαδήποτε πρόθεση απάτης¹⁵.

Θα ήταν και γελοίο να ανακηρύξουμε σε πλαστό κείμενο την κάθε επιστολή η οποία γράφτηκε με ψεύτικο όνομα, πρώτα από όλα επειδή αμέτρητες επιστολές ή και ομιλίες δεν είναι παρά προϊόντα ασκήσεων μαθητών της ρητορικής τέχνης, δηλαδή λογοτεχνική άσκηση χωρίς ιδιαίτερο σκοπό, ένα παιχνίδι, προϊόντα τα οποία στην αρχαιότητα θεωρούσαν ως γνήσια ντοκουμέντα —και γύρω από πολλά τέτοια κείμενα, όπως παραδείγματος χάριν του Σαλλούστιου, μαλώνουν οι λόγιοι ακόμη και σήμερα. Και στις σχολές των φιλοσόφων και των γιατρών, μας μεταφέρει συχνά η παράδοση κατορθώματα μαθητών ως έργα των διδασκάλων, όπως γνωρίζουμε ιδιαίτερα από τις παραδόσεις της πυθαγόρειας σχολής¹⁶.

Αν παραβλέψουμε αυτά και πολλά άλλα παρόμοια, ήδη στην αρχαιότητα πλαστογραφούσαν σαν τρελοί, χωρίς να το πολυσκέφτονται, και το έκαναν όσο πιο σκοτεινά και δόλια μπορούσαν. Εφάρμοζαν τις πιο διαφορετικές μεθόδους εξαπάτησης, ακριβώς όπως και τα πιο διαφορετικά πιστοποιητικά, δηλαδή πλαστά «κριτήρια γνησιότητας», πράγμα που έφερε όμως στο φως η νεό-

τατη έρευνα. Έτσι έγινε προφανές «ότι αρχαίοι (και χριστιανοί) συγγραφείς κατά τις παραπλανητικές προθέσεις τους "επέτρεπαν" στον εαυτό τους πολύ περισσότερα από ό,τι μπορούμε και θέλουμε να φανταστούμε με τις σημερινές έννοιες. Συγκεκριμένα, δεν είναι δυνατόν να ορίσει κανείς εκ των προτέρων την έκταση της αναμενόμενης "πονηριάς", ή να στηρίξει τις υποθέσεις γνησιότητας επισημαίνοντας τις διαβεβαιώσεις γνησιότητας ενός αξιόπιστου και θρησκευτικά δεσμευμένου συγγραφέα» (ΒΓΟΧ). Και σαν να μην έφταναν αυτά, εδώ τα γεγονότα οδηγούν μάλιστα και στη διαπίστωση ότι «όσο πιο συγκεκριμένη η μορφή με την οποία παρουσιάζεται η πληροφορία, τόσο πιο απατηλό είναι το περιεχόμενο της» (Jachmann). Ή, όπως γράφει ο Spreyer: «Όσο πιο ακριβείς είναι οι πληροφορίες, τόσο πιο ψεύτικες είναι»¹⁷.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΟΙΣ ΕΛΛΗΝΕΣ

Οι Έλληνες έτρεφαν μεγάλη εκτίμηση για την αλήθεια. Ισχυρίζονταν μάλιστα ότι η κλασική περίοδος της λογοτεχνίας τους ήταν με μοναδικό τρόπο απαλλαγμένη από λογοτεχνικές πλαστογραφίες, ότι δεν υπάρχει αυθεντικό δείγμα κάποιας τέτοιας πλαστογραφίας, και αυτό το εξηγούσαν με την παρατήρηση ότι «οι λογοτεχνικές πλαστογραφίες δεν μπορούν να ευδοκιμήσουν σε εποχή πνευματικής δημιουργικότητας». Και όμως και οι Έλληνες λογοτέχνες και ιερείς πλαστογραφούσαν σε εκπληκτικό βαθμό¹⁸.

Ένας από τους πρώτους πλαστογράφους είναι ο Αθηναίος συγγραφέας Ονομάκριτος. Έζησε τον 6ο αιώνα

π.Χ. στην αυλή των Πεισιστρατιδών, ως ευυπόληπτος ορφικός, φίλος και σύμβουλος του τυράννου Πεισίστρατου, αργότερα όμως εξοστρακίστηκε λόγω της πλαστογράφησης χρησμών και την παρένθεση τους στους χρησμούς του Μουσαίου. Αλλά φαίνεται ότι εξασκούσε την τέχνη του και με το όνομα του Ορφέα, του περίφημου μυθικού τραγουδιστή τον οποίο Θεωρούσαν αρχαιότερο από τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Όπως και να έχει το πράγμα, κυκλοφορούσαν κείμενα τα οποία παρουσιάζονταν ως του Ορφέα (και του Μουσαίου) και Θεωρούνταν από τους οπαδούς του ως *Ιεροί λόγοι*, σύντομα μάλιστα και σε πολλές εκδοχές, ακρωτηριασμένα, συμπληρωμένα, παραλλαγμένα. Στην ελληνιστική περίοδο και ιδιαίτερα την εποχή των αυτοκρατόρων πλήθυναν ακόμη περισσότερο τα προϊόντα που ισχυρίζονταν ότι προέρχονταν από κάποιο συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο από την εποχή πριν τον Τρωικό πόλεμο ή από πρώιμους ορφικούς ποιητές. Και, παρόλο που βρίθουν από οφθαλμοφανείς αναχρονισμούς, πλατωνικούς, στωικούς, νεοπλατωνικούς, ακόμη και βιβλικούς, στην αρχαιότητα τα αναγνώριζαν ως ιστορικά, ιδίως οι Πατέρες της Εκκλησίας — ενώ ο πρώτος που αμφέβαλλε, χωρίς όμως να υπάρχει άλλος που να συμερίζεται τη γνώμη του, ήταν ήδη ο Αριστοτέλης, έτσι ώστε ο Κικέρωνας έγραφε: «Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse (Ο Αριστοτέλης διδάσκει ότι ο ποιητής Ορφέας δεν υπήρξε ποτέ)»¹⁹.

Με το όνομα του Ιπποκράτη από την Κω (γύρω στα 460-370 π.Χ.), του ιδρυτή της ιατρικής ως επιστήμης και πρότυπου γιατρού γενικά, κυκλοφόρησαν στο πέρας μισής χιλιετίας πολλά κείμενα. Αλλά από τα 130

δήθεν έργα του (και αυτοί οι αριθμοί κυμαίνονται) η έρευνα αναγνωρίζει ως γνήσια μόνο τα μισά. Και αυτά τα νόθευσαν και τα αλλοίωσαν με διάφορους τρόπους²⁰.

Πολλές πλαστογραφίες έγιναν στη φιλοσοφική λογοτεχνία. Ανάμεσα τους κάποια έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Για τις επιστολές του Πλάτωνα εξακολουθεί να μην υπάρχει και σήμερα ουσιαστική συμφωνία ανάμεσα στους μελετητές. Μαλώνουν για τη γνησιότητα της 7ης επιστολής, υπόνοιες υπάρχουν και για την 8η· στην πλειοψηφία τους είναι σίγουρα πλαστές. Μία πλαστή αλληλογραφία ανάμεσα στον πυθαγόρειο Αρχύτα και τον Πλάτωνα επικυρώνει και διαφημίζει πλαστά κείμενα του πυθαγόρειου Όκελλου. Έτσι εξυπηρετεί η μια πλαστογραφία την άλλη²¹.

Συχνά αποδίδονταν βιβλία στον Πυθαγόρα, ακριβώς επειδή ποτέ δεν είχε γράψει κάποια, όπως άλλωστε ο Σωκράτης ή ο Χριστός. Αυτό το γνώριζαν. Αλλά λόγω του μεγάλου πλήθους των ανταγωνιζόμενων θεωρητικών αυθεντιών, για να μπορέσουν να παραμείνουν ανταγωνιστικοί, αντιμετώπισαν την πλήρη απουσία αυθεντικών κειμένων του διδασκάλου με ποικιλία πλαστογραφιών. Μέσα σε αυτά επιχειρούσαν να αποδείξουν και ότι οι (μεταγενέστεροι) Έλληνες φιλόσοφοι εξαρτούνταν από τον Πυθαγόρα. Και θα μπορούσαμε να πούμε ότι, όπως στην περίπτωση των ορφικών, έτσι και στους νεοπυθαγόρειους, τους ερμητικούς, τους αποκαλυπτικούς η λογοτεχνική πλαστογραφία με σκοπό την αποτελεσματική προπαγάνδα είναι η μορφή που μας παραδίδεται, ο κανόνας — και κάποια από αυτά τα πλαστά κείμενα μοιάζουν με κάποια ιουδαϊκά και χριστιανικά²².

Πάρα πολλοί ρητορικοί λόγοι ήταν πλαστοί.

Έτσι, την αυτοκρατορική εποχή, ο Έλληνας ρήτορας και κριτικός της λογοτεχνίας Καικίλιος από την Καλή Ακτή (Σικελία), ιδρυτής του λογοτεχνικού αττικισμού μαζί με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα, χαρακτηρίζει ως μη αυθεντικούς 6 από τους 71 λόγους που αποδίδονται στο Δημοσθένη, 25 από τους 65 λόγους του Αντιφώντα (εκτελέστηκε το 404/403 π.Χ.), 28 από τους 60 λόγους του Ισοκράτη (ο Διονύσιος αναφέρει 25). Από τους 77 λόγους του Υπερείδη, μαθητή του Ισοκράτη (κατά άλλους του Πλάτωνα), θεωρούντο πλαστοί οι 25, από τους 425 που αποδίδονταν στο Λυσία οι 192. Είναι βέβαιο ότι πολλοί από αυτούς τους λόγους που αρμένιζαν με ψεύτικη σημαία, δεν δημιουργήθηκαν αρχικά με σκοπό την απάτη. Οι περισσότεροι ήταν ασκήσεις μαθητών —συχνά πολύ επιδέξιες— οι οποίοι έπρεπε να γράψουν στο μάθημα φανταστικές ομιλίες, ονομαζόμενες από τους Έλληνες *μελέτες* και από τους Ρωμαίους *suasoriae*. Ύστερα, οι βιβλιοπώλες της αρχαιότητας οι οποίοι δεν είχαν και την καλύτερη φήμη, τις κυκλοφορούσαν στην αγορά ως γνήσιες ομιλίες. Πάντως είναι βέβαιο ότι σκόπιμα απέδιδαν πανηγυρικά ένα σεβαστό αριθμό πλαστών ομιλιών στους μεγάλους δασκάλους²³.

Η λογοτεχνική πλαστογραφία των Ελλήνων κορυφώνεται, τουλάχιστον αριθμητικά, στην περίπτωση των επιστολών. Ο Alfred Gudeman δεν βρήκε «σχεδόν καμία διάσημη προσωπικότητα της ελληνικής λογοτεχνίας ή ιστορίας από τον Θεμιστοκλή έως και τον Αλέξανδρο, για την οποία δεν είχαν επινοήσει μια λίγο ή πολύ εκτεταμένη αλληλογραφία». 148 σωζόμενες επιστολές του Φαλάριδος, του τυράννου του Ακράγαντα (570-544 π.Χ.)

αποδείχτηκαν από τον R. Bentley το 1967 και το 1969 ως αρχαίες πλαστογραφίες, πλαστογραφίες τόσο υψηλού λογοτεχνικού επιπέδου, ώστε ο ίδιος ο Bentley τις αποκάλεσε (με κάποια υπερβολή) ισάξιες των επιστολών του Κικέρωνα. Ακόμη και οι συχνά θεωρούμενες γνήσιες επιστολές του Βρούτου, ο οποίος ήταν πολύπλευρος συγγραφέας συντάσσοντας ακαδημαϊκές πραγματείες, ποιήματα, λόγους, «θεωρούνται οριστικά τελειωμένα υπόθεση» (Syme)²⁴.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΟΙΣ ΡΩΜΑΙΟΙΣ

Στους Ρωμαίους, η λογοτεχνική πλαστογραφία, λόγω της μικρότερης σημασίας της λογοτεχνίας τους, έπαιξε και μικρότερο ρόλο. Παρ' όλα αυτά την εφάρμοζαν σαφώς και εκείνοι για πολλούς και διαφορετικούς λόγους. Και κάπου-κάπου τη διώκανε²⁵.

Το 181 π.Χ. βρήκαν στη Ρώμη δήθεν κείμενα του Νουμά Πομπίλιου, του σεβάσμιου νομοθέτη των ιερών νόμων και ειρηνικού ηγεμόνα. Προέτρεπε τους Ρωμαίους στο δίκαιο και την ηθική, ίδρυσε ναούς και βωμούς, εισήγαγε αναίμακτες θυσίες για τους κεραυνούς —η παρομοίωση ενός αυτοκράτορα με αυτόν θεωρείτο υψηλός έπαινος. Οι πλαστογραφίες που αποκαλύφθηκαν, εν μέρει λατρευτικού, εν μέρει πυθαγόρειου περιεχομένου, είχαν ίσως σκοπό να προπαγανδίσουν την ελληνική φιλοσοφία στη Ρώμη ή κάποια μορφή θρησκείας σύμφωνα με το πυθαγόρειο πρότυπο. Ο Λίβιος αναφέρει ότι, αφού αποκαλύφθηκε η απάτη, έκαψαν αμέσως τα βιβλία που αποδίδονταν στο Νουμά²⁶.

Μία πασίγνωστη απάτη, μια συλλογή από 30 βιογραφίες Ρωμαίων διαδόχων και σφετεριστών του θρόνου, από τον Αδριανό (117-138) έως το Νουμεριανό (δολοφονήθηκε το 284 από τον πεθερό του, τον έπαρχο των πραιτοριανών Άπερ), είναι η *Historia Augusta* {*Ιστορία των Αυγούστων*}.

Το μακροσκελές έργο, το οποίο δεν παραδίδεται πλήρως και σώζεται τον Μεσαίωνα σε ένα και μοναδικό αντίτυπο (το οποίο χάθηκε), ισχυρίζεται ότι προέρχεται από έξι συγγραφείς της εποχής του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου, που δεν είναι γνωστοί από αλλού. Στην πραγματικότητα, η *Historia Augusta*, από τις πολλές μαρτυρίες της οποίας γνήσιο είναι μόνο ένα ντοκουμέντο, είναι έργο ενός και μοναδικού ανώνυμου πλαστογράφου, ο οποίος έγραψε γύρω στο 400. Αυτή η άποψη καθιερώθηκε μετά την οξυδερκή ανάλυση του H. Dessau και μπορεί σήμερα να θεωρείται επιβεβαιωμένη από τις εργασίες των J. Straub και E. Hohl. Ο συγγραφέας ήταν ειδωλολάτρης και, προφανώς για να αποφύγει τον κίνδυνο, δημιούργησε ανώνυμα ένα είδος «pamphlet against Christianity (φυλλαδίου κατά του χριστιανισμού)» (A. Alfodi), μια «ειδωλολατρική ιστορική απολογητική», όπως αρχίζει ο τίτλος ενός βιβλίου του Straub, «μία από τις αθλιότερες προχειρογραφίες που έχουμε από την αρχαιότητα» σύμφωνα με τον Mommsen. Και όμως αυτή η πλαστογραφία που επί χρόνια προκαλούσε φλογερές συζητήσεις είχε έναν πνευματώδη συγγραφέα, όπως και πολύτιμο υλικό αξιόπιστης παράδοσης και, παρά τα πολλά απατηλά στοιχεία της, τα διάσπαρτα θαύματα, τα ανένκδοτα, τα αξιοπερίεργα της, εξακολουθεί να συγκαταλέγεται «στις σημαντικότερες, τις πιο απαραίτητες πη-

γές για τη διερεύνηση της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής ιστορίας του 2ου και 3 ου αιώνα» (Straub)²⁷.

Κάπου-κάπου πλαστογραφούνταν στη Ρώμη και βιβλία με ηθικά ρητά, λόγους πολιτικών, εφευρέσεις, επιστημονικά έργα· το εγχειρίδιο λαϊκής ηθικής *Dicta Catonis* (*Αποφθέγματα του Κάτωνα*), το οποίο ως σχολικό βιβλίο είχε ευρεία επίδραση κατά το Μεσαίωνα, συνδέθηκε με το όνομα του δήθεν συντάκτη Κάτωνα· πολλά κείμενα αποδόθηκαν στον Κικέρωνα ή τον Καίσαρα, έγραψαν το πλαστό ημερολόγιο ενός αντόπτη μάρτυρα του Τρωικού πολέμου, του Κρητικού Δίκτυ. Ο Γαληνός από την Πέργαμο (129-199), ο οποίος όχι μόνο ήταν ο τελευταίος μεγάλος ιατρός της αρχαιότητας, αλλά, παρ' όλες τις πλάνες και τις αδυναμίες του, και ένας από τους σημαντικότερους γιατρούς, όπως και συγγραφέας ενός τεράστιου έργου το οποίο παρέμεινε αδιαμφισβήτητο για σχεδόν μιάμιση χιλιετία, μια ημέρα κατέβηκε στα βιβλιοπωλεία της Ρώμης και βρήκε να πωλούνται πλαστά αντίγραφα με το όνομα του²⁸.

Οι πλαστογραφίες αποκαλύπτονται κάποιες φορές πολύ αργότερα —πολλές φορές και καθόλου—, πράγμα που θα μας το επιβεβαιώσει άλλη μια περίπτωση, παράξενη και πασίγνωστη, η οποία προχωράει πολύ πιο πέρα από την εποχή στην οποία αναφερόμαστε.

Το έτος 45 π.Χ. πέθανε η μοναχοκόρη του Κικέρωνα, Τυλλία. Ο Κικέρωνας, δύο χρόνια πριν δολοφονηθεί, έπεσε σε βαθιά κατάθλιψη και έγραψε την *Consolatio* (*Παρηγοριά*) στην οποία, όπως λέει, παρηγορούσε τον εαυτό του. Εκτός από λιγοστά αποσπάσματα δεν σώζεται τίποτα. Αλλά το 1583 κυκλοφόρησε το έργο, χωρίς καμία εξήγηση, τυπωμένο στη Βενετία, διακρινόμενο

από την αίγλη της γλώσσας του Κικέρωνα και τη σοφία των σκέψεων του. Σε μερικούς μελετητές ωστόσο γεννήθηκαν αμέσως υποψίες: πρώτος ήρθε με μια σύντομη κριτική ο Antonius Riccobonus από την Πάντοβα. Μετά από αυτό ο εκδότης της *Consolatio* {Παρηγοριάς}, Franciscus Vianelli παρακάλεσε τον Carlo Sigonio, έναν από τους πιο διακεκριμένους επιστήμονες της εποχής, δάσκαλο και του Riccobonus, καθηγητή στην Πάντοβα, τη Βενετία και την Μπολόνια, να τοποθετηθεί επί του ζητήματος. Παρά την αρχική καχυποψία και παρά μερικά κακοδιατυπωμένα σημεία, ο Sigonio δεν δέχτηκε τη συνολική απόρριψη του έργου. Εάν δεν το έγραψε ο Κικέρωνας, ήταν η απορία του, τότε ποιος άλλος άντρας της εποχής μας θα μπορούσε να το είχε γράψει; Επί αυτού απάντησε ο Riccobonus μετά από μια δεύτερη διεξοδική κριτική: ο Sigonio —και διακόσια χρόνια αργότερα δικαιώθηκε²⁹.

ΚΙΝΗΤΡΑ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΑΣ

Τα κίνητρα για την πλαστογράφηση ενός κειμένου — η οποία συνίστατο κυρίως, αλλά σε καμία περίπτωση μόνο, στην απόδοση του σε άλλο συγγραφέα— ήταν πολυάριθμα και φυσικά πολύ διαφορετικά: όπως διαφορετικές ήταν και οι μέθοδοι, οι τεχνικές διαδικασίες. Συχνά, αποφασιστικό ρόλο έπαιξε η καθαρή κερδοσκοπία, π.χ. η τιμή που πρόσφεραν φανατικοί συλλέκτες για δήθεν έργα διακεκριμένων αρχαίων συγγραφέων. Με την ανέγερση των μεγάλων βιβλιοθηκών της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου κατά τους τελευταίους προχριστιανι-

κούς αιώνες, προέλαψε σημαντική ζήτηση έργων των διδασκάλων. Και μια και στους κλασικούς δινόταν πολύ μεγαλύτερη αξία από ό,τι στους σύγχρονους λογοτέχνες, αρκετοί μπήκαν στον πειρασμό να παρουσιάσουν ως γνήσιες τις δικές τους απομιμήσεις παλαιών συγγραμμάτων, ώστε να τσεπώσουν έτσι μη ευκαταφρόνητα κέρδη³⁰.

Εκτός από τους οικονομικούς λόγους υπήρχαν νομικά, πολιτικά και τοπικά-πατριωτικά κίνητρα.

Παραδείγματος χάρη, πλαστογραφούσαν για να υπερασπίσουν κάποια υποτιθέμενη ή πραγματική νομική αξίωση. Έκαναν πλαστογραφίες υπέρ μιας υπόθεσης, ενός κόμματος, ενός λαού ή, φυσικά, και εναντίον τους: για να εκθέσουν μια πόλη, μια κυβέρνηση, κάποια σημαντική προσωπικότητα. Ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ. έχουμε το παράδειγμα μιας δήθεν αλληλογραφίας ανάμεσα στον Πανυσανία και τον Ξέρξη (στον πυρήνα της είναι ίσως μάλιστα ιστορική), με την προσφορά του Σπαρτιάτη ηγεμόνα να παντρευτεί την κόρη του βασιλέα των Περσών. Εδώ, συχνά δεν χρειαζόταν καν να πλαστογραφούν ολόκληρα βιβλία με τη βοήθεια ενός φανταστικού ονόματος συγγραφέα. Μπορούσαν από προσωπικό ή κομματικό, από επιστημονικό ή ψευδοεπιστημονικό συμφέρον να επεμβαίνουν σε γνήσια έργα με προσθήκες, ακρωτηριασμούς και «βελτιώσεις». Κυρίως οι μεταφράσεις μπορούσαν να αλλοιωθούν για να εξυπηρετήσουν ορισμένες σκοπιμότητες. Φυσικά προτιμούσαν γι' αυτό το σκοπό τα κείμενα αναγνωρισμένων συγγραφέων. Έτσι λέγεται ότι ο Σόλων παρενέθεσε ένα στίχο στην «Ιλιάδα», για να ενισχύσει τις απαιτήσεις του πάνω στη νήσο Σαλαμίνα³¹.

Εκτός από χρηματικούς, πολιτικούς, νομικούς λόγους υπήρχαν φυσικά και ιδιωτικές αφορμές για τις πλαστογραφίες, προσωπικές έχθρες και ανταγωνισμοί. Και τελικά πλαστογραφούσαν και με απολογητική πρόθεση, για να υπερασπιστούν ένα δόγμα, κάποια θρησκεία.

ΠΛΑΝΕΣ ΚΑΙ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ

Στις απαρχές των θρησκειών, τουλάχιστον των αρχαίων, βρίσκεται μάλλον η πλάνη παρά η πλαστογραφία, όπως συμβαίνει και στις απαρχές του χριστιανισμού, κι αυτό είναι το πιο βέβαιο συμπέρασμα της σύγχρονης ιστορικοκριτικής χριστιανικής θεολογίας (σελ. 95 κ.εξ.).

Όπως εικάζεται, ο άνθρωπος απόκτησε την πίστη στο Θεό με εντελώς «φυσικό» τρόπο, δηλαδή μέσα από τη φύση και μέσα από την ψυχή του. Ψηλαφώντας επί μακρόν με τη φαντασία του το άγνωστο, μέσα από ατέλειωτα στάδια φαντασιώσεων, αφαιρέσεων, συγκεκριμενοποιήσεων, κυρίως μάλλον μέσα από την αποστροφή του για τον φόβο αλλά ίσως και για την ευτυχία, δημιούργησε εικόνες δαιμόνων, πνευμάτων, θεών. Ξεκίνησε από την προγονολατρία και, περνώντας από τον ανιμισμό και τοτεμισμό, έφθασε στον πολυθεϊσμό, στον ενοθεϊσμό, στο μονοθεϊσμό. Επομένως, αρχικά όλα αυτά δεν έχουν καμία σχέση με την απάτη, αλλά πολύ περισσότερο με το φόβο, με την ελπίδα, με την ανασφάλεια, με τα όνειρα. Ουσιαστικά, το μόνο θεμελιωμένο στοιχείο στις θρησκείες είναι αυτό που προηγείται αυτών κατά

πολύ, είναι το ερώτημα από πού ερχόμαστε, πού πάμε και γιατί. Αφού αυτό ακριβώς είναι που τις διατηρεί ζωντανές. Μόλις όμως έρχονται οι απαντήσεις του ασυνειδήτου, του ημισυνειδητού, οι εικασίες, οι ισχυρισμοί, τότε αρχίζουν τα ψέματα και οι πλαστογραφίες ιδίως από εκείνους που ζουν από αυτές, που κυβερνούν με αυτές .

Στην αρχαιότητα, η κριτική, η καχυποψία, η αντίδραση απέναντι στις πλαστογραφίες ξεκινάει από μεμονωμένα άτομα. Η μάζα είναι παραδομένη στη γοητεία των θαυμάτων, των θρύλων, στις αποκαλούμενες μυστικιστικές επιστήμες, μυστικιστικές παραδόσεις. Αφού ακόμη και οι πιο μορφωμένες τάξεις συχνά είναι αρκετά εύπιστες, διψούν για εμφανίσεις θεών, αποκαλύψεις, πανάρχαιες γραπτές ιστορικές πηγές —και, όπως λέει ο πολυταξιδεμένος Παυσανίας, «δεν είναι εύκολο να πείσεις το πλήθος για το αντίθετο εκείνου που έχει πιστέψει». Και αυτό εξακολουθεί να ισχύει χωρίς περιορισμούς, παρόλο που οι πλαστογραφίες έγιναν σπανιότερες, αναγκαστικά· από την άλλη πλευρά όμως, πράγμα που είναι αρκετά αναχρονιστικό, εξακολουθούν να ζουν στις αρχαίες θρησκείες ή παίρνουν νέες μορφές: πνευματισμός, θεοσοφία, ψυχομορφισμός κ.ά.³³

Σε ορισμένες περιοχές της Ανατολής, του μεσογειακού χώρου, είναι πολύ διαδεδομένη η ιδέα ότι ο Θεός αποκαλύπτει και συντάσσει τους νόμους της προφορικής ή γραπτής παράδοσης. Και είναι σίγουρα πολύ παλαιά ιδέα, ίσως μάλιστα γεννήθηκε ανεξάρτητα από οποιονδήποτε ορθολογικό υπολογισμό, από οποιαδήποτε πρόθεση παραπλάνησης ή απάτης. Όπως και να έχει το πράγμα, δεν μπορούμε να χαρακτηρίζουμε απάτη και

παπαδίστικη παραπλάνηση όλα όσα κατά την πρώιμη εποχή θεωρούντο θεϊκό ντοκουμέντο, λόγος του Θεού, ακόμη κι αν, θεωρώντας τα πράγματα από τη σημερινή εποχή, είναι ή φαίνεται ότι είναι³⁴.

Στην αρχαία Ανατολή εμφανίζονταν θεοί στους προστατευόμενους τους, συζητούσαν μαζί τους, έτρωγαν μαζί τους, ο λόγος τους σε πρώτο πρόσωπο βιώνεται τουλάχιστον αρχικά ως πραγματικός.

Πολλά παραδείγματα προέρχονται από την Αίγυπτο, όπου η δύναμη Κα η οποία —σύμφωνα με αρχαιότατη δοξασία—, δρώντας μέσα στο κάθε πλάσμα, θεωρήθηκε αρχικά ως η σεξουαλική ικανότητα του άντρα και στην πορεία της πρώιμης ιστορίας γεννάει θεότητες. Από αυτούς τους θεούς γεννιέται πάλι, ήδη την εποχή των Ηρακλεοπολιτών, ο «θεός» (ntr)- σε αυτή την εξέλιξη στοχεύει και η μεταρρύθμιση του Αμένωφη Δ' (ο Ακενατών, 1364-1347 π.Χ.· σύζυγος της Νεφερτίτης), η οποία προσπάθησε να επιβάλλει τον ορατό ηλιακό δίσκο απέναντι στους παλαιούς «θεούς» και να τους σβήσει³⁵.

Στην Αίγυπτο, τώρα, είναι πολύ γνωστό ότι πίστευαν σε «γράφοντες θεούς», στο θεό κυριολεκτικά ως συγγραφέα- εικόνα η οποία προϋποθέτει τόσο γνώση της γραφής, όπως επίσης και ένα κατάλοιπο μυθικής σκέψης. Σοφοί ιερείς εμφανίζονταν ως ενσάρκωση του θεού Θωθ, ό,τι έλεγαν και ό,τι έγραφαν θεωρείτο δικό του έργο. Και σίγουρα δεν έχει καμία σχέση με απάτη το γεγονός ότι στη νεκρική λογοτεχνία των Αιγυπτίων — οι οποίοι περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο λαό προετοιμάζονταν για τη μετά θάνατον ζωή (αλλά και εξέφραζαν τον σκεπτικισμό τους για την πίστη στη μετά θάνατον ζωή)— ο νεκρός εξισώνεται με τη θεότητα,

αποκτά, μπορούμε να πούμε, τη δική της δημιουργική δύναμη· το ότι ελπίζει, όταν με το τέλος του Αρχαίου Βασιλείου αρχίζει ο εκδημοκρατισμός, πως με το θάνατο του θα μεταμορφωθεί, όπως ο βασιλιάς, στο θεό Όσιρη, τον προστάτη των νεκρών, και έτσι θα διασφαλίσει τη συνέχεια της ζωής του στον Άλλο Κόσμο. Ή το ότι λέει: «Είμαι ο Ατούμ», «Είμαι ο Ρα». Με τη δύναμη του *αποκαλούμενου* «δόγματος ταύτισης», με τη δύναμη ενός μαγικού σφετερισμού του θρόνου του θεού, δεν ήταν παρά η προσπάθεια του Αιγυπτίου να κερδίσει «ε-νόψει του θανάτου και ορμώμενος από τη δυνατή επιθυμία του για αιωνιότητα, τον καλύτερο δυνατό τρόπο για τη δική του διαίωνιση» (Morgenz). Ήταν, μπορούμε να πούμε, ένα «όπλο για να αποκρούσει το χτύπημα των γεγονότων» (*Διδαχές για τον Μερύ-Κα-Ρα*). Ή πιο τετριμμένα, αλλά όχι λιγότερο εύστοχα, ήταν η προσπάθεια, γνωστή από τόσες πολλές θρησκείες, να εξαγοράσουν το δικό τους όφελος λατρεύοντας τους θεούς³⁶.

Αλλά και στην Αίγυπτο η θρησκευτική πλαστογραφία βρήκε εύφορο έδαφος και αναπτύχθηκε ήδη νωρίς γνωρίζοντας μετά το θάνατο του Αλέξανδρου, με την εισβολή των ανατολικών αντιλήψεων, δυναμική άνοδο.

Εξυπακούεται ότι στην έννοια της πλαστογραφίας ανήκει η συνειδητή, η εκ προθέσεως απάτη, ο *dolus malus*. Χωρίς πρόθεση εξαπάτησης και εξωλογοτεχνική σκοπιμότητα δεν υπάρχει έγκλημα πλαστογραφίας. Διότι, όπου δεν υπάρχει πρόθεση εξαπάτησης, υπάρχει ίσως η αυταπάτη, η μανία της έμπνευσης, πραγματική θρησκευτική συγκίνηση, αλλά όχι απάτη, ακόμη κι αν με αυτό τον τρόπο, χωρίς να υπάρχει πρόθεση, εξαπατηθήκαν και συνεχίζουν να εξαπατώνται άλλοι. Η πλαστό-

γραφία προϋποθέτει συνειδητή παραπλάνηση, εξυπηρετεί σκοπιμότητες έξω από τα πλαίσια της αισθητικής και της λογοτεχνίας. Επομένως, όπως υποθέτει, αλλά και αποκαλύπτει συχνά ο Wolfgang Speyer, σίγουρα εκτός από την πλαστογραφία υπάρχει και κάτι σαν «γνήσια θρησκευτική ψευδεπιγραφία», κάπου-κάπου την αποκαλεί και «μυθική ψευδεπιγραφία», η οποία έχει με την πλαστογραφία (ίσως) τόσο λίγη σχέση, όσο η αντίστοιχη ποιητική επινόηση, η οποία (ίσως) είναι μάλλον αυταπάτη παρά απάτη³⁷.

Ωστόσο και η γνήσια θρησκευτική, η μυθική ψευδεπιγραφία μπόρεσε όπως όλα τα γνήσια πράγματα να γίνει αντικείμενο μίμησης και κατάχρησης. Πάντως, όπως έγραφαν εδώ και πολύ καιρό με το όνομα αρχαίων διδασκάλων, έτσι έγραφαν και με το όνομα της θεότητας — «το να γράφουν με το δικό τους όνομα ήταν θράσος και ερχόταν σε αντίθεση με τα ιερά έθιμα»· και «ιδιαίτερα τα θρησκευτικά κείμενα» έβρισκαν «εξαρχής και σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό απήχηση και αναγνώριση, αν και οι φιλόσοφοι μιλούσαν περί μύθων» (A. Meyer)³⁸.

Η έρευνα χαρακτηρίζει ως θρησκευτικά ψευδεπίγραφα τα οποία συγγράφονται και κυκλοφορούν με το όνομα θεών και μυθικών μορφών για μεγάλα χρονικά διαστήματα, τα συγγράμματα του Χείρωνα, του Αίνου, του Φιλάμμωνα, του Ορφέα, του Μουσαίου, του Βάκη, του Επιμενίδη, του Άβαρη, του Αριστέα, του Θυμοίτη, των γυναικών προφητών Φημονόης, Βεγόης κ.ά. Εδώ εφεύρισκαν πολύ ασύστολα, για να μην πούμε κυνικά, ονόματα, αυθεντίες, θεούς, αφού, όπως λέει ειρωνικά ο Κοιντιλιανός, ο διασημότερος ρήτορας της Ρώμης, δεν είναι

εύκολο να αντικρούσεις αυτά που δεν υπήρξαν ποτέ. Κατασκεύαζαν συλλογές χρησμών, όταν οι χρησμοί απαιτούσαν γενική αποδοχή και, όπως ήταν αναμενόμενο, τους απέδιδαν σε διάσημους θαυματοποιούς —όπως μετέπειτα στο χριστιανισμό απέδιδαν πραγματείες και συλλογές πραγματειών σε Αποστόλους και αγίους³⁹.

Ήδη πολύ νωρίς στην προχριστιανική εποχή πλαστογραφούσαν χρησμούς για λόγους πολιτικοθησκευτικούς, ακριβώς όπως και στη μεταχριστιανική. Τέτοιο ήταν και το ψευτομαντείο του Αλέξανδρου του Αβωνοτειχίτη (ή Ινωπολίτη), του «ψευδοπροφήτη» (όπως ωστόσο θα μπορούσε να αποκαλέσει κανείς πολλούς, αν όχι τους περισσότερους προφήτες), το οποίο ιδρύθηκε γύρω στο 150 μ.Χ. και υπήρχε έως τα μέσα του 3ου αιώνα. Στο πλαίσιο αυτό, χρησιμοποιούσαν δήθεν θείους λόγους και οινονούς (πράγμα που επαναλαμβάνεται, τηρουμένων των αναλογιών, χιλιάδες φορές στο χριστιανισμό) για την εμφύχωση των στρατιωτών, όπως έκανε ο περίφημος Θηβαίος στρατηγός Επαμεινώνδας στη μάχη των Λεύκτρων (371 π.Χ.), κατά την οποία εισήγαγε νέα εποχή στη διεξαγωγή πολέμων με τη χρήση της «πλάγιας διάταξης μάχης».

Και ως μην αναφέρουμε ότι ήδη τον 5ο αιώνα π.Χ. κατηγορούσαν τους Δελφούς, το διασημότερο μαντείο των Ελλήνων, για πολιτική μεροληψία, ότι εδώ μπόρεσαν να αποκαλύψουν πολλές περιπτώσεις διαφθοράς, χωρίς ωστόσο να βλάψουν ιδιαίτερα το γόητρο των Δελφών, όπως συμβαίνει με σχεδόν όλα τα πανίερα πράγματα⁴⁰.

Πολλοί αρχαίοι κριτικοί, π.χ. ο κυνικός φιλόσοφος Οινόμαος από τα Γάδαρα, θεωρούσαν γενικά τα μαντεία απάτη· οι εθνικοί Σέξτος Εμπειρικός και Κέλσος

τα επέκριναν, ο Λουκιανός τα χλεύαζε. Σύμφωνα με τους (περισσότερους) χριστιανούς, μέσα από τα μαντεία (τα οποία κατέστρεφαν από τον 4ο αιώνα) μιλούσαν τα κακά πνεύματα, για την ύπαρξη των οποίων αυτοί, οι χριστιανοί, ήταν (και είναι) τόσο πεπεισμένοι⁴¹.

Όσο ευρηματική κι αν ήταν όμως η *Graecia mendax* (ψευδολόγος Ελλάδα), οι χονδροειδείς απάτες των Ιουδαίων την ξεπέρασαν —όπως ξεπεράστηκαν μετά και αυτές με τη σειρά τους από τις πλαστογραφίες των χριστιανών που ήρθαν να επισκιάσουν όλες τις άλλες.

ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ

«Σε αυτή τη λάσπη, σε αυτή τη λάσπη, μεγάλε Θεέ!
Κι αν υπήρχαν ανάμεσα μερικοί κόκκοι χρυσού... Θεέ!
Θεέ! Πάνω σε τι μπορούν οι άνθρωποι να θεμελιώσουν μια πίστη
με την οποία ελπίζουν ότι θα κερδίσουν την αιώνια ευτυχία;!»
Gotthold Ephraim Lessing⁴²

«Το πιο παράτολμο και βαρυσήμαντο εγχείρημα αυτού του
είδους ήταν να αναγάγουν όλα τα κείμενα της Παλαιάς και
της Καινής Διαθήκης, μέχρι την τελευταία λέξη και το τε-
λευταίο γράμμα, στο πνεύμα και την υπαγόρευση του Θεού
και να βγάλουν έτσι μια βαρυσήμαντη κρίση τόσο για τα ιερά
κείμενα όσο και για τη σχέση του Θεού προς αυτά και για το
είδος του θελήματος και της δράσης Του.» Arnold Meyer⁴³

«Στους υπέρ πίστεως πολέμους, η κατηγορία της πλαστογρα-
φίας απαγγέλθηκε από όλους εναντίον όλων.» «Σε σύγκριση
με τις ειδωλολατρικές πλαστογραφίες, εντύπωση κάνει το πλή-
θος των ιουδαϊκών και χριστιανικών.» Wolfgang Speyer⁴⁴

ΒΙΒΛΟΙ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΕΣ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΟΥ

Το «βιβλίο των βιβλίων» για τους χριστιανούς είναι η Βίβλος. Στα Γερμανικά η λέξη απαντά για πρώτη φορά στο *Δρομέα* του δασκάλου και στιχουργού Ούγου του Τρίμπεργκ (γεννήθηκε γύρω στο 1230 και είναι συντάκτης και μίας συλλογής από μικρά παραμύθια για κήρυγμα, 200 ημερολογιακές βιογραφίες αγίων κ.ά.). Η λέξη του Ούγου ανάγεται στο λατινικό «biblia» και αυτό με το σειρά του στα Ελληνικά, στον πληθυντικό ουδετέρου «τα βιβλία»⁴⁵.

Η Βίβλος είναι «ιερό κείμενο» —στην ιστορία των θρησκειών τα ιερά κείμενα, τα ιερά βιβλία, οι ιερές Γραφές ανήκουν στο επάγγελμα, στη μπίζνα, είχαν και έχουν στενή σχέση με αυτή· όχι μόνο με τη χρηματική, αλλά και με την πολιτική, με το εμπόριο της ανθρωπίνης καρδιάς γενικά.

Οι Βίβλοι της ανθρωπότητας είναι επομένως πολλές: η τριπλή «Βέδα» της αρχαίας Ινδίας π.χ., τα πέντε «Σινγκ», οι κανόνες της κινεζικής αυτοκρατορικής θρησκείας, το «Σιντάτα (Siddhata)» του ζαϊνισμού, το «Τιπιτάκα» του βουδισμού της Θεραβάντα, η «Ντάρμα» του ινδικού βουδισμού της Μαχαγιάννα, το «Τριπιτάκα» του θιβητιανού βουδισμού, το «Τάο-τε-σινγκ» των ταοιστών μοναχών, η «Αβέστα» του περσικού μαζνταϊσμού, το «Κοράνι» του Ισλάμ, το «Γκρανθ» των Σιχ, το «Γκίνζα» του μανδαϊσμού. Πλήθος ιερών κειμένων υ-

πήρχαν στα ελληνιστικά μυστήρια, όπου ήδη σε προχριστιανικές εποχές παρέπεμπαν με την απλή λέξη «Γραφή» και με τη διατύπωση «βρίσκεται γραμμένο» ή «όπως γράφεται». Στην Αίγυπτο τα ιερά κείμενα έφταναν μέχρι τους αρχαιότατους χρόνους, αφού ήδη την 3η χιλιετία π.Χ. αποκαλούσαν τα ιερά κείμενα «λόγο του θεού». Και δεν έχει φέρει στο φως ειδικά η σύγχρονη επιστήμη τα ιερά κείμενα τόσων πολλών αρχαίων θρησκειών; Αλλά ακόμη και για τους νεότερους χρόνους ισχύει εδώ το «Γόνιμη είναι ακόμη η κοιλιά, από την οποία σύρθηκαν και βγήκαν»... Έτσι, τον 19ο αιώνα η χωρική Nakayama Mikiko έγραψε το ιερό κείμενο της αίρεσης Tenrikyo που ίδρυσε η ίδια, 17 ολόκληρες Αποκαλύψεις (O-fude-saki, «Η κορυφή του θυσσάνου») και το έργο «Καταγραφή αρχαίων πραγμάτων» (Go-Koki)' ακόμη και μετά το θάνατο της μάλιστα αποκαλύπτε στο μαραγκό Iburī, μαθητή και διάδοχο της, τους «νόμους» (Osashizu)⁴⁶.

Τώρα, ωστόσο, γνωρίζουμε ότι η Βίβλος δεν είναι μόνο ένα βιβλίο ανάμεσα στα βιβλία, αλλά το βιβλίο των βιβλίων. Επομένως δεν είναι κάποιο βιβλίο που θα μπορούσε κανείς να τοποθετήσει «δίπλα στον Πλάτωνα ή το Κοράνι ή τα αρχαία ινδικά βιβλία της σοφίας». Όχι, η Βίβλος «είναι υπεράνω αυτών είναι μοναδική και ανεπανάληπτη» (Alois StiefVater). Παρεμπιπτόντως: στη μοναδικότητα επέμεναν ιδιαίτερα οι μονοθεϊστικές θρησκείες (και γι' αυτό το λόγο διακρίνονται ειδικά αυτές από μοναδική στο είδος της αδιαλλαξία!). «Όπως ο κόσμος δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τους ανέμους, έτσι δεν μπορεί να υπάρξει και χωρίς τον Ισραήλ», ισχυρίζεται το Ταλμούδ. Στο Κοράνι αναφέρεται: «Μας επέλε-

ξες από όλους τους λαούς... μας σήκωσες πάνω από όλα τα έθνη...» Ακόμη και ο Λούθηρος θριαμβολογεί: «Εμείς οι χριστιανοί είμαστε μεγαλύτεροι και περισσότεροι από όλα τα πλάσματα...» Με λίγα λόγια, η Βίβλος έχει μια ιδιαιτερότητα, πράγμα το οποίο συμπεραίνεται, εκτός πολλών άλλων, και από το γεγονός ότι ο χριστιανικός κόσμος κατά τον πρώτο ενάμιση αιώνα δεν διέθετε δικό του «ιερό κείμενο» —και γι' αυτό έκλεψε την Αγία Γραφή των Ιουδαίων, την Παλαιά Διαθήκη, η οποία σύμφωνα με τη χριστιανική πίστη προπορεύεται του «Ηλίου του Χριστού» σαν «Αυγερινός» (Nielen)".

Το όνομα Παλαιά Διαθήκη (στη βιβλική γλώσσα αποτελεί απόδοση στα Ελληνικά μιας εβραϊκής λέξης που σημαίνει «συνθήκη», «συμμαχία», «σύμβαση» ή «συμφωνία») προέρχεται από τον Παύλο ο οποίος το αναφέρει στη Β' Επιστολή προς Κορινθίους (3,14). Η Συναγωγή, η οποία φυσικά δεν έχει Καινή Διαθήκη, δεν αναφέρεται ούτε σε Παλαιά Διαθήκη, αλλά στο Tenak, μια τεχνητή λέξη η οποία σχηματίστηκε από τα αρχικά γράμματα των λέξεων Thora, NTn'im και K'tubim: Νόμος, Προφήτες και Λοιπά Βιβλία. Αυτά είναι τα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης, στο βαθμό που προέρχονται από την εβραϊκή παράδοση, η «Αγία Γραφή» των Ιουδαίων μέχρι σήμερα. Οι Ιουδαίοι της Παλαιστίνης καθόρισαν τον οριστικό κατάλογο τους μόλις στη Σύνοδο της Ιάμνειας ανάμεσα στο 90 και 100 μ.Χ., δηλαδή 24 βιβλία, σίγουρα σε ταύτιση με τον αριθμό των γραμμάτων του εβραϊκού αλφαβήτου. (Τα ιουδαϊκά βιβλία απόκτησαν μόλις το 15ο αιώνα άλλη διάταξη και έφτασαν τα 39 κανονικά βιβλία.) Ο Θεός πάντως, στον οποίο οφείλεται βέβαια αυτή η «Αγία Γραφή», από τον οποίο ουσιαστι-

κά προέρχεται, χρειάστηκε για τη συγγραφή και την οριστική σύνθεση της, όπως και να το κάνουμε, πάνω από χιλιετία· αν και δεν είναι τόσο μεγάλο διάστημα, αν σκεφτούμε ότι για Εκείνον χίλια χρόνια είναι μια ημέρα⁴⁸.

Η ιδιαιτερότητα της χριστιανικής Βίβλου φαίνεται, εκτός αυτού, και από το γεγονός ότι τα διάφορα δόγματα έχουν και διαφορετικές Βίβλους που δεν συμφωνούν καν ως προς την έκταση τους, από το γεγονός ότι οι μεν θεωρούν ιερά όσα για τους άλλους είναι μάλλον περιέργα και ύποπτα.

Η καθολική Εκκλησία —η οποία διακρίνει πρωτοκανονικά κείμενα, δηλαδή που ποτέ δεν αμφισβητήθηκαν, και δευτεροκανονικά, η «θεοπνευστία» των οποίων «παρ αγνωρίστηκε» κατά καιρούς ή θεωρήθηκε αβέβαιη — διαθέτει μια πολύ εκτενέστερη Παλαιά Διαθήκη από εκείνη των Ιουδαίων, από την οποία προήλθε. Αφού εκτός από την ιουδαϊκή Βίβλο συμπεριέλαβε στη δική της «Αγία Γραφή» και άλλους τίτλους, 45 βιβλία συνολικά (σύμφωνα με τον Κανόνα του Τριδέντου κατά τη συνεδρίαση της 8ης Απριλίου 1546, τον οποίο επικύρωσε η Α' σύνοδος του Βατικανού το 1870), δηλαδή και τα αποκαλούμενα δευτεροκανονικά: Τωβίτ, Ιουδίθ, Σοφία, Σειράχ, Βαρούχ, Επιστολή Ιερεμίου, Α' και Β' Μακκαβαίων, την Προσευχή του Αζαρία και τον Ύμνο των τριών Παίδων, την ιστορία της Σουσάννας, την ιστορία του Βηλ και του Δράκοντα, το 10,4-16,24 από το βιβλίο Εσθήρ.

Ο προτεσταντισμός, ο οποίος αναγνώρισε ως αυθεντικά αποκλειστικά και μόνο τα βιβλία που περιέχονται στον εβραϊκό κανόνα, δεν αναγνωρίζει αντιθέτως ως κα-

νονικά, ως αποκαλύψεις του Θεού, τα δευτεροκανονικά βιβλία που προστέθηκαν από τον καθολικισμό, τους αποδίδει μόνο λίγη αξία και τα αποκαλεί «απόκρυφα», όρος με τον οποίο οι καθολικοί χαρακτηρίζουν βιβλία τα οποία δεν θεωρήθηκαν ποτέ κανονικά. (Ο Λούθηρος επικαλέστηκε για τον καθορισμό εκείνων που ανήκουν στον κανόνα την «εσωτερική πνευματική μαρτυρία» ή την «εσωτερική διάθεση». Το Β' βιβλίο των Μακκαβαίων παραδείγματος χάρη το έσβησε ανάμεσα σε άλλα, επειδή τον ενοχλούσε το χωρίο το οποίο παρέθετε ο αντίπαλος του Eck σχετικά με το καθαρτήριο πυρ το οποίο ο ίδιος αρνιόταν. Σε ό,τι αφορά το ίδιο αυτό βιβλίο, όπως και το βιβλίο Εσθήρ, θεωρούσε ότι «υπάρχουν εκεί πάρα πολλές ιουδαϊκές και πολλές ειδωλολατρικές κακίες». Πάντως πίστευε ότι είναι «παρ' όλα αυτά ωφέλιμο και καλό να μελετά κανείς» και τα δευτεροκανονικά κείμενα. Θεόπνευστα πάντως δεν ήταν ή τουλάχιστον ήταν λιγότερο απ' ό,τι η «εσωτερική διάθεση» του Μεταρρυθμιστή.) Το 1672, στη Σύνοδο των Ιεροσολύμων, η Ελληνική Εκκλησία αποφάσισε να συμπεριλάβει στο λόγο του Θεού τέσσερα έργα τα οποία υπερέβαιναν τον υποχρεωτικό κανόνα της Ιάμνειας —Σοφία, Σειράχ, Τωβίτ, Ιουδίθ—, κι έτσι δεν είναι τόσο ολιγαρκής όσο οι προτεστάντες, αλλά όχι και τόσο άπληστη όσο η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία⁴⁹.

Ακόμη πιο εκτεταμένος από την Παλαιά Διαθήκη της τελευταίας ήταν μόνο ο κανόνας του Ιουδαϊσμού της ελληνιστικής περιόδου, η μετάφραση των Εβδομήκοντα (συμβολίζεται: Ο', βλ. την *Επιστολή του Αριστέα*, §46). Έγινε από διάφορους μεταφραστές του 3ου αιώνα π.Χ. για τους Ιουδαίους της διασποράς στην Αλεξάνδρεια,

ήταν το ιερό αποκαλυπτικό βιβλίο των ελληνόφωνων Ιουδαίων, είναι η αρχαιότερη και σημαντικότερη μεταφορά της Παλαιάς Διαθήκης στα Ελληνικά, την οικουμενική γλώσσα της ελληνιστικής περιόδου, και βρήκε αποδοχή στη Συναγωγή ως επίσημη Βίβλος των Ιουδαίων της διασποράς. Η μετάφραση των 0' περιλάμβανε όμως περισσότερα κείμενα από όσα δεχόταν ο εβραϊκός κανόνας και αργότερα και ο καθολικός. Ωστόσο τα χωρία της Παλαιάς Διαθήκης που παρατίθενται στην Καινή Διαθήκη (μαζί με τους υπαινιγμούς, 270 έως 350) προέρχονται κατ' εξοχήν από αυτή τη μετάφραση των Ο'. Ακόμη και για τους Πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι τη χρησιμοποιούσαν με ζήλο, ήταν η Παλαιά Διαθήκη και αποτελούσε «Αγία Γραφή»⁵⁰.

ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ

Στις ιδιαιτερότητες της Παλαιάς Διαθήκης ανήκει επίσης και το γεγονός ότι στον χριστιανισμό υπήρχε ανέκαθεν μια αρκετά σφοδρή αντιπολίτευση εναντίον της, καθώς αυτό το τμήμα του «Λόγου του Θεού», το μακράν εκτενέστερο, δεν βρίθει μόνο από ανήκουστες πολεμοχαρείς φρικαλεότητες, αλλά ευλογεί και την απάτη, την υποκρισία, το δόλιο φόνο: παραδείγματος χάρη την ηρωική πράξη του Φινεές, ο οποίος τρυπώνει σε μια σκηνή και με το ακόντιο του σουβλίζει από τα γεννητικά όργανα ένα ζευγάρι εραστών την αιματηρή πράξη της Ιουδίθ από τη Βαιτυλούα η οποία τρυπώνει στο στρατόπεδο των Ασσυρίων και δολοφονεί με πανουργία τον αρχιστράτηγο Ολοφέρνη- το δολοφονικό κόλπο της

Ιαήλ η οποία δελεάζει με τη φιλοξενία της τον φυγάδα Σίσερα, τον εξουθενωμένο αρχιστράτηγο του βασιλιά της Ασώρ, και τον σκοτώνει ύπουλα⁵¹.

Αυτά και άλλα παρόμοια γράφονται εκεί για περισσότερο από δύο χιλιάδες χρόνια. Και δεν γράφονται μόνο, αλλά δικαιολογούνται επίσης, εξυμνούνται στους αιώνες των αιώνων. Τον 20ό αιώνα ακόμη, ο αναλυτής της Παλαιάς Διαθήκης και αρχιεπίσκοπος των καρδινάλιων του Μονάχου Michael Faulhaber, στρατιωτικός παπάς του αυτοκράτορα, κομματικός του Χίτλερ και κατόπιν εορτής αγωνιστής της Αντίστασης, πανηγυρίζει με υψηλούς, με ύψιστους τόνους για την «πράξη της Ιουδίθ», την πράξη μιας γυναίκας η οποία, όπως λέει και ο ίδιος, πρώτα «ψεύδεται», ύστερα «πλέκει ολόκληρο ιστό από συνειδητά ψεύδη», τέλος «σφάζει συνωμοτικά έναν άντρα στον ύπνο του». Αλλά: η Ιουδίθ ένοιωθε ως «μαχήτρια του Υψίστου στην οποία είχε ανατεθεί θεϊκή αποστολή... Η μάχη για τα τείχη της Βαιτυλούας ήταν σε τελευταία ανάλυση θρησκευτικός πόλεμος...»⁵²

Αλλά όταν κινδυνεύουν τα «ιερά», για τους ιεράρχες επιτρέπονται πάντα όλες οι διαβολιές, πάντα υπό την προϋπόθεση ότι εξυπηρετούν τα συμφέροντα της Εκκλησίας, δηλαδή τα δικά τους. Συνεπώς, ο Friedrich Hebbel, ο παράφορος καταφρονητής του χριστιανισμού («η ρίζα κάθε διχόνοιας», «το δηλητήριο της ανθρωπότητας»), με το έργο του *Ιουδίθ* (1840) το οποίο τον έκανε διάσημο, χάνει την εγκυρότητα του, αφού, όπως λένε, δίνει μόνο «μια άθλια παραμορφωμένη εικόνα της βιβλικής Ιουδίθ». Αντιθέτως, ένας άλλος ποιητής, ο Faulhaber, κερδίζει την εκτίμηση των αρχηγών της Εκκλησίας. Αφού υπενθύμισε το λαμπρό κατόρθωμα της

Ιαήλ με τα λόγια της Βίβλου («τότε πήρε ένα πάσσαλο από τη σκηνή κι ένα σφυρί, πλησίασε αθόρυβα κι έμπηξε το παλούκι στο μηνίγγι του, έτσι που καρφώθηκε στη γη και ο Σίσερα πέθανε»), χαρακτηρίζει μεν αυτή την πράξη ως «ποταπότητα, πανουργία, δόλο και συνωμοτικό φόνο», προσθέτει όμως ότι, όπως και να το κάνουμε, η Βίβλος δοξάζει αυτή τη γυναίκα ως «εθνική ηρωίδα» με τον ύμνο της προφήτισσας και κριτή Δεβόρας. Και ως τέτοια τη δοξάζει για δύο χιλιετίες και ολόκληρος ο καθολικός κόσμος, και ο πιο διάσημος δραματουργός του, ο Καλντερόν, «σε ένα από τα *Θρησκευτικά έργα* του... στην κριτή Δεβόρα απέδωσε τις αλληγορικές μορφές της ευφυΐας και της δικαιοσύνης, και στην Ιαήλ τις άλλες δύο βασικές αρετές της μετριοφροσύνης και της δύναμης του χαρακτήρα... Η Ιαήλ η οποία συντρίβει το κεφάλι του εχθρού της αποκάλυψης μεταμορφώνεται στη σιλουέτα της Immaculata, της Παρθένου, και σύμφωνα με το κείμενο της λατινικής Βίβλου συντρίβει το κεφάλι του αρχαίου φιδιού. Έτσι, λέει αυτά τα λόγια, καθώς καρφώνει το κεφάλι του Σίσερα: "Πέθανε, τύραννε, από αυτά τα όπλα που κρύβουν βαθύ μυστικό". Στα χέρια του Καλντερόν ολόκληρη η ιστορία της Δεβόρας παίρνει τη μορφή μιας μικρής παραβολής της Παναγίας»⁵³.

Ωραίο δεν είναι αυτό το «μικρή παραβολή της Παναγίας»; Όπως και να έχει το πράγμα, για όποιον δεν γνωρίζει (διότι δεν είναι μόνο η *πλειοψηφία* των καθολικών που δεν υποσιάζεται τίποτα γι' αυτό), αυτή η Παναγία δεν είναι μόνο η Immaculata, η Παρθένος, η Άσπιλη, η θριαμβεύτρια επί των παθών, αλλά και η μεγάλη αιματοβαμμένη και πολεμόχαρη θεά των χριστιανών, η

ιανοκέφαλη διάδοχος των αρχαίων θηλυκών προγόνων της, της Αστάρτης, της παρθένου Αθηνάς, της παρθένου Άρτεμης· δεν είναι μόνο η «καλή Κυρά μας», αλλά και η Κυρά των φόνων και των μαζικών σφαγών, από τον πρώιμο Μεσαίωνα μέχρι και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Την 1η Αυγούστου του 1916, την «ημέρα της μνήμης της μητέρας των Μακκαβαίων», ο Faulhaber βάζει και τις «γυναικείες μορφές του κόσμου της Βίβλου» να εκστρατεύσουν, σε τρίτη βελτιωμένη έκδοση, «πολεμική έκδοση», ώστε «αυτές τις αιματοβαμμένες ημέρες να οδηγήσουν τις γυναίκες της Γερμανίας σε βιβλικά εμπειρικά πρότυπα που παραμένουν ζωντανά, σε ανεξάντλητες πηγές ψυχικής δύναμης, σε αναμμένους ακόμη βωμούς ουράνιας παρηγοριάς». Διότι, όπως λέει, από αυτές τις βιβλικές μορφές μπορεί ο γυναικείος κόσμος «να διδαχτεί μεγάλη πολεμική σοφία», «μεγάλο πνεύμα ανδρείας», «μεγάλο πνεύμα αυτοθυσίας». «Ο λόγος του Θεού παραμένει και στις ημέρες του πολέμου ένας πυρσός στα μονοπάτια μας». Και σε μια νέα έκδοση ο καρδινάλιος Faulhaber παρουσιάζει τις «γυναικείες μορφές» του την εποχή του Χίτλερ, το 1935, και εκθειάζει τη Δεβόρα ως «ηρωίδα με φλογερό πατριωτισμό», «η οποία αναγέννησε το λαό της στην ελευθερία και σε μια νέα εθνική ζωή»⁵⁴.

«ΣΕ ΑΪΤΗ ΤΗ ΛΑΣΠΗ, ΣΕ ΑΪΤΗ ΤΗ ΛΑΣΠΗ...» —
ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΪΣΗ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΛΘΗΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΪΣ
ΑΡΧΑΙΟΪΣ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΟΪΣ ΧΡΟΝΟΪΣ

Αυτά έπρεπε να επισημανθούν —ενδεικτικά!— διότι

οι εκάστοτε Faulhaber αποτελούν ολόκληρη λεγεώνα και με την εγκληματική δημαγωγία τους είναι συνυπεύθυνοι σε σημαντικό βαθμό για όλη αυτή την ιστορία των φρικαλεοτήτων. Τον 2ο αιώνα, όταν ακόμη οι χριστιανοί δεν εκπαιδεύονταν για πόλεμο, όπως θα γινόταν συνεχώς μετά από λίγο, υπήρχαν ανάμεσα τους ίσως περισσότεροι αντίπαλοι της Παλαιάς Διαθήκης από ό,τι υπερασπιστές. Και κανείς δεν ένοιωσε τότε την ασυμφωνία της με τις κεντρικές διδασκαλίες του βιβλικού Ιησού τόσο, όσο ο «αιρετικός» Μαρκίωνας, τουλάχιστον κανείς δεν έβγαλε αυτό το συμπέρασμα με τον ίδιο τρόπο και με τέτοια επιτυχία. Στις (μη σωζώμενες) *Αντιθέσεις* του κατέγραψε τις αντιφάσεις και δημιούργησε τον πρώτο κανόνα χριστιανικών κειμένων, και μάλιστα βάσει του Ευαγγελίου του Λουκά που έχει τις λιγότερες επιρροές από τον ιουδαϊσμό, και βάσει των επιστολών του Παύλου⁵⁵.

Μετά από δεκαεφτά-δεκαοχτώ αιώνες οι θεολόγοι θα πλέξουν στον ατιμασμένο στεφάνους δόξας, από τον Harnack έως τον Nigg- ο θεολόγος και φίλος του Νίτσε Overbeck («Ο θεός του χριστιανισμού είναι ο θεός της Παλαιάς Διαθήκης»!) θα του πιστοποιήσει ότι κατανόησε σωστά αυτή τη Διαθήκη· για τον καθολικό θεολόγο Buonaiuti θα γίνει «ο πιο θαρραλέος και ο πιο οξύνους εχθρός» της «εκκλησιαστικής ορθοδοξίας»⁵⁶.

Ειδικά οι «αιρετικοί» κύκλοι πολέμησαν την Παλαιά Διαθήκη. Πολλοί χριστιανοί γνωστικιστές την αποδοκίμασαν συλλήβδην. Διακόσια χρόνια μετά το Μαρκίωνα η αντίθεση ανάμεσα στον Γιαχβέ και τον Ιησού σοκάρει και τον Απόστολο των Βησιγόθων Ουλφίλα, έναν ειρηνόφιλο αρειανιστή. Στη μετάφραση της Βίβλου στα Γοτθικά που έκανε γύρω στο 370, το αρχαιότερο γερμανικό

λογοτεχνικό μνημείο, ο επίσκοπος δεν μετάφρασε τα ιστορικά βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης.

Καίρια κριτική άρχισε να κινείται εκ νέου αργότερα από τον αιώνα του Διαφωτισμού.

Ο οξυδερκής Lessing, ο οποίος θεωρεί αμφίβολες και τις ιστορικές βάσεις του χριστιανισμού, αναφωνεί βλέποντας το αρχαίο ιουδαϊκό βιβλίο: «Σε αυτή τη λάσπη, σε αυτή τη λάσπη, μεγάλε Θεέ! Κι αν υπήρχαν ανάμεσα μερικοί κόκκοι χρυσού... Θεέ! Θεέ! Πάνω σε τι μπορούν οι άνθρωποι να θεμελιώσουν πίστη, με την οποία ελπίζουν ότι θα κερδίσουν την αιώνια ευτυχία;!»⁵⁷

Με ακόμη μεγαλύτερο πάθος στηλιτεύει ο Percy Bysshe Shelley (1792-1822) «ολόκληρη την περιφρόνηση της αλήθειας και την περιφρόνηση των στοιχειωδών ηθικών αρχών», την «άνευ προηγούμενου βλασφημία να ισχυρίζονται ότι ο Παντοδύναμος διέταξε ρητά το Μωυσή να επιτεθεί σε έναν άκακο λαό και εξαιτίας μίας διαφορετικής λατρείας να αφανίσει κάθε ένα από τα πλάσματα του, να δολοφονήσει ψυχρά κάθε παιδί και κάθε άοπλο άντρα, να σφάξει τους αιχμαλώτους, να κομματιάσει τις συζύγους και να φυλάξει μόνο τα νεαρά κορίτσια, ώστε να συνουσιάζονται μαζί τους και να τα βιάζουν»⁵⁸.

Ο Μάρκ Τουαίην (1835-1910) δεν μπορούσε πλέον παρά να χλευάζει: «Η Παλαιά Διαθήκη καταπιάνεται ουσιαστικά με το αίμα και τον αισθησιασμό· η Καινή Διαθήκη με τη σωτηρία, τη λύτρωση. Τη λύτρωση με τη φωτιά»⁵⁹.

Και θεολόγοι αποδοκίμασαν την Παλαιά Διαθήκη ως βάση ζωής και διδασκαλίας, ανάμεσα τους και έγκριτοι όπως ο Schleiermacher ή ο Harnack ο οποίος στράφηκε

σκληρά εναντίον της «διατήρησης αυτού του βιβλίου ως επίσημης πηγής στον προτεσταντισμό... Η μεγάλη πράξη η οποία απαιτείται σήμερα —σχεδόν ήδη πολύ αργά— από τον προτεσταντισμό είναι να ξεκαθαρίσει τα πράγματα και να τιμήσει την αλήθεια στο δόγμα και τη διδασκαλία». Αλλά ποιο το όφελος; Οι μάζες θα εξακολουθούσαν να εξαπατώνται με την Καινή Διαθήκη και τα δόγματα⁶⁰.

Το καθολικό «Λεξικό της Χριστιανικής Ηθικής» εξακολουθεί όμως και το 1975 να βρίσκει τη «ρίζα του ήθους της Παλαιάς Διαθήκης» μέσα «στην καίρια προσωπική βοήθεια» του Γιαχβέ «προς τον κόσμο και τον άνθρωπο», εξακολουθεί να βρίσκει στην Παλαιά Διαθήκη «κατ' αρχάς από τότε τους συνηγόρους του στοιχείου που εμείς αποκαλούμε ανθρώπινα δικαιώματα. Μόνο που πίσω από το "Humanum (ανθρώπινόν)" τους υψώνεται ο Γιαχβέ με ολόκληρη τη θεία βαρύτητα του» (Deissler)⁶¹.

**ΤΑ ΠΕΝΤΕ ΒΙΒΛΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΗ,
ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΔΕΝ ΕΓΡΑΨΕ Ο ΜΩΪΣΗΣ**

Η Καινή Διαθήκη είναι μια αρκετά τυχαία, πολύ αποσπασματική επιλογή από τα υπολείμματα της παράδοσης. Η ίδια η Βίβλος αναφέρει 19 τίτλους μη σωζόμενων κειμένων, ανάμεσα τους το «Βιβλίο των ηρώων», το «Βιβλίο των πολέμων του Γιαχβέ», το «Βιβλίο του προφήτη Ιδδώ». Αλλά η έρευνα δέχεται ότι υπήρχαν και πολλά άλλα βιβλικά κείμενα, από τα οποία δεν σώζεται ούτε ο τίτλος. Λέτε να ήταν και αυτά ιερά, θεόπνευστα και θεία;⁶²

Όπως και να έχει το πράγμα, σώθηκαν πολλά, κι αυτά φτάνουν και περισσεύουν.

Σώζονται κυρίως τα δήθεν αρχαιότερα και σεβαστότερα, τα αποκαλούμενα πέντε βιβλία του Μωυσή, δηλαδή η Τορά, η Πεντάτευχος, ονομασία η οποία εμφανίστηκε γύρω στο 200 μ.Χ. σε γνωστικούς και χριστιανούς συγγραφείς. Έως και τον 16ο αιώνα πίστευαν ομόφωνα ότι αυτά τα κείμενα είναι τα αρχαιότερα της Παλαιάς Διαθήκης και ότι χρονικά βρίσκονταν στην αρχή. Περί αυτού ούτε λόγος πλέον. Και η Γένεση, το πρώτο βιβλίο, λανθασμένα βρίσκεται στην πρώτη θέση. Και, παρόλο που τον 19ο αιώνα περιώνυμοι γνώστες της Βίβλου πίστευαν ότι μπορούσαν να ανασκευάσουν ένα «αρχέτυπο» της Βίβλου, ένα πραγματικό πρωτότυπο, και αυτή η γνώμη έχει απορριφθεί. Μάλιστα ακόμη χειρότερα: «Κατά πάσα πιθανότητα δεν υπήρξε ποτέ τέτοιο πρωτότυπο κείμενο» (Cornfeld/Botterweck)⁶³.

Η Παλαιά Διαθήκη παραδίδεται (στο μεγαλύτερο μέρος της) ανώνυμα, αποδίδει όμως την Πεντάτευχο στο Μωυσή, και οι χριστιανικές Εκκλησίες διακήρυσσαν έως και τον 20ό αιώνα τη συγγραφική του πατρότητα. Ενώ οι πατριάρχες Αβραάμ, Ισαάκ, Ιακώβ, οι προπάτορες και πατριάρχες του Ισραήλ, λέγεται ότι έζησαν ανάμεσα στον 21ο και τον 15ο αιώνα, ή ανάμεσα στο 2000 και 1700, αν γενικά έζησαν ποτέ, ο Μωυσής —«ένας απόλυτος στρατιωτικός, με πλούσιο συναισθηματικό κόσμο όμως στο βάθος του χαρακτήρα του» (καρδινάλιος Faulhaber)— λέγεται ότι έζησε τον 14ο ή 13ο αιώνα, εάν γενικά έζησε ποτέ⁶⁴.

Εκτός Βίβλου, πάντως, δεν υπάρχουν «γραπτά τεκμήρια» αυτών των σεβάσμιων (και ακόμη πιο νέων)

προσώπων. Δεν υπάρχουν αποδείξεις της ύπαρξης τους. Πουθενά δεν άφησαν κάποιο χειροπιαστό ιστορικό ίχνος· ούτε σε πέτρα, μπρούντζο ή παπύρους, ούτε σε κεραμικές πλάκες ή κυλίνδρους, και αυτό συμβαίνει, παρόλο που είναι νεότεροι από ό,τι παραδείγματος χάρη πολλοί Αιγύπτιοι ηγεμόνες οι οποίοι τεκμηριώνονται με τρανά ιστορικά στοιχεία, από ό,τι παραδείγματος χάρη πολλοί διάσημοι τάφοι, ιερογλυφικά, κείμενα σφηνοειδούς γραφής, κοντολογίς, γνήσιες μαρτυρίες της ύπαρξης τους. Επομένως, όπως γράφει ο Ernest Garden, «είτε θα τείνουμε να διαψεύσουμε την ύπαρξη των μεγάλων βιβλικών μορφών είτε, σε περίπτωση που παρ' όλα αυτά θελήσουμε να τους παραχωρήσουμε ιστορικότητα ελλείψει οποιασδήποτε γραπτής ιστορικής πηγής, θα πρέπει να δεχτούμε ότι η ζωή τους και η εποχή τους διαδραματίστηκαν με τον τρόπο που τις παρουσιάζει η Βίβλος η οποία συντάσσεται οριστικά μόνο με το υλικό μύθων και αφηγήσεων της Ανατολής που κυκλοφόρησαν στο διάστημα πολλών γενεών»⁶⁵.

Για τον ιουδαϊσμό ο Μωυσής είναι η σημαντικότερη μορφή της Παλαιάς Διαθήκης- τον αναφέρει πάνω από 750 φορές, η Καινή Διαθήκη 80 φορές ως νομοθέτη. Διότι με την πάροδο του χρόνου αντιμετώπιζαν όλους τους νόμους σαν να είχαν δοθεί στο Μωυσή στο όρος Σινά, Με αυτό τον τρόπο απέκτησε για τον Ισραήλ «τη σημασία μιας ολόκληρης εποχής» (Brockington). Δοξαζόταν όλο και περισσότερο. Θεωρείτο θεόπνευστος συντάκτης της Πεντατεύχου. Σε αυτόν, το δολοφόνο (ενός Αιγυπτίου, επειδή σκότωσε έναν Εβραίο), απέδιδαν ακόμη και προηγούμενη ζωή. Τον ανήγαγαν σε πρώτη μορφή του Μεσσία, και το Μεσσία σε δεύτερο Μωυσή.

Προέκυψε πλήθος θρύλων για το Μωυσή, τον Ιο μ.Χ. αιώνα ένα μυθιστόρημα για το Μωυσή και τέλος ένας τεράστιος αριθμός απεικονίσεων του στην τέχνη. Αλλά άγνωστος παραμένει κάποιος τάφος του Μωυσή. Οι προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης τον αναφέρουν συνολικά πέντε φορές. Ο Ιεζεκιήλ δεν τον αναφέρει ποτέ! Και αυτοί οι προφήτες ανατρέχουν μεν στην εποχή του Μωυσή, αλλά όχι στον ίδιο. Δεν τον επικαλούνται ποτέ στις θρησκευτικές ηθικές εκκλήσεις τους. Και ο πάπυρος Σαλτ 124 δεν γνωρίζει «Μωυσή με γραπτές ιστορικές πηγές» (Cornelius). Και η αρχαιολογία δεν μας δίνει καμία ένδειξη ύπαρξης του Μωυσή. Οι συροπαλαιστινιακές επιγραφές δεν αναφέρουν τον Μωυσή, όπως και τα κείμενα σφηνοειδούς γραφής ή τα ιερογλυφικά και ιερατικά κείμενα. Ο Ηρόδοτος (5ος αιώνας π.Χ.) δεν γνωρίζει τίποτα για τον Μωυσή. Με λίγα λόγια, δεν υπάρχει τεκμήριο ύπαρξης του Μωυσή έξω από τον Ισραήλ· η μοναδική πηγή μας σχετικά με το πρόσωπο του — όπως συμβαίνει και με τον Ιησού— είναι η Βίβλος⁶⁶.

Μεμονωμένοι αμφέβαλλαν ήδη στην αρχαιότητα και το Μεσαίωνα για τη συγγραφική πατρότητα του Μωυσή και τον ενιαίο χαρακτήρα της Πεντατεύχου. Θεωρούσαν ότι ο Μωυσής δύσκολα θα μπορούσε να παρουσιάζει τον ίδιο του το θάνατο —«μία σχεδόν τόσο εξαιρετική υπόθεση», ειρωνεύεται ο Shelley, «όπως το να περιγράψεις τη δημιουργία του κόσμου». Ανακάλυψαν και άλλα «Postmosaica (μεταμωυσιακά)» (Α' Μωυσ. Γ2,6· 36,31 κ.ά.). Αλλά η πιο επισταμένη κριτική προήλθε μόνο από τους χριστιανούς «αιρετικούς». Ωστόσο, η πρώιμη Εκκλησία δεν έβλεπε κανενός είδους αντιφάσεις στην Παλαιά Διαθήκη και καμία αντίθεση της προς τον Ιησού και τους Αποστόλους⁶⁷.

Στους νεότερους χρόνους μερικές αμφιβολίες κατά τη μελέτη της Βίβλου γεννήθηκαν πρώτα στον Α. (Bodenstein von) Karlstadt (1520)· ακόμη περισσότερες στον Ολλανδό Α. Masius, καθολικό νομικό (1574). Αλλά ενώ αυτοί και οι λίγο μεταγενέστεροι τους Ιησουίτες Β. Pereira και J. Bonfrere χαρακτηρίζαν πάντα ως μεταμωσυσιακά μόνο μεμονωμένα σημεία και επέμεναν στη συγγραφική πατρότητα του Μωυσή για το σύνολο του έργου, ο Άγγλος φιλόσοφος Τόμας Χομπς (Thomas Hobbes) ανακήρυξε τώρα μεμονωμένα στοιχεία της Πεντατεύχου σε μωσυσιακά, το σύνολο της όμως σε μεταμωσυσιακό (*Λεβιάθαν*, 1651). Μετά από λίγο, το 1655, ο Γάλλος μεταρρυθμιστής συγγραφέας I. de Peyrere προχώρησε ακόμη πιο πέρα. Και το 1670 ο Σπινόζα στο έργο του «Tractatus theologico-politicus (Πραγματεία θεολογικο-πολιτική)» αρνήθηκε τα πάντα⁶⁸.

Τον 20ό αιώνα μερικοί θρησκευολόγοι, ανάμεσα τους ο Eduard Mayer («δεν είναι δουλειά της ιστορικής έρευνας να επινοεί μυθιστορήματα»), και η σχολή του λόγιου Danik από την Πράγα, αμφισβήτησαν γενικά την ιστορική ύπαρξη του Μωυσή, αλλά διώχθηκαν από τους αντιπάλους τους.

Περίεργο είναι το γεγονός ότι ακόμη και τα πιο διαυγή μυαλά, οι μεγαλύτεροι σκεπτικιστές και ερευνητές, κάτω από τις ατρόμητες επεμβάσεις των οποίων λιώνει και χάνεται το υλικό των πηγών, οι οποίοι επιχειρούν τη μια κριτική αφαίρεση στη Βίβλο μετά την άλλη, ώστε σχεδόν δεν απομένει πλέον χώρος για κάποια μορφή του Μωυσή —ούτε στο προσκήνιο ούτε στο παρασκήνιο, ούτε στον ενδιάμεσο χώρο—, παρ' όλα αυτά ακόμη και αυτοί οι αδέκαστοι παρουσιάζουν σαν ταχυδακτυλουργοί πάλι τον Μωυσή με όλο του το μεγαλείο, ως δεσπόζου-

σα μάλιστα μορφή ολόκληρης της ισραηλιτικής ιστορίας. Αν και όλα γύρω του είναι πολύ μυθικά ή πάρα πολύ σκοτεινά, ο ίδιος ο ήρωας δεν μπορεί να είναι επινόημα της φαντασίας. Όσο κι αν η κριτική των πηγών περιέκοψε την ιστορική αξία αυτών των βιβλίων, όσο κι αν την περιόρισε, σχεδόν την κατέργησε, «εξακολουθεί να υπάρχει περιθώριο (!) για την πιθανότητα...» (Jaspers). Και δεν απορεί κανείς που ο Μωυσής φαίνεται στα έργα των συντηρητικών ακόμη σημαντικότερος από ό,τι είναι στη Βίβλο!⁶⁹

Γενικά: μετά το Άουσβιτς η χριστιανική θεολογία αποκτά πάλι φιλικότερο χαρακτήρα προς τους Εβραίους. «Σήμερα είναι πάλι δυνατή μια θετικότερη εικόνα του πανάρχαιου Ισραήλ και της θρησκείας του.» Ωστόσο, ο Μωυσής παραμένει ένα «πρόβλημα» για τους ερευνητές, καθώς δεν πέφτει «άμεσο φως στη μορφή του Μωυσή», καθώς οι σχετικές παραδόσεις είναι «πέρα από κάθε ιστορικό έλεγχο» (Ιστορικό και Βιβλικό Εγχειρίδιο). Αυτοί οι λόγοι αντιστέκονται μεν έντονα στο να «περιορίσουν το Μωυσή σε μια ομιχλώδη μορφή, γνωστή μόνο από το θρύλο», ωστόσο πρέπει να παραδεχτούν ότι «ακόμη και ο Μωυσής παραμένει σκιώδης». Βρίσκουν στις «αφηγήσεις για το Μωυσή ένα σημαντικό ιστορικό πυρήνα», και στις επόμενες προτάσεις θεωρούν ότι αυτός ο πυρήνας «δεν τεκμηριώνεται με γεγονότα», ότι «δεν αποδεικνύεται με ιστορικά γεγονότα» (Cornfeld/Botterweck)⁷⁰.

Αυτή τη μέθοδο εφαρμόζουν πολλοί από εκείνους οι οποίοι δεν λένε χονδροειδή ψέματα, αλλά δεν αντέχουν και να δουν τα πάντα να χάνονται. Μόνο αυτό όχι!

Για τον M. A. Beek παραδείγματος χάρη οι πατριάρ-

χες είναι αναμφίβολα «ιστορικά πρόσωπα». Ναι μεν τους βλέπει μόνο «σε μισοσκοτεινό φόντο», αλλά τους αναγνωρίζει ως «ανθρώπους υψηλής σημασίας». Ταυτόχρονα ο ίδιος παραδέχεται: «Δεν έχει επιτευχθεί έως τώρα η τεκμηρίωση της ύπαρξης του Ιωσήφ με ιστορικές γραπτές πηγές στην αιγυπτιακή λογοτεχνία». Και στη συνέχεια λέει ότι δεν γνωρίζει, εκτός της Βίβλου, «ούτε μία γραπτή ιστορική πηγή που να περιέχει οποιαδήποτε αυτόνομη και ιστορικά αξιόπιστη ένδειξη για την ύπαρξη του Μωυσή». Και πιο κάτω επίσης ότι πάλι, αν εξαιρέσουμε τη Βίβλο, δεν είναι «γνωστή καμία πηγή για την έξοδο από την Αίγυπτο». «Η πλούσια λογοτεχνία των Αιγυπτίων ιστοριογράφων σιωπά με κυριολεκτικά ανησυχητικό πείσμα για γεγονότα τα οποία δεν μπορεί παρά να έκαναν βαθιά εντύπωση στην Αίγυπτο, εάν το αφήγημα της Εξόδου βασίζεται σε πραγματικά γεγονότα».

Ο Beek απορεί επίσης που η Παλαιά Διαθήκη δεν δίνει «κατά περίεργο τρόπο κανένα στοιχείο» «που θα επέτρεπε πιθανώς τον ακριβή χρονολογικό προσδιορισμό της εξόδου από την Αίγυπτο. Δεν ακούμε ούτε το όνομα εκείνου του Φαραώ τον οποίο γνώριζε και ο Ιωσήφ, ούτε το όνομα του Φαραώ που δυνάστευε τον Ισραήλ. Αυτό προκαλεί ακόμη μεγαλύτερη έκπληξη, αφού η Βίβλος διαφύλαξε κατά τα άλλα πολλές αιγυπτιακές αναφορές σε πρόσωπα, τόπους και αξιώματα... Σε μεγαλύτερες σκέψεις από ό,τι η απουσία χρονολογικών στοιχείων στην Παλαιά Διαθήκη μάς βάζει το γεγονός ότι σε κανένα αιγυπτιακό κείμενο που γνωρίζουμε δεν αναφέρεται κάποια καταστροφή η οποία έπληξε το Φαραώ και το στρατό του κατά την καταδίωξη των φυγάδων Σημίτων. Καθώς οι γραπτές ιστορικές πηγές προσφέρουν

πλήθος υλικού ειδικά για την εν λόγω εποχή, θα μπορούσαμε να περιμένουμε έστω κάποιον υπαινιγμό. Ούτε μπορούμε να κλείσουμε την υπόθεση της σιωπής των αιγυπτιακών πηγών π.χ. με την παρατήρηση ότι οι βασιλικοί ιστοριογράφοι δεν συνήθιζαν να αναφέρονται στις ήττες· διότι τα γεγονότα τα οποία περιγράφονται στη Βίβλο είναι πολύ σπαρακτικά, για να μπορέσουν να αγνοηθούν εντελώς από τους Αιγυπτίους ιστοριογράφους». «Πραγματικά περίεργο» θεωρεί αυτός ο λόγιος τελικά και το γεγονός «ότι δεν είναι γνωστός κάποιος τάφος του Μωυσή». Γι' αυτόν παραμένει ως εκ τούτου «η μοναδική απόδειξη για την ιστορικότητα του Μωυσή» (συμφωνώντας με τον *Μωυσή* του Elias Auerbach) «η αναφορά κάποιου δισέγγονου σε μεταγενέστερη εποχή». Αλλά δυστυχώς και στην περίπτωση της μοναδικής «απόδειξης», το καίριο χωρίο (Κριτές 18,30) είναι παρ' όλα αυτά «αβέβαιο και ασαφές, επειδή αντί του *Μωυσή* μπορούμε κάλλιστα να διαβάσουμε και *Μανασσή*». Τίτλος: «Μωυσής ο ελευθερωτής»⁷¹.

«Και ο Μωυσής πέθανε σε ηλικία εκατόν είκοσι χρόνων», αναφέρει η Βίβλος, αλλά τα μάτια του «δεν είχαν γίνει αδύναμα, και η δύναμη του δεν είχε χαθεί», ο ίδιος ο Θεός τον έθαψε και «κανείς δεν έχει μάθει για τον τάφο του έως και τη σημερινή ημέρα».

Όπως και να το κάνουμε, αυτό το τέλος είναι παράξενο. Σύμφωνα με τον Γκαίτε, ο Μωυσής αυτοκτόνησε, σύμφωνα με τον Φρόυντ, δολοφονήθηκε από τον ίδιο του το λαό. Έριδες υπήρχαν αρκετές με μεμονωμένους, με τον Ααρών, με τη Μαρία. Αλλά όπως και να έχει το πράγμα, το απερίφραστο τέλος του πέμπτου και τελευταίου βιβλίου, η πρόταση με την οποία τελειώνουν όλα,

υπενθυμίζει άλλη μια φορά «τις μεγάλες φρικαλεότητες τις οποίες διέπραξε ο Μωυσής μπροστά στα μάτια ολόκληρου του Ισραήλ»⁷².

Με φρικαλεότητες περνάνε πάντα στην ιστορία — είτε έζησαν πραγματικά είτε όχι.

Αλλά όπως κι αν έχουν τα πράγματα στην περίπτωση του Μωυσή, η έρευνα είναι εντελώς διχασμένη σχετικά με τη σημασία του.

Βέβαιο είναι σήμερα μόνο αυτό που αναγνώρισε σαφώς ήδη ο Σπινόζα, δηλαδή το γεγονός ότι τα πέντε βιβλία του Μωυσή τα οποία του υπαγορεύει άμεσα ο αλάθητος λόγος του Θεού, δεν είναι δικά του— αυτό είναι το ομόφωνο συμπέρασμα της έρευνας. Φυσικά υπάρχουν αρκετοί άνθρωποι με το χαρακτήρα του Alois Stiefvater, όπως και αρκετά ασήμαντα δοκίμια του χαρακτήρα του *Λεξικού των Καθολικών Χριστιανών* που έγραψε, οι οποίοι (αναγκάζονται να) συνεχίζουν να παρουσιάζουν ψευδώς στη μάζα των πιστών ότι τα πέντε βιβλία του Μωυσή «ναι μεν δεν γράφτηκαν όλα τους (!) άμεσα (!) από αυτόν, αλλά παρ' όλα αυτά οφείλονται σε αυτόν». (Πόσα και ποια γράφτηκαν άμεσα από αυτόν, δεν τολμούν ωστόσο να πουν σήμερα πλέον ούτε ο Stiefvater ούτε οι όμοιοι του.) Βέβαιο είναι εκτός αυτού ότι οι Εντολές οι οποίες θεωρούνται ιδιόχειρα κείμενα του Μωυσή ή ανάγονταν ακόμη και στο «δάκτυλο του Θεού», είναι φυσικά το ίδιο πλαστές. (Παρεμπιπτόντως: αν και ο Θεός γράφει ο ίδιος το Νόμο σε δύο πλάκες — «κατασκευασμένες από το Θεό, και η γραφή ήταν θεϊκή γραφή χαραγμένη στις δύο πλάκες»— ο Μωυσής τις σέβεται τόσο λίγο, ώστε, πάνω στην [ιερή] οργή του για το χρυσό μοσχάρι, τις συντρίβει!)⁷³

Βέβαιο είναι εκτός τούτου ότι της καταγραφής αυτών των πέντε βιβλίων προηγήθηκε μια προφορική παράδοση εκατοντάδων χρόνων η οποία τα αναδιαμόρφωνε συνεχώς. Και ύστερα συμμετείχαν στη σύνταξη των κειμένων του Μωυσή συγγραφείς και συντάκτες, οι γραμματείς, μασορίτες, «στίκτες» πολλών γενεών, πράγμα που αντικατοπτρίζεται πρώτα από όλα στις μεγάλες διαφορές του ύφους. Έτσι, παραδείγματος χάρη ολόκληρο το βιβλίο Αριθμοί, το 4ο βιβλίο, μοιάζει περισσότερο με ασύνδετη συλλογή υλικού. Έτσι προέκυψε μια συγκεχυμένη, χαώδης συλλογή γεμάτη από θρυλικά μοτίβα ευρείας διάδοσης, από αιτιολογικούς και λαϊκούς μύθους, από αντιφάσεις και επαναλήψεις (που αρκούν για να αποκλείσουν τη συγγραφή από ένα και μόνο συγγραφέα). Εδώ έρχεται να προστεθεί και μια πληθώρα ετερόκλητων ή πολύ αργά εξελισσόμενων αντιλήψεων ακόμη και στα σημαντικότερα ζητήματα. Έτσι η ιδέα της ανάστασης γεννήθηκε με πολύ αργό ρυθμό στην Παλαιά Διαθήκη, αφού από τα βιβλία Σειράχ, Εκκλησιαστής, Παροιμίες απουσιάζει γενικά η απόδειξη της ύπαρξης πίστης στην ανάσταση. Εκτός αυτού, οι εκάστοτε γραφείς και επιμελητές προέβαιναν διαρκώς σε αλλαγές, διορθώσεις, παρεμβάσεις. Τα κείμενα αποκτούσαν συνεχώς δευτερογενείς προσθήκες. Και αυτές οι διαδικασίες εκτείνονταν σε ολόκληρες ιστορικές περιόδους. Η αρχαιότερη μορφή του Δεκάλογου, οι Δέκα Εντολές τις οποίες ο Λούθηρος αντιλαμβάνόταν ως την επιτομή της Παλαιάς Διαθήκης, προέρχεται ίσως από τις αρχές της εποχής των βασιλέων. Μεγάλα τμήματα της Πεντατεύχου μάλιστα, για την οποία ισχυρίζονται ότι συντάχθηκε από τον άνθρωπο που έζησε κατά τον 14ο ή 15ο

αιώνα —αν γενικά έζησε ποτέ—, δηλαδή περίπου 60 κεφάλαια του 2ου, 3ου και 4ου βιβλίου, δημιουργήθηκαν ή συγκεντρώθηκαν μόλις κατά τον 5ο αιώνα από Ιουδαίους ιερείς. Έτσι η οριστική σύνταξη των βιβλίων που αποδίδονται στο Μωυσή έγινε —εδώ παραθέτω τα λόγια του Ιησούιτη Norbert Lohfink— «μόλις επτακόσια περίπου χρόνια αργότερα». Και η σύνταξη όλων των βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης καταλαμβάνει —εδώ παραθέτω τα λόγια του καθολικού Otto Stegmüller— «σε ένα χρονικό διάστημα περίπου 1200 ετών»⁷⁴.

Η έρευνα της Παλαιάς Διαθήκης έχει πάρει προ πολλού σχεδόν τρομακτικές διαστάσεις, και δεν μπορούμε να ασχοληθούμε εδώ με το χάος των μεθόδων και των υποθέσεων —αυτό γλυτώνει τον αναγνώστη από πολλά (και εμένα από ακόμη περισσότερα)—: την παλαιότερη υπόθεση ιστορικών πηγών, η οποία εφαρμοζόταν τον 18ο αιώνα, την υπόθεση των αποσπασμάτων, των συμπληρώσεων, της αποκρυστάλλωσης, τη νεότερη υπόθεση των ιστορικών πηγών, τη σημαντική διάκριση ανάμεσα σε έναν πρώτο ελωχειμιστή, έναν δεύτερο ελωχειμιστή, έναν γιαχβιστή (H. Hupfeld, 1853), τη μορφολογικοϊστορική μέθοδο (H. Gunkel, 1901), τις διάφορες θεωρίες των πηγών, τις θεωρίες των δύο πηγών, των τριών πηγών, των τεσσάρων πηγών, τα κείμενα-πηγές του «γιαχβιστή» (J), του «ελωχειμιστή» (E) του «ιερατικού κειμένου» (P), του Δευτερονομίου (D), του «συνδυαστικού» κειμένου, δεν μπορούμε να χαθούμε σε όλα αυτά τα αφηγητικά νήματα, τις παραδόσεις, την πληθώρα προσθηκών, συμπληρωμάτων, επεμβάσεων, παραρτημάτων, εκφυμάτων, συντακτικών αλλοιώσεων, στο πρόβλημα των παραλλαγών, των παράλληλων εκδοχών,

των επαναλήψεων, με λίγα λόγια στην τεράστια παραφιλολογία, την ιστορία και την κριτική των κειμένων. Δεν μπορούμε να αναλύσουμε τους λόγους για την επέκταση της Πεντατεύχου σε Εξάτευχο, Επτάτευχο, ή και Οκτάτευχο ή για τον περιορισμό της σε Τετράτευχο, όσο ενδιαφέρον κι αν παρουσιάζουν αυτά για το θέμα μας.

Φτάνει μια φευγαλέα ματιά σε κριτικά σχόλια, παραδείγματος χάρη στις ερμηνείες των βιβλίων του Μωυσή από τον Martin Noth, για να καταλάβει ο αναγνώστης, πώς μιλάνε σχεδόν όλες οι πλευρές για βελτιωτές, συντάκτες, μεταγενέστερους επιμελητές, για προσθήκες, επεκτάσεις, συμπληρώσεις εκ των υστέρων, συνδυασμούς, για διάφορα στάδια συμπλήρωσης, αναδιαμόρφωσης κ.λπ. κ.λπ., για ένα αρχαίο, ακόμη αρχαιότερο ή ένα αρκετά νέο κομμάτι κειμένου, πώς συχνά χαρακτηρίζεται κάτι δευτερογενές ή ίσως δευτερογενές ή πιθανώς δευτερογενές ή με βεβαιότητα δευτερογενές. Η λέξη δευτερογενές εμφανίζεται εδώ σε σχεδόν όλους τους πιθανούς συνδυασμούς, φαίνεται να είναι κυριολεκτικά η λέξη κλειδί, θα ήθελα μάλιστα να ισχυριστώ, χωρίς να έχω κάνει ακριβή ανάλυση συχνότητας: δεν χρησιμοποιείται ίσως άλλη λέξη συχνότερα στις έρευνες του Noth. Και η εργασία του είναι αντιπροσωπευτική για πολλές. Πρόσφατα έγραψε ο Hans-Joachim Kraus την *Ιστορία της ιστοριοχορηγικής Βιερζύνησης της Παλαιάς Διαθήκης*. Πρωτοπόρος έγινε για τον 19ο αιώνα ιδιαίτερα ο W. M. L. de Wette (πέθανε το 1849) ο οποίος διαπίστωσε τα ποικίλα αφηγηματικά νήματα και τις παραδόσεις αυτών των βιβλίων και δεν ερμήνευσε τους «Δαβίδ», «Μωυσή», «Σολόμωντα», «Ησαΐα» ως «συγγραφείς», αλλά ονοματικά σύμβολα, «συλλογικά ονόματα»⁷⁵.

Λόγω του τεράστιου ερευνητικού έργου κατά τη διάρκεια του 19 ου αιώνα και της συστηματικής αποδόμησης της βιβλικής ιστορίας της σωτηρίας η οποία προέκυψε από αυτό, ο πάπας Λέων ΙΓ' με την εγκύκλιο του «Providentissimus Deus» (1893) προσπάθησε να θέσει εμπόδια στην ελευθερία της έρευνας. Έτσι άρχισε μια «αντεπίθεση», η οποία επί του διαδόχου του, Πίου Γ, στο διάταγμα «De mosaica authentia Pentateuchi (Περί της μωσαϊκής αυθεντίας της Πεντατεύχου)» της 27ης Ιουνίου 1906 επέμενε στο Μωυσή, ως θεόπνευστο συγγραφέα. Στις 16 Ιανουαρίου 1948 ο γραμματέας της Παπικής Επιτροπής για θέματα της Βίβλου, σε επίσημη απάντηση προς τον καρδινάλιο Suhard, δήλωσε μεν ότι οι αποφάσεις της επιτροπής «δεν αντιτίθενται σε μια συνέχιση της πραγματικά επιστημονικής εξέτασης αυτών των ζητημάτων...», αλλά στο ρωμαιοκαθολικισμό η λέξη «πραγματικά» σημαίνει πάντα «στο πνεύμα του ρωμαιοκαθολικισμού». Όμοια πρέπει να αντιληφθούμε και το τελευταίο κάλεσμα: «Ως εκ τούτου προσκαλούμε τους καθολικούς λογίους να μελετήσουν αντικειμενικά αυτά τα προβλήματα, υπό το φως μίας υγιούς κριτικής...» Γιατί «αντικειμενικά» σημαίνει εδώ πάλι: μεροληπτώντας υπέρ των συμφερόντων του παπισμού. Και με τον όρο «υγιής κριτική» δεν εννοείται πάλι τίποτα άλλο παρά μια κριτική *προς όφελος της Ρώμης*TM.

Από την άλλη πλευρά, η ιστορικοεπιστημονική ανάλυση των κειμένων της Παλαιάς Διαθήκης δεν απέφερε βέβαια συμπεράσματα για το πότε προέκυψαν τα κείμενα, αν και στην περίπτωση κάποιων τμημάτων, παραδείγματος χάρη των βιβλίων των προφητών, η βεβαιότητα για την ηλικία τους είναι μεγαλύτερη από ό,τι για άλλα, όπως π.χ. για τον λατρευτικό λυρισμό ή την

ηλικία των Νόμων, όπου δεν υπάρχει η παραμικρή σχετική βεβαιότητα. Αλλά η θρησκευολογική επιστημονική έρευνα, αναφερόμενη στην Τετράτευχο (Α'-Δ' Μωυσής) και τη Δευτερονομιστική Ιστορία (Ε' Μωυσής, Ιησούς του Ναυή, Κριτές, Βιβλία του Σαμουήλ και των Βασιλέων), έχει κάθε λόγο να μιλάει για «επικά έργα», «μυθολογικά αφηγήματα», «θρύλους», «ηρωικά έπη» (Nielsen)⁷⁷.

Για να αναφερθούμε μόνο σε μια άποψη, το χάος που επικρατεί εκεί το δείχνει το πλήθος των επαναλήψεων: μια διπλή αφήγηση της δημιουργίας, διπλή γενεαλογία του Αδάμ, διπλός κατακλυσμός (όπου ο κατακλυσμός σταματάει άλλοτε μετά από 150 ημέρες, άλλοτε μετά από ένα χρόνο και δέκα ημέρες, άλλοτε τελειώνει μετά από σαρανταήμερη βροχή και άλλες τρεις επταήμερες—όπου ο Νώε —ήταν τότε 600 ετών— σύμφωνα με τη Γένεση βάζει στην Κιβωτό από κάθε είδος ζώου επτά καθαρά και ένα ζευγάρι ακάθαρτων, σύμφωνα με τη Γένεση 6,19 και 7,16 από κάθε ζώο ένα ζευγάρι καθάρων και ένα ακάθαρτων —αλλά θα ανοίγαμε μεγάλες δουλειές, αν απαριθμούσαμε όλες τις αντιφάσεις, τις ασυμφωνίες, τις αποκλίσεις ενός θεόπνευστου βιβλίου, στο οποίο υπάρχουν συνολικά 250.000 παραλλαγές. Εκτός αυτού, τα πέντε βιβλία του Μωυσή περιέχουν ένα διπλό Δεκάλογο, μια επαναλαμβανόμενη νομοθεσία σχετικά με τους δούλους, με το Πάσχα και τα δάνεια, μια διπλή για το Σάββατο, δύο φορές αφηγούνται για την είσοδο του Νώε στην Κιβωτό, δύο φορές για την εκδίωξη της Άγαρ από τον Αβραάμ, δύο φορές για το θαύμα των ορνυκιών και του μάννα, την κλήση του Μωυσή, τρεις φορές πραγματεύονται τις πράξεις βίας, πέντε φορές το εορτο-

λόγιο, υπάρχουν τουλάχιστον πέντε νομοθεσίες για τη δεκάτη κ.ο.κ.⁷⁸

**ΑΛΛΕΣ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ
(ΚΑΙ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ)**

Όμοια όπως στην Πεντάτευχο έχουν τα πράγματα και με τα έργα που η «Αγία Γραφή» αποδίδει πανηγυρικά στο Δαβίδ και το γιο του, Σολομώντα. Και οι δύο λέγεται ότι έζησαν, κυβέρνησαν και δημιούργησαν γύρω στο 1000 π.Χ., τα δήθεν έργα τους είναι όμως ως επί το πλείστον αιώνες νεότερα.

Η ιουδαϊκή και η χριστιανική παράδοση της Βίβλου αποδίδουν ολόκληρο το βιβλίο των Ψαλμών, όπως και να το κάνουμε 150 ψαλμοί, στο βασιλιά Δαβίδ. Ωστόσο κατά πάσα πιθανότητα κανένας ψαλμός δεν είναι δικός του. Σύμφωνα με τη Βίβλο όμως τους έχει γράψει όλους ο Δαβίδ.

Τώρα υπάρχουν μέθοδοι οι οποίες κάνουν την υπόθεση πιο αληθοφανή. Έτσι μια «Πραγματογνωμοσύνη επί της Βιβλικής Ιστορίας» υπό το λήμμα «ο υμνητής Δαβίδ» περιγράφει σχετικά λεπτομερώς τις «άρπες» εκείνης της εποχής. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό το λήμμα μάς εξηγεί τη βασιλική συγγραφική πατρότητα τόσο, όσο και ο ισχυρισμός του M. A. Beek ότι η παράδοση, η οποία έκανε το Δαβίδ να περάσει στην ιστορία ως ψαλμωδός, έχει «σίγουρα ιστορικό υπόβαθρο» — ιδίως, όταν λάβουμε υπ' όψη τη διαβεβαίωση την οποία κάνει Beek λίγες μόνο γραμμές πριν, «ότι εκτός της Βίβλου δεν γνωρίζουμε σχεδόν κανένα άλλο κείμενο

που να ρίχνει φως στην περίοδο της βασιλείας του Δαβίδ ή να αναφέρει έστω το όνομα του». Πράγμα που θυμίζει τώρα πάλι πολύ έντονα τον ιστορικό Μωυσή του Beek. Σχετικά με το Δαβίδ γνωρίζει ωστόσο: «Ο Δαβίδ έπαιξε ένα έγχορδο όργανο το οποίο θα χαρακτηρίζαμε καλύτερα ως λύρα παρά ως άρπα. Η απεικόνιση μίας τέτοιας λύρας βρίσκεται σε ένα δοχείο το οποίο κατασκευάστηκε γύρω στο 1000 π.Χ...»⁷⁹

Τώρα, εάν υπήρχε λύρα γύρω στο 1000 π.Χ., αν έχουμε μάλιστα και απεικόνιση της, τότε δεν θα μπορούσε να έπαιζε κιόλας λύρα ο Δαβίδ και να έγραψε και το βιβλίο της Βίβλου —ανάμεσα στις ληστρικές εκστρατείες του, τις σφαγές του, τις επιχειρήσεις ακρωτηριασμού και τις κάμινους; Το συμπέρασμα φαίνεται σχεδόν υποχρεωτικό! Μια και μάλιστα ο Δαβίδ εμφανίζεται πράγματι ως ποιητής και μουσικός στην Παλαιά Διαθήκη, δηλαδή στα δύο βιβλία του γηραιότερου σύγχρονου του, του προφήτη Σαμουήλ, ενός ανθρώπου που, ούτως ειπείν, τα είδε και τα άκουσε όλα. Ωστόσο, τα βιβλία του «Σαμουήλ» σύμφωνα με τις πληροφορίες της έρευνας προέκυψαν σε ένα διάστημα το νωρίτερο περίπου 100, το αργότερο 400 χρόνων μετά το θάνατο του Σαμουήλ — όπως πολλοί από τους ψαλμούς του «Δαβίδ» προέκυψαν συχνά μόλις την εποχή του δεύτερου ναού (μετά το 516 π.Χ.), μισή χιλιετία και περισσότερο μετά το θάνατο του Δαβίδ. Ψαλμοί οι οποίοι είχαν εντωμεταξύ συγκεντρωθεί, συμπληρώνονταν συνεχώς, ανασυντάσσονταν, νέα στοιχεία προσθέτονταν (ανάμεσα σε άλλα και όλοι οι τίτλοι). Η επιλογή και σύνθεση μπορεί να διάρκεσε έως τον 2ο π.Χ. αιώνα. Δεν αποκλείεται και να έγιναν προσθήκες κατά τον 1ο μ.Χ. αιώνα⁸⁰.

Ωστόσο, οποιαδήποτε άλλη ερμηνεία των ουράνιων μελωδιών που ακούγονταν στο βιβλικό βασιλικό παλάτι δεν είναι παρά πορνογραφία, όπως η ερμηνεία που δίνουν τρεις χιλιάδες χρόνια αργότερα μερικοί Γερμανοί ποιητές, συνάδελφοι του Δαβίδ, ανάμεσα τους ο Ρίλκε, και μάλιστα με την υποστήριξη στοιχείων από τη Βίβλο. Ένας από αυτούς μάλιστα ισχυρίζεται, κυριολεκτώντας, ότι περισσότερο από τη μουσική του Δαβίδ «ανακούφιζε» το βασιλιά Σαούλ «μάλλον ο πισινός του»⁸¹.

Όπως μετέβαλαν τον «αιμοβόρο σκύλο» Δαβίδ σε «γλυκό ψαλμωδό», έτσι ανακήρυξαν και το γιο του (τον γέννησε με τη Βηρσαβεέ, τον άντρα της οποίας ο Δαβίδ έβαλε να σκοτώσουν) σε «σοφό βασιλιά Σολομώντα». έγινε διάσημος κυρίως ως ποιητής θρησκευτικών ασμάτων. Δεν υπάρχει όμως καμία απόδειξη για το αν ο Σολομών είχε ποτέ του λογοτεχνική δραστηριότητα. Βέβαιο είναι, αντιθέτως, ότι άρπαξε πραξικοπηματικά το θρόνο με σύμμαχους τη μητέρα του, τον ιερέα Σαδώκ, τον προφήτη Νάθαν και τον αρχιστράτηγο Βεναΐα, ότι εκτέλεσε κάποιους αντιπάλους του, άλλους τους καθάίρεσε, τους εξόρισε, ύστερα επέβαλε στους υπηκόους του δυσβάσταχτους φόρους, καταναγκαστική εργασία, πράγμα που οδήγησε σε αυξανόμενη δυσαρέσκεια και γενική φτώχεια — ενώ εκείνος, σύμφωνα με τη Βίβλο, είχε ικανοποιήσει 700 επίσημες συζύγους και 300 παλλακίδες («και οι γυναίκες του επηρέασαν την καρδιά του»: Α' Βασιλέων 11,3), πράγμα που τουλάχιστον δεν μας αφήνει να συμπεράνουμε κάποια μεγάλη *ποιητική* παραγωγή⁸².

Η «Αγία Γραφή» όμως αποδίδει σε αυτόν τρία βιβλία: τον «Εκκλησιαστή», τις «Παροιμίες Σολομώντος», τη «Σοφία Σολομώντος». «Πιστεύω ότι στο μεγαλύτε-

ρο μέρος τους θα πρέπει να ήταν, και ήταν, σκόπιμη παραπλάνηση» (S. B. Frost)⁸³.

Το βιβλίο «Εκκλησιαστής» ή «Κήρυκας Σολομών» (στα εβραϊκά «Kohelet») ισχυρίζεται με έμφαση ότι αποδίδει «τα λόγια του κήρυκα, του γιου του Δαβίδ, του βασιλιά της Ιερουσαλήμ» και γενικά ο Σολομών θεωρείτο παλαιότερα συγγραφέας. Μόνο γι' αυτό το λόγο μπήκε το επί μακρόν γενικά αμφισβητούμενο έργο στην Παλαιά Διαθήκη. Αλλά δεν γνωρίζουν τον πραγματικό συντάκτη, ούτε το όνομα του, ούτε την εποχή που έζησε. Βέβαιο είναι μόνο ότι —όπως διαπιστώθηκε για πρώτη φορά από τον H. Grotius το 1644— δεν το έγραψε ο Σολομών από τον οποίο ισχυρίζεται ότι προέρχεται στον πρώτο στίχο. Αντιθέτως, αυτό το έργο που, σύμφωνα με τη γλώσσα, το πνεύμα, τους υπαινιγμούς, προέκυψε πιθανώς τον 3ο π.Χ. αιώνα βρίθει από στωική και επικούρεια φιλοσοφία, από τις επιρροές της ελληνιστικής εποχής και του ελληνιστικού περιβάλλοντος. Και δεν υπάρχει βιβλίο της Βίβλου που να είναι τόσο μοιρολατρικό, που να επιβεβαιώνει τόσο έντονα τη ματαιότητα των επιγείων: «Μόνο μάταια, μόνο μάταια, όλα είναι μάταια» (hebel), ο πλούτος, η σοφία, όλα «υπό τον ήλιο». Ένα βιβλίο το οποίο κατηγορεί ασταμάτητα τη συντομία της ζωής, τις απογοητεύσεις της, όπου ο ίδιος ο Θεός θρονιάζει πολύ μακριά, αρκετά ομιχλώδης. Δεν είναι άξιον απορίας που το γέμισαν προσθήκες, που το αποδυνάμωσαν πολλές φορές, που η κανονικότητα του διασφαλίστηκε οριστικά μόλις το 96 μ.Χ. Μια εντυπωσιακή ιουδαϊκή πλαστογραφία πάντως, «ο ύμνος των σκεπτικιστών», ο οποίος δεν παραδέχεται ούτε την ανάσταση. Αισθάνομαι πάντα να απευθύνονται ιδιαίτερα (αλλά

μάταια) σε εμένα οι τελευταίοι στίχοι του: «Και πάνω από όλα αυτά, γιε μου, άκου αυτή την προειδοποίηση-το γράψιμο βιβλίων δεν τελειώνει ποτέ, και η πολλή μελέτη κουράζει το σώμα». Επομένως: «Απόλαυσε τη ζωή με τη γυναίκα σου που αγαπάς...· γιατί στους νεκρούς στους οποίους πορεύεσαι, δεν υπάρχουν ούτε πράξεις ούτε σκέψεις, ούτε γνώση ούτε σοφία». (Μην πει κανείς ότι δεν βρίσκω τίποτα στη Βίβλο που να αξίζει να διαβαστεί.)⁸⁴

Σύμφωνα με τον συντάκτη των βιβλίων των Βασιλέων, ο Σολομών έγραψε και 3.000 παροιμίες, όπως και 1.005 ύμνους — σύμφωνα με άλλη παράδοση 5.000 —: «...για τα δέντρα, ξεκινώντας από τον κέδρο του Λιβάνου μέχρι τον ύσσωπο που φυτρώνει μέσα από τους τοίχους. Επίσης έγραψε για τα ζώα της χώρας, για πουλιά, για σκουλήκια και για ψάρια» (Α' Βασιλέων 5,13). Έτσι αποδιδόταν επί μακρόν και το βιβλίο των Παροιμιών στο βασιλιά Σολομώντα. Αφού τα κεφάλαια 1 έως 9 φέρουν σήμερα ακόμη στη Βίβλο το γενικό τίτλο «Παροιμίες Σολομώντα», αλλά και τα κεφάλαια 25 έως 29 δηλώνονται σαφώς ως «Παροιμίες Σολομώντα». Στην πραγματικότητα όμως η δομή του βιβλίου δείχνει διαφορετικούς συγγραφείς οι οποίοι το συνέταξαν σε εντελώς διαφορετικές εποχές, τα κεφάλαια 1 έως 9 μετά τον 5ο αιώνα. Και συνολικά εκτείνεται η δημιουργία των μεμονωμένων ρήσεων σε ολόκληρη την εποχή της Παλαιάς Διαθήκης και η οριστική συγκέντρωση τους μπορεί να πραγματοποιήθηκε γύρω στα 200 π.Χ.⁸⁵

Και η «Σοφία Σολομώντος», την οποία δεν θαύμαζαν μόνο οι πρώτοι χριστιανοί, θεωρείτο δικό του έργο, καθώς μάλιστα ο συγγραφέας αυτοαποκαλείται σαφώς Σο-

λομών, ο εκλεκτός βασιλιάς του λαού του Θεού, θεωρείτο προφητικό και θεόπνευστο βιβλίο. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, ο Ωριγένης, ο Τερτυλλιανός, ο Άγιος Ιππόλυτος πιστοποιούν την κανονικότητα του, ακριβώς όπως και ο Άγιος Κυπριανός ο οποίος το αναφέρει επανειλημμένα ως ιερό κείμενο. Οι περισσότεροι αρχαίοι ερμηνευτές το θεωρούσαν τέτοιο. Και, παρόλο που ένας άντρας όπως ο Ιερώνυμος είχε πιο κριτικό νου, *εξ,αχ.6Κου%ύσε* να επιτρέπει τη δημόσια ανάγνωση του. Τέλος, το βιβλίο φιγουράρει ακόμη και σήμερα στη Βίβλο της παπικής Εκκλησίας.

Αλλά στην πραγματικότητα η «Σοφία Σολομώντος» είναι (σχεδόν) μια ολόκληρη χιλιετία νεότερη από το Σολομώντα, αφού η πρώτη γλώσσα του πλαστού κειμένου ήταν τα Ελληνικά της ελληνιστικής περιόδου, αφού ο συντάκτης (πολλοί κριτικοί υποθέτουν δύο συντάκτες) ζούσε στην Αίγυπτο, πιθανώς στην πόλη των ελληνιστών λογίων, την Αλεξάνδρεια, και έγραψε το μεγάλο έργο το οποίο βάζει στο στόμα του (δήθεν) σοφότερου των Ισραηλιτών, είτε κατά τον Ιο αιώνα π.Χ. είτε κατά τον Ιο μ.Χ. Οι μετέπειτα επιδράσεις αυτής της πλαστογραφίας στον κόσμο ήταν μεγάλες⁸⁶.

Το Σολομώντα ακολουθούν άλλα δύο νεότερα «απόκρυφα». Πρώτον οι «Ψαλμοί του Σολομώντα» οι οποίοι ανακαλύφθηκαν πάλι τον 17ο αιώνα. Ενώ ο περίφημος βασιλιάς δεν αναφέρεται σε κανένα από τους ίδιους τους 18 ψαλμούς, αποδόθηκαν σε αυτόν σίγουρα για λόγους γοήτρου, για να επιτύχουν το ενδιαφέρον για το έργο και τη διατήρηση του —ένας συσχετισμός με το κανονικό βιβλίο των Ψαλμών που το αποδίδουν στο Δαβίδ, τη μορφή του οποίου μιμούνται επίσης (κακά). Συνταγμένοι

αρχικά στα Εβραϊκά, αυτοί οι ψαλμοί γράφτηκαν από έναν (ή περισσότερους) ορθόδοξους Ιουδαίους, και προέρχονται με βεβαιότητα από τα μέσα του 1ου αιώνα π.Χ.

Οι «Ωδές του Σολομώντα», μια συλλογή από 42 άσματα που παραδίδονται στα Συριακά (εκτός από τη δεύτερη ωδή), ήταν όμως γραμμένα αρχικά στην ελληνική γλώσσα, προέρχονται από τους χριστιανικούς κύκλους του 2ου αιώνα, χωρίς να μπορεί να εντοπιστεί ο τόπος συγγραφής τους. Προφανώς για να δώσει στο κατασκευάσμα του την όψη της γνησιότητας, ο συγγραφέας ακολούθησε τον *parallelismus membrorum* (παράλληλισμό μερών) από την εβραϊκή ποίηση. Κατά περίεργο τρόπο η πλαστογραφία είναι η αρχαιότερη γνωστή σε εμάς χριστιανική συλλογή ύμνων. «Τα άσματα τα οποία τελειώνουν όλα με "αλληλούια" σκοπό έχουν την πανηγυρική εξύμνηση του Θεού» (Nauck)⁸⁷.

Εκτός από τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης τα οποία κατά λανθασμένο τρόπο αποδόθηκαν στο Μωυσή, το Δαβίδ και το Σολομώντα, και τα άλλα πρώιμα τμήματα της —Κριτές, Βασιλείς, Χρονικά κ.ά.— είναι προϊόντα πολύ μεταγενέστερης εποχής και ανώνυμα, αφού η οριστική σύνθεση τους έγινε πολύ καιρό μετά από τα συμβάντα τα οποία περιγράφουν.

Για το βιβλίο του Ιησού του Ναυή, το οποίο το Ταλμούδ, πολλοί εκκλησιαστικοί Πατέρες αλλά και ακόμη και νεότεροι συγγραφείς αποδίδουν στον ίδιο το Ιησού του Ναυή, πολλοί επιστήμονες της Βίβλου δεν δέχονται οποιαδήποτε ιστορική αξιοπιστία. Αλλά και για πιο καλοπροαίρετους παρατηρητές μπορεί «να χρησιμοποιηθεί... μόνο με επιφύλαξη» ως ιστορική πηγή. Είναι εντελώς προφανές ότι συντίθεται από πλήθος θρύλων,

αιτιολογικών μύθων, τοπικών παραδόσεων τις οποίες συμπλήρωσαν σε διαφορετικές εποχές, τις ένωσαν αυθαίρετα και τις συνέδεσαν με τον Ιησού του Ναυή, σχετικά με τον οποίο ήδη ο Καλβίνος διαπίστωσε ότι δεν μπορεί να έχει γράψει το βιβλίο. Η τελική σύνταξη προέρχεται μόλις από τον 6ο αιώνα, από την εποχή της βαβυλώνιας εξορίας (η οποία σύμφωνα με τη Βίβλο διήρκεσε άλλοτε περίπου 67, άλλοτε 73, άλλοτε 49 χρόνια). Με σχεδόν όμοιο τρόπο τα βιβλία του Σαμουήλ χρωστούν τη γέννησή τους σε μια ασυνάρτητη παράδοση, σε πολύ διαφορετικές παραδόσεις και κύκλους, σε πολύ διαφορετικούς συντάκτες ή επιμελητές, σε πολύ διαφορετικές εποχές⁸⁸.

Ψευδώνυμο είναι και μεγάλο τμήμα της λογοτεχνίας των προφητών, σκόπιμα ή από σύμπτωση, αν και άλλα τμήματα προέρχονται από τον προφήτη με του οποίου το όνομα γράφονται, και τα οράματα, οι ακροάσεις, που υποκειμενικά είναι εντελώς αληθινές, μπορεί να ήταν «γνήσιες» (αν παραβλέψουμε τη μεταγενέστερη λογοτεχνική επεξεργασία τους). Αυτό ούτε αποδεικνύεται ούτε διαψεύδεται με βεβαιότητα. Πολλά γνήσια στοιχεία διακρίνονται όμως δύσκολα ακόμη και στα βιβλία των προφητών τα οποία ορθώς φέρουν το όνομα του συντάκτη τους, αφού τα βιβλία αυτά υπέστησαν μεγάλες αλλαγές σε μεταγενέστερες εποχές, δηλαδή προστέθηκαν μόλις αργότερα, αλλοιώθηκαν πολύ, αποσπάστηκαν από τα συμφραζόμενα, έγιναν πολλές προσθήκες, χωρίς συνήθως να γνωρίζουμε πότε και από ποιον.

Όλως ιδιαιτέρως ισχύει αυτό και για το βιβλίο του Ησαΐα, ένα από τα μακροσκελέστερα και διασημότερα βιβλία της Βίβλου, σχετικά με το οποίο ήδη ο Λούθηρος διαπίστωσε ότι δεν το εξέδωσε ο Ησαΐας, ο γιος του

Αμώς. Η αποκαλούμενη Αποκάλυψη του Ησαΐα (κεφάλαια 24-27), μια συλλογή από προφητείες, άσματα, ύμνους, προστέθηκε σχετικά όψιμα (πήρε την τελική μορφή της τον 3ο ή τον πρώιμο 2ο αιώνα), όπως φαίνεται με σκόπιμη μίμηση του ύφους του Ησαΐα τον οποίο θεωρούσαν επί μακρόν ως το συγγραφέα. Και τώρα, το ιδιαιτέρως γνωστό και επιτυχημένο κεφάλαιο 53, δεν προέρχεται, όπως και όλα τα κεφάλαια 40-55, από τον Ησαΐα, ο οποίος Θεωρείτο για πολύ καιρό ο συγγραφέας (έως τον Eichhorn, 1783). Μάλλον όμως το έγραψε κάποιος άγνωστος, κατά δύο αιώνες νεότερος συγγραφέας, την εποχή της βαβυλώνιας εξορίας, ένας άντρας ο οποίος εμφανίστηκε στις Θρηνητικές εορτές των εξόριστων Ιουδαίων ανάμεσα στο 546 και 538, και αποκαλείται τις περισσότερες φορές Δευτεροησαΐας και σύμφωνα με ορισμένες απόψεις φαίνεται να είναι σημαντικότερος από τον Ησαΐα.

Ακριβώς αυτή η προσθήκη όμως μεταβλήθηκε με περιεκτικό και σαφή τρόπο σε πρότυπο για την ιστορία της ζωής του Ιησού —εδώ οι αμφισβητίες της ιστορικότητας του Ιησού (όπως και με τον Δίκαιο στην παρομοίως πλαστογραφημένη «Σοφία Σολομώντος») βλέπουν την αρχή του εξωραϊσμού της ευαγγελικής εικόνας του Ιησού και του χριστιανισμού. Γιατί το 53ο κεφάλαιο αφηγείται πώς ο δούλος του Θεού, ο «εβέδ-Γιαχβέ», περιφρονήθηκε και βασανίστηκε και έχυσε το αίμα του για την άφεση των αμαρτιών. Η Καινή Διαθήκη περιλαμβάνει περισσότερους από εκατόν πενήντα υπαινιγμούς και παραπομπές σε αυτό. Και πολλοί πρωτοχριστιανοί συγγραφείς παραθέτουν το κείμενο του 53 ου κεφαλαίου ολόκληρο ή επιλογές από αυτό. Και ο Λούθηρος ακόμη παραλλήλιζε αυτή την προφητεία (η οποία είχε

βέβαια ήδη συμβεί!), τα άδικα πάθη του δούλου του Θεού του Ησαΐα, με τον Ιησού. Και φυσικά και η παπική Επιτροπή της Βίβλου επιβεβαιώνει στις 29 Ιουνίου 1908 την παραδοσιακή άποψη. Όμως εντωμεταξύ δέχονται (σχεδόν) όλοι οι καθολικοί εξηγητές τη βαβυλωνιακή χρονολόγηση. Και τα τελευταία κεφάλαια του «Ησαΐα» (56-66) προέρχονται από ακόμη νεότερη εποχή. Αποδίδονται κάπως παραπλανητικά (από τον Duhm, 1892) σε έναν Τριτοησαΐα, πράγμα που η έρευνα χαιρετίζει με ένα ειρωνικό *nivat sequens* (να ζήσει ο επόμενος): αυτά τα κεφάλαια, όμως, προέρχονται πιθανώς από περισσότερους συγγραφείς μετά την εποχή της εξορίας. Πάντως, ανάμεσα σε άλλα, τα χωρία 56, 2-8 και 66, 16-24 του Ησαΐα δεν είναι από τον «Τριτοησαΐα», αλλά έχουν προστεθεί αργότερα. Μόλις γύρω στο 180 π.Χ. πήρε το βιβλίο του Ησαΐα «ουσιαστικά τη σημερινή μορφή του» (Εγχειρίδιο της Ιστορίας της Βίβλου)⁸⁹.

Στον Προφήτη αποδίδονται και μερικά «απόκρυφα»: το ιουδαϊκό «Μαρτύριο του Ησαΐα» που προέρχεται πιθανώς από τον Ιο προχριστιανικό αιώνα και το επεξεργάστηκαν αργότερα άλλη μια φορά: η «Ανάληψη του Ησαΐα» που προέρχεται πιθανώς από τον 2ο αιώνα, ένα μεγάλο έργο το οποίο πλαστογραφήθηκε από τη χριστιανική πλευρά με ιουδαϊκά χαρακτηριστικά, όπου ο Ησαΐας αναφέρει πώς πηγαίνει στον έβδομο ουρανό και παρακολουθεί ολόκληρο το δράμα του Ιησού: τέλος το «Όραμα του Ησαΐα», μια πλαστή χριστιανική προσθήκη στο «Μαρτύριο του Ησαΐα», την ιουδαϊκή πλαστογραφιά³⁰.

Όχι πολύ διαφορετικά από ό,τι με το βιβλίο του Ησαΐα της Βίβλου έχουν τα πράγματα με το βιβλίο του προφήτη Ζαχαρία, ο οποίος το έτος 521 άκουσε «τη

φωνή του Κυρίου». Το κείμενο του, το οποίο συμπεριλήφθηκε παρομοίως στην Παλαιά Διαθήκη, περιλαμβάνει 14 κεφάλαια. Αλλά μόνο τα πρώτα οκτώ είναι δικά του. Όλα τα υπόλοιπα, τα κεφάλαια 9-14, προστέθηκαν αργότερα, όπως προκύπτει για διάφορους λόγους, σύμφωνα με πολλούς επιστήμονες της Βίβλου κατά τη διάρκεια των εκστρατειών του Μεγάλου Αλεξάνδρου (336-323 π.Χ.)⁹¹.

Όπως το έργο του Ησαΐα, έτσι και το βιβλίο του Ιεζεκιήλ, γραμμένο σχεδόν όλο σε πρώτο πρόσωπο, συνδυάζει προφητείες καταστροφής και σωτηρίας, μομφές και απειλές με ύμνους και δελεαστικές επαγγελίες. Επί μακρόν θεωρείτο αδιαμφισβήτητο ως κείμενο του σίγουρα πιο συμβολικού Ιουδαίου προφήτη, του άντρα ο οποίος το 597 π.Χ. πήγε μαζί το βασιλιά Ιωαχίν από την Ιερουσαλήμ στην εξορία της Βαβυλώνας. Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα σχεδόν όλοι θεωρούσαν το βιβλίο του Ιεζεκιήλ έργο του ίδιου του προφήτη και αυθεντική ενότητα στο σύνολο του. Από τις φιλολογικοκριτικές έρευνες του R. Kraetzschmar (1900) και ακόμη περισσότερο του J. Hermann (1908, 1924) επικράτησε ωστόσο η πεποίθηση ότι αυτό το δήθεν τόσο ενιαίο βιβλίο προέκυψε σταδιακά και δουλεύτηκε από μεταγενέστερα χέρια. Μερικοί ερευνητές αποδίδουν μάλιστα στον Ιεζεκιήλ πλέον μόνο τα ποιητικά μέρη, τα δε πεζά στον επεξεργαστή τους ο οποίος σύμφωνα με αυτά δημιούργησε, τουλάχιστον όσον αφορά την έκταση, το κύριο τμήμα που, όπως και να το κάνουμε, αποτελεί τα πέντε έκτα. Σύμφωνα με τον W. A. Irwin, από τους 1273 στίχους μόνο 251 προέρχονται από τον Ιεζεκιήλ, σύμφωνα με τον G. Holscher, μάλιστα, μόνο 170. Άλλοι ερευνητές επιμένουν μεν στην αυθεντικότητα του κειμένου, υποθέτουν όμως

περισσότερες συντάξεις και συντάκτες οι οποίοι παρενέβαλαν, ανάμεσα στα κομμάτια που θεωρούνται γνήσια, πλαστά και έκαναν και άλλες ποικίλες επεμβάσεις. Χαρακτηριστικό είναι ότι η ιουδαϊκή παράδοση δεν αποδίδει το έργο στον προφήτη Ιεζεκιήλ, αλλά στους «άνδρες της μεγάλης Συναγωγής»⁹².

Είναι σαφές, ότι πλαστό είναι ολόκληρο το βιβλίο Δανιήλ, πράγμα το οποίο διαπίστωσε με εντυπωσιακή σαφήνεια ο μεγάλος εχθρός των χριστιανών Πορφύριος. Τα δικά του δεκαπέντε βιβλία *Κατά Χριστιανών* έπεσαν μεν θύμα των διαταγών καταστροφής ήδη των πρώτων χριστιανών αυτοκρατόρων. Αλλά κάποια πράγματα σώζονται από αποσπάσματα και παραθέματα σε άλλα κείμενα, ανάμεσα τους και οι ακόλουθες προτάσεις του Ιερώνυμου στον πρόλογο του Υπομνήματος του στον Δανιήλ: «Κατά του προφήτου Δανιήλ καταφέρθηκε ο Πορφύριος στο ΙΒ' βιβλίο (του έργου του)· αρνείται να αναγνωρίσει ότι το βιβλίο συγγράφηκε από το Δανιήλ το όνομα του οποίου φέρει στον τίτλο, αλλά θεωρεί ότι γράφτηκε από κάποιον ο οποίος ζούσε στην Ιουδαία την εποχή του Αντίοχου του Επιφανούς (δηλ. περίπου 400 χρόνια αργότερα), και πιστεύει ότι ο Δανιήλ δεν προφήτευσε μελλοντικά πράγματα, αλλά ότι ο πραγματικός συγγραφέας αφηγήθηκε εκ των υστέρων τα περασμένα. Λέει ότι όσα είπε για την εποχή του Αντίοχου αληθεύουν όταν όμως αναφερόταν σε πράγματα πέρα από αυτή, καθώς το μέλλον τού ήταν άγνωστο, έδωσε λανθασμένα στοιχεία» .

Το βιβλίο Δανιήλ λέγεται ότι προέρχεται από τον προφήτη Δανιήλ ο οποίος φέρεται να έζησε τον 6ο αιώνα στη βαβυλωνιακή βασιλική αυλή· τη συγγραφική του πατρότητα, όμως, αμφισβήτησε στους νεότερους χρό-

νους και ο Τόμας Χομπς. Εντωμεταξύ, το βιβλίο απορρίφθηκε προ πολλού από την κριτική έρευνα. Το καθολικό «Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό» όμως γράφει το 1931 ακόμη: «Τα μεμονωμένα επεισόδια μπορούν να αναχθούν στον πυρήνα τους σε πολύ πρώιμες εποχές, ακόμη και σε αυτή του Δανιήλ... Οι καθολικοί εξηγητές επιμένουν ακράδαντα στη συγγραφή του βιβλίου από το Δανιήλ». Κυρίως η αφήγηση σε πρώτο πρόσωπο των οραμάτων στα κεφάλαια 7-12 (και φυσικά η θέση του στην «Αγία Γραφή») έκανε τη χριστιανική παράδοση να πιστεύει επί τόσο καιρό στη συγγραφική πατρότητα του Δανιήλ, για τη ζωή και τη δράση του οποίου γνωρίζουμε μόνο από το ίδιο του το έργο. Μπήκε πιθανώς τελευταίο στον κανόνα της Παλαιάς Διαθήκης και έτσι αναγκαστικά το υπερασπίζονται ως αυθεντικό. Στην πραγματικότητα το «αποκαλυπτικό κείμενο» προέρχεται από την εποχή του Σύρου βασιλέα Αντίοχου Δ' του Επιφανούς, πιθανώς μόνο από τη χρονιά της εξέγερσης των Μακκαβαίων το 164 π.Χ. Επομένως ο συγγραφέας έζησε πολύ μετά τα γεγονότα τα οποία περιγράφει στο ιστορικό τμήμα του βιβλίου του σε τρίτο πρόσωπο (κεφ. 1-6). Έτσι όμως ο «προφήτης Δανιήλ», ο οποίος δρα τέσσερις αιώνες νωρίτερα ως υπηρέτης του βασιλιά Ναβουχοδονόσορα στη «Βαβέλ» και ξέρει καλά «όλων των ειδών τα οράματα και τα όνειρα», μπορεί εύκολα να κάνει προφητείες· αυτό το αποκάλυψε ήδη ο Πορφύριος. Αντιθέτως ο «προφήτης», όπως καταλαβαίνουμε, πέφτει σε αντιφάσεις στο ιστορικό τμήμα του κειμένου, στην εποχή στην οποία φέρεται ότι έζησε και την οποία περιγράφει. Σύμφωνα με αυτά ο Βαλτάσαρ, ο διοργανωτής του περίφημου συμποσίου, ήταν μεν για κάποιο διάστη-

μα ηγεμόνας, αλλά όχι «βασιλιάς». Όπως και ο Βαλτάσαρ δεν ήταν γιος του Ναβουχοδονόσορα, αλλά του Ναβονίδη, του τελευταίου Βαβυλώνιου βασιλιά (555-539). Ο Αρταξέρξης δεν προηγείται του Ξέρξη, αλλά έπεται αυτού. Γενικά, ο «Δαρείος των Μήδων» δεν είναι ιστορική μορφή. Κοντολογίς, ο «Δανιήλ» ήταν πολύ καλύτερος στον τομέα των οραμάτων από ό,τι στη γνώση της εποχής στην οποία λέγεται ότι έζησε. Ειδικές πλαστογραφίες, θα λέγαμε, μέσα στην πλαστογραφία είναι μερικά ιδιαίτερος γνωστά κομμάτια της μετάφρασης των 0' (για τους καθολικούς «δευτεροκανονικά», για τους προτεστάντες «απόκρυφα»), όπως η ιστορία των τριών παιδών στην κάμνο, της Σουσάννας, οι ιστορίες του Βηλ και του Δράκου. Και αυτές οι ειδικές πλαστογραφίες εξακολουθούν να υπάρχουν σήμερα στην καθολική Βίβλο⁹⁴.

Το βιβλίο του Δανιήλ είναι η αρχαιότερη αποκάλυψη και η μοναδική από όλες τις άλλες αποκαλύψεις η οποία κατάφερε να μπει στην Παλαιά Διαθήκη και να γίνει έτσι κανονική. Στην καθολική Βίβλο συμπεριελήφθη ωστόσο και μια άλλη σαφής πλαστογραφία, το δευτεροκανονικά Βιβλίο του Βαρούχ, το οποίο θα στρέψει την προσοχή μας σε ένα ιδιαίτερο λογοτεχνικό είδος που αποτελείται εξ ολοκλήρου από πλαστά κείμενα και θα περάσει ύστερα εντελώς οργανικά, σχεδόν αδιάρρηκτα, στο χριστιανισμό.

Η ΙΟΥΔΑΪΚΗ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΙΚΗ

Η αποκαλυπτική παίζει μεγάλο ρόλο, ένα είδος μετα-

βατικού ρόλου ανάμεσα στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, ιδιαίτερα την εποχή από τον 2ο αιώνα π.Χ. έως το 2ο αιώνα μ.Χ. Μπορούμε να θεωρήσουμε την αποκαλυπτική έναν εκφυλισμό της ιουδαϊκής εσχατολογίας, μια ανεπίσημη εσχατολογία, θα λέγαμε, η οποία εκτείνεται στο συμπαντικό στοιχείο, στο υπερπέραν, δίπλα στην επίσημη εθνική των ραβίνων. Σε αντίθεση με εκείνη, η αποκαλυπτική λογοτεχνία ήταν οικουμενική· περιλάμβανε τη γη, τον ουρανό και την κόλαση. Αλλά οι οπαδοί της ζούσαν μάλλον μια μυστική θρησκευτική ζωή (όμοια με πολλές σημερινές αιρέσεις και τη σχέση τους με τις Εκκλησίες).

Η έρευνα θεωρεί αυτή τη γραμματεία «συνδετικό κρίκο» ανάμεσα στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη και τοποθετεί την αποκαλυπτική στην περίοδο ανάμεσα στις δύο Διαθήκες. Αυτό φαίνεται πολύ λογικότερο, αφού οι αποκαλυπτικοί, και ειδικά αυτοί —Ιουδαίοι με καταγωγή (Εσσαίοι, Φαρισαίοι, Χασιδαίοι) που διαπιστώνεται πολύ δύσκολα—, είναι πλαστογράφοι, άνθρωποι οι οποίοι δεν γράφουν με το πραγματικό τους όνομα, αλλά με ψευδώνυμο· οι οποίοι ανάγουν τις αποκαλύψεις τους για τα θεία μυστήρια, για την πρώτη εποχή, για την έσχατη εποχή, για το υπερπέραν, για το μέλλον, σε όνειρα, εκστατικά ταξίδια (ενίοτε φτάνουν μέχρι τον παράδεισο, ανάμεσα σε άλλους ο Ενώχ και ο χριστιανός αποκαλυπτικός Ιωάννης), σε «οράματα», ενώ οι προφήτες επικαλούνται τις περισσότερες φορές «ακροάσεις». Συχνά οι φωτισμένοι δίνουν θεία φώτιση συνοδευόμενοι από κάποιον αποκαλυπτικό μεσολαβητή, έναν ερμηνευτή άγγελο, έναν «angelus interpre», ο οποίος τους ερμηνεύει τα συμβάντα —και φυσικά και σε εμάς.

Τυπική για τις πλαστογραφίες, οι οποίες κατακλύζονται πάρα πολύ συχνά από προσευχές, είναι η δυϊστική εικόνα του κόσμου, επηρεασμένη έντονα από τις περσικές αντιλήψεις, η διδασκαλία τους σχετικά με τους δύο χρόνους, έναν εφήμερο και έναν αιώνιο. Χαρακτηριστικό είναι ότι περιγράφουν τα γεγονότα της έσχατης εποχής, την οποία βλέπουν, τις «πληγές του Μεσσία», ως συντόμως επικείμενα. Όλα αυτά ξεκινούν από φρικαλέες ανθρώπινες και συμπαντικές καταστροφές (οι γυναίκες δεν τίκτουν πλέον, η γη δεν καρποφορεί, τα αστέρια μπερδεύονται) και φτάνουν μέχρι το δικαστήριο του Θεού και τη λαμπρότητα του Μεσσία η οποία περιγράφεται με ζωντανά χρώματα φαντασίας- εδώ κυρίως ανήκουν τα πάθη των αθέων, από τα οποία εμψυχώνονταν, σε συνδυασμό με την εξιλέωση και τη μετάνοια. Η αναμονή του κοντινού τέλους είναι εδώ ακριβώς τόσο τυπική, όπως και η πίστη στην άλλη ζωή και στον ντετερμινισμό, διότι ο θεός έχει «σκεφτεί τα πάντα εκ των προτέρων» (Δ' Έσδρας 6), την αρχή και το τέλος. «Ο Ήψιστος έπλασε αυτό τον κόσμο για χάρη των πολλών, αλλά τον μελλοντικό για λίγους μόνο» (Δ' Έσδρας 8,1) — άλλη μια επίδειξη της πολυευσπλαχνίας του. Χαρακτηριστικό για τους συγγραφείς της εποχής ανάμεσα στις δύο Διαθήκες είναι το γεγονός ότι αποδίδουν το μεγάλο έργο τους, το οποίο είναι γεμάτο από μυστικές, κωδικοποιημένες εικόνες (ζώα, σύννεφα, βουνά) και περίπλοκους αριθμητικούς συμβολισμούς, σε κάποιο θρησκευτικό κορυφαίο της προϊστορίας, το εμφανίζουν να προέρχεται από τον Αδάμ, τον Ενώχ, τον Αβραάμ, τον Έσδρα, το Μωυσή, τον Ησαΐα, τον Ηλία, το Δανιήλ και υποβάλλουν στον αναγνώστη ότι το κείμενο τους

είχε παραμείνει για καιρό μυστικό ή γνωστό μόνο σε έναν κύκλο εκλεκτών τώρα όμως ο Θεός επιθυμούσε την ευρύτερη διάδοση του⁹⁵.

Συχνά οι απατεώνες παρουσιάζουν τις ιστορικές επισκοπήσεις τους ως προφητείες, σε χρόνο μέλλοντα. Φυσικά προλέγουν τα πάντα με τέλεια ακρίβεια, ενώ γράφουν αιώνες αργότερα από τότε που ίσως έζησαν οι «μεγάλοι» στο στόμα των οποίων βάζουν τις προφητείες. Οι αναγνώστες τους μένουν έκθαμβοι και πιστεύουν τώρα πρόθυμα εκείνες τις προφητείες για το απώτερο μέλλον, για τα δεινά και τα λαμπρά της έσχατης εποχής. Αυτή η «*ria fraus* (ιερή απάτη)», αυτή η «παρουσίαση της ιστορίας ως εκ των υστέρων προφητεία» (Vielhauer), έχει μακρινές ομοιότητες ήδη με την Πεντάτευχο της Παλαιάς Διαθήκης (Α' Μωυσής 49· Δ' Μωυσής 23 κ.εξ· Ε' Μωυσής 33), αλλά το ουσιαστικό πρότυπο της είναι ίσως η λογοτεχνία των σιβυλλικών χρησμών της ελληνορωμαϊκής εποχής⁹⁶.

Εδώ, εκτός από τη βιβλική πλαστογραφία του «Δανιήλ» που παρουσιάσαμε, ανήκει και το βιβλίο του Βαρούχ το οποίο προέρχεται δήθεν από τον Βαρούχ γιο του Νηρία, το γραμματέα, συνοδό και φίλο του προφήτη Ιερεμία, τις προφητείες του οποίου κατέγραψε το έτος 605. Ο «Βαρούχ», ο οποίος παρουσιάζεται ως αγγελιοφόρος του Θεού και έχει εκτενή οράματα, ισχυρίζεται ότι έγραψε το δικό του βιβλίο στη Βαβυλώνα μετά την καταστροφή της Ιερουσαλήμ. Επίσης ισχυρίζεται ότι γνωρίζει και λέει πολλά πράγματα περισσότερο και καλύτερα από ό,τι οι άλλοι προφύτες —και το 1931 ακόμη το καθολικό «Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό» δεν έβλεπε «καμία αφορμή να αμφισβητήσει τη

συγγραφική πατρότητα του Βαρούχ». Εντωμεταξύ, η γνησιότητα αυτού του κειμένου της Παλαιάς Διαθήκης (που υπάρχει εκεί όπως και το πλαστό βιβλίο του Δανιήλ) υποστηρίζεται μόνο από πολύ λίγους, αφού γραφτηκε περισσότερο από μισή χιλιετία μετά το Βαρούχ: το πρώτο τμήμα του ίσως τον Ιο αιώνα π.Χ. (το νωρίτερο χρονικό διάστημα), το δεύτερο τμήμα του ίσως μόλις στα μέσα του Ιου αιώνα μ.Χ.⁹⁷

Εκτός από το βιβλίο του Βαρούχ υπάρχουν και άλλα πλαστά κείμενα του Βαρούχ, π.χ. η συριακή Αποκάλυψη του Βαρούχ η οποία προέρχεται περίπου από τον πρώιμο 2ο μ.Χ. αιώνα και συγκαταλέγεται στα ψευδεπίγραφα της Παλαιάς Διαθήκης· εκτός αυτού μια ελληνική Αποκάλυψη του Βαρούχ η οποία αναφέρεται εξ ολοκλήρου στο υπερπέραν, σώζεται και σε σλαβική έκδοση και περιγράφει το ταξίδι του Βαρούχ στους πέντε (ή αντίστοιχα δύο) ουρανούς — μια αρχικά ιουδαϊκή πλαστογραφία η οποία πλαστογραφήθηκε άλλη μια φορά από χριστιανικά χέρια και γραφτηκε το νωρίτερο γύρω στο 130 μ.Χ. —, για να μην αναφερθούμε σε μια σειρά άλλων βιβλίων τα οποία κατασκευάστηκαν με το όνομα του Βαρούχ⁹⁸.

Και με το όνομα του Μωυσή κατασκευάστηκαν πλαστά κείμενα που δεν ανήκουν στη Βίβλο- η «Αποκάλυψη του Μωυσή», μόλις μιάμιση περίπου χιλιετία μετά την υποτιθέμενη εποχή που έζησε, από έναν, όπως καταλαβαίνουμε, καλά πληροφορημένο Ιουδαίο συγγραφέα. Και στην «Ανάληψη του Μωυσή», την οποία χρησιμοποιεί η επιστολή του Ιούδα της Καινής Διαθήκης, διαπρέπει ο ήρωας του τίτλου ως προφήτης, προλέγοντας το μέλλον του Ισραήλ έως το θάνατο του βασιλιά Ηρώ-

δη —*ωστόσο* γραμμένη ομοίως από τον Ιουδαίο πλαστογράφο τον Ιο μ.Χ. αιώνα".

Άλλες ακόμη ιουδαϊκές αποκαλύψεις στις οποίες ασέλησαν έντονα χριστιανικά χέρια, είναι: η Αποκάλυψη του Ηλία, του Σοφονία, το απόκρυφο βιβλίο του Ιεζεκιήλ, το οποίο εκθέτει το ταξίδι του στον ουρανό και την επιστροφή του από εκεί, η Αποκάλυψη του Αβραάμ, όπου εκείνος προβλέπει σε οράματα το μέλλον του γένους του Ισραήλ (στην πραγματικότητα πάλι ανατρέχει στο παρελθόν ο πλαστογράφος περίπου δύο χιλιάδες χρόνια αργότερα), και πολλά άλλα¹⁰⁰.

Ακριβώς μέσα από το αποκαλυπτικό λογοτεχνικό είδος το οποίο συνέχισαν ύστερα οι χριστιανοί, προέκυψαν οι πλαστογραφίες σχεδόν ως εσωτερική αναγκαιότητα έγιναν τυπικές γι' αυτόν. Τι το λογικότερο και ευκολότερο από το να ανακαλύψουν τα «έργα» αρχαίων και πανάρχαιων αυθεντιών, των ανδρών του «καλύτερου» παρελθόντος, των δώδεκα πατριαρχών, όπως και του Δανιήλ, του Ενώχ, τη γνησιότητα του οποίου αμφισβήτησε ήδη ο Ωριγένης, του Αβραάμ, του Νώε, του Μωυσή, του Ησαΐα, του Έσδρα, μιας λίστας είκοσι ονομάτων, ακριβώς την εποχή που άρχιζαν να επαληθεύονται οι αποκαλύψεις τους;!

ΑΛΛΕΣ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΥ (ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ)

Αρκετές λογοτεχνικές πλαστογραφίες των Ιουδαίων χρωστούν ωστόσο την ύπαρξη τους στην προσπάθεια να αναγάγουν ένα σημαντικό μέρος της ελληνικής φιλοσοφίας στην Πεντάτευχο, την οποία είχαν δήθεν καταλη-

στέψει οι Έλληνες. Για την απόδειξη αυτής της θρασεΐας κατηγορίας οι Ιουδαίοι πλαστογράφησαν παραδείγματα χάρη σχετικούς ορφικούς ύμνους· έβαλαν με απάτη στα έργα του Ησίοδου και άλλων ειδωλολατρών επικών κείμενα από την Παλαιά Διαθήκη· έκαναν τον Όμηρο αυστηρό υπέρμαχο των διατάξεων του Σαββάτου! Ο Αβραάμ παρουσιαζόταν ως ο πατέρας της αστρονομίας, ο Μωυσής προεξοφλούσε ήδη τον Πλάτωνα, σύμφωνα μάλιστα με τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα ακόμη και ο Μιλτιάδης κέρδισε τη μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.) με χριστιανικό στρατήγημα: την εκστρατευτική τέχνη του Μωυσή. Ήδη ο Άγιος Ιουστίνος, ο κορυφαίος απολογητής και μεγάλος εχθρός των Ιουδαίων τον 2ο αιώνα, υπερηφανευόταν ως εξής: «Δεν διδάσκουμε επομένως τα ίδια με τους άλλους, αλλά οι άλλοι παπαγαλίζουν μόνο τα δικά μας» —ομολογώντας έτσι κατά τα άλλα αυτό που αρνείται, μόνο με αντεστραμμένη τη σχέση εξάρτησης¹⁰¹.

Τι είχαν να προσφέρουν οι Ιουδαίοι σε σύγκριση με τους Έλληνες; Ποιους μεγάλους φιλόσοφους και ποιητές; Την Παλαιά Διαθήκη; Και ο ειδωλολατρικός κόσμος σεβόταν ιερά κείμενα. Αλλά τα βιβλικά κείμενα τα περιφρονούσε. Τα ουσιαστικά στοιχεία τους προέρχονταν κατά τη γνώμη τους από άλλες θρησκείες, οι προρρήσεις των προφητών ήταν εκ των υστέρων, οι ιστορίες θαυμάτων ανόητες, οι τελετουργίες γελοίες, ο ιουδαϊκός εθνικισμός ήταν μισητός¹⁰².

Τα σχολεία των ραβίνων υποχρέωναν τώρα σε οδυνηρή σχολαστικότητα σχετικά με την παράδοση. «Το να αποδώσουν σε κάποιο σοφό των Γραφών κάτι που δεν είπε, θα ήταν σίγουρα πέρα για πέρα έγκλημα» (Torm).

Και παρ' όλα αυτά στην ιουδαϊκή λογοτεχνία εξαπλώνεται σαν μεταδοτική ασθένεια το φαινόμενο της ψευδωνυμίας στην πιο ανήθικη μορφή της, ο πολύ εκτεταμένος ιουδαϊκός προσηλυτισμός γίνεται την εποχή του Ιησού με τη βοήθεια μιας εκτεταμένης προπαγανδιστικής λογοτεχνίας, με ανενδοίαστες πλαστογραφίες, υπάρχει «άνθιση των ιουδαϊκών ψευδεπίγραφων» (Syme)¹⁰³.

Ειδικά οι Ιουδαίοι της διασποράς θα πρέπει να αισθάνονταν, παρά την επιτυχία τους στις επιχειρήσεις προσηλυτισμού, ιδιαίτερα μειονεκτικά απέναντι στους Έλληνες. Και αυτό το μειονέκτημα προσπαθούσαν να ξεπεράσουν. Ήθελαν να αυξήσουν την αξία του ιουδαϊσμού τους, της πίστης τους, να παρουσιάσουν την ανωτερότητα της θρησκείας τους, αποδεικνύοντας την υπεροχή τους με δήθεν αρχαία κείμενα, κάνοντας τους Ιουδαίους προφήτες πολύ αρχαιότερους από τους ειδωλολάτρες φιλοσόφους, παρουσιάζοντας, θα λέγαμε, τους πρώτους ως δασκάλους των δευτέρων. Υποβάλλοντας ακόμη και με τον Αριστοτέλη συμπάθειες προς το μονοθεϊσμό, επιτιθέμενοι με τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη στην πολυθεΐα. Ή αποδίδοντας στον Εκαταίο τον Αβδηρίτη, σύγχρονο της εποχής του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ένα δοξαστικό έργο για το πρόσωπο του Αβραάμ. Ή αποδίδοντας πανηγυρικά, κατά τον Ιο αιώνα, στον ελεγκιακό ποιητή Φωκυλίδη από τη Μίλητο ένα διδακτικό ποίημα αποτελούμενο από 230 εξάμετρα, μια δημοφιλή ηθική φιλοσοφία η οποία συνδέει ελληνικά και ιουδαϊκά στοιχεία, συνδυάζει με τη σαρκική ανάσταση τη συνέχεια της ύπαρξης και τη θεοποίηση της ψυχής —επιδιώξεις αυτοσυντήρησης σε ένα ανώτερο επίπεδο, έξυπνες διαφημιστικές εκστρατείες για τον ελληνιστικό ιουδαϊσμό με

ειδωλολατρικό προσωπείο. Και αυτές οι πλαστογραφίες είχαν ειδικά στους χριστιανούς περισσότερη επιτυχία από ό,τι οι ψευδεπίγραφες αποκαλύψεις και τα βιβλία των πατριαρχών¹⁰⁴.

Σχετική με αυτά είναι παραδείγματος χάρη η γνωστή ιουδαιοαλεξανδρινή Επιστολή του Αριστέα που γράφτηκε για την αναγνώριση και εξύμνηση της Πεντάτευχου της μετάφρασης των Ο', του ιουδαϊκού Νόμου και του ιουδαϊσμού γενικότερα· όπως λέγεται, τον 3ο προ-χριστιανικό αιώνα, αλλά στην πραγματικότητα στα τέλη του 2ου, εάν όχι μάλιστα μόλις τον 1ο αιώνα. Ο υπάλληλος της αυλής Αριστέας αναφέρει εκεί, ανάμεσα σε άλλα, τη μετάφραση της ιουδαϊκής Πεντατεύχου στα Ελληνικά από 72 Ιουδαίους άντρες (6 από τη δική του φυλή) στη νήσο Φάρο μέσα σε 72 ημέρες για τη βασιλική βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας. Ο αριθμός των μεταφραστών που από 72 στρογγυλεύτηκε στους 70, έδωσε το όνομα στην αρχαιότερη και σημαντικότερη μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης στα Ελληνικά. Σύμφωνα με τον ευσεβή μύθο, ο κάθε μεταφραστής εργαζόταν μόνος του, αλλά ο καθένας παρήγαγε το ίδιο κείμενο κατά λέξη —πράγμα που πίστευαν όλοι οι εκκλησιαστικοί Πατέρες, συμπεριλαμβανομένου του Αυγουστίνου¹⁰⁵.

Μέρος αυτού του κύκλου προβληματισμών είναι περαιτέρω το γεγονός ότι οι Ιουδαίοι χρησιμοποιούσαν την ειδωλολάτρισσα Σίβυλλα, όταν έγραφαν τα σιβυλλικά κείμενα, τις προφητείες, όπως αργότερα και οι χριστιανοί, φυσικά με μη ιουδαϊκά ονόματα και φυσικά *vaticinia ex eventu* (εκ των υστέρων προφητείες), δηλαδή καθαρή απάτη.

Οι Σίβυλλες (των οποίων το όνομα δεν έχει αποσπηνιστεί έως σήμερα) ήταν ειδωλολάτρισσες προφήτισ-

σες, όπως φαίνεται του 8ου π.Χ. αιώνα, στον ελληνικό πολιτισμικό χώρο και σημαντικότερη από αυτές θεωρείται η Ερυθραία- σχεδόν το ίδιο διάσημη είναι και εκείνη από την Κύμη η οποία έφθασε σε ηλικία χιλίων ετών και στο τέλος λέγεται ότι τριγύριζε πια μόνο αιωρούμενη ως ψίθυρος στο ηφαιστειακό σπήλαιο που ήταν η έδρα του μαντείου της. Σε αυτές τις θεόληπτες μάντισσες πάντως αναφερόταν η ελληνική σιβυλλική λογοτεχνία αποτελούμενη από προφητικά άσματα σε εξάμετρα με καταστροφολογικό περιεχόμενο. Και ακριβώς αυτό το λογοτεχνικό είδος άδραξε με τη σειρά του ο ιουδαϊσμός της διασποράς τον 2ο π.Χ. αιώνα και το μετέβαλε σε μέσο για τον προσηλυτισμό του, σε προπαγανδιστικό όργανο. Πλαστογράφησαν και πρόσθεσαν στα ειδωλολατρικά κείμενα επιθέσεις κατά της ειδωλολατρίας, κυρίως εναντίον του πολυθεϊσμού, και τα εμπλούτισαν ταυτόχρονα με προφητείες για τον Ισραήλ, για το πολύ πρόσφατο παρελθόν και το παρόν¹⁰⁶.

Έτσι, οι *Σιβυλλικοί χρησμοί*, 14 βιβλία γεμάτα θεόπνευστες προφητείες, των οποίων η γένεση εκτείνεται από τον 2ο π.Χ. (3ο βιβλίο) έως και τον 3ο ή 4ο μ.Χ. αιώνα (11ο-14ο βιβλίο), αποδίδονταν σε αυτές τις κατειλημμένες από το πνεύμα του Θεού προφήτισσες των αρχαίων, στην καθαγιασμένη αυθεντία τους. Με αρχαϊκό ύφος, επιτηδευμένη ομηρική απλότητα, με χρήση παγανιστικών στοιχείων, χρησμών ή με άλλους δανεισμούς από ειδωλολάτρες συγγραφείς έδιναν την εντύπωση γνησιότητας, αυθεντικότητας, απέκτησαν την αξιοπιστία πραγματικών προφητειών. Πρώτα από όλα λόγω της ομοιότητας της σιβυλλικής απειλητικής προφητείας με εκείνη της Παλαιάς Διαθήκης συνάρπαζαν τον ιουδα-

ικό κόσμιο και θεωρούντο όλα ανεξαιρέτως γνήσια από τους αρχαίους χριστιανούς, αν και είναι στο σύνολο τους εν μέρει ιουδαϊκές και εν μέρει χριστιανικές πλαστογραφίες. — Και δεν είναι βέβαια καλλιτεχνική επέμβαση, λογοτεχνικό εργαλείο ύφους, όπως στην τέταρτη *Εκλογή* του Βεργίλιου η απόδοση σιβυλλικών χρησμών σε ένα ρωμαίοπουλο ή η προφητεία του Μίλτον προς το τέλος του *Χαμένου παραδείσου*.

Τα βιβλία 1-5 πλαστογραφήθηκαν από ελληνιστές Ιουδαίους, ομολογουμένως όχι χωρίς να συνεχίσουν ύστερα οι χριστιανοί την πλαστογράφιση με πολυάριθμες προσθήκες. Τα βιβλία 6-8 είναι καθαρά χριστιανικές πλαστογραφίες από το δεύτερο ήμισυ του 2ου αιώνα, μεταξύ άλλων με έναν πολύκροτο ύμνο στο Χριστό και στο Τίμιο Ξύλο. Στα βιβλία 11-14 προφανώς δεν μπορούμε να πούμε εύκολα ποιος έκανε τις περισσότερες πλαστογραφίες, οι Ιουδαίοι ή οι χριστιανοί. Πολλοί αρχηγοί των τελευταίων θεώρησαν αυτές τις απάτες νόμους και τις χρησιμοποίησαν αναλόγως: ο Ερμάς, ο Ιουστίνος, ο Αθηνάγορας, ο Θεόφιλος, ο Τερτυλλιανός, ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας, ο Ευσέβιος, κυρίως όμως ο Λακτάντιος (ο οποίος παραθέτει το 8ο βιβλίο 30 φορές). Αλλά ακόμη και ένας εκκλησιαστικός Πατέρας σαν τον Αυγουστίνο προήγαγε το γόητρο τέτοιων πλαστογραφιών, στα οποία οι Σίβυλλες, ο Πέρσης πρίγκιπας Υστάσπης, ο προστάτης και πρώτος οπαδός του Ζωροάστρη, εκείνος ο ίδιος ο θρησκευτικός ηγέτης, διαμεσολαβητής και λυτρωτής, ο Ερμής Τρισμέγιστος, ο Ορφέας μεταμορφώθηκαν σε προαγγέλους του Χριστού, ανάμεσα σε άλλα και της παρθενογένεσης της Θεοτόκου, και, όποτε δινόταν ευκαιρία, καταφέρονταν ακόμη και εναντίον των ειδωλολατρών.

Η επιρροή αυτής της ιουδαιοχριστιανικής σιβυλλικής ήταν μεγάλη και επιβιώνοντας στους αρχαίους χρόνους φτάνει μέχρι τον Δάντη, τον Καλντερόν, τον Τζιότο, τον Μιχαήλ Άγγελο¹⁰⁷.

Από τον 2ο αιώνα οι χριστιανοί απολογητές υιοθέτησαν τις ιουδαϊκές Σίβυλλες, ιδίως για να πολεμήσουν εναντίον της εχθρικής προς τους χριστιανούς Ρώμης. Και όπως και οι Ιουδαίοι κάποτε είχαν καταφύγει στην ειδωλολατρική σιβυλλική, έτσι κατέφυγαν τώρα οι χριστιανοί στην ιουδαϊκή. Εφάρμοσαν παρόμοια συνταγή, την επεξεργάστηκαν και επινόησαν νέα¹⁰⁸.

ΙΟΥΔΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΣΪΝΕΡΓΑΣΙΑ

Από τον 2ο π.Χ. έως τον 2ο μ.Χ. αιώνα κατασκευάζαν συχνά απομιμήσεις κανονικών βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης ή τα πλαστογραφούσαν ελεύθερα ξεφεύγοντας από το πρωτότυπο και τους έδιναν ονόματα βιβλικών συγγραφέων, όπως π.χ. στο ψευδοϊστορικό απόκρυφο Γ' βιβλίο του Έσδρα (αποκαλούμενο και «ελληνικός Έσδρας») ή στο βιβλίο του Ενώχ που είναι γεμάτο αρχαίους περσικούς μύθους και παρατίθεται και στην Καινή Διαθήκη, και συνδέεται με εκείνον τον Ενώχ που στις λίστες των απογόνων του Κάιν στο Α' βιβλίο του Μωυσή (4,17) είναι γιος του Κάιν και πατέρας του Ιράδ, ενώ στη λίστα των απογόνων του Σηθ (Α' Μωυσής 5) γιος του Ιάρεδ και πατέρας του Μαθουσάλα. Και, μοιλονότι γνωρίζουμε από τη μαρτυρία των τάφων της Παλαιστίνης ότι ο μέσος όρος ζωής εκείνη την εποχή δεν υπερέβαινε τα 50 χρόνια, η Βίβλος ισχυρίζε-

ται (σε αυτή την περίπτωση ακόμη με σχετική ταπεινοφροσύνη) ότι «ο Ενώχ έζησε συνολικά 365 χρόνια. Και επειδή έζησε θεάρεστα, εξαφανίστηκε, γιατί τον παρέλαβε ο θεός». Πού τον πήγε ο Θεός δεν μας το λέει η «Γραφή». Αντί αυτού τιμήθηκε ύστερα από ιουδαϊκούς και χριστιανικούς κύκλους και σε περαιτέρω πλαστογραφίες εμφανίζεται ξαφνικά: στο «Βιβλίο των Ιωβηλαίων» 4,23 στον κήπο της Εδέμ, στην «Ανάληψη του Ησαΐα» 9,9 στον έβδομο ουρανό και φυσικά στο αιθιοπικό βιβλίο του Ενώχ (κανονικοποιημένο από την Αιθιοπική Εκκλησία), όπως και στο πολύ παρόμοιο σλαβικό βιβλίο του Ενώχ, το οποίο πλαστογράφησαν τον Ιο ή τον 2ο μ.Χ. αιώνα από ιουδαϊκής πλευράς και μετά πιθανώς «το επεξεργάστηκαν με χριστιανικό πνεύμα» (A. van den Born) άλλη μια φορά¹⁰⁹.

Έτσι προέκυπταν εκείνους τους αιώνες διαρκώς ιουδαϊκά «απόκρυφα» τα οποία πολλοί εκκλησιαστικοί Πατέρες αναγνώριζαν ως γνήσια, κάποιες φορές μάλιστα ως ιερά. Και πολλά ιουδαϊκά «απόκρυφα» της Παλαιάς Διαθήκης οι χριστιανοί τα γέμιζαν προσθήκες και τα διάνθιζαν, όπως το βιβλίο Ενώχ που μόλις αναφέραμε. Μερικές από αυτές τις πλαστογραφίες συγκαταλέχθηκαν μάλιστα στον κανόνα: π.χ. το Δ' Βιβλίο του Έσδρα το οποίο γράφτηκε τον Ιο μ.Χ. αιώνα με το όνομα του Έσδρα- ή το Γ' βιβλίο των Μακκαβαίων το οποίο καμία σχέση δεν έχει με τους Μακκαβαίους, αλλά πολύ περισσότερο μοιάζει με την «Επιστολή του Αριστέα» που είναι παρομοίως πλαστή· ή οι 18 ψαλμοί του Σολομώντα. Γιατί πολλοί χριστιανοί έβλεπαν «στην πλαστογραφία το πιο αποτελεσματικό μέσο..., για να αντικρούσουν τους εξωτερικούς εχθρούς της νέας πίστης» (Spreyer)¹¹⁰.

Και η «Διαθήκη των δώδεκα πατριαρχών» είναι μια από αυτές τις αμέτρητες απάτες και ταυτόχρονα ένα ωραίο παράδειγμα για μια παραγωγική «συνεργασία» μεταξύ Ιουδαίων και χριστιανών η οποία διήρκεσε αιώνες. Διότι αυτή η «Διαθήκη» η οποία συντάχθηκε περίπου δύο χιλιετίες μετά την αμφίβολη εποχή που ζούσαν οι πατριάρχες, το νωρίτερο στα τέλη του Ιου μ.Χ. αιώνα, αποτελείται αρχικά από ένα ιουδαϊκό βασικό κείμενο, όπως απέδειξε εύστοχα, αγγίζοντας την ουσία του πράγματος, για πρώτη φορά το 1884 ο F. Schnapp σε μια λεπτομερή κριτική ανάλυση. Σε αυτό το ψεύτικο κείμενο ένας άλλος Ιουδαίος έκανε πολλές προσθήκες. Ακόμη και οι χριστιανοί έκαναν επεμβάσεις σε αυτό μετά τη Σύνοδο της Νίκαιας¹¹¹.

Η «Διαθήκη των δώδεκα πατριαρχών» αποτελείται από δώδεκα αποχαιρετιστήριους λόγους των γιων του Ιακώβ προς τους απογόνους τους, όπως και από προφητείες που εύκολα προφητεύτηκαν δύο χιλιάδες χρόνια αργότερα. Σχετικά με τον ίδιο τον πατριάρχη Ιακώβ όμως, τον οποίο το Α' βιβλίο του Μωυσή (κεφ. 27) αποκαλεί «ενάρετο άντρα», διαβάζουμε ήδη στο 1, 36 ότι δικαίως ονομάζεται Ιακώβ, ο πανούργος, «διότι με έχει ήδη εξαπατήσει δύο φορές. Μου έκλεψε τα πρωτότοκια, και δες, τώρα κλέβει και την ευλογία μου». Όταν ένας τέτοιος άνθρωπος, τον οποίο παρεμπιπτόντως ο Γιαχβέ επέλεξε ήδη από την κοιλιά της μάνας του, εξαγοράζει για ένα πιάτο φακές τα πρωτότοκια και παίρνει με δόλο την ευλογία του πρωτότοκου από τον τυφλωμένο πατέρα του, όταν επομένως ο πατριάρχης της φυλής του Ισραήλ ήδη στο πρώτο βιβλίο της «Αγίας Γραφής» εμφανίζεται ως σεσημασμένος απατεώνας, τι

τους εμποδίζει να συνεχίσουν τις απάτες, παραδείγματος χάρη με λογοτεχνικές πλαστογραφίες;¹¹²

Όταν ο καθολικός μυθιστοριογράφος Stefan Andres ιστόρησε πάλι με άξιο τρόπο τη *Βιβλική ιστορία*, έκλεινε τον επίλογο που έγραψε το 1965 με την παρατήρηση ότι θα ήταν ευτυχής, εάν οι αναγνώστες του βιβλίου του «διάβαζαν την Αγία Γραφή που περιεχόταν σε αυτό σαν ένα συναρπαστικό μυθιστόρημα που σου κόβει την ανάσα, και ίσως και να είναι πραγματικά ένα τέτοιο: ένα με πολλούς συγγραφείς...» Και με πολλούς πλαστογράφους, όπως θα αποδειχτεί τώρα αμέσως και για την Καινή Διαθήκη¹¹³.

ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗΝ ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ

«...το πλεονέκτημα του χριστιανισμού απέναντι σε όλα τα ιστορικά συμβάντα είναι το γεγονός ότι αυτοί οι συγγραφείς δεν υπερασπίζονται την πιστότητα και την ευσυνειδησία της εξιστόρησης των γεγονότων απλά με τις δικές τους εμπειρίες και το τίμιο όνομα τους, αλλά υποθηκεύουν εξαρχής όλα όσα είναι και όλα όσα έχουν για το γεγονός ότι μαρτύρησαν την αλήθεια και μόνο την αλήθεια. Κάτι τέτοιο είναι πρωτόγνωρο στον κόσμο...» Καθολικός θεολόγος F. X. Dieringer¹¹⁴

«Εκτός αυτού, η σύγχρονη κριτική της Βίβλου φρόντισε να εξεταστεί η Βίβλος με επιστημονική ακρίβεια. Σήμερα είναι αποδεδειγμένο: η Βίβλος είναι κατά 99% εντάξει.» Καθολικός θεολόγος Alois Stiefvater (με τυπογραφική άδεια της Εκκλησίας)¹¹⁵

«Η αρχαία Εκκλησία είναι πάλι της μόδας. Όχι μόνο επειδή συνειδητοποιήσαμε εκ νέου ότι το πιο καθαρό νερό τρέχει κοντά στην πηγή...» Καθολικός θεολόγος Frits van derMeer¹¹⁶

«Οι πλαστογραφίες αρχίζουν την εποχή της Καινής Διαθήκης και δεν σταμάτησαν έκτοτε.» Ευαγγελικός θεολόγος Carl Schneider¹¹⁷

ΤΟ ΛΑΘΟΣ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ

Στις αρχές του χριστιανισμού ωστόσο δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου πλαστογραφίες —υπό την προϋπόθεση ότι ο Ιησούς ο Ναζωραίος είναι ιστορικό πρόσωπο και όχι ο μύθος κάποιου θεού που πήρε ανθρώπινη μορφή. Εδώ όμως προϋποθέτουμε την ιστορικότητα, διότι — εάν αφήσουμε κατά μέρος σημαντικές εξαιρέσεις που τείνουν να εξαφανιστούν— αυτή είναι η κοινή γνώμη, η *communis opinio*, του 20ού αιώνα, αλλά όχι ακόμη η απόδειξη. Τόσο φτηνά όσο και αναίσχυντα είναι εντούτοις τα απολογητικά κείμενα που κυκλοφορούν κατά εκατοντάδες, όπως εκείνα του Ιησούιτη F. X. Bros (με τυπογραφική άδεια της Εκκλησίας): «Μα πού βρίσκεται όμως οποιαδήποτε προσωπικότητα, της οποίας η ύπαρξη θα ήταν ιστορικά βεβαιωμένη στον ίδιο βαθμό, όπως το πρόσωπο του Χριστού; Διότι μπορούμε να κάνουμε μύθο ακόμη και έναν Κικέρωνα, έναν Καίσαρα, ακόμη και το Φρειδερίκο το Μεγάλο και τον Ναπολέοντα: ούτε η ύπαρξη εκείνων βεβαιώνεται καλύτερα από εκείνη του Χριστού»¹¹⁸.

Αντιθέτως σίγουρο είναι ότι δεν υπάρχει μαρτυρία ικανή να αποδείξει την ιστορικότητα του Ιησού μέσα από την ονομαζόμενη κοσμική λογοτεχνία. Καθεμιά από αυτές τις μαρτυρίες δεν έχει περισσότερη αξία από ό,τι η αναγωγή του ύψους του Χριστού κάποιες φορές σε 189 εκ., εκείνου δε της Παναγίας σε 186 εκ. Όλες οι εξωχριστιανικές πηγές είτε σιωπούν σχετικά με τον Ιησού (π.χ. ο Σουητώνιος, ο Πλίνιος ο νεότερος από την πλευ-

ρά των Ρωμαίων, ο Φίλων και, ιδιαίτερα σκανδαλώδες, ο Ιούστος της Τεβεριάδας από την ιουδαϊκή πλευρά) είτε είναι άνευ σημασίας, όπως η «testimonia (μαρτυρία)» του Τάκιτου και του Ιώσηπου Φλαβίου, πράγμα που παραδέχονται σήμερα ακόμη και πολλοί καθολικοί θεολόγοι. Και ένας τόσο ευνυπόληπτος καθολικός όπως ο Romano Guardini γνώριζε το λόγο για τον οποίο έγραφε: «Η Καινή Διαθήκη αποτελεί τη μοναδική πηγή η οποία μας πληροφορεί για τον Ιησού»¹¹⁹.

Το πώς έχουν όμως τα πράγματα με την Καινή Διαθήκη και την αξιοπιστία της το έδειξε η ιστοριοκριτική θεολογία με τόσο περιεκτικό όσο και ακριβή τρόπο, και μάλιστα με πολύ αρνητικό αποτέλεσμα. Αφού τα βιβλικά κείμενα σύμφωνα, με τους κριτικούς χριστιανούς θεολόγους, «δεν ενδιαφέρονται για την ιστορία» (M. Dibelius)- «και δεν είναι παρά μια συλλογή ανεκδότητων» (M. Werner)- «και πρέπει να χρησιμοποιούνται με εξαιρετική προσοχή» (M. Goguel)- είναι γεμάτα «λατρευτικούς μύθους» (von Soden), «ηθοπλαστικές και ψυχγωγικές ιστορίες» (C. Schneider), γεμάτα προπαγάνδα, απολογητική, πολεμική, μεροληψία. Με λίγα λόγια, το παν είναι εδώ το δόγμα, η ιστορία τίποτα¹²⁰.

Αυτό ισχύει ειδικά για εκείνες τις πηγές οι οποίες μας πληροφορούν σχεδόν αποκλειστικά για τη ζωή και τη διδασκαλία του Ναζωραίου, τα Ευαγγέλια. Όλες οι αποδόσεις της ζωής του Ιησού είναι, όπως έγραψε ο καλύτερος γνώστης τους, ο Albert Schweitzer, «υποθετικά κατασκευάσματα». Και κάπως έτσι και η σύγχρονη χριστιανική θεολογία, εφόσον είναι κριτική και δεν φιμώνεται από δόγματα, βλέπει αμφίβολη την ιστορική αξιοπιστία των τεσσάρων Ευαγγελίων, αφού ομόφωνα

φθάνει στο συμπέρασμα ότι σχετικά με τη ζωή του Ιησού δεν μπορεί να διερευνηθεί σχεδόν τίποτα, ότι και οι πληροφορίες για τη διδασκαλία του είναι τις περισσότερες φορές δευτερογενείς, όποτε και επινοημένες, προσθήκες, ότι έτσι τα Ευαγγέλια δεν αντικατοπτρίζουν με κανένα τρόπο την ιστορία αλλά ένα δόγμα: τη θεολογία και φαντασία των χριστιανικών κοινοτήτων του όψιμου Ιου αιώνα¹²¹.

Σύμφωνα με αυτά, στις αρχές του χριστιανισμού δεν βρίσκεται ούτε η ιστορία ούτε η πλαστογραφία, σίγουρα όμως ως επίκεντρο, ως ουσιαστικό μοτίβο η πλάνη. Και αυτή η πλάνη οφείλεται στον ίδιο τον Ιησού.

Γνωρίζουμε ότι ο Ιησούς της Βίβλου, ιδιαίτερα των Συνοπτικών*, συμφωνεί εντελώς με την ιουδαϊκή παράδοση. Είναι περισσότερο Ιουδαίος παρά χριστιανός: όπως και τα μέλη της πρώτης κοινότητας εκείνης της εποχής ονομάζονταν και «Εβραίοι» —μόλις η νεότερη έρευνα τους αποκαλεί «Ιουδαιοχριστιανούς». Αλλά η ζωή τους δεν διέφερε σχεδόν καθόλου από εκείνη των υπόλοιπων Ιουδαίων. Και αυτοί απέδιδαν στα ιουδαϊκά ιερά κείμενα καίρια σημασία, παρέμειναν μάλιστα για περισσότερες γενιές μέλη της Συναγωγής. Και ο Ιησούς προπαγάνδιζε ένα ιεραποστολικό έργο μόνο ανάμεσα σε Ιουδαίους. Ήταν έντονα επηρεασμένος από την ιουδαϊκή αποκάλυψη. Και αυτή, ιδιαίτερα η-παράδοση της Αποκάλυψης του Ενώχ, επέδρασε έντονα στο χριστιανισμό.

* Σ.τ.μ., Έτσι ονομάζονται οι συγγραφείς των Ευαγγελίων του Ματθαίου, του Μάρκου και του Λουκά που παρουσιάζουν μεταξύ τους ομοιότητες σε σύγκριση με αυτό του Ιωάννη, και μπορούν να συνοψιστούν σε μια ενιαία αφήγηση.

Δεν ήταν τυχαίο που ο Bultmann έδωσε σε μια μελέτη του τον τίτλο: «Είναι η αποκαλυπτική η μητέρα της χριστιανικής θεολογίας;» Η Καινή Διαθήκη πάντως χαρακτηρίζεται κατά πολύ από αποκαλυπτικές σκέψεις. Στο κάθε βήμα μαρτυρά την επιρροή τους. «Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι ήταν ένας κατ' εξοχήν αποκαλυπτικός ιουδαϊσμός μέσα στον οποίο η χριστιανική πίστη απέκτησε την πρώτη και θεμελιώδη μορφή της» (Cornfeld/Botterweck)¹²².

Αλλά ο ίδιος ο σπόρος αυτής της πίστης είναι το λάθος του Ιησού σχετικά με το άμεσα επικείμενο τέλος του κόσμου. Τέτοιες προσδοκίες του τέλους ήταν συχνό φαινόμενο. Ούτε σήμαιναν πάντα το τέλος του κόσμου αλλά ίσως την έναρξη μίας νέας παγκόσμιας περιόδου. Ανάλογες ιδέες γνώριζαν και στο Ιράν, στη Βαβυλωνία, στην Ασσυρία, στην Αίγυπτο, και από την ειδωλολατρία τις πήραν οι Ιουδαίοι, αφού εισχώρησαν στην Παλαιά Διαθήκη ως ιδέα του Μεσσία. Έτσι έγινε και ο Ιησούς ένας από τους πολλούς προφήτες της έσχατης εποχής, αφού ανακήρυξε τη γενεά του στην τελευταία, όπως οι ιουδαϊκές αποκαλύψεις, οι Εσσαίοι, ο Ιωάννης ο Βαπτιστής- αφού κήρυττε ότι ο παρών χρόνος είχε παρέλθει και μερικοί από τους μαθητές του «δεν θα γευτούν το θάνατο, έως ότου δουν να έρχεται δυναμικά η βασιλεία του Θεού»· ότι δεν θα τελείωνε η αποστολή τους στον Ισραήλ, «έως ότου έρθει ο Θεάνθρωπος»· ότι το δικαστήριο του Θεού θα γινόταν «σε αυτή τη γενεά ακόμη»· ότι δεν θα ερχόταν το τέλος, «έως ότου συνέβαιναν όλα αυτά»¹²³.

Αλλά, αν και όλα αυτά υπήρχαν ήδη μιάμιση χιλιετία στη Βίβλο, μόλις ο Hermann Samuel Reimarus, ο ειδικός

επί θεμάτων Ανατολής από το Αμβούργο, ο οποίος πέθανε το 1768, αναγνώρισε καθαρά το λάθος του Ιησού και ύστερα ο Lessing δημοσίευσε την ανέκδοτη εργασία του λογίου που περιλάμβανε 1.400 σελίδες. Και μόλις γύρω στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αναδείχτηκε η εργασία του Reimarus από τον θεολόγο Johannes WeiB αποφασιστικά και τελειοποιήθηκε ιδιαίτερα από τον θεολόγο Albert Schweitzer. Εντωμεταξύ, η διαπίστωση του θεμελιώδους λάθους του Ιησού θεωρείται ως κοπερνίκεια πράξη της σύγχρονης θεολογίας και υποστηρίζεται σχεδόν γενικά από τους ιστορικοκριτικούς, δογματικά αδέσμευτους οπαδούς της. Σύμφωνα με το θεολόγο Bultmann, δεν χρειάζεται «να πούμε τίποτα για το γεγονός ότι ο Ιησούς έκανε λάθος στην προσδοκία του επικείμενου τέλους του κόσμου». Και σύμφωνα με το θεολόγο Heiler «δεν αμφισβητείται πλέον από κανένα σοβαρό και αμερόληπτο ερευνητή η ακλόνητη πεποίθηση του Ιησού για τη σύντομη έλευση της θείας δίκης και του πληρώματος...»¹²⁴

ΠΡΟΠΟΜΠΟΙ ΤΩΝ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΩΝ

Δεν έκανε λάθος μόνο ο Ιησούς, αλλά και ολόκληρος ο πρώτος χριστιανικός κόσμος, μιας και, όπως παραδέχεται ένας εγγυητής που, όπως και να το κάνουμε, είναι υπεράνω κάθε υποψίας, ο αρχιεπίσκοπος του Φράμπουργκ Conrad Grober (υποστηρικτικό μέλος των Ες-Ες), «θεωρούσε την επάνοδο του Κυρίου ως άμεση, όπως πιστοποιούν όχι μόνο μεμονωμένα σημεία στις επιστολές του Αγίου Παύλου, των Αγίων Πέτρου και Ιακώβου και η

Αποκάλυψη, αλλά και η βιβλιογραφία των Αποστολικών Πατέρων και η πρωτοχριστιανική ζωή»¹²⁵.

Marana tha (έλα, Κύριε μας), αυτή ήταν η έκκληση στις προσευχές των πρώτων χριστιανών. Αλλά καθώς ο καιρός περνούσε και ο Κύριος δεν ερχόταν, καθώς οι αμφιβολίες πλήθαιναν, η παραίτηση από την ελπίδα, οι ειρωνείες, η γελοιότητα, ο διχασμός μετρίασαν σιγά-σιγά την απολυτότητα των δηλώσεων του Ιησού. Και τέλος, μετά από δεκαετίες, μετά από αιώνες, όταν αντί για τον Κύριο ήρθε η Εκκλησία, εκείνη μετέβαλε την κοντινή προσδοκία του Ιησού σε μακρινή, τη σκέψη στη βασιλεία του Θεού την έκανε σκέψη στην Εκκλησία, αντικατέστησε με αυτήν την αρχαιότατη χριστιανική πίστη —το βασίλειο των ουρανών: μια τέλεια διασπρέβλωση, βασικά μια γιγαντιαία πλαστογραφία που στο χριστιανισμό, από δογματική άποψη, είναι γενικά η μεγαλύτερη¹²⁶.

Η πίστη και η προσδοκία του επικείμενου τέλους καθόρισε αποφασιστικά τη μετέπειτα γένεση των πρωτοχριστιανικών κειμένων μόλις στο δεύτερο ήμισυ του Ιου και κατά τη διάρκεια του 2ου αιώνα. Διότι ο Ιησούς και οι μαθητές του, οι οποίοι δεν περίμεναν κάποιο αφηρημένο άλλο κόσμο, καμία μεταφυσική κατάσταση μακαριότητας, παρά την άμεσα επικείμενη επέμβαση του Θεού εξ ουρανών και μια τέλεια αλλαγή όλων των πραγμάτων επί γης, φυσικά δεν είχαν κανένα ενδιαφέρον για σημειώσεις, καταγραφές, βιβλία, για των οποίων τη συγγραφή μόλις που ήταν σε θέση.

Και όταν έγραψαν, τότε αποδυνάμωσαν εξ αρχής τις προφητείες του Ιησού για το τόσο κοντινό επικείμενο τέλος του κόσμου. Οι χριστιανοί βέβαια δεν βίωσαν ποτέ

αυτό το τέλος, και έτσι τα ερωτήματα σχετικά με αυτό διέπουν ολόκληρη την αρχαία λογοτεχνία, εξαπλώνεται ο σκεπτικισμός, η δυσανασχέτηση. «Πού είναι λοιπόν η επάνοδος του που υποσχέθηκε;» αναφέρεται στη Β' επιστολή του Πέτρου. «Από τότε που κοιμήθηκαν οι Πατέρες, όλα παραμένουν παρ' όλα αυτά έτσι όπως ήταν από κτίσεως κόσμου». Και στην Α' επιστολή του Κλήμεντα ηχεί η διαμαρτυρία: «Αυτά τα ακούμε ήδη από την εποχή των πατεράδων μας, και δες, γεράσαμε και τίποτα από όλα αυτά δεν μας συνέβη»¹²⁷.

Τέτοιες φωνές θα ακούστηκαν σύντομα μετά το θάνατο του Ιησού. Και πληθαίνουν στο πέρασμα των αιώνων. Έτσι, ήδη ο αρχαιότερος χριστιανός συγγραφέας, ο Απόστολος των εθνών, ο Παύλος, αντιδρά. Αφού είχε εξηγήσει αρχικά στους Κορίνθιους ότι η προθεσμία έχει μετρηθεί «και είναι πλέον σύντομη», ο κόσμος «βαίνει προς την καταστροφή», «εμείς δεν θα κοιμηθούμε όλοι, αλλά θα μεταμορφωθούμε όλοι», στη συνέχεια έδινε πνευματική χροιά στην πίστη για την ύστατη εποχή που από χρόνο σε χρόνο γινόταν όλο και πιο ύποπτη. Τώρα έκανε τη μεγάλη ανανέωση του κόσμου, την πολυπόθητη αλλαγή των αιώνων για τους πιστούς να έχει γίνει ενδόμυχα ήδη μέσω του θανάτου και της ανάστασης του Ιησού. Ο Παύλος αντικατάστησε τώρα το κήρυγμα της βασιλείας του Θεού του Ιησού, την επαγγελία ότι αυτή η βασιλεία θα αρχίσει σύντομα επί γης με ατομικιστικές σκέψεις για τον άλλο κόσμο, με την *vita aeterna* (αιώνια ζωή). Ο Χριστός τώρα δεν κατεβαίνει πια στον κόσμο, αλλά ο πιστός χριστιανός ανεβαίνει σε αυτόν στους ουρανούς! Και οι Ευαγγελιστές που έγραψαν αργότερα, μετριάζουν την προφητεία του Ιησού για τη συντέλεια

πάλι, χωρίς τις πλαστογραφημένες ποιμαντικές επιστολές και την Επιστολή προς Εβραίους που και αυτή δεν έχει το ύφος του Παύλου. Τις υπόλοιπες επιστολές τις καθάρισε από τις «ιουδαϊκές» προσθήκες, και η πράξη του ήταν η αποφασιστική αιτία για την καθολική Εκκλησία να αρχίσει ή μάλλον να επιταχύνει τη σύνθεση του κανόνα της, και γενικά μόλις τότε άρχισε να συντάσσεται ως Εκκλησία.

Το δεύτερο, κάπως ανάλογο εγχείρημα ήταν το *Διατεσάρων* του Τατιανού. Αυτός ο μαθητής του Αγίου Ιουστίνου έλυσε στη Ρώμη το πρόβλημα των πολλών Ευαγγελίων με άλλο τρόπο, παρ' όλα αυτά μειώνοντας τα πάλι. Συνέταξε (όπως ο Θεόφιλος) μια *Αρμονία Ευαγγελίων*, *εντάσσοντας τις τρεις* συνοπτικές αφηγήσεις ελεύθερα στο χρονολογικό πλαίσιο του τέταρτου Ευαγγελίου μαζί με όλων των ειδών τις «απόκρυφες» ιστορίες (εξακολουθούν να ερίζουν εάν δημιούργησε αυτό το μεγάλο έργο στη Ρώμη ή τη Συρία). Πάντως είχε μεγάλη επιτυχία και χρησιμοποιόταν από τη Συριακή Εκκλησία ως «Αγία Γραφή» έως και τον 5 ο αιώνα¹³¹.

Οι χριστιανοί του 1ου και κατά πολύ και εκείνοι του επόμενου αιώνα δεν διέθεταν επομένως ακόμη Καινή Διαθήκη. Ως κανονικά κείμενα χρησίμευαν οι επιστολές του Παύλου στις αρχές του 2ου αιώνα· αντιθέτως τα Ευαγγέλια αναφέρονταν στη θεία λειτουργία ως «Γραφή» μόλις από τα μέσα αυτού του αιώνα¹³².

Η πραγματική «Αγία Γραφή» των Χριστιανών όμως ήταν προηγουμένως το ιερό βιβλίο των Ιουδαίων. Γύρω στο 160 ακόμη, ο Άγιος Ιουστίνος, στην περιεκτικότερη μέχρι τότε χριστιανική πραγματεία, επικαλείται σχεδόν αποκλειστικά την Παλαιά Διαθήκη, και μάλιστα με σκοπό

να συκοφαντήσει τους Εβραίους με πολύ φοβερό τρόπο, επισκιάζοντας έτσι πολλές φορές ακόμη και τους Στρά-ιχερ και Χίτλερ. Το όνομα «Καινή Διαθήκη» («Νέα Συνθήκη», που μεταφράστηκε πρώτη φορά από τον Τερ-τυλλιανό με το όνομα *Novum Testamentum*) εμφανίζεται το έτος 192. Αλλά την εποχή εκείνη η έκταση αυτής της «Καινής Διαθήκης» απέχει πολύ από το να είναι οριστική, αφού οι χριστιανοί μαλώνουν γι' αυτό το θέμα ακόμη και καθ' όλη τη διάρκεια του 3ου και ένα μέρος του 4ου αιώνα, απορρίπτοντας οι μεν αυτά που δέχονται οι δε. «Παντού υπάρχουν αντιθέσεις και διαφωνίες», γράφει ο θεολόγος Carl Schneider. «Οι μεν λένε πως ισχύει "ό,τι διαβάζεται σε όλες τις Εκκλησίες", οι δε "αυτά που προέρχονται από τους Αποστόλους", οι τρίτοι κάνουν το διαχωρισμό ανάμεσα σε συμπαθητικό ή αντι-παθητικό διδακτικό περιεχόμενο»¹³³.

Ναι μεν υπάρχει γύρω στο 200 στην «Αγία Γραφή» μια Καινή Διαθήκη παράλληλα με την Παλαιά, όπου τον πυρήνα του περιεχομένου της αποτελούν, όπως στην παλαιότερη Καινή Διαθήκη του αφορισμένου Μαρκίωνα, Ευαγγέλια και επιστολές του Παύλου. Αλλά η Σύνοψη, η Αποκάλυψη και οι «Καθολικές επιστολές» εξακολου-θούν να αμφισβητούνται την εποχή εκείνη. Στη Καινή Διαθήκη του Αγίου Ειρηναίου, του σημαντικότερου θεο-λόγου του 2ου αιώνα, συμπεριλαμβάνεται ο *Ποιμήν* του Ερμά, ο οποίος δεν ανήκει στην Καινή Διαθήκη- αλλά η Επιστολή προς Εβραίους που ανήκει εδώ, δεν υπάρ-χει¹³⁴.

Ο εκκλησιαστικός συγγραφέας Κλήμης ο Αλεξανδρέ-ας (πέθανε γύρω στα 215), ο οποίος, όπως και να το κάνουμε, αναφέρεται σε πολλά μαρτυρολόγια ανάμεσα στους αγίους της 4ης Δεκεμβρίου, δεν γνωρίζει καμία

ούτε στο ελάχιστο οροθετημένη συλλογή των βιβλίων της Καινής Διαθήκης. Σχολιάζει τόσο βιβλικά όσο και μη βιβλικά κείμενα, π.χ. την πλαστογραφημένη Αποκάλυψη του Πέτρου ή την Επιστολή Βαρνάβα, την οποία θεωρεί αποστολική. Στον Ερμά, τον συγγραφέα του *Ποιμένα*, αποδίδει μάλιστα την ιδιότητα «ενός μεγάλου θεόπνευστου οργάνου της θείας αποκάλυψης», την πλαστογραφημένη Διδαχή των δώδεκα Αποστόλων την αποκαλεί λίγο πολύ «Γραφή». Χρησιμοποιεί το Ευαγγέλιο των Αιγυπτίων ή των Εβραίων ακριβώς όπως τα «κανονικά» Ευαγγέλια, εξω«κανονικές» Συνόψεις ακριβώς με τον ίδιο τρόπο όπως και τους αποστολικούς θρύλους του Λουκά. Πιστεύει σε πραγματικές αποκαλύψεις της «Σίβυλλας» και δεν διστάζει να τοποθετήσει μια ρήση του «θεολόγου» Ορφέα δίπλα σε μια από την Πεντάτευχο. Και γιατί όχι; Δεν ήταν το ένα τόσο γνήσιο όσο και το άλλο;!¹³⁵

Ωστόσο, γύρω στο 200, και η Ρωμαϊκή Εκκλησία δεν συγκαταλέγει στην Αγία Γραφή ούτε την Επιστολή προς Εβραίους, ούτε την Α' και Β' Επιστολή Πέτρου, ούτε την Επιστολή Ιακώβου και την Γ' Επιστολή Ιωάννη. Και οι διαφορές στην εκτίμηση των διαφόρων κειμένων είναι πολύ μεγάλες και τον 3ο αιώνα ακόμη, όπως δείχνουν τα ευρήματα παπύρων με κείμενα της Καινής Διαθήκης. Αφού τον 4ο αιώνα ακόμη ο εκκλησιαστικός ιστοριογράφος επίσκοπος Ευσέβιος συγκαταλέγει τα εξής, για πολλούς αμφιλεγόμενα, κείμενα: τις Επιστολές Ιακώβου και Ιούδα, τη Β' επιστολή Πέτρου, όπως και τη «δήθεν» Β' και Γ' Επιστολή Ιωάννη. Στα μη γνήσια κείμενα συγκαταλέγει την, «εάν το πάρουμε έτσι», Αποκάλυψη του Ιωάννη. (Και σχεδόν γύρω στις

αρχές του 8ου αιώνα ακόμη, το 692, στην Ελληνική Εκκλησία η Σύνοδος του Τρούλου επικυρώνει κανονικούς καταλόγους με και χωρίς την Αποκάλυψη του Ιωάννη!) Για τις Εκκλησίες της Βορείου Αφρικής γύρω στο 360, σύμφωνα με τον Κανόνα του Μόμμσεν (Canon Mommsenianus), η Επιστολή προς Εβραίους, η Επιστολή Ιακώβου, η Επιστολή Ιούδα, σύμφωνα με μια άλλη παράδοση και η Β' Επιστολή Πέτρου δεν ανήκουν στην «Αγία Γραφή». Από την άλλη πλευρά, διακεκριμένοι εκκλησιαστικοί Πατέρες συγκατέλεξαν στην Καινή Διαθήκη ολόκληρη σειρά Ευαγγελίων, πράξεων των Αποστόλων και επιστολών, που αργότερα αναθεμάτισε η Εκκλησία, αφού στην Ανατολή ακόμη έως και τον 4ο αιώνα η Επιστολή Βαρνάβα, ο Ερμάς, η Αποκάλυψη Πέτρου, η Διδαχή των δώδεκα Αποστόλων κ.ά. έχαιραν μεγάλης εκτίμησης ή κατά τόπους θεωρούντο μάλιστα ως «Αγία Γραφή». Και τον 5ο αιώνα ακόμη συναντάμε «απόκρυφα», δηλαδή «μη γνήσια» κείμενα μαζί με «γνήσια» σε έναν κώδικα¹³⁶.

Οι αποκαλούμενες Καθολικές Επιστολές χρειάστηκαν τον περισσότερο χρόνο για να μπουν ως ομάδα επτά επιστολών στην Καινή Διαθήκη, της οποίας την έκταση πρώτος καθορίζει αποφασιστικά το έτος 367 ο Άγιος διδάσκαλος Αθανάσιος (ο «πατέρας της επιστημονικής θεολογίας», ο οποίος κατηγορήθηκε από την έρευνα και για παραποίηση γραπτών στοιχείων) περιλαμβάνοντας τα γνωστά 27 κείμενα (ανάμεσα τους 21 επιστολές), ψευδόμενος ταυτόχρονα αναίσχυντα ότι ήδη οι Απόστολοι και οι Πατέρες της αποστολικής περιόδου είχαν ήδη δημιουργήσει τον κανόνα που από τότε είναι επακριβώς καθορισμένος. Την απόφαση του Αθανάσιου ακο-

λούθησε υπό την επιρροή του Αυγουστίνου η Δύση και στην αλλαγή προς τον 5ο αιώνα οροθέτησε οριστικά τον καθολικό κανόνα της Καινής Διαθήκης στις Συνόδους της Ρώμης το 382, της Ιπώννας το 393 και της Καρχηδόνας το 397 και 419¹³⁷.

Ο κανόνας (που στα λατινικά χρησιμοποιείται συνώνυμα με τον όρο «biblia») της Καινής Διαθήκης δημιουργήθηκε κατ' απομίμηση της ιερής Βίβλου των Ιουδαίων. Η λέξη κανόνας, η οποία εμφανίζεται στην Καινή Διαθήκη μόνο σε τέσσερα σημεία, πήρε στην Εκκλησία τη σημασία της «νόρμας, του κριτηρίου αξιολόγησης». Ως κανονικά θεωρούντο όσα είχαν αναγνωριστεί ως συστατικά στοιχεία αυτής της νόρμας· και μετά την οριστική ολοκλήρωση του συνολικού έργου της Καινής Διαθήκης, η λέξη «κανονικό» ταυτίστηκε με το θείο, το αλάνθαστο. Την αντίθετη σημασία πήρε η λέξη «ἀπόκρυφο»¹³⁸.

Ο κανόνας της καθολικής Εκκλησίας διατήρησε τη γενική ισχύ του μέχρι τη Μεταρρύθμιση. Ύστερα ο Λούθηρος αμφισβήτησε την κανονικότητα της Β' Επιστολής Πέτρου (η οποία πολλές φορές «πέφτει σε λίγο χαμηλότερα επίπεδα από το αποστολικό πνεύμα»), την κανονικότητα της Επιστολής Ιακώβου («μια πραγματικά αχυρένια επιστολή»· «εντελώς αντίθετη με τον Άγιο Παύλο»), της Επιστολής προς Εβραίους («ίσως μια ανάμειξη ξύλου, αχύρου και βρόμης»), όπως και της Αποκάλυψης (ούτε «αποστολική, ούτε προφητική»· «το πνεύμα μου δεν μπορεί να διεισδύσει σε αυτό το βιβλίο») και αναγνώρισε μόνο αυτά που «πράττει ο Χριστός». Αντίθετα με αυτό η Σύνοδος του Τριδέντου, με διάταγμα της 8ης Απριλίου 1546, επέμεινε ακόμη μια φορά στο

σύνολο των κειμένων του καθολικού κανόνα, μια και ο Θεός ήταν ο «συγγραφέας» τους. Στην πραγματικότητα «συγγραφέας» τους ήταν η εξέλιξη, η επί αιώνες επιλογή αυτών των κειμένων στις μεμονωμένες εκκλησιαστικές επαρχίες, ανάλογα με τη λιγότερο ή περισσότερο συχνή χρήση τους στη Θεία Λειτουργία και ο αναληθής ισχυρισμός της αποστολικής προέλευσης τους¹³⁹.

Ο ΣΕΒΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΑΓΙΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η Καινή Διαθήκη είναι το περισσότερο τυπωμένο και (ίσως) το περισσότερο διαβασμένο βιβλίο των νεότερων χρόνων. Μεταφράστηκε σε περισσότερες γλώσσες από οποιοδήποτε άλλο. Αναλύθηκε με τέτοια ένταση, λέει ο καθολικός Schelkle, «που υπερβαίνει τα πάντα. Δεν θα είχε προ πολλού εξαντληθεί οποιοδήποτε άλλο βιβλίο μετά από τέτοια εξήγηση;» Μπορεί. Γιατί, αν εξαιρέσουμε τους Ιουδαίους προγόνους, ποιο άλλο βιβλίο, αν και έχει μερικά καλά, προσφέρει τόσες πολλές αντιφάσεις, μύθους, θρύλους, τόσες δευτερογενείς εκκλησιαστικές επεξεργασίες και δευτερογενή συντακτική εργασία, τόσους παραλληλισμούς (όπως δείχνει π.χ. η «Ιστορία της Συνοπτικής Παράδοσης» του Bultmann) με παραμύθια της παγκόσμιας λογοτεχνίας, αρχίζοντας από τους αρχαίους κινέζικους μύθους, περνώντας στα παραμύθια των Ινδιάνων και των τσιγγάνων, στα παραμύθια των νότιων θαλασσών και φτάνοντας μέχρι τη γερμανική μυθολογία, τόσες πολλές αντιφάσεις, παραλογισμούς που πήραν τόσο αποκαρδιωτικά στα σοβαρά —και μάλιστα πολλοί εξακολουθού να παίρνουν στα σοβαρά;¹⁴⁰

Η Καινή Διαθήκη δεν είναι μόνο μορφολογικά, αλλά προ πάντων και όσον αφορά το περιεχόμενο της τόσο διαφορετική, αντιφατική, γεμάτη τόσες αντιθέσεις, ώστε η έννοια μιας «θεολογίας της Καινής Διαθήκης» έχει γίνει προ πολλού κάτι περισσότερο από προβληματική για την έρευνα. Πάντως δεν υπάρχει ενιαία διδασκαλία στην Καινή Διαθήκη, αλλά σημαντικές αποκλίσεις, ασυνέχειες, κραυγαλέες αντιφάσεις —ακόμη και όσον αφορά την ίδια τη «μαρτυρία του Χριστού». Μόνο το ότι πιστοποιούν με τη μαρτυρία τους τον Κύριο, συνδέει το σύνολο και το μεταβάλλει σε μια πολύ ετερογενή ενότητα. Αλλά και τι δεν έχει ήδη πιστοποιηθεί με μαρτυρίες πάνω στη γη, ιδίως στις θρησκείες!¹⁴¹

Δεδομένου αυτού του συμπεράσματος, το να μιλάμε περί θεοπνευστίας, περί αλάθητου, αφήνει άφωνο ακόμη και το σκώπη. Αλλά οι Άγιοι Πατέρες πρέπει να αποτολμήσουν τα πάντα, διότι τα πάντα είναι λες και φτιάχτηκαν γι' αυτό το σκοπό, και το να μην τα αποτολμήσουν όλα θα ήταν επικίνδυνο γι' αυτούς, γενικά το πιο επικίνδυνο, γι' αυτό και πάντα —πράγμα που δείχνει συνέπεια, αν και φρικαλέα συνέπεια— τα αποτολμούσαν και τα αποτολμούν *oka*.

Στη Σύνοδο της Φλωρεντίας (βούλα «Cantate Domino» της 4ης Φεβρουαρίου 1442), στη Σύνοδο του Τριδέντου (4η συνεδρίαση της 8ης Απριλίου 1546) και στην Α' Σύνοδο του Βατικανού (3η συνεδρίαση της 24ης Απριλίου 1870), η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία μετέβαλε σε δόγμα πίστης τη θεωρία περί θεοπνευστίας της Βίβλου, η οποία ως γνωστό περιλαμβάνει μέσα της και την έννοια του αλάθητου. Σε αυτή την τελευταία συνέλευση της αποφάσισε ότι «τα ιερά κείμενα που συντά-

χτηκαν μετά από επιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος έχουν ως πατέρα τον Θεό». Σύμφωνα με αυτά οι θεολόγοι της Μεγάλης Εκκλησίας δεν δέχονταν αξιωματικά την ύπαρξη αντιφάσεων ή καν την απλή και μόνο πιθανότητα πλαστογραφιών στη Βίβλο μέχρι και τον 20ό αιώνα· εντωμεταξύ οι «προοδευτικοί» ακολουθούν άλλη τακτική, κατά την οποία π.χ. για το Γάλλο θεολόγο Michel Clevenot «η απίστευτη ελευθερία με την οποία οι Ευαγγελιστές τολμούν να αντιμιλούν ο ένας στον άλλο» πιστοποιεί ακριβώς τη «μοναδικότητα» του Ιησού! Αλλά η αντίφαση και το αλάθητο, η πλαστογραφία και η ιερότητα, η πλαστικότητα και η κανονικότητα δεν εναρμονίζονται μεταξύ τους, παρόλη την καθολικότητα. Ακόμη και η υψηλή ηθική και θρησκευτική αξία η οποία αποδόθηκε στους συγγραφείς της Βίβλου, η δήθεν αυστηρή συνείδηση τους για την αλήθεια, δεν ταιριάζει με αυτά. Γιατί η «αυθεντία» των βιβλίων τους βασιζόταν και βασίζεται στο γεγονός «ότι αποδίδουν πιστά τις προρρήσεις των προφητών για το Χριστό και τη μαρτυρία των Αποστόλων για το Χριστό» (Campenhäusen). Έτσι αμύνονταν και αμύνονται τις περισσότερες φορές ευφραδώς οι απολογητές απέναντι στην κατηγορία της πλαστογραφίας, καθώς μάλιστα με αυτή συνδέεται πάντα και η μεταχρονολόγηση αυτών των κειμένων, οπότε δεν μπορεί να υπάρξει πλέον το στοιχείο της αποστολικότητας στην ψευδεπίγραφη γραμματεία της Καινής Διαθήκης — «το κορυφαίο κριτήριο για την προσέγγιση των απαρχών»¹ .

Φυσικά υπάρχουν και αρκετοί άλλοι λόγιοι οι οποίοι εξακολουθούν να υπερασπίζονται την ψευδεπίγραφη γραμματεία, σημαντικοί για τον ουμανιστή, τον Ιουδαίο, το

χριστιανό και κάποτε «determinative for the thoughts of Dante, Bunyan, and Milton (καθοριστικοί για τις σκέψεις των Δάντη, Μπάνιαν και Μίλτον)» (Charlesworth). Αφού ακόμη και ένα σχετικά κριτικό μυαλό, όπως ο Arnold Meyer, στο τέλος του άρθρου του το οποίο δεν μπορεί να πει κανείς ότι απαλλάσσει τις Εκκλησίες από τη «Θρησκευτική ψευδεπιγραφία...», προσπαθεί να αποφύγει τη λέξη «πλαστογραφίες» (που εγώ την προτιμώ πάντα από τις πιο κόσμιες εκφράσεις της «σοβαρής» επιστημονικότητας) και αναφέρεται «μάλλον σε μια αρχαία μορφή ποιητικότητας που προσπαθεί να κάνει να μιλήσουν αρχαίες μορφές, και μάλιστα όσο το δυνατόν πιο αληθινά και αποτελεσματικά, ώστε να βρει η αλήθεια, σήμερα όπως και τότε, ένα άξιο στόμα και επιτυχή εκπροσώπηση»¹⁴³.

Στην πραγματικότητα, ειδικά οι πλαστογραφίες των χριστιανών (και Ιουδαίων) πρέπει να κρίνονται πολύ πιο αυστηρά από εκείνες των ειδωλολατρών. Ναι μεν είχαν και οι οπαδοί της αρχαίας πίστης ιερά βιβλία, ο ορφισμός π.χ. ή ο ερμητισμός, αλλά αυτά τα βιβλία δεν είχαν τη σημασία μιας επίσημης θρησκείας με Βίβλους και αποκάλυψη. Οι ιουδαϊκές και χριστιανικές αποκαλύψεις, οι διδασκαλίες των προφητών και του Ιησού είχαν υποχρεωτικό χαρακτήρα, ήταν ταμπού. Παρ' όλα αυτά οι χριστιανοί άλλαξαν τις γραφές της Καινής Διαθήκης, αλλά και των Πατέρων της Εκκλησίας, πλαστογράφησαν μάλιστα εντελώς νέες πραγματείες με το όνομα του Ιησού, των μαθητών του, των εκκλησιαστικών Πατέρων, πλαστογράφησαν ολόκληρα πρακτικά Συνόδων¹⁴⁴.

Δεδομένης της σπουδαιότητας του φαινομένου της πλαστογραφίας για την ιστορία του πρώτου και πρώιμου

χριστιανικού κόσμου, αιφνιδιάζει κάπως —αλλά πάλι ίσως όχι— το ότι ακόμη και η έρευνα διαφύλαξε την αγιογραφία, ότι δεν θεματοποίησε ή και αγνόησε εντελώς αυτό το πρόβλημα μέχρι τους νεότερους χρόνους. Ο ακανθώδης αυτός τομέας παρακάμφθηκε και παραβλέφθηκε από αυτή για πολύ καιρό, ώστε ακόμη και σήμερα «πρέπει να ομολογήσει μια σημαντική άγνοια της ιστορίας των πλαστογραφιών» (Brox)¹⁴⁵.

Τα λέει μάλλον όλα το γεγονός ότι ο Norbert Brox (καθολικός θεολόγος!) ήδη το 1973 και παρομοίως το 1977 αποκαλεί την επιστημονική διερεύνηση της παλαιοχριστιανικής ψευδεπιγραφίας ως «ελλιπή». Έως εκείνη τη στιγμή ο Brox γενικά δεν γνωρίζει «καμία μεθοδολογία για αυτό το φαινόμενο που να εφαρμόζεται ευρέως με συνέπεια». Θεωρεί την έρευνα σε αυτό τον τομέα «κατά περίεργο τρόπο ελάχιστα ομιλητική (και κατά συνέπεια και αδρανής)», όπως και να έχει το πράγμα τη βλέπει «να ασχολείται ακόμη εντελώς αιφνδιαστικά λίγο και με μισή καρδιά με τη ψευδεπιγραφία ως μορφή θεολογικής λογοτεχνίας του χριστιανισμού»¹⁴⁶.

Ναι μεν ανακλύπτουν, λέει, παντού χιλιάδες ερωτήματα, αλλά μας εκπλήσσει το «πόσο αποσπασματικές, περιστασιακές και ανεπαρκείς παραμένουν οι απαντήσεις... με πόσο εντυπωσιακή "ολιγάρχεια" συμπεριφέρθηκε η έρευνα», πώς, παρ' όλη την απόκτηση εκτενών και αντιπροσωπευτικών στοιχείων, «αρκέστηκε πολύ γρήγορα σε γενικές επιφανειακές κρίσεις και αυτοσχέδιες αξιολογήσεις». Γενικά για την παλαιότερη κλασική φιλολογία δεν ήταν «σοβαρό θέμα». Και σε ό,τι αφορά την εξέταση της ιουδαιοχριστιανικής γραμματείας από αυτή την άποψη, επικρατούσε φυσικά και εδώ «μεγάλη συ-

γκράτηση», αφού υπήρχε «λίγη μόνο διάθεση για τη θεματοποίηση του προβλήματος μιας πιθανής ή πραγματικής πλαστογραφίας στη βιβλική και πρώιμη χριστιανική λογοτεχνία». Αν παρ' όλα αυτά το έκαναν και το κάνουν, «δίνουν ύστερα, μέχρι και το πολύ πρόσφατο παρελθόν, μια πολύ αβασάνιστη και σκόπιμη λύση..., "αποδεικνύοντας" τη γνησιότητα όλων των βιβλικών κειμένων, με το να τοποθετούν την πλαστογραφία αυθαίρετα, σύμφωνα με σημερινά κριτήρια, σε ένα ηθικό επίπεδο το οποίο θα έπρεπε να θεωρείται ότι αποκλείεται εκ των προτέρων για κάθε θρησκευτικά στρατευμένο συγγραφέα (και ύστερα κυρίως για τους συγγραφείς των βίων των αγίων) ή αποδεικνύεται πάντως εκ των υστέρων ως πολύ κατώτερο από το ηθικό μέγεθος και τις προδιαγραφές τους. Ακόμη και εκεί που προσπαθούν να το αποφύγουν, το λόγο έχει η απολογητική...» Και ο καθολικός θεολόγος συνεχίζει: «Όλες οι απόπειρες τέτοιου είδους προσπαθούν να βγουν από τη δυσάρεστη θέση να πιστεύουν ότι επιτρέπεται να αποδίδουν ύποπτες συμπεριφορές σε συγγραφείς αποδεδειγμένα υψηλών ηθικών και θρησκευτικών αξιώσεων, και θέλουν επιπλέον από όλο το πλήθος των πλαστογραφιών να περιχαράξουν έναν ειλικρινή τομέα με θρησκευτικά κίνητρα και υπεράνω κάθε υποψίας»¹⁴⁷.

**ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΟΪΣΑΝ ΠΙΟ ΣΓΝΕΙΔΗΤΑ ΑΠ΄
Ο,ΤΙ ΟΙ ΙΟΥΔΑΙΟΙ ΚΑΙ ΜΕ ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ**

Ας συνειδητοποιήσουμε αρχικά ένα σημαντικό γεγονός: Από κανένα Ευαγγέλιο, από καμία Καινή Διαθήκη

και από κανένα βιβλικό κείμενο δεν διαθέτουμε πρωτότυπο — ακόμη κι αν μέχρι και τον αιώνα του ιστορικού Διαφωτισμού ισχυρίζονταν ότι κατείχαν το πρωτότυπο του Κατά Μάρκον Ευαγγελίου, και μάλιστα εις διπλούν, ένα στη Βενετία και ένα στην Πράγα· και τα δύο πρωτότυπα είναι γραμμένα σε μια γλώσσα στην οποία κανείς Ευαγγελιστής δεν έγραψε ποτέ, στα Λατινικά. Αλλά λείπουν και τα πρώτα αντίγραφα. Έχουμε μόνο αντίγραφα των αντιγράφων των αντιγράφων, και συνεχώς εξακολουθούν να εμφανίζονται και άλλα. (Το 1967 καταμέτρησαν περισσότερα από 1.500 χειρόγραφα της ελληνικής Παλαιάς Διαθήκης και 5.236 χειρόγραφα της ελληνικής Καινής Διαθήκης, από τα οποία όμως πολύ συχνά ένα και το αυτό έχει αντιγραφεί πολλές φορές με εσφαλμένο τρόπο. Επίσης, μόνο πολύ λίγα από αυτά τα κείμενα περιέχουν πλήρη την Καινή Διαθήκη, και τα περισσότερα είναι σχετικά νέα. Μόνο οι πάπυροι είναι παλαιοί, μερικοί φτάνουν στον 3ο ή 2ο αιώνα. Αλλά είναι όλοι πολύ αποσπασματικοί· ο παλαιότερος πάπυρος αποτελείται από λίγες λέξεις: Ιωάννης 18,31-33 και 37-38.)¹⁴⁸

Μια και στην αρχαιότητα αναπαρήγαγαν τα βιβλία μόνο με το χέρι, ήταν πολύ εύκολο να κατασκευάσουν πλαστά, αφού κατά την αντιγραφή μπορούσαν να κάνουν ανά πάσα στιγμή αλλαγές στο κείμενο, να κάνουν προσθήκες, να αφαιρέσουν σημεία ή να κάνουν συμπληρώσεις στο τέλος. Έτσι προέκυπταν και στα χειρόγραφα της Καινής Διαθήκης συνεχώς τυχαία και σκόπιμα λάθη, λάθη στην αντιγραφή από απροσεξία ή από άγνοια, αλλά και συνειδητές παραποιήσεις· οι τελευταίες έγιναν ιδιαίτερα στην αρχαιότετη εποχή, τον 1ο και 2ο αιώνα,

όταν η Καινή Διαθήκη δεν διέθετε, βλέπετε, ισχύ κανόνα και δεν είχαν κανένα ενδοιασμό, όπως άλλωστε μας διδάσκουν και οι άλλες πλαστογραφίες, να αλλάξουν το ακριβές κείμενο. Οι αντιγραφείς, οι συντάκτες και οι γλωσσικοί επιμελητές επενέβαιναν διαρκώς στα κείμενα, διαγράφοντας, συμπληρώνοντας, αναδιατάσσοντας, περικόβοντας. Πλάνιζαν, λούστραραν, εναρμόνιζαν και παράφραζαν, κι έτσι προέκυψε μια όλο και μεγαλύτερη σύγχυση, ένα χάος, «ολόκληρη ζούγκλα από αντίθετες εκδοχές ανάγνωσης» (Lietzmann), ένα χάος που σήμερα μας καθιστά αδύνατο να διακρίνουμε σε πολλά σημεία το κείμενο «με βεβαιότητα ή έστω και κατά πιθανότητα» (Kopf)¹⁴⁹.

Αν πολλοί χριστιανοί δυσκολεύονται να συμβιβαστούν με αυτά τα αδιάψευστα γεγονότα, ακόμη μεγαλύτερη σύγχυση στην «πίστη τους στην Καινή Διαθήκη», στα αισθήματα τους για τη μεγάλη εποχή του πρωτοχριστιανικού κόσμου, φέρνει το γεγονός ότι κείμενα της Καινής Διαθήκης, βιβλία της «αλάθητης» Βίβλου, έργα της πρώτης Εκκλησίας, θεολογικές πραγματείες, επιστολές, κηρύγματα δεν είναι γνήσια, ότι φέρουν λανθασμένο ή πλαστό όνομα. Τέτοια απόδοση κειμένου σε συγγραφέα, είτε γίνεται από τον ίδιο είτε από την παράδοση, την ονομάζουμε ψευδεπιγραφία.

Κάποιοι χριστιανοί πλαστογράφοι, κυρίως στην πανάρχαια εποχή, μπορεί μεν να πλαστογραφούσαν εντελώς «καλή τη πίστη», «με ειλικρινή πρόθεση», και έτσι να μην είναι ένοχοι, με τον αυστηρά ψυχολογικό όρο, ενός «ψεύδους», μιας παράβασης, και να δικαιολογούνται πλημμελώς από υποκειμενική άποψη, αντικειμενικά όμως η πράξη τους, όποια και αν ήταν, παραμέ-

νει πλαστογραφία εκ προθέσεως, απάτη. Κανείς φυσικά δεν αμφισβητεί ότι πολλά ανακριβή στοιχεία για το συγγραφέα είχαν σαν αιτία όλες τις πιθανές συμπτώσεις, παρανοήσεις, πλάνες, λάθη των αντιγραφέων, των εκδοτών. Και κανείς δεν θα θελήσει και δεν επιτρέπεται να χαρακτηρίσει τέτοιες λανθασμένες αποδόσεις σε συγγραφέα ως πλαστογραφίες —αν και αυτά μάλλον δεν ταιριάζουν σε αλάθητες, θεόπνευστες Γραφές.

Πάντως, εδώ η Παλαιά Διαθήκη έρχεται σε καλύτερη μοίρα σε σύγκριση με την Καινή, όπως και τη λογοτεχνία των πρώτων και πρώιμων χριστιανικών χρόνων. Διότι οι Ιουδαίοι της εποχής της Παλαιάς Διαθήκης ήταν πολύ λιγότερο εξοικειωμένοι με την πλαστογραφία και όλα όσα εμπεριέχει αυτός ο όρος. Αυτοί οι άνθρωποι δεν είχαν την ίδια σχέση με την πραγματικότητα, την ίδια αντίληψη της πραγματικότητας με τους μεταγενέστερους χριστιανούς, οι οποίοι σκέφτονταν, αν και *συγκριτικά* μόνο, κάπως πιο ορθολογικά, λιγότερο μυθικά, κάπως πιο ιστορικά. Τα ψευδεπίγραφα των αρχαίων Ιουδαίων δεν είχαν ακόμη την αύρα της γενικής καχυποψίας και μεταδοτικής δυσπιστίας που χαρακτήριζε τον συνεχή πόλεμο κατά των «αιρετικών». Και γι' αυτό δεν δέχονταν ακόμη καν επιθέσεις, αντιθέτως τα δέχονταν με ενθουσιασμό. Οι άνθρωποι δεν ήταν σχεδόν καθόλου προετοιμασμένοι για πλαστογραφίες και γι' αυτό το λόγο υπολόγιζαν πολύ λιγότερο με αυτή την πιθανότητα. Ανάμεσα στους Ιουδαίους, η κατηγορία της πλαστογραφίας δεν ήταν ακόμη σε όλα τα στόματα και όλα τα αφτιά, όπως ύστερα ανάμεσα στους χριστιανούς, όταν σύντομα η καθεμιά από τις πολλές «αιρέσεις» πλαστογραφούσε, για να επιβάλλει τις δικές της δογματικές

διδασκαλίες απέναντι στη «Μεγάλη Εκκλησία», και εκείνη ενίσχυε τη θέση της αντιδρώντας με δικές της πλαστογραφίες ή ύστερα απλά με αφανισμό των κειμένων των αντιπάλων. Αλλά εκεί όπου μιλούσαν και άκουγαν συνεχώς για πλαστογραφίες, δεν είναι δυνατόν ο πλαστογράφος να πλαστογραφούσε καλή τη πίστη. Η συγγραφή γνήσιων (!) θρησκευτικών ψευδεπίγραφων (βλ. σελ. 37) είναι σε αυτή την περίπτωση «πολύ απίθανη». Και όπως φαίνεται καταλαμβάνει «στο χριστιανικό τομέα πολύ μικρότερο χώρο από ό,τι στον ιουδαϊκό και ειδωλολατρικό» (Speyer). Αυτό σημαίνει ότι οι χριστιανοί πλαστογραφούσαν περισσότερο, περισσότερο από όλους¹⁵⁰.

Σίγουρα και στη ζούγκλα της ψευδεπίγραφης γραμματείας δεν είναι όλα συνειδητή παραπλάνηση, δεν βασίζεται κάθε ψευδές στοιχείο για τον συγγραφέα σε πρόθεση και πολλά θα ήταν πλάνη, σύγχυση. Συχνή αιτία της λανθασμένης απόδοσης κειμένων σε συγγραφείς ήταν η συνωνυμία, όπως συχνή αιτία ήταν και το ταυτόσημο περιεχόμενο περισσότερων κειμένων. Συχνά έδιναν σε κάποια πραγματεία που από παράβλεψη, αφηρημάδα, λόγω απώλειας του ονόματος κυκλοφορούσε ανώνυμη, το όνομα κάποιου γνωστού συγγραφέα· πράγμα που μπορεί άλλοτε να συνέβαινε λίγο ή πολύ τυχαία, άλλοτε όμως, αργότερα αρκετά συχνά, ήταν (συνειδητή) παραπλάνηση, ηθελημένη λανθασμένη απόδοση, μεθοδευμένη κατάχρηση, δηλαδή πλαστογραφία¹⁵¹.

Σαφής είναι τέτοια σκόπιμη παραπλάνηση, όταν π.χ. σε περίοδο πολύ μεταγενέστερη της αποστολικής αξιώνουν αποστολική συγγραφή. «Η λογοτεχνική εκτέλεση της παραπλάνησης έχει γίνει με τέτοια αναίσχυντη α-

κρίβεια και θεωρήθηκε τόσο αψήφιστα "ιστορική", ώστε κανένας άλλος χαρακτηρισμός της δεν είναι τόσο εύστοχος όσο το ότι πρόκειται για καλοστημένη παραπλάνηση των αναγνωστών με τη βοήθεια λογοτεχνικών τρικ, με σκοπό να επιτύχουν με τα γραφόμενα έναν ορισμένο σκοπό» (Brox)¹⁵².

Σε αναρίθμητες περιπτώσεις πρόκειται έτσι για (συνειδητή) εξαπάτηση, για παραπλάνηση, για απάτη. Και ακριβώς εκεί όπου τολμούσαν να μιλάνε «στο όνομα του Αγίου και Μεγάλου», γίνονταν «πολλές πλαστογραφίες και με σοβαρή πρόθεση» (A. Meyer). Αυτό όμως ισχύει ιδιαίτερα για τη χριστιανική ψευδεπίγραφη γραμματεία. Τουλάχιστον σε σχεδόν όλα τα αναρίθμητα απόκρυφα κείμενα από τον 3 ο αιώνα έως τα βάθη του Μεσαίωνα «δεν μπορεί να εξηγηθεί η λανθασμένη πληροφορία για το όνομα του συγγραφέα ούτε με θρησκευτικό βίωμα ούτε με λογοτεχνική φαντασία. Γινόταν συνειδητά, με σκοπό την παραπλάνηση» (Spreyer)¹⁵³.

Προτού εξετάσουμε τα Ευαγγέλια από αυτή τη σκοπιά, ας στραφούμε στο ζήτημα των κινήτρων και των μεθόδων των πλαστογράφων, σε σχέση με αυτά και γενικά με την παλαιοχριστιανική λογοτεχνία.

ΓΙΑΤΙ ΚΑΙ ΠΩΣ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΟΥΣΑΝ

Τώρα, για το γιατί υπήρξε πληθώρα λόγων. Ένα σημαντικό κίνητρο ήταν η αύξηση της αυθεντίας, αν και αυτό συχνά ήταν μόνο συνοδευτικό γεγονός. Προσπαθούσαν να δώσουν σε ένα κείμενο γόητρο και να επιτύχουν τη διάδοση του, ισχυριζόμενοι τη συγγραφή του

από κάποιον ονομαστό συγγραφέα ή την αρχαιότητα του, αξιώνοντας επομένως με προχρονολόγηση συμμετοχή στο αποστολικό παρελθόν. Αυτή τη διαδικασία ακολουθούσαν «ορθόδοξοι» και «αιρετικοί», όπου οι πλαστογράφοι παραπλανούσαν τους αναγνώστες τους σχετικά με τον τόπο και τη συγγραφή. Διότι φυσικά ανάμεσα στις αυξανόμενες χριστιανικές κοινότητες με την πάροδο του χρόνου υπήρξαν σύντομα νέα προβλήματα, καταστάσεις, συμφέροντα τα οποία δεν κάλυπτε η αρχαιότητα λογοτεχνική παράδοση, ή αποκαλούμενη κλασική εποχή, οι πρώτοι αποστολικοί χρόνοι. Μια και χρειάζονταν όμως την έγκριση τους ή ήθελαν τουλάχιστον να προβάλουν τη νόμιμη συνέχεια με τις καταβολές, κατασκεύαζαν μαζικά σχετικά κείμενα και «αποκαλύψεις», πλαστά κείμενα τα οποία προχρονολογούσαν και παρουσίαζαν ως «κανόνα των καταβολών», ως αξιόπιστη αλήθεια. Τους έδιναν το όνομα κάποιου διάσημου χριστιανού, ισχυρίζονταν ότι τα είχε συγγράψει ο Ιησούς, οι Απόστολοι, οι μαθητές τους ή διακεκριμένοι Πατέρες. Με αυτό τον τρόπο δεν αύξαναν μόνο το γόητρο του πλαστογραφήματος, αλλά διασφάλιζαν και την ευρεία διάδοση του, ελπίζοντας ταυτόχρονα ότι το προστάτευαν από τυχόν αποκάλυψη¹⁵⁴.

Οι καθολικοί πλαστογραφούσαν, για να μπορέσουν να λύσουν «αποστολικά», επομένως «με αυθεντία», νέα προβλήματα που ανέκυπταν στην εκκλησιαστική επιστήμη, το εκκλησιαστικό Δίκαιο, τη Λειτουργία, την ηθική, τη θεολογία, δέθεν με το πνεύμα του Ιησού και των Αποστόλων του. Πέρα από αυτό οι «ορθόδοξοι» πλαστογραφούσαν για να πολεμήσουν τις πλαστογραφίες των «ειδωλολατρών» (π.χ. των γνωστικών, των μανι-

χάριστων, των πρισκιλλιανιστών και πολλών άλλων, που ήταν συχνά πολύ επιδέξιες και διαβάζονταν πολύ λόγω της υποτιθέμενης αυθεντίας τους) δημιουργώντας αντίθετες πλαστογραφίες, όπως π.χ. το Κήρυγμα Πέτρου, τις Πράξεις Παύλου, την Επιστολή των Αποστόλων. Ταυτόχρονα, τέτοιες αντίθετες πλαστογραφίες, αρέσκονται να προειδοποιούν για «αιρετικές» πλαστογραφίες, όπως η Γ' Επιστολή προς Κορινθίους (σελ. 139). Βρίξουν και καταριούνται τους αντιπάλους τους πλαστογράφους, κάνοντας ακριβώς το ίδιο, μόνο που συχνά το κάνουν ακόμη πιο επιτήδεια, δυσκολότερο να αποκαλυφθεί. Και οι «αιρετικοί» πλαστογραφούν κυρίως για την επιτυχέστερη επιβολή και υπεράσπιση της πίστης τους η οποία αποκλίνει από το δόγμα της Εκκλησίας¹⁵⁵.

Πλαστογραφίες γίνονταν και για λόγους εκκλησιαστικής και τοπικής πολιτικής, π.χ. για την απόδειξη της «αποστολικής ίδρυσης» κάποιας επισκοπικής έδρας, ύστερα και για την ανέγερση μοναστηριών, για τη διασφάλιση ή επέκταση της περιουσίας τους, για την προπαγάνδα υπέρ ενός αγίου. Ιδιαίτερα από τον 4ο αιώνα αρχίζει η παραγωγή ιερών λειψάνων, πλαστών βίων αγίων, βίων μοναχών, εγγράφων που αποσκοπεί σε νομικά και οικονομικά πλεονεκτήματα¹⁵⁶.

Τέλος πλαστογραφούσαν για να διασφαλίσουν με τη μια πλαστογραφία τη «γνησιότητα» μίας άλλης. Πλαστογραφούσαν επίσης για να βλάψουν προσωπικούς αντιπάλους, να συκοφαντήσουν ανταγωνιστές. Ακόμη και φίλους υπερασπίζονταν με πλαστογραφίες, αν και σπάνια, όπως δείχνουν οι δήθεν επιστολές του κόμη Βονιφάτιου¹⁵⁷.

Όμως σπάνια μας παραδίδεται το όνομα πλαστογρά-

φου, όπως εκείνο του ορθόδοξου Ιωάννη Μαλάλα (ρήτορα ή, αλλιώς, *σχολαστικού*), για τον οποίο δεν γνωρίζουμε τίποτα άλλο. Λέγεται ότι το 565 έγινε Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης και πολέμησε τους μονοφυσίτες στην Αλεξάνδρεια με πλαστογραφίες, χρησιμοποιώντας μάλιστα το όνομα του μονοφυσίτη αντιπάλου του, του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Θεοδόσιου, και το όνομα του Πέτρου του Ίβηρος, του παρομοίως μονοφυσίτη επισκόπου του Μάιουμά (κοντά στη Γάζα). Ο Ζαχαρίας ο Ρήτωρ, μονοφυσίτης, αναφέρει σχετικά στην εκκλησιαστική ιστορία του ότι ο Ιωάννης ήθελε να αρέσει στο πλήθος, δηλαδή στους δυοφυσίτες που είχαν αρχηγό τον Πατριάρχη Προτέριο, «να γίνει ονομαστός, να μαζέψει χρυσό και να δοξαστεί για αυτό το ματαιόδοξο κατόρθωμά... Καθώς θεώρησε πιθανό να τον μεμφθούν για το περιεχόμενο των βιβλίων του, δεν τα εξέδωσε με το δικό του όνομα, αλλά άλλοτε έγραφε στο ένα βιβλίο το όνομα του Θεοδόσιου, του Πατριάρχη των Ιεροσολύμων, άλλοτε του Πέτρου του Ίβηρος, ώστε να παραπλανηθούν και να τα αποδεχτούν και οι πιστοί (οι μονοφυσίτες)»¹⁵⁸.

Ποιες μεθόδους χρησιμοποιούσαν οι πλαστογράφοι;

Η πιο εύκολη και πιο συχνή ίσως μέθοδος πλαστογραφίας ήταν η χρήση ενός ψεύτικου αλλά τρανού συγγραφικού ονόματος του παρελθόντος — αυτό συνέβαινε και στον ειδωλολατρικό χώρο, όπως και στον ιουδαϊκό, αλλά στη χριστιανική εποχή γίνεται πιο συστηματικά. Κατά κανόνα, μια αρχαία αυθεντία μετρούσε στην όψιμη αρχαιότητα και στους μετέπειτα χρόνους περισσότερο από μια νέα, ιδίως όταν ο πραγματικός συγγραφέας — συνήθης προϋπόθεση για την πράξη του — αισθανόταν κατώτερος, δεν είχε «όνομα». Η χρησιμοποίηση του

ονόματος κάποιου σύγχρονου του συγγραφέα ήταν πολύ ριψοκίνδυνη, αφού εκείνος μπορούσε ανά πάσα στιγμή να αποκαλύψει με δήλωση του την πλαστογραφία και να την εξουδετερώσει. Ναι μεν δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά ότι κάθε έργο με ψεύτικο όνομα συγγραφέα είναι από μόνο του πλαστογραφία, αλλά συνήθως ο πλαστογράφος είναι και ο συγγραφέας του έργου. Αμέτρητα «απόκρυφα» βιβλία αλλά και κείμενα της Καινής Διαθήκης προέκυψαν έτσι με την πρόθεση να εξαπατήσουν, είναι πλαστογραφίες εκ προθέσεως που στην αρχαιότητα γινόνταν όλο και πιο δημοφιλές λογοτεχνικό είδος, κατασκευάσματα τα οποία εγείρουν την αξίωση να προέρχονται από την πένα ενός εντελώς διαφορετικού συγγραφέα, ενός άντρα ο οποίος δεν ταυτίζεται καθόλου με τον συγγραφέα τους, μιας προσωπικότητας η οποία παρουσιάζεται ως αρχαιότερη, ένδοξη, αγία¹⁵⁹.

Στην περίπτωση πολλών από αυτούς τους πλαστογράφους, ύποπτα στοιχεία είναι εκ πρώτης όψεως οι μεγάλες κακοτεχνίες, οι προφανείς αντιφάσεις, οι αναχρονισμοί και συχνά αυτά επαρκούν για να ανακηρύξουμε τα κείμενα σε πλαστά, ιδιαίτερα όταν συνοδεύονται από υπερτονισμένες πιστοποιήσεις γνησιότητας. Τέτοια λάθη είναι π.χ.: πολύ εμφανείς προγνώσεις, προχρονολογήσεις, εκ των υστέρων προφητείες, κραυγαλέες μιμήσεις κάποιου μεταγενέστερου συγγραφέα ή συνεχώς επαναλαμβανόμενα λογοτεχνικά μοτίβα, υφολογικά κλισέ. Ωστόσο, επιτήδριοι πλαστογράφοι χρησιμοποιούν συχνά τα πιο παράτολμα κόλπα, τις πιο εκθαμβωτικές λεπτομέρειες, για να προσποιηθούν τη γνησιότητα, αμεσότητα, μοναδικότητα του κειμένου τους. Μιμούνται εντυπωσιακά το ύφος. Παρουσιάζονται με φαινομενική αυθε-

ντία και δίνουν στοιχεία με μεγάλη αποφασιστικότητα. Προσαρμόζουν τοπικά και βιογραφικά στοιχεία, πληροφορούν επακριβώς για τον χρόνο και τον τόπο, για ιστορικά συμβάντα της εποχής τα οποία ενσωματώνουν επιδέξια στο κείμενο. Καταπιάνονται με μεγάλη φροντίδα και για πράγματα δευτερεύουσας σημασίας, για λεπτομέρειες, ώστε να δώσουν την επίφαση γνησιότητας, για να κάνουν το κύριο θέμα τους ακόμη πιο αξιόπιστο, για να διασφαλίσουν ακόμη περισσότερο την επιτυχία της πλαστογραφίας. Διασπείρουν στο κείμενο υπαινιγμούς θρυλικών ή και ιστορικών καταστάσεων, κάνοντας έτσι αναντίρρητα πιστευτή τη γνησιότητα του κειμένου, δίνοντας την εντύπωση ιστορικότητας. Δίνουν ψεύτικα αλλά έξυπνα ονόματα (κυρίως σπάνια ονόματα τα οποία υποβάλλουν την αξιοπιστία, ή εντελώς συνηθισμένα που δεν κινούν υποψίες). Δεν δανείζονται μόνο μεγάλα ονόματα της ιστορίας, αλλά επινοούν και τους ανάλογους εγγυητές.

Οι πλαστογράφοι προειδοποιούν, πλαστογραφώντας οι ίδιοι, ψυχρά και επιδέξια για την ύπαρξη πλαστογράφων. Αποτρέπουν από αυτούς με κατάρτες και απειλές. Συντάσσουν κριτήρια γνησιότητας, κάνοντας έτσι πιο πιστευτή τη δική τους πλαστογραφία, της οποίας την «αυθεντικότητα» τονίζουν επιπλέον σε επιστολές, κάνοντας λόγο για ιδιόχειρη γραφή του υποτιθέμενου συγγραφέα. Έτσι ο καθολικός πάπας γράφει στην αυτοκράτειρα Ελένη: «Ειρηνικούς χαιρετισμούς στέλνω εγώ, ο πάπας, με το χειρόγραφο μου στην πιστή Υψηλότητά σου». Πολλοί πλαστογράφοι τονίζουν με πάθος ότι άκουσαν και είδαν πράγματα, πολλοί υπογράφουν και σφραγίζουν, πολλοί δίνουν, στην αρχή και στο τέλος της πλαστογρα-

φίας τους, ιερούς όρκους ότι αναφέρουν την αλήθεια και μόνο την αλήθεια, όπως ο συγγραφέας μιας επιστολής για την Κυριακή, ο οποίος παρουσιάζεται ως Απόστολος Πέτρος. Ένας άλλος πλαστογράφος, ο Ψευδο-Ιερώνυμος, για τη μετάφραση ενός δήθεν Ευαγγελίου του Ματθαίου υπόσχεται τα εξής: «Θα μεταφράσω το κείμενο επιμελώς λέξη προς λέξη, όπως γράφεται στο εβραϊκό πρωτότυπο». Άλλοι χριστιανοί δεν διστάζουν ακόμη και να κατηγορήσουν άλλους για πλαστογραφία, ώστε να αυξήσουν την εμπιστοσύνη στη δική τους πλαστογραφία. Άλλοι πάλι προσπαθούν να δώσουν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στις απάτες τους με απειλές. «Αλίμονο σε εκείνους που θα πλαστογραφήσουν αυτό το λόγο μου και αυτή την προσταγή μου», προειδοποιεί ο καθολικός πλαστογράφος της Επιστολής των Αποστόλων. Και η ψευδεπίγραφη Αποκάλυψη του Έσδρα απειλεί: «Όποιος, όμως, δεν δώσει πίστη σε αυτό το βιβλίο, θα καεί όπως τα Σόδομα και τα Γόμορρα»¹⁶⁰.

Στις μεθόδους των πλαστογράφων ανήκε επίσης η προσπάθεια να κάνουν πιστευτή την ξαφνική εμφάνιση δήθεν κειμένων αρχαίων συγγραφέων σε περίφημες βιβλιοθήκες ή αρχεία, με ιστορίες θαυματουργικής ανεύρεσης τους ή με την ανακάλυψη αντιγράφων ή δήθεν μεταφράσεων ξενόγλωσσων πρωτοτύπων τους σε τάφους, πράγμα που θα δικαιολογούσε το γεγονός ότι σημαντικά περιεχόμενα παρέμεναν άγνωστα μέχρι τότε και αποκαλύφθηκαν αργότερα. Και οι «ονειρικές αποκαλύψεις» οδηγούσαν στην ανεύρεση πλαστογραφιών ή την επιφοίτηση για την «παράδοση μυστικών». Γενικά οι απατεώνες αρέσκονταν στο να υποκρίνονται ψεύτικα οράματα, ότι έβλεπαν το Χριστό, τη Μαρία, τους Απο-

στόλους, και πιστοποιούσαν το ψεύτικο όραμα με άλλα πλαστά κείμενα¹⁶¹.

Ιδιαίτερα οι πλαστογράφοι πολλών βίων αγίων χρησιμοποιούσαν την εξιστόρηση σε πρώτο πρόσωπο, την ιδιότητα του αυτόπτη μάρτυρα, για την επιτυχή ενίσχυση των ψευδών τους. Και με την ίδια αποτελεσματικότητα λειτουργούσαν προ πάντων οι πλαστογράφοι χριστιανικών αποκαλυπτικών βιβλίων, υποσχόμενοι στους αναγνώστες που διέδιδαν τα προϊόντα τους λαγούς με πετραχήλια και απειλώντας ταυτόχρονα όσους τα απαξίωναν. Οι απατεώνες δούλευαν και με ένορκους μάρτυρες ως εγγυητές για τις βρομοδουλειές τους και μερικές φορές έλεγαν και κάποια αλήθεια σε δευτερεύοντα θέματα, για να ενισχύσουν την εμπιστοσύνη. Υπάρχουν, όπως παντού, εναλλασσόμενες μόδες και μέθοδοι, διαφορετικές τεχνικές και θεματικές διαδικασίες, αλλά παρ' όλα αυτά και πάντα επαναλαμβανόμενες φόρμες, για να μην πούμε σήματα κατατεθέντα, αν και τα γενικά, τυπικά στοιχεία δεν μένουν σχεδόν ποτέ τα ίδια¹⁶².

Αυτά που είπαμε ισχύουν τώρα κυρίως για την περίοδο μετά την Καινή Διαθήκη, εν μέρει όμως ήδη και για παλαιότερες εποχές. Διότι έχει διαπιστωθεί ότι ιδίως το πρόβλημα της ψευδεπιγραφίας δεν βασάνιζε τους πρώτους χριστιανούς, ότι δεν είχαν πολλούς ενδοιασμούς (και) σε αυτό το σημείο. Και για όνομα του Θεού (η γερμανική επιφώνηση «για όνομα του Θεού!» ποτέ δεν σημαίνει κάτι καλό), στο χριστιανισμό επιτρέπονται πρακτικά τα πάντα —όπως μας διδάσκει η ιστορία. Και στην αρχαιότητα γίνονταν οι περισσότερες πλαστογραφίες για τη στήριξη της πίστης — η οποία κινούσε βουνά. (Το Μεσαίωνα πλαστογραφούν κυρίως για τη διασφάλιση

και την επέκταση της περιουσίας και της εξουσίας. Ήδη τον 9 ο αιώνα πλαστογραφούνται σε ολόκληρη τη Δύση παπικά έγγραφα, φυσικά από ιερωμένους.) Πάντως το ποσοστό των ψευδεπίγραφων στην παραδοσιακή λογοτεχνία του πρωτοχριστιανικού ήδη κόσμου είναι πολύ μεγάλο, αφού πάντα υπήρχε μια αδιάστακτη δραστηριότητα πλαστογράφων στο χριστιανισμό, ακόμη και στην πρώιμη περίοδο. «Δυστυχώς», ομολογεί ο θεολόγος Campenhausen, «η ελικρίνεια δεν είναι βασική αρετή της αρχαίας Εκκλησίας»¹⁶³.

**ΟΥΤΕ ΤΟ ΚΑΤΑ ΜΑΤΘΑΙΟΝ ΟΥΤΕ ΤΟ ΚΑΤΑ ΙΩΑΝΝΗΝ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΟΓΤΕ Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ
ΠΡΟΕΡΧΟΝΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥΣ ΣΤΟΥΣ ΟΠΟΙΟΥΣ
ΤΑ ΑΠΟΔΙΔΕΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ**

Λόγω της μεγάλης σημασίας της «αποστολικής παράδοσης» στον αποκαλούμενο χριστιανικό κόσμο της Μεγάλης Εκκλησίας, η καθολική Εκκλησία παρουσίασε όλα τα Ευαγγέλια ως βιβλία των Πρωταποστόλων ή μαθητών των Αποστόλων, πράγμα που θεμελίωσε βασικά το κύρος της. Αλλά είναι εντελώς αναπόδειχτο ότι ο Μάρκος και ο Λουκάς, με των οποίων τα ονόματα τιτλοφορούνται τα αντίστοιχα Ευαγγέλια, είναι μαθητές των Αποστόλων ότι ο Μάρκος ταυτίζεται με το συνοδοιπόρο του Πέτρου, ο Λουκάς με το σύντροφο του Παύλου. Και τα τέσσερα Ευαγγέλια παραδόθηκαν ανώνυμα. Η πρώτη εκκλησιαστική μαρτυρία για τον «Μάρκο», τον αρχαιότερο των Ευαγγελιστών, προέρχεται από τον επίσκοπο Παπία της Ιεράπολης, από τα μέσα

του 2ου αιώνα. Αλλά σε νεότερες εποχές όλο και περισσότεροι ερευνητές ασκούν κριτική στο ντοκουμέντο του Παπία, το χαρακτηρίζουν «άνευ ιστορικής αξίας» (Marxsen), και ο ίδιος παραδέχεται ότι ο Μάρκος «δεν άκουσε και δεν συνόδευσε τον Κύριο». Ο Μάρκος φαίνεται μάλιστα να ήταν μάλλον ειδωλολάτρης χριστιανός· αυτό το δείχνει η δριμεία αντιιουδαϊκή πολεμική του. Και είναι τουλάχιστον αμφίβολο αν ο Λουκάς ήταν μαθητής του Παύλου, αφού στο Ευαγγέλιο του Λουκά λείπουν ειδικά οι χαρακτηριστικές αντιλήψεις του Παύλου¹⁶⁴.

Αντίθετα έχει αποδειχτεί ότι ο Απόστολος Ματθαίος, ο μαθητής του Ιησού, δεν είναι ο συγγραφέας του Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου (που όπως δέχονται ως επί το πλείστον προέκυψε μεταξύ 70-90). Δεν γνωρίζουμε καν πώς απέκτησε τη φήμη του Ευαγγελιστή. Η πρώτη μαρτυρία οφείλεται προφανώς στον εκκλησιαστικό ιστοριογράφο Ευσέβιο που με τη σειρά του αναφέρεται σχετικά στον επίσκοπο Παπία, για τον οποίο ο ίδιος γράφει ότι πρέπει «να είχε πολύ περιορισμένες πνευματικές ικανότητες». Ο τίτλος «Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο» προέρχεται από μεταγενέστερη εποχή. Τον βρίσκουμε πρώτα στον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα και τον Τερτυλλιανό που και οι δύο πέθαναν τα πρώτα χρόνια του 3ου αιώνα. Εάν, εξάλλου, είχε συγγράψει το Ευαγγέλιο που φέρει το όνομα του ο Ματθαίος, ο σύγχρονος της εποχής του Ιησού που άκουσε τη δράση του με τα ίδια του τα αφτιά και την είδε με τα ίδια του τα μάτια, τότε θα χρειαζόταν να στηρίζεται τόσο λεπτομερειακά στο Μάρκο; Τόσο αδύναμη μνήμη είχε; Τόσο λίγη έμπνευση;

Όπως και να έχει το πράγμα, ολόκληρη η κριτική

επιστήμη της Βίβλου βλέπει το όνομα του Αποστόλου Ματθαίου να αναγράφεται λανθασμένα πάνω από το Ευαγγέλιο, καθώς αυτό δεν γράφτηκε, όπως ισχυρίζεται η παλαιά εκκλησιαστική παράδοση, αρχικά στα Εβραϊκά αλλά στα Ελληνικά. Δεν υπάρχει κανένας γνωστός που να είδε το δήθεν αραμαϊκό πρωτότυπο, κανένας γνωστός που να το μετέφερε στα Ελληνικά, και κανενός είδους υπολείμματα αραμαϊκού πρωτότυπου κειμένου δεν σώζεται σε χειρόγραφα ή έστω ως παράθεμα. Δικαίως συγκαταλέγει ο Wolfgang Speyer το Ευαγγέλιο του Ματθαίου στις «πλαστογραφίες με το προσωπείο θρησκευτικών αποκαλύψεων». Ο K. Stendahl εικάζει ότι δεν είναι το έργο ενός και μόνο ανθρώπου, αλλά μιας «σχολής». Πάντως δεν ανάγεται σε αυτόπτες μάρτυρες —πράγμα που είναι το συμπέρασμα ολόκληρης της μη καθολικής βιβλικής έρευνας¹⁶⁵.

Νεότεροι καθολικοί θεολόγοι υπεκφεύγουν συχνά με γελοίο τρόπο. «Εάν (!) προηγήθηκε του δικού μας Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου κάποιο αραμαϊκό πρωτότυπο κείμενο...», γράφει ο K. H. Schelkle. Ναι, εάν... Το «εάν» είναι η γερμανικότερη λέξη όλων, λέει ο Hebbel. (Και ο πατέρας μου αποστόμωνε τις υποθετικές προτάσεις με ένα ρητό, το οποίο όμως μπορώ να παραθέσω μόνο στις σημειώσεις —ένα κίνητρο για τους αναγνώστες μου να ψάξουν και αυτό το τμήμα του βιβλίου.) «Ένας πρωτότυπος Ματθαίος στην αραμαϊκή γλώσσα θα πρέπει να είχε γραφτεί δεκαετίες πριν τον ελληνικό Ματθαίο.» Διαισθανόμαστε ότι ούτε οι ίδιοι δεν το πιστεύουν. (Και καμία φορά ίσως επιτρέπεται και να το γράφουν, εάν δεν γίνεται διαφορετικά. Όταν το 1954 ένα «Enchiridion biblicum [Βιβλικό Εγχειρίδιο]» κυκλοφό-

ρησε σε δεύτερη έκδοση μια συλλογή εκκλησιαστικών ντοκουμέντων σχετικά με ζητήματα της Βίβλου, οι καθολικοί θεολόγοι δεν ήταν αναγκασμένοι πλέον να πιστεύουν αυτά που τους ζητούσαν να πιστεύουν πριν πενήντα χρόνια μόλις. Για να αντικρούσουν μια υπερβολικά ορθολογική κριτική, οι γραμματείς της Επιτροπής της Βίβλου ερμήνευσαν τα διατάγματα εκείνης της εποχής με τις περιστάσεις των καιρών κατά τους οποίους τα εξέδωσαν... Αλλά περιστάσεις των καιρών υπάρχουν πάντα σαν την άμμο της θάλασσας, όπως επίσης και τυραννικές Εκκλησίες και ομορτοουνιστές. Ο Lichtenberg δεν ήταν ο πρώτος που γνώριζε, αλλά εκείνος το είπε καλύτερα από άλλους, όπως τις περισσότερες φορές: «Τουλάχιστον ξέρουμε ότι υπεραμύνονται της χριστιανικής θρησκείας περισσότερο οι άνθρωποι που βγάζουν από αυτή το ψωμί τους, παρά εκείνοι που είναι πεπεισμένοι για την αλήθεια της».)¹⁶⁶

Πάντως αξίζει να παρατηρήσουμε ότι τα τρία πρώτα Ευαγγέλια δεν παρουσιάζονται καθόλου ως αποστολικά· ακριβώς όπως και οι Πράξεις, των οποίων τον συγγραφέα παρομοίως δεν γνωρίζουμε. Το μόνο που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι ότι ο συντάκτης των Πράξεων δεν απέδωσε, ούτε κατά το σκεπτικό ούτε βέβαια κατά λέξη, όλους τους λόγους των Αποστόλων που περιέχονται εκεί, αλλά τους επινόησε όλους ελεύθερα, ότι απλά έβαλε στο στόμα των «ηρώων» τα ανάλογα λόγια, κατά την ανάγκη του —όπως εξάλλου συνηθιζόταν στην αρχαία ιστοριογραφία. Αυτές οι ελεύθερες επινοήσεις όμως δεν αποτελούν μόνο το ένα τρίτο των Πράξεων, αλλά παρουσιάζουν και το πιο καίριο και πιο σημαντικό περιεχόμενο τους από θεολογική άποψη, και ιδιαίτερα αξιο-

μνημονευτο είναι το γεγονός ότι από αυτό τον συγγραφέα προέρχεται, όπως και να το κάνουμε, περισσότερο από το ένα τέταρτο ολόκληρης της Καινής Διαθήκης. Διότι, όπως όλοι προϋποθέτουν ως βέβαιο, ταυτίζεται με το συγγραφέα του Κατά Λουκάν Ευαγγελίου, το συνοδοιπόρο και «αγαπητό ιατρό» (Κολοσσαείς 4, 14) του Αποστόλου Παύλου. Αλλά ούτε το Κατά Λουκάν Ευαγγέλιο ούτε οι Πράξεις δεν έχουν πολλά στοιχεία του Παύλου. Αντιθέτως. Και έτσι η νεότερη έρευνα δεν μπορεί να διανοηθεί ότι τα δύο έργα γράφηκαν από ένα μαθητή του Παύλου, το αρνείται συνήθως¹⁶⁷.

Οι Πράξεις και τα τρία πρώτα Ευαγγέλια δεν ήταν «ορθώνυμα» (δεν είχαν υπογραφεί με το αληθινό όνομα τους) ούτε ψευδώνυμα, παρά ανώνυμα προϊόντα, όπως και κάποια άλλα μεγάλα έργα της πρωτοχριστιανικής εποχής, π.χ. η Επιστολή προς Εβραίους στην Καινή Διαθήκη. Κανένας συγγραφέας των κανονικών Ευαγγελίων δεν αναφέρει το όνομα του, δεν αναφέρει καν εγγυητές, όπως κάνουν τόσο συχνά μεταγενέστερες χριστιανικές πραγματείες. Η Εκκλησία ήταν η πρώτη που απέδωσε αυτά τα κείμενα που είχαν παραδοθεί στο σύνολο τους ανώνυμα σε κάποιον Απόστολο και σε μαθητές Αποστόλων. Αλλά οι προσθήκες ονομάτων είναι «πλαστογραφία», είναι «λογοτεχνική απάτη» (Heinrici). «Με βεβαιότητα "γνήσιες", αποστολικές», τονίζει ο Arnold Meyer «είναι μόνο οι επιστολές του Αποστόλου Παύλου ο οποίος δεν ήταν άμεσος μαθητής του Ιησού». Αλλά και όλες οι επιστολές που φέρουν το όνομα του Παύλου δεν προέρχονται καθόλου από αυτόν¹⁶⁸.

Η Εκκλησία αποδίδει από τα τέλη του 2ου αιώνα, από την εποχή του Ειρηναίου, αν και αρχικά όχι χωρίς

αμφισβήτηση, εσφαλμένα το τέταρτο Ευαγγέλιο στον Απόστολο Ιωάννη, από τον οποίο το αφαιρεί σύσσωμη η κριτική χριστιανική επιστήμη της Βίβλου εδώ και δύο αιώνες περίπου, πράγμα για το οποίο υπάρχει σειρά βαρυσημάντων λόγων.

Ο συγγραφέας του τέταρτου Ευαγγελίου, ο οποίος προκλητικά δεν αναφέρει όνομα, ισχυρίζεται μεν ότι έγεννε στο στήθος του Ιησού και ότι ήταν φερέγγυος αυτόπτης μάρτυρας, αφού τονίζει πανηγυρικά και κατ' επανάληψη «ότι η μαρτυρία του είναι αληθής», ότι «τα είδε αυτά... και η μαρτυρία του είναι αληθινή, και γνωρίζει ότι λέει την αλήθεια, για να την πιστέψετε και εσείς...», αλλά αυτό το Ευαγγέλιο προέκυψε το νωρίτερο γύρω στο 100, και ο Απόστολος Ιωάννης είχε θανατωθεί καιρό πριν, είτε το έτος 44 ή, πιθανότερο, το 62. Και ο εκκλησιαστικός Πατέρας Ειρηναίος ο οποίος ισχυρίζεται πρώτος τη συγγραφική πατρότητα του Αποστόλου Ιωάννη, τον συγχέει (τον βάζει να ζει ακόμη στην Έφεσο) μάλλον σκόπιμα, όπως αρμόζει σε χριστιανό άγιο, με κάποιον πρεσβύτερο Ιωάννη της Εφέσου. Και ο συγγραφέας της Β' και Γ' Επιστολής Ιωάννη, τις οποίες αποδίδουν παρομοίως στον Απόστολο Ιωάννη, αυτοχαρακτηρίζεται στην αρχή της καθεμίας ως «ο πρεσβύτερος»! (Μία παρόμοια σύγχυση υπήρχε και ανάμεσα στον Απόστολο Φίλιππο και το «διάκονο» Φίλιππο.) Ακόμη και ο πάπας Δάμασος Α', στον κανόνα του (382), δεν απέδωσε τις δύο επιστολές του Ιωάννη στον Απόστολο αλλά σε κάποιον «άλλο Ιωάννη, τον πρεσβύτερο». Και ακόμη και ο εκκλησιαστικός διδάσκαλος Ιερώνυμος αφαίρεσε από τον Απόστολο τη συγγραφική πατρότητα της Β' και Γ' Επιστολής Ιωάννη. Αλ-

λά τώρα ο Άγιος επίσκοπος Ειρηναίος, ο οποίος κατά τα τέλη του 2ου αιώνα αποδίδει το Ευαγγέλιο στον Απόστολο Ιωάννη, είτε μπερδεύει σκόπιμα αυτό το όνομα είτε όχι, σίγουρα έκανε επανειλημμένα λάθος· αφού π.χ. ισχυρίζεται επίσης ότι σύμφωνα με τα Ευαγγέλια και την παράδοση του Αποστόλου Ιωάννη, ο Ιησούς δίδασκε δημόσια επί εικοσαετίας και σταυρώθηκε στα πενήντα του χρόνια επί αυτοκράτορα Κλαύδιου. Αξίζει πίστης τέτοιος μάρτυρας, αφού και σε άλλες περιπτώσεις τον χαρακτήριζε η «επιτηδευμένη αναλήθεια» (Eduard Schwartz), ωστόσο δίδασκε ότι «παντού η Εκκλησία κηρύττει την αλήθεια»;¹⁶⁹

Αλλά και μια σειρά εσωτερικών λόγων, ο χαρακτήρας του ίδιου του Ευαγγελίου, συνηγορεί εναντίον της συγγραφής του από τον «Πρωταπόστολο». Για παράδειγμα αυτός, ενώ ήταν Ιουδαίος, θα είχε γράψει το πιο αντιιουδαϊκό έργο της Καινής Διαθήκης, για να αντιπαρέλθουμε τα άλλα που υπάρχουν εδώ, αφού τα έχω συνοψίσει σε άλλο σημείο; Ολόκληρη η ιστορική κριτική έρευνα πάντως συμφωνεί σε αυτό το σημείο: ο συγγραφέας αυτού του Ευαγγελίου «είναι βέβαιο ότι δεν ήταν» ένας από τους δώδεκα Αποστόλους. (Kummel)¹⁷⁰.

Τα επιχειρήματα ενάντια στη συγγραφική πατρότητα του Αποστόλου Ιωάννη, του «Ευαγγελιστή», είναι τόσο πολυάριθμα και προφανή, ώστε και καθολικοί θεολόγοι εκφράζουν σιγά-σιγά αμφιβολίες. Αυτοί οι οποίοι είναι επίσημα αναγκασμένοι να υποστηρίζουν αυτή την πατρότητα (αρέσκονται να μιλάνε περί της φθίνουσας μνήμης, της ωχριούσας ανάμνησης του γηράσκοντος Αποστόλου, για την «εξαϋλωμένη και υψηλότερη αλήθεια του») ρωτούν π.χ. μήπως το Ευαγγέλιο του Ιωάννη —

το οποίο διευρύνθηκε με προσθήκες και σε μετέπειτα αιώνες: Ιωαν. 5,3 κ.εξ., 8,1-8,11— «μορφοποιήθηκε και δημιουργήθηκε τελικά από τους μαθητές του με χρήση των γραπτών σημειώσεων και σχεδίων του» (Schelkle) (πράγμα που πάντως πουθενά δεν αναφέρεται ή τεκμηριώνεται). Αλλά παραμένει η πανηγυρική διαβεβαίωση της εγγύτατης αυτοψίας! Ακριβώς αυτή, όμως, «δύσκολα αποδεικνύεται μέσα από το Ευαγγέλιο» και γι' αυτό το λόγο «εγκαταλείφθηκε σήμερα» και η άποψη ότι ο συγγραφέας ήταν αυτόπτης μάρτυρας της ζωής και της δράσης του Ιησού (Λεξικό της Βίβλου)¹⁷¹.

Και η Αποκάλυψη του Ιωάννη, της οποίας ο συγγραφέας αυτοαποκαλείται στην αρχή και προς το τέλος Ιωάννης και δούλος του Θεού, αδελφός των χριστιανών, ωστόσο δεν εμφανίζεται καθόλου ως Απόστολος αλλά ως προφήτης, σύμφωνα με θεωρία της αρχαίας Εκκλησίας γράφτηκε από τον γιο του Ζεβεδαίου, τον Απόστολο Ιωάννη. Διότι φυσικά χρειάζονταν μια «αποστολική» παράδοση, για να διασφαλίσουν το κανονικό κύρος του βιβλίου. Τώρα το κύρος δεν κράτησε πολύ. Η χριστιανική Αποκάλυψη η οποία κατέλαβε ίσα-ίσα την τελευταία θέση στην Καινή Διαθήκη, απορρίφθηκε ήδη τον 2ο αιώνα από τους επονομαζόμενους Αλογους, κριτικούς της Βίβλου οι οποίοι κατά τα άλλα δεν αρνούσαν το δόγμα¹⁷².

Αλλά και ο μαθητής του Ωριγένη, ο επίσκοπος Αλεξανδρείας Διονύσιος (πέθανε το 264/5), στον οποίο έδωσαν το προσωνύμιο «ο Μέγας», αμφισβήτησε αποφασιστικά τη συγγραφή της Αποκάλυψης από τον Απόστολο Ιωάννη. Το έκανε στο δεύτερο από τα δύο βιβλία του *Περί επαγγελιών* στον αγώνα του εναντίον του Χίλια-

σμού του επίσκοπου Νέπωτα της Αρσινόης στην Αίγυπτο, τον οποίο κατά τα άλλα εκτιμά «λόγω της πίστης του, της επιμέλειας του, της ενασχόλησης του με τις Γραφές και τα πολυάριθμες πνευματικές ωδές του»¹⁷³.

Δυστυχώς, τα δυο βιβλία του Διονυσίου, όπως και τα άλλα του, δεν σώζονται. Αλλά ο εκκλησιαστικός ιστοριογράφος Ευσέβιος παραδίδει μεγάλα αποσπάσματα από αυτά. Σε αυτά ο επίσκοπος Διονύσιος δηλώνει ότι ήδη ωρίς «απέρριψαν και αρνήθηκαν εντελώς» οι χριστιανοί την «Αποκάλυψη του Ιωάννη». «Την κατέκριναν κεφάλαιο προς κεφάλαιο και δήλωσαν ότι στο κείμενο έλειπε το νόημα και η συνοχή και ότι ο τίτλος ήταν λανθασμένος. Ισχυρίζονται, δηλαδή, ότι δεν προέρχεται από τον Ιωάννη και γενικά δεν είναι αποκάλυψη, καθώς τυλίγεται σε τόσο πυκνά πέπλα ακατανοησίας. Ο συγγραφέας αυτού του κειμένου δεν ήταν Απόστολος, ούτε καν άγιος ή μέλος της Εκκλησίας, αλλά ο Κήρινθος ο οποίος είχε ιδρύσει την κηρινθιακή αίρεση που είχε πάρει το όνομα της από αυτόν και ήθελε να δώσει στο πλαστογράφημά του ένα αξιόπιστο όνομα».

Ο Αλεξανδρινός επίσκοπος δεν θέλει να αρνηθεί ότι η Αποκάλυψη γράφτηκε από κάποιον Ιωάννη, έναν «άγιο και θεόπνευστο άνθρωπο». Αλλά αρνείται «ότι αυτός ο Ιωάννης είναι ο Απόστολος, ο γιος του Ζεβεδαίου, ο αδελφός του Ιάκωβου, από τον οποίο προέρχονται το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο και η καθολική επιστολή». Επισημαίνει ότι ο Ευαγγελιστής δεν αναφέρει πουθενά το όνομα του, «ούτε στο Ευαγγέλιο ούτε στην επιστολή», ενώ το όνομα Ιωάννης δεν υπάρχει ούτε στην αρχή «της αποκαλούμενης Β' και Γ' Επιστολής Ιωάννη»,

όπου, χωρίς να αναφέρεται όνομα, γράφεται μόνο «ο πρεσβύτερος». Αντιθέτως, ο συγγραφέας της Αποκάλυψης έβαλε το όνομα του στην πρώτη θέση. Και σαν να μην του έφτανε αυτό. «Επαναλαμβάνει: "Εγώ, ο Ιωάννης, ο αδελφός σας, που με τη δύναμη του Ιησού Χριστού συμμερίζομαι μαζί σας τους κατατρεγμούς κι υπομονετικά προσμένω τον ερχομό της βασιλείας του Θεού, βρέθηκα εξόριστος στο νησί της Πάτμου, γιατί κήρυξα το λόγο του Θεού και ομολόγησα τον Ιησού Χριστό". Και στο τέλος είπε τα εξής: "Μακάριος όποιος φυλάξει τα λόγια της προφητείας αυτού του βιβλίου, μακάριος κι εγώ, ο Ιωάννης, που τα είδε και τα άκουσε". Το ότι ήταν κάποιος Ιωάννης αυτός που έγραψε αυτά τα λόγια, πρέπει να το πιστέψουμε, επειδή το λέει. Αλλά ποιος Ιωάννης ήταν, δεν είναι γνωστό. Διότι δεν χαρακτήρισε τον εαυτό του, όπως λέγεται συχνά στο Ευαγγέλιο, ως το μαθητή τον οποίον αγαπούσε ο Κύριος, ή ως εκείνον που έκλινε στο στήθος του, ή ως τον αδερφό του Ιακώβου ή ως εκείνον ο οποίος είδε τον Κύριο με τα ίδια του τα μάτια και τον άκουσε με τα ίδια του τα αφτιά»¹⁷⁴.

Ο Πατέρας της Εκκλησίας Διονύσιος «ο Μέγας» ξεετάζει πολύ προσεκτικά το Ευαγγέλιο του Ιωάννη και την Επιστολή Ιωάννη από άποψη σκεπτικού, γλώσσας και ύφους και γράφει: «Εντελώς διαφορετικού και ξένου είδους είναι η Αποκάλυψη σε σύγκριση με αυτά τα κείμενα. Λείπει οποιαδήποτε σύνδεση και συγγένεια. Θα λέγαμε μάλιστα ότι δεν έχει ούτε μια συλλαβή κοινή. Και ούτε η Επιστολή —για να μη μιλήσουμε για το Ευαγγέλιο— περιέχει κάποια αναφορά ή κάποια σκέψη της Αποκάλυψης, ούτε η Αποκάλυψη της Επιστολής»¹⁷⁵.

Ο προτεστάντης θεολόγος και επίσκοπος Eduard Lohse σχολιάζει: «Ο Διονύσιος της Αλεξάνδρειας παρατήρησε εύστοχα ότι η Αποκάλυψη του Ιωάννη και το τέταρτο Ευαγγέλιο είναι τόσο διαφορετικά μεταξύ τους όσον αφορά τη μορφή και το περιεχόμενο τους, ώστε δεν μπορούμε να τα αναγάγουμε στον ίδιο συγγραφέα». Μπορεί να παραμένει άγνωστο αν ο συγγραφέας της Αποκάλυψης ήθελε με το όνομα του Ιωάννη να κάνει τους ανθρώπους να σκεφτούν ότι ήταν ο μαθητής και Απόστολος του Ιησού. Ο ίδιος πάντως δεν έκανε αυτή την ταύτιση. Αυτό το έκανε πρώτη η Εκκλησία, για να προσδώσει στο κείμενο του αποστολική αυθεντία και κανονική ισχύ. Και εδώ αρχίζει η πλαστογραφία — η πλαστογραφία της Εκκλησίας¹⁷⁶.

Συνεπώς, κανένα από τα τέσσερα Ευαγγέλια δεν γράφτηκε από «Πρωταπόστολο». Ούτε το Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο γράφτηκε από τον Απόστολο Ματθαίο, ούτε το Κατά Ιωάννην από τον Απόστολο Ιωάννη, ούτε η Αποκάλυψη του Ιωάννη γράφτηκε από τον Απόστολο. Αλλά αφού οι άνθρωποι κατάφεραν να μιλάνε στην Παλαιά Διαθήκη εντελώς ελεύθερα σαν ήταν ο Θεός, γιατί να μη βάλουν στην Καινή Διαθήκη οτιδήποτε στο στόμα του Ιησού και των μαθητών του, οι οποίοι μάλιστα ήταν για τους χριστιανούς η τρίτη αυθεντία δίπλα στην Παλαιά Διαθήκη και τον Ιησού;

ΣΤΗΝ ΚΑΙΝῆ ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΠΑΡΧΟΓΝ ΕΞΙ ΠΛΑΣΤΕΣ
«ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟῦ ΠΑΓΛΟῖ»

Μια μακρά σειρά σημαντικών κειμένων της Καινής

Διαθήκης ισχυρίζεται λίγο ή πολύ ότι γράφτηκε σίγουρα από Αποστόλους. Στην περίπτωση μερικών από αυτά τα κείμενα μπορεί κανείς να αμφιβάλλει αν υπάρχει πράγματι το στοιχείο της σκόπιμης εξαπάτησης, σε άλλα είναι πιθανό, σε άλλα πάλι βέβαιο· γιατί πιστοποιούν σαφώς τη γνησιότητα, αν και δεν είναι αλήθεια. Κύρια πρόθεση εδώ είναι να δώσουν αποστολική βάση στα πράγματα, κυρίως όμως στις περαιτέρω επιδιώξεις τους, ώστε να αποκτήσουν ισχύ κανόνα¹⁷⁷.

Έτσι πλαστογραφήθηκαν στην Καινή Διαθήκη πολλές επιστολές στο όνομα του αρχαιότερου χριστιανού συγγραφέα, του Παύλου, ο οποίος, ωστόσο, ο ίδιος ομολογεί ότι το μόνο σημαντικό είναι να ομολογήσουμε το Χριστό «με ή χωρίς υστεροβουλία».

Εντελώς πλαστές στο Corpus Paulinum είναι οι δύο επιστολές «Προς Τιμόθεο» και την επιστολή «Προς Τίτο», οι αποκαλούμενες ποιμαντικές επιστολές. Ήταν γνωστές στο χριστιανικό κόσμο από τα μέσα του 2ου αιώνα και τελικά συγκαταλέγονταν ασύστολα στην Καινή Διαθήκη ως επιστολές του Παύλου —μέχρι τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα. Αλλά το 1804/5 ο J. E. Chr. Schmidt αμφισβήτησε τη γνησιότητα της Α' Επιστολής προς Τιμόθεο, το 1807 ο Schleiermacher την απόρριψε εντελώς, και το 1812 ο Eichhorn, λόγιος από τη Γοτtingen (Gottingen), αναγνώρισε την πλαστότητα και των τριών επιστολών. Αυτή η πεποίθηση επικράτησε έκτοτε στους προτεστάντες ερευνητές, πρόσφατα σε όλο και περισσότερους καθολικούς εξηγητές, αν και μερικοί αρκετά γνωστοί ερμηνευτές εξακολουθούν να υποστηρίζουν ακόμη και σήμερα τη γνησιότητα ή τουλάχιστον τη μερική γνησιότητα τους (Β' Τιμοθ. 4,9-22· Τίτ. 3,12-15· γίνεται λόγος για γνήσια αποσπάσματα ή σημειώσεις)¹⁷⁸.

Και στις τρεις επιστολές που γράφτηκαν πιθανώς στη Μικρά Ασία στις αρχές του 2ου αιώνα, ο πλαστογράφος αυτοχαρακτηρίζεται από την αρχή ως «ο Παύλος, ένας από τους Αποστόλους του Ιησού Χριστού». Γράφει σε πρώτο πρόσωπο και υπερηφανεύεται ότι είναι συνετός «ως κήρυκας και Απόστολος —λέω την αλήθεια και δεν ψεύδομαι—, ως διδάσκαλος των ειδωλολατρών στην πίστη και την αλήθεια». Καταφέρεται σκληρά εναντίον των «αιρετικών», μερικούς από τους οποίους έχει ήδη «παραδώσει στο Σατανά». Επικρίνει «τα άνερα, παιδαριώδη παραμύθια», «την υποκρισία των ψευδολόγων», «τους άχρηστους, φλύαρους και πλάνους», κυρίως τους Ιουδαίους, «στους οποίους πρέπει να κλείσουμε το στόμα». Αλλά φιμώνει και τις γυναίκες: «Σε γυναίκα δεν επέτρεψα να διδάσκει, ούτε να σηκώνει το ανάστημα της πάνω από τον άντρα της, αλλά τη διέταξα να σωπάσει». Και κατά τον ίδιο τρόπο έπρεπε να λουφάξουν και οι σκλάβοι και «να αποδίδουν κάθε σεβασμό στους κυρίους τους»¹⁷⁹.

Αυτά τα τρία κατασκευάσματα, τα οποία απουσιάζουν χαρακτηριστικά από τις αρχαιότερες συλλογές των επιστολών του Παύλου, αναγνωρίστηκαν ως πλαστά ήδη από τον Μαρκίωνα. Ίσως μάλιστα τα δημιούργησαν, για να αντικρούσουν το Μαρκίωνα, επικαλούμενοι τον Παύλο, όπως έκαναν και με άλλα πλαστά εκκλησιαστικά κείμενα το 2ο και 3ο αιώνα. Και μιλάει από μόνο του το γεγονός ότι αυτές οι πλαστές «επιστολές του Παύλου» οι οποίες είναι πολύ μεταγενέστερες και γι* αυτό το λόγο εξελιγμένες ως προς τη θεολογία και το εκκλησιαστικό Δίκαιο, πολύ σύντομα έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλείς στον καθολικισμό— ώστε διακεκριμένοι εκκλησία-

στικοί συγγραφείς αρέσκονταν να τις παραθέτουν και τις χρησιμοποιούσαν ως όπλο εναντίον των γνήσιων επιστολών του Παύλου· ώστε μάλιστα πρώτες οι πλαστογραφίες χάρισαν την αναγνώριση στον Παύλο, κάνοντας άνθρωπο της καθολικής Εκκλησίας αυτόν που σχεδόν είχαν ανακηρύξει σε αιρετικό. Ακριβώς σε αυτές στήριζαν ύστερα οι πάπες αμέτρητες φορές τους αφορισμούς τους ενάντια σε «αιρετικούς» και κέρδιζαν τη μάχη της επίσημης αναγνώρισης των διδασκαλικών κρίσεων τους¹⁸⁰.

Εναντίον της γνησιότητας των ποιμαντικών επιστολών συνηγορούν ιστορικοί, αλλά και θεολόγοι και γλωσσολόγοι, και στο μεταξύ αυτοί οι λόγοι δεν έχουν μόνο πληθύνει, αλλά έχουν γίνει και πολύ ακριβείς. «Για τους ευαγγελικούς ερευνητές», γράφει ο Wolfgang Spreyer, ένας από τους καλύτερους γνώστες της λογοτεχνικής πλαστογραφίας της αρχαιότητας, «η ψευδεπιγραφία των δύο Επιστολών προς Τιμόθεο και της Επιστολής προς Τίτο θεωρείται αποδεδειγμένη». Ο θεολόγος von Campenhausen κάνει λόγο για «πλαστογραφίες ασυνήθιστα υψηλού πνευματικού επιπέδου» και τις αποδίδει στον Άγιο Πολύκαρπο, «το γέροντα αρχιερέα της Ασίας» (Ευσέβιος). Ο καθολικός θεολόγος Brox, και αυτός ειδικός σε τούτο τον τόσο παραμελημένο από την έρευνα τομέα, χαρακτηρίζει «τη λογοτεχνική παραπλάνηση τέλεια», αν και «μπορεί να αναγνωριστεί ως μύθος», μια «μεθοδικά στημένη πλάνη, μια «συνειδητά και περίτεχνα επιτηδευμένη αξίωση αυθεντίας», σίγουρα «το μεγαλύτερο καλλιτέχνημα» πλαστογραφίας στην Καινή Διαθήκη. Περισσότερο συντηρητικοί λόγοι χρησιμοποιούν, δεδομένης της απόκλισης από τις (με βεβαιότητα) γνήσιες

επιστολές του Παύλου, την «υπόθεση του γραμματέα», σύμφωνα με την οποία συγγραφέας ήταν κάποιος γραμματέας του Παύλου ο οποίος θα πρέπει να τον συνόδευε για πολύ καιρό. («Ωστόσο η παράδοση δεν γνωρίζει τίποτα σχετικά με έναν τέτοιο άνθρωπο»: Λεξικό της Βίβλου.) Ή επιμένουν στην «υπόθεση των αποσπασμάτων», δηλαδή στην παραδοχή ότι ανάμεσα στα πλαστά τμήματα υπήρχαν και γνήσια, πραγματικά κείμενα του Παύλου. Ακόμη και για το Schelkle όμως οι ποιμαντικές επιστολές «δεν φαίνονται μόνο απλά διαφορετικές μεταξύ τους, αλλά και μεταγενέστερες των γνήσιων επιστολών του Παύλου»¹⁸¹.

Κατά πάσα πιθανότητα, όπως δέχονται συχνά και για σοβαρούς λόγους, η Β' Επιστολή προς Θεσσαλονικείς με το όνομα του Παύλου «συντάχτηκε συνειδητά ως πλαστογραφία» (Lindemann).

Για πρώτη φορά αμφισβητήθηκε η γνησιότητα της Β' Επιστολής προς Θεσσαλονικείς το 1801 από τον J. E. Chr. Schmidt, ύστερα ή άποψη της πλαστότητας επιβλήθηκε κυρίως από τον W. Wrede το 1903. Στις αρχές της δεκαετίας του '30, ερευνητές όπως οι A. Jilicher και E. Fascher ήταν της γνώμης ότι «δεν έχουμε και πολλά πράγματα» διαπιστώνοντας ότι δεν είναι ο Παύλος ο πραγματικός συγγραφέας της επιστολής. Εντάξει, *εμείς* όχι. Αλλά οι πιστοί της Βίβλου. Διότι πώς μπορούν να συμβιβαστούν με την ιδέα ότι επί δύο χιλιετίες αυτή η πλαστογραφία (και όχι μόνο αυτή) βρισκόταν και εξακολουθεί μάλιστα να βρίσκεται σε «ιερό κείμενο», στη δική τους «Αγία Γραφή»; Με την ιδέα ότι ο πλαστογράφος, ο οποίος έχει ως κύριο στόχο του να εξαλείψει τις αμφιβολίες για τη Δευτέρα Παρουσία,

την επάνοδο του Κυρίου που καθυστερεί, στο τέλος της επιστολής του πιστοποιεί τη γνησιότητα της, τονίζοντας ακόμη και το ιδιόχειρο γράψιμο του Παύλου: «Το χαιρετισμό τον γράφω εγώ ο Παύλος με το ίδιο μου το χέρι. Αυτό είναι σημάδι γνησιότητας σε κάθε επιστολή. Έτσι γράφω...»; Με το γεγονός ότι ο πλαστογράφος, ο οποίος μέχρι τώρα παραμένει άγνωστος, δεν παραλείπει να προειδοποιήσει και για πλαστογραφίες, προφανώς για να αποσπάσει την προσοχή μας και να μη δούμε το πρόβλημα γνησιότητας στη δική του περίπτωση: Κανείς δεν πρέπει να αφήσει να τον αναστατώσει «ούτε κάποια αποκάλυψη του πνεύματος, ούτε λόγια ή επιστολή που προέρχεται δήθεν από εμάς, ότι έφτανε τάχα η ημέρα του Κυρίου. Κανείς μη σας εξαπατήσει με κανέναν τρόπο...»; Επομένως, έχει πλήρη συνείδηση της δικής του απάτης. Αλλά σαν να μην έφταναν αυτά: με μια πλαστή επιστολή του Παύλου θέλει να απαξιώσει μια γνήσια επιστολή του Παύλου. Έτσι «σήμερα πλέον σπάνια μόνο υποστηρίζουν» τη γνησιότητα της Β' Επιστολής προς Θεσσαλονικείς (W. Marxsen)¹⁸².

Και για την Επιστολή προς Κολοσσαείς η πλειοψηφία των ερευνητών θεωρεί ότι δεν προέρχεται από τον Παύλο ή ότι είναι έργο κάποιου «Δευτεροπαύλου» ή «Αντιπαύλου». Και κατά πάσα πιθανότητα και η Επιστολή προς Εφεσίους, η οποία έχει στενή συγγένεια με την προηγούμενη και θεωρείτο εξ αρχής ως επιστολή του Παύλου, είναι «συνειδητά» πλαστογραφημένη. Χαρακτηριστικά, βρίσκουμε εδώ απόηχους από όλες τις σημερινές επιστολές του Παύλου, ιδιαίτερα από την Επιστολή προς Κολοσσαείς, από την οποία πολλές διατυπώσεις προέρχονται σχεδόν κατά λέξη· καθώς το λεξιλό-

γιο είναι έντονα ρητορικό, η επιστολή αυτή βασικά δεν είναι επιστολή αλλά ένα είδος «διαλογισμού σε μεγάλα χριστιανικά θέματα» (Guthrie), μια «μυστηριακή ή σοφή ομιλία» (Schlier). Και σε καμία άλλη επιστολή του Παύλου δεν χρησιμοποιείται η λέξη «Εκκλησία» τόσο αποκλειστικά με την καθολική έννοια της¹⁸³.

Η Επιστολή προς Εβραίους, γραμμένη από κάποιον άγνωστο ίσως στα τέλη του Ιου αιώνα, παραδόθηκε αρχικά ανώνυμη και δεν συνδέθηκε από κανένα αρχαίο χειρόγραφο με το όνομα του Παύλου. Δεν περιέχει καν το όνομα του Παύλου, αλλά στο τέλος έχει, «με καθαρή σκοπιμότητα, τις διατυπώσεις με τις οποίες τελειώνουν συνήθως οι επιστολές του Παύλου» (Lietzmann). Μέχρι περίπου τα μέσα του 4ου αιώνα εξακολουθούσε να μη θεωρείται ούτε αποστολικό έργο ούτε έργο του Παύλου ούτε κανονική, ωστόσο ακόμη κι έτσι συμπεριλήφθηκε στη Καινή Διαθήκη ως επιστολή του «Παύλου», και σχεδόν μέχρι το Λούθηρο τη θεωρούσαν γενικά ως τέτοια. Ο Μεταρρυθμιστής όμως το αμφισβήτησε αυτό, βρήκε εκεί ξύλα, σανό και άχυρα, «μια επιστολή συνθεμένη από πολλά κομμάτια». Και σήμερα, ακόμη και οι καθολικοί σπάνια αποδίδουν την Επιστολή προς Εβραίους στον «Παύλο».

Από το 2ο αιώνα όμως η ορθόδοξη παράδοση την απέδωσε σε αυτόν. Βρίσκεται στα λειτουργικά και επίσημα βιβλία της καθολικής Εκκλησίας ως «Επιστολή του Αγίου Αποστόλου Παύλου προς Εβραίους». Όπως επίσης και στην Καινή Διαθήκη, στη λατινική μετάφραση της (όχι στο ελληνικό κείμενο). Στην πραγματικότητα δεν γνωρίζουμε ούτε πού ούτε από ποιον γράφτηκε. Και όλα τα ονόματα τα οποία έχουν αναφέρει ή

θα μπορούσαν να αναφέρουν, δεν είναι τίποτα παρά στάχτη στα μάτια. —Οι υπόλοιπες επιστολές του Παύλου θεωρούνται γνήσιες από την κριτική θεολογία, αλλά περιέχουν, όπως και άλλα βιβλία της Καινής Διαθήκης, μεμονωμένες πλαστογραφίες¹⁸⁴.

Επομένως, έξι ολόκληρες επιστολές οι οποίες ισχυρίζονται, χρησιμοποιώντας τη δική του ομολογία, ότι γράφτηκαν από τον Παύλο, είναι στην πραγματικότητα δευτεροπαυλικές και όχι του Παύλου, αλλά περιλαμβάνονται στη Βίβλο ως επιστολές του Παύλου. Εάν προσθέσουμε σε αυτές και την Επιστολή προς Εβραίους, έχουμε μάλιστα επτά.

ΟΛΕΣ ΟΙ «ΚΑΘΟΛΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ» ΤΗΣ ΚΑΙΝΗΣ
ΔΙΑΘΗΚΗΣ, ΣΕ ΚΑΘΕ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΕΠΤΑ ΣΤΟΝ ΑΡΙΘΜΟ,
ΕΙΝΑΙ ΠΛΑΣΤΕΣ

Στις καθολικές επιστολές συγκαταλέγονται η Α' και Β' Επιστολή Πέτρου, η Α', Β' και Γ' Επιστολή Ιωάννη, η Επιστολή Ιακώβου και η Επιστολή Ιούδα. Τον 4ο αιώνα ακόμη, την εποχή του Πατέρα της Εκκλησίας Ευσέβιου, αυτές οι επιστολές διαβάζονταν μεν στις περισσότερες Εκκλησίες, αλλά γενικά ως γνήσιες αναγνωρίζονταν μόνο δύο: η Α' Επιστολή Ιωάννη και η Β' Επιστολή Πέτρου. Μόλις στα τέλη του 4ου αιώνα θεωρήθηκαν στη Δύση όλες οι «καθολικές επιστολές» κατονικές. Ωστόσο, τα πράγματα είναι διαφορετικά, αφού όλες αυτές οι Επιστολές χαρακτηρίζονται, ακόμη και εάν η αρχαία Εκκλησία τις παρουσίαζε επώνυμες, ως «ανώνυμα ή ψευδεπίγραφα κείμενα» (Balz). Αν εξαιρέ-

σουμε τις επιστολές του Ιωάννη, η μορφή ολόκληρης και αυτής της ομάδας επιστολών ήταν μυθική¹⁸⁵.

Στο όνομα του Πέτρου πλαστογραφήθηκαν από κάποιον ορθόδοξο χριστιανό δύο επιστολές.

Είναι απολύτως βέβαιο πως αυτό ισχύει για το νεότερο κείμενο της Καινής Διαθήκης, τη Β' Επιστολή Πέτρου, πράγμα που δεν αμφισβητείται πλέον σήμερα ούτε από καθολικούς λογίους. Δεν είναι σύμπτωση ότι αυτή η επιστολή, η οποία ενσωματώνει συχνά σχεδόν κατά λέξη ολόκληρη την Επιστολή Ιούδα —παρεμπιπτόντως, πράγμα ήδη αρκετά ύποπτο— ήταν για πολύ καιρό αμφισβητούμενη στην αρχαία Εκκλησία. Ολόκληρο το 2ο αιώνα δεν αναφέρεται πουθενά. Για πρώτη φορά την αναφέρει ο Ωριγένης, ως αμφισβητούμενη. Τον 4ο αιώνα ακόμη ο επίσκοπος Ευσέβιος, ο εκκλησιαστικός ιστορικός, την αποκαλεί μη γνήσια, ο Δίδυμος ο Τυφλός, επιφανής Αλεξανδρινός λόγιος, μαθητές του οποίου ήταν ανάμεσα σε άλλους ο Ρουφίνος και ο Άγιος Ιερώνυμος, την αποκαλεί πλαστή.

«Ο Συμεών Πέτρος, δούλος κι απόστολος του Χριστού», έτσι αρχίζει ο πλαστογράφος και ισχυρίζεται, για να νομιμοποιηθεί ως αυτόπτης μάρτυρας, ότι «είδε ο ίδιος» τη λαμπρότητα του Κυρίου και ότι άκουσε τη φωνή του Θεού κατά τη βάπτισή του «εξ ουρανών»· όπου δεν προτρέπει τους πιστούς μόνο να ευρεθούν από το Θεό «άσπιλοι και χωρίς ενοχές», αλλά κάνει και προπαγάνδα εναντίον των «ψευδοπροφητών», των «ψευδοδιδασκάλων» να τους συλλάβουν και να τους αποπέμψουν «ωσάν άγρια ζώα».

Η Β' Επιστολή Πέτρου, η οποία αξιώνει να νοείται ως διαθήκη του Πέτρου, γράφτηκε πολύ καιρό μετά το

θάνατο εκείνου, ίσως κατά τρεις γενιές, και αποδόθηκε στον Απόστολο, για να αντιμετωπιστεί η αμφιβολία για τη Δευτέρα Παρουσία. Το κείμενο βρίθκει από σκληρή και ολομέτωπη πολεμική εναντίον των «αιρετικών», επιτίθεται ιδιαίτερα στους σκώπτες «οι οποίοι πορεύονται κατά τις ορέξεις τους και λένε: Πού είναι λοιπόν η επάνοδος που υποσχέθηκες; Από τότε που κοιμήθηκαν οι πατέρες, παραμένουν όλα όπως ήταν από την αρχή της δημιουργίας». Ο θρασύτατος πλαστογράφος, ο οποίος αξιώνει την ίδια συγγραφική αυθεντία όπως ο Παύλος, παρουσιάζει με συνέπεια και έμφαση το παραμύθι της προέλευσης από τον Πέτρο, από τον πρόλογο, τη συνήθη αρχή των επιστολών, έως το τέλος. Τη στηρίζει με την ιδιότητα του αυτόπτη μάρτυρα, και, κάνοντας έκκληση στα «καθαρά φρονήματα» των «αγαπημένων» του, αξιώνει για τον εαυτό του την πατρότητα και της Α' Επιστολής Πέτρου, αν και οι μεγάλες διαφορές των δύο επιστολών αποκλείουν την προέλευση από έναν και τον αυτό συγγραφέα¹⁸⁶.

Αλλά και η Α' Επιστολή Πέτρου που το 1523 ήταν για το Λούθηρο «ένα από τα ευγενέστερα Βιβλία της Καινής Διαθήκης και το πραγματικά αγνό Ευαγγέλιο», είναι προφανώς πλαστή. Και ακριβώς η προφανής συγγένεια με τις επιστολές του Παύλου, η οποία πιστοποιήθηκε από τη σύγχρονη εξηγητική και την οποία ο Λούθηρος επαινεί με ενθουσιασμό, ελαττώνει εκ των προτέρων την πιθανότητα να την έχει συγγράψει ο Πέτρος. Σε αυτά έρχεται να προστεθεί και το γεγονός ότι ο τόπος της συγγραφής είναι δήθεν η Ρώμη· διότι ο συγγραφέας χαιρετά στο τέλος καθαρά «από τη Βαβυλώνα» (5,13) —ένα σύνθημα συνθηματικό και μυστικό

όνομα της αποκαλυπτικής για την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, όπου λέγεται ότι πήγε στο τέλος ο Πέτρος και υπέστη μαρτυρικό θάνατο το έτος 64. Αλλά το όνομα Βαβυλώνα για τη Ρώμη εμφανίστηκε μόλις μετά την εντύπωση που άφησε η καταστροφή της Ιερουσαλήμ, και αυτή συνέβη το 70 μ.Χ., πολλά χρόνια μετά το θάνατο του Πέτρου. Εκτός αυτού, μας ξενίζει πολύ το γεγονός ότι ο περίφημος κανόνας της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, ο Μουρατόρειος Κανόνας (γύρω στο 200), δεν αναφέρει ειδικά την Α' Επιστολή Πέτρου, την επιστολή του φερόμενου ως ιδρυτή της. Ας αντιπαρέλθουμε άλλα, μεταξύ άλλων και μορφολογικά, κριτήρια, τα οποία καθιστούν όλο και πιο απίθανη την προέλευση από τον Πέτρο.

Οι συντηρητικοί τώρα αρέσκονται να λένε ότι το κείμενο προέρχεται από κάποιο γραμματέα του Πρωταποστόλου· αφού στο τέλος γράφει: «Σας έγραψα τούτη τη σύντομη επιστολή με τη βοήθεια του Σίλουανού, που τον θεωρώ πιστό αδελφό...» (5,12). Αλλά, αν αντιπαρέλθουμε το γεγονός ότι το «γράφω με τη βοήθεια κάποιου» μπορεί να εννοεί κάποιο γραφέα που γράφει καθ' υπαγόρευση ή απλά τον αγγελιοφόρο της επιστολής, η «υπόθεση του γραμματέα» αποτυγχάνει κυρίως λόγω της θεολογίας του Παύλου η οποία διέπει την επιστολή — «ένα τρανό επιχείρημα εναντίον του Πέτρου ως συγγραφέα» (Schrage). Και πρόσφατα ο Norbert Brox στο βιβλίο του *Falsche Verfasserangaben (Ψευδή συγγραφικά στοιχεία)* λέει ότι η Α' Επιστολή Πέτρου, της οποίας η πρώτη λέξη είναι «ο Πέτρος» με την προσθήκη «Απόστολος του Ιησού Χριστού», από άποψη περιεχομένου, χαρακτήρα, ιστορικών δεδομένων δεν παρουσιάζει

«καμία συγγένεια με το ιστορικό πρόσωπο του Πέτρου... Τίποτα στην επιστολή δεν καθιστά λογικό αυτό το όνομα». Έτσι υποθέτουν και για αυτή «γενικά σήμερα... ότι είναι ψευδεπίγραφη» (Marxsen), ότι είναι «χωρίς αμφιβολία ψευδώνυμο κείμενο» (Kiimmel), με λίγα λόγια, άλλη μια πλαστογραφία στην Καινή Διαθήκη που, όπως δέχονται συνήθως, έγινε περίπου ανάμεσα στο 90 και 95 —όπου ο απατεώνας δεν διστάζει να φωνάξει στους χριστιανούς να είναι «άγιοι σε όλη την πορεία της ζωής τους», να εγκαταλείψουν «κάθε κακία και κάθε υποκρισία», να μη λένε «απατηλά λόγια», να αποζητούν μόνο το «καθαρό γάλα»¹⁸⁷.

Τρεις βιβλικές επιστολές είναι σύμφωνες με τη θεωρία περί Εκκλησίας του Αποστόλου Ιωάννη. Αλλά σε καμία από τις τρεις επιστολές του Ιωάννη δεν αναφέρει το όνομα του ο συντάκτης.

Η Α' Επιστολή Ιωάννη αναφέρεται νωρίτερα από όλες τις άλλες, ήδη κατά τα μέσα του 2ου αιώνα, και θεωρείται ύστερα αδιαμφισβήτητη. Ο Μουρατόρειος Κανόνας αναφέρει γύρω στο 200 μόνο δύο επιστολές του Ιωάννη, την Α' και μια από τις δύο μικρές επιστολές του Ιωάννη. Μόλις στις αρχές του 3ου αιώνα πιστοποιεί ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας και τις τρεις. Αλλά η Β' και η Γ' Επιστολή δεν θεωρούνται παντού κανονικές μέχρι και τον 4ο αιώνα. Ο επίσκοπος Ευσέβιος γράφει ότι «δεν αναγνωρίζονται από όλους ως γνήσιες», μπορούν να «αποδοθούν είτε στον Ευαγγελιστή είτε σε κάποιον άλλο Ιωάννη»¹⁸⁸.

Από την άλλη πλευρά, η Α' Επιστολή Ιωάννη μοιάζει τόσο πολύ με το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο, στο ύφος της, στο λεξιλόγιο, στις σκέψεις, ώστε οι περισσό-

τεροι αναλυτές της Βίβλου αποδίδουν και τα δύο κείμενα στον ίδιο συντάκτη —όπως άλλωστε κάνει ανέκαθεν η παράδοση. Καθώς όμως το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο δεν προέρχεται από τον Απόστολο Ιωάννη, δεν μπορεί να είναι δική του ούτε η Α' Επιστολή. Καθώς και η Β' Επιστολή είναι, θα λέγαμε, περίληψη (σε 13 αράδες) της Α' Επιστολής, και δέχονται και για τις δύο τον ίδιο συγγραφέα, δεν μπορεί ούτε η Β' επιστολή να είναι του Πρωταποστόλου. Ήδη η αρχαία Εκκλησία αμφισβητούσε την άποψη ότι ο Πρωταπόστολος έγραψε την Γ' Επιστολή Ιωάννη, συμπεραίνοντας το, εκτός άλλων λόγων, και από τον αυτοχαρακτηρισμό «πρεσβύτερος». (Παρεμπιπτόντως: Η Β' Επιστολή βρίζει τους «αιρετικούς», προτρέπει να μην τους βάζουν στα σπίτια τους ούτε να τους καλωσορίζουν και στη Γ' Επιστολή διαπληκτίζονται δύο «αξιωματούχοι» της Εκκλησίας, αφού ο συντάκτης της επιστολής ξεσηκώνει τον κόσμο εναντίον του Διοτρεφή ο οποίος αρέσκεται «να παριστάνει τον αρχηγό» «...συκοφαντώντας μας με λόγια πονηρά. Και δεν αρκείται μόνο σε αυτά. Όχι μόνο δεν φιλοξενεί τους περαστικούς ιεραποστόλους αδερφούς, αλλά εμποδίζει και όσους θέλουν να τους φιλοξενήσουν, και τους διώχνει από την εκκλησία». Η θρησκεία της αγάπης — στην Καινή Διαθήκη κιόλας!)¹⁸⁹

Σήμερα, ακόμη και πιο συντηρητικοί ερευνητές της Βίβλου δέχονται ότι ο συντάκτης των τριών επιστολών του Ιωάννη δεν είναι, όπως δίδασκε η Εκκλησία επί δύο χιλιετίες, ο Απόστολος, παρά ένας από τους μαθητές του ο οποίος διέδωσε την «παράδοση του Ιωάννη». Και σχετικά με την κύρια επιστολή, την Α' Επιστολή Ιωάννη, που ήταν εξαιρετικής αδιαμφισβήτητη, λέει τώρα ο

Horst Balz: «Όσο μπορεί να θεωρηθεί ο Απόστολος Ιωάννης, ο γιος του Ζεβεδαίου και αδελφός του Ιακώβου, συντάκτης του Κατά Ιωάννην Ευαγγελίου, άλλο τόσο μπορεί να βρίσκεται και πίσω από την Α' Επιστολή Ιωάννη»¹⁹⁰.

Πλαστή είναι και η επιστολή που δήθεν προέρχεται από τον Ιάκωβο. Όπως οι περισσότερες «καθολικές επιστολές» μιμείται και αυτή μόνο τη μορφή της επιστολής- είναι απλή μεταμφίεση, φαντασία. Γενικά αυτό το κείμενο, το οποίο χρονολογείται πολύ δύσκολα, περιέχει σχετικά λίγα χριστιανικά χαρακτηριστικά. Είναι εμπλουτισμένο με πολλά στοιχεία της φιλοσοφίας των κυνικών και των στωικών, ακόμη περισσότερο με τέτοια των ιουδαϊκών βιβλίων σοφίας της Παλαιάς Διαθήκης, λόγος για τον οποίο πολλοί το θεωρούν ένα λίγο δουλεμένο ιουδαϊκό κείμενο. Αν και η επιστολή εγείρει την αξίωση ότι γράφτηκε από τον αδελφόθεο Ιάκωβο, αποκλείουν αυτή την εκδοχή πολλοί και σημαντικοί λόγοι. Αναφέρει π.χ. μόνο δύο φορές το όνομα του Ιησού Χριστού, του θεϊκού αδελφού του. Δεν αναφέρει ούτε λέξη για τις ιουδαϊκές τελετουργικές διατάξεις, αλλά χρησιμοποιεί στην αρχή, σε αντίθεση με τους περισσότερους επιστολογράφους, το ελληνικό επιστολογραφικό τυπικό. Γενικά, όπως και να έχει το πράγμα, γράφει ασυνήθιστα καλά Ελληνικά για συγγραφέας της Καινής Διαθήκης, μας εκπλήσσει με το πλούσιο λεξιλόγιο του, την ποικιλία των τεχνικών του, όπως η παρήχηση, η παρονομασία, το ομοιοτέλευτον κ.ά. Αυτά και άλλα πολλά καθιστούν σαφές ότι αυτή η επιστολή, η οποία κηρύττει στους συνεχώς αποκαλούμενους «αγαπητούς αδελφούς» την «πίστη στον Κύριο της δόξας, τον Ιησού Χριστό», δεν

είναι παρά μια πιο επιδέξια, μια «εντατικότερη εκδοχή λογοτεχνικής πλαστογραφίας» (Brox) από ό,τι είναι η πρώτη επιστολή του Πέτρου.

Η Επιστολή Ιακώβου, η οποία κανονικοποιήθηκε στη Δύση αργά, λείπει χαρακτηριστικά από τον Μουρατόρειο Κανόνα, από τον Τερτυλλιανό, τον Ωριγένη, και ακόμη και ο επίσκοπος Ευσέβιος αναφέρεται στην ελλιπή αναγνώριση της και την αμφισβητούμενη κανονικότητά της. Και ο Λούθηρος απέρριψε την επιστολή (λόγω της αδιάφευκτης αντίφασης της προς τον Απόστολο των εθνών, τη *sola gratia* [μοναδική χάρη] και *sola fide* [μοναδική πίστη] του Παύλου) ως «μια πραγματικά αχυρένια επιστολή», χωρίς «τάξη και μέθοδο» και χάριζε το διδακτορικό του καπέλο σε εκείνον ο οποίος θα μπορούσε να «εναρμονίσει» την Επιστολή Ιακώβου με τις επιστολές του Παύλου. Ο Λούθηρος απείλησε μάλιστα «να ανάψει κάποτε με τον Ιάκωβο το φούρνο του» και να τον «πετάξει μια και καλή από τη Βίβλο»¹⁹¹.

Τέλος, και η σύντομη Επιστολή Ιούδα, η τελευταία επιστολή της Καινής Διαθήκης, η οποία στον πρώτο στίχο ισχυρίζεται ότι γράφτηκε από τον «Ιούδα, το δούλο του Ιησού Χριστού, αδελφό του Ιακώβου», ανήκει στα πλαστά κείμενα της «Αγίας Γραφής», αφού αποκλείεται «αυτό το στοιχείο να αληθεύει ιστορικά». Πολύ περισσότερο παραπέμπει και η Επιστολή Ιούδα «σαφέστατα σε μεταγενέστερες εποχές» (Marxsen)¹⁹².

Έτσι είναι γεγονός «ότι πολύ νωρίς ήδη γίνονταν πλαστογραφίες στο όνομα των Αποστόλων» (Spreyer)-ωστόσο προβάλλεται προσεκτικά η γνησιότητα, οι «Απόστολοι» αναφέρουν το όνομα τους και ομιλούν σε πρώτο πρόσωπο. Γεγονός είναι επίσης ότι, όπως τονίζει ο θεο-

λόγος Marxsen, «από όλα τα κείμενα της Καινής Διαθήκης, μπορούμε να δώσουμε με βεβαιότητα μόνο το στοιχείο δύο ονομάτων: του Παύλου και του Ιωάννη (του συγγραφέα της Αποκάλυψης)». Και γεγονός είναι, τέλος, και μάλιστα το πιο αξιοσημείωτο, ότι περισσότερα από τα μισά αρχαία βιβλία της Καινής Διαθήκης δεν είναι γνήσια, δηλαδή είτε είναι τελείως πλαστά είτε έχουν ψεύτικο όνομα συγγραφέα¹⁹³.

Ότι εκτός αυτού στο «Βιβλίο των βιβλίων» υπάρχει και πληθώρα πλαστογραφιών με τη μορφή παρεμβάσεων, θα καταδειχτεί *pars pro toto* (μερικώς αντί του συνόλου).

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ

Οι παρεμβάσεις ήταν πολύ δημοφιλείς στους χριστιανούς. Με αυτή τη μέθοδο άλλαζαν, ακρωτηρίαζαν, επέκτειναν συνεχώς κείμενα, παρακινούμενοι από τις πιο διαφορετικές αιτίες. Χρησιμοποιούσαν π.χ. τις παρεμβάσεις, για να ενισχύσουν την ιστορικότητα του Ιησού. Ή για να προαγάγουν και να παγιώσουν ορισμένες δογματικές αντιλήψεις. Δεν ήταν ο καθένας ικανός να πλαστογραφήσει ένα ολόκληρο έργο, αλλά μπορούσε πολύ εύκολα να παραλλάξει κάποιο έργο αντιπάλου του, παρεμβάλλοντας ή σβήνοντας κάτι σύμφωνα με το δικό του πνεύμα και υπέρ της δικής του υπόθεσης. Έκαναν παρεμβάσεις και για την επιβολή μη δημοφιλών απόψεων, για τις οποίες δεν ήθελαν να φέρουν οι ίδιοι την ευθύνη, αλλά επεδίωκαν μεγαλύτερη επιτυχία χρησιμοποιώντας το όνομα κάποιου διάσημου· την εποχή της

ανεξίθρησκης ειδωλολατρίας πάντως αυτό ήταν πολύ λιγότερο αναγκαίο φαινόμενο και έτσι σπανιότερο από ό,τι την εποχή των διωκτών χριστιανών ηγεμόνων και ιεραρχών¹⁹⁴.

Και πιο ικανοί συγγραφείς, όμως, έκαναν τις απάτες τους. Ο Τατιανός επεξεργάστηκε τις επιστολές του Παύλου για αισθητικούς λόγους, ο Μαρκίωνας για λόγους που αφορούν το περιεχόμενο. Ο Διονύσιος Κορίνθου τον 2ο και ο Ιερώνυμος τον 3ο αιώνα καταγγέλλουν τις πολλαπλές επεμβάσεις στα Ευαγγέλια. Ο δε Άγιος Ιερώνυμος, ο προστάτης των καθολικών γραμμάτων, ο οποίος διέπραξε ο ίδιος τις «πλέον ασυνείδητες συκοφαντίες και πλαστογραφίες» (C. Schneider), αναθεώρησε με εντολή του δολοφόνου πάπα Δάμασου τις λατινικές Ηίβλους, από τις οποίες ούτε δύο δεν συμφωνούσαν σε μεγαλύτερα τμήματα του κειμένου τους. Ο προστάτης των λογίων άλλαξε το κείμενο σε περίπου 3.500 σημεία, για να «διορθώσει» τα Ευαγγέλια. Και η σύνοδος του Τριδέντου ανακήρυξε σε αυθεντική αυτή τη «Vulgata», τη διαδεδομένη παντού, η οποία επί αιώνες δεν γινόταν δεκτή από την Εκκλησία¹⁹⁵.

Εδώ πρόκειται τώρα, ούτως ειπείν, για επεμβάσεις «επίσημου» τύπου. Αλλά συνήθως συνέβαιναν μυστικά. Και μια από τις πιο περίφημες επεμβάσεις στην Καινή Διαθήκη έχει σχέση με το τριαδικό δόγμα το οποίο η Μίβλος, αν αγνοήσουμε μεταγενέστερες προσθήκες, δεν κηρύττει για ευνόητους λόγους.

Από τη μια, ο ειδωλολατρικός κόσμος γνώριζε εκατοντάδες αγίες τριάδες, αφού ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ. κυβερνούσε το σύμπαν μια τριάδα θεών, αφού όλες οι μεγάλες ελληνιστικές θρησκείες είχαν τα τρίθεά τους,

αφού υπήρχε η διδασκαλία του τρισυπόστατου Άπη, η διδασκαλία του τρισυπόστατου Σάραπη, η διδασκαλία του τρισυπόστατου Διόνυσου, υπήρχε η θεία τριάδα του Καπιτωλίου: Δίας, Ιανός και Αθηνά, υπήρχε ο Τρισμέγιστος Ερμής, ο τρισυπόστατος συμπαντικός θεός ο οποίος ήταν «μόνος του ολόκληρος και τρεις φορές ένας» κ.λπ. κ.λπ. Από την άλλη πλευρά, η χριστιανική Τριάδα δεν υπήρχε κατά τους πρώτους αιώνες. Γιατί, καθώς μέχρι τα βάθη του 3 ου αιώνα δεν θεωρούσαν τις περισσότερες φορές τον ίδιο τον Ιησού Θεό, «σχεδόν κανείς» δεν φαντάζονταν τότε την προσωπικότητα του Αγίου Πνεύματος, όπως ειρωνεύεται ευπρεπώς ο θεολόγος Harnack. (Για να είμαστε δίκαιοι, εκτός από τον βαλεντινιανό Θεόδοτο, «έναν αιρετικό»! Εκείνος ήταν μάλλον ο πρώτος χριστιανός που τον όψιμο 2ο αιώνα ονόμασε Τριάδα τον Πατέρα, τον Υιό και το Πνεύμα, πράγμα που η εκκλησιαστική παράδοση δεν είχε δει τότε ούτε στον ύπνο της.) Πολύ περισσότερο, γράφει ο θεολόγος Weinel, υπήρχε «χάος αντιλήψεων σχετικά με τις ουράνιες μορφές»¹⁹⁶.

Έτσι και τον 4ο αιώνα οι μεγάλοι φωστήρες της Εκκλησίας δυσκολεύονταν να αποδείξουν μέσα από τη Βίβλο το μονυπόστατο, το δισυπόστατο, το τρισυπόστατο των θείων προσώπων. Το δισυπόστατο παραδείγματος χάρη απέδειξε ο Άγιος επίσκοπος και εκκλησιαστικός διδάσκαλος Βασίλειος «ο Μέγας», μέσα από τη Γένεση 1,26: «Μετά είπε ο Θεός: Ας φτιάξουμε τον άνθρωπο». Διότι ποιος εργάτης, σκέφτηκε ο Βασίλειος, μιλάει στον εαυτό του! «Ποιος μίλησε; Και ποιος δημιούργησε;» ρώτησε ο «Μέγας», εμφανώς φωτισμένος από το Άγιο Πνεύμα, στο οποίο είχε προοδεύσει εντωμε-

ταξύ η ορθόδοξη θεοποιητική χριστολογία. «Δεν αναγνωρίζεις εκεί το δισυπόστατο των προσώπων;» Και ο νεότερος αδελφός αυτού του αγίου, ο Άγιος επίσκοπος Γρηγόριος Νύσσης, «διακριθείς λόγω του μεγάλου διορατικού χαρίσματος του» (Altaner/Stuiber), απέδειξε το τρισυπόστατο των θείων προσώπων από τον ψαλμό 36,6: «Με το λόγο του Κυρίου στερεώθηκαν οι ουρανοί και με την πνοή του στόματος του όλη η δύναμη τους». Διότι ο λόγος, κατά το Γρηγόριο, είναι ο Τίος και η πνοή το Άγιο Πνεύμα¹⁹⁷.

Αλλά ας είμαστε δίκαιοι: Αγίες τριάδες υπήρχαν και τότε, ήδη στην Καινή Διαθήκη, γνησιότατες αγίες τριάδες, δηλαδή: Θεός, Χριστός, Άγγελοι· πολύ συχνά μάλιστα, επειδή τις είχαν ήδη οι Ιουδαίοι. Και ας τονίζουμε συνεχώς: Όλα όσα δεν ήταν ειδωλολατρικά στο χριστιανισμό, προέρχονται από τους Ιουδαίους. Και μια άλλη τριάδα φιγουράρει στην «Αγία Γραφή», στην Αποκάλυψη του Ιωάννη: ο Πατέρας Θεός, τα Επτά Πνεύματα και ο Ιησούς Χριστός. Λίγο μετά, ο Άγιος Ιουστίνος γνωρίζει μάλιστα και τετράδα: Πατέρας Θεός, Τίος, η Στρατιά των Αγγέλων και το Άγιο Πνεύμα. Όπως είπαμε, «άναρχα κύματα χάους». Αλλά σιγά^σιγά καταρρίφθηκε η αρχαιότερη διδασκαλία, η χριστολογία των αγγέλων — η οποία μέχρι και τον 4ο αιώνα ήταν ευρέως διαδεδομένη και σε εκκλησιαστικούς κύκλους —, ανακηρύχτηκε σε αιρετική, και στη θέση της δημιούργησαν το μέχρι σήμερα αληθινό δόγμα, και μάλιστα για όλες τις χριστιανικές Εκκλησίες: Πατήρ, Τίος και Άγιο Πνεύμα¹⁹⁸.

Τώρα είχαν μεν συγκεντρώσει επιτέλους τα σωστά πρόσωπα, αλλά δυστυχώς όχι ακόμη στη Βίβλο. Επο-

μένως τα παρενέβαλαν με πλαστογραφίες. Και αυτό ήταν αναγκαιότερο, εφόσον σε αυτή γράφονταν και γράφονται εντελώς λανθασμένες ρήσεις, ακόμη και από τον ίδιο τον Ιησού. Παραδείγματος χάρη στο Κατά Ματθαίον 10,5: «Μην πάρετε το δρόμο για την περιοχή που κατοικούν ειδωλολάτρες και μην μπείτε σε πόλη Σαμαρειτών, προτιμήστε να πάτε στους Ισραηλίτες που έχουν πλανηθεί». Αχ τι θα είχαμε γλυτώσει, παρεμπιπτόντως και οι Εβραίοι, αν οι χριστιανοί τηρούσαν αυτή τη ρήση του Ιησού! Αλλά είχαν κάνει προ πολλού το αντίθετο. Σε κραυγαλέα αντίθεση με το 10,5, λέει ακριβώς στο ίδιο ευαγγέλιο ο «Αναστάς» (28,19): «Πηγαίνετε λοιπόν και κάνετε μαθητές μου όλα τα έθνη, βαπτίζοντας τους στο όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος...» Η πρώτη ρήση, η διαταγή για τον προσηλυτισμό των Ιουδαίων, θεωρείται γνήσια, ακριβώς επειδή οι χριστιανοί προχώρησαν σύντομα στον προσηλυτισμό των ειδωλολατρών, που ήταν αντίθετος στην πρώτη προσταγή του Ιησού. Και για να δικαιολογήσουν αυτή την πρακτική, έβαλαν στο τέλος του ευαγγελίου λαθραία την προσταγή για τον οικουμενικό προσηλυτισμό. Και δήθεν όλως παρεμπιπτόντως και αυτή τη βιβλική θεμελιώδη πρόταση, το *locus classicus*, για το τρισυπόστατο. Αλλά ας αφήσουμε το γεγονός ότι από το κήρυγμα του Ιησού λείπει και η παραμικρή ένδειξη μιας τρισυπόστατης ιδέας, ότι ούτε οι Απόστολοι πήραν εντολή να βαπτίζουν: Πώς θα μπορούσε ο Ιησούς ο οποίος απαιτεί να πάνε «μόνο στους Ισραηλίτες που έχουν πλανηθεί», και απαγορεύει κατηγορηματικά «να πάνε στην περιοχή που κατοικούν ειδωλολάτρες», πώς θα μπορούσε αυτός ο Ιησούς να απαιτεί οικουμενικό προσηλυτισμό;

Αυτή η προσταγή η οποία αμφισβητείται συνεχώς ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού, θεωρείται από όλους τους κριτικούς ερευνητές ως πλαστογραφία. Εκκλησιαστικοί κύκλοι την παρενέβαλαν, ώστε να δικαιολογήσουν εκ των υστέρων τον προσηλυτισμό των ειδωλολατρών και το έθιμο της βάπτισης. Και για να έχουν μια κύρια μαρτυρία από τη Βίβλο για το δόγμα της τρισυπόστατης φύσης του Θεού¹⁹⁹.

Ακριβώς για τον ίδιο λόγο έγινε στην Α' Επιστολή Ιωάννη άλλη μια, φαινομενικά αμελητέα αλλά ιδιαίτερα διαβόητη πλαστογραφία, το «Comma Johanneum (Κόμμα Ιωάννου)».

Άλλαξαν δηλαδή —και ίσως η Αγία Τριάδα να γνωρίζει τον δράστη, το χρόνο και τον τόπο— το σημείο Α' Ιωάννη 5,7: «Υπάρχουν τρεις μάρτυρες: το πνεύμα, το νερό και το αίμα, και τα τρία είναι ένα», και το έκαναν: «Υπάρχουν τρεις μάρτυρες στον ουρανό: ο Πατέρας, ο Λόγος και το Άγιο Πνεύμα, και οι τρεις είναι ένα». Η παρεμβολή λείπει από τα κυριότερα ελληνικά χειρόγραφα και σχεδόν από όλες τις αρχαίες μεταφράσεις. Πριν τον 4ο αιώνα δεν χρησιμοποιείται από κανέναν Έλληνα Πατέρα της Εκκλησίας, ούτε χρησιμοποιήθηκε ποτέ ως παράθεμα, όπως απέδειξε μια ακριβής εξέταση, ούτε από τον Τερτυλλιανό ούτε από τον Κυπριανό, ούτε από τον Ιερώνυμο ούτε από τον Αυγουστίνο. Το πλαστογράφημα προέρχεται μάλλον από τη Βόρεια Αφρική ή την Ισπανία, όπου το παρουσίασαν για πρώτη φορά γύρω στο έτος 80. Για πρώτη φορά το αμφισβητεί μόλις το 1689 ο R. Simon. Σήμερα το απορρίπτουν οι εξηγητές σχεδόν ομόφωνα. Αλλά στις 13 Ιανουαρίου 1897 ακόμη, διακήρυξε ένα διάταγμα της ρωμαϊκής ηγεσίας τη γνησιότητα του²⁰⁰.

Πολλές παρεμβάσεις υπάρχουν στο Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο· όχι χωρίς λόγο.

Αυτό το Ευαγγέλιο έχαιρε εκτίμησης αρχικά μόνο σε «κύκλους αιρετικών» και εκεί σχολιάστηκε για πρώτη φορά. Αντιθέτως, δεν το αναφέρει κανένας από τους «Αποστολικούς Πατέρες». Οι «ορθόδοξες» ομάδες, ιδιαίτερα η Ρώμη, αντιμετώπιζαν αρνητικά το κείμενο το οποίο ήταν πολύ γνωστό και δημοφιλές στη Μικρά Ασία. Έτσι, κατά τα μέσα του 2ου αιώνα δουλεύτηκε από έναν συντάκτη και απέκτησε εκκλησιαστική μορφή. Καθώς απέφευγε μεν τις αφαιρέσεις, αλλά δεν ήταν καθόλου φειδωλός στις προσθήκες, οι Ιουδαίοι άλλοτε παρουσιάζονται ως τέκνα του Διαβόλου, άλλοτε φέρνουν τη σωτηρία. Το 3ο κεφάλαιο διαβεβαιώνει δύο φορές ότι ο Ιησούς έκανε βαπτίσεις, το 4ο κεφάλαιο διαβεβαιώνει το αντίθετο. Με αυτό τον τρόπο διακρίνονται πολλές μεταγενέστερες «προσθήκες». Έτσι, γενικά το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο εμφανίζει «ίχνη μιας μακράς ιστορίας γέννησης και επεξεργασίας του». Μεγαλύτερες εκκλησιαστικές παρεμβάσεις είναι η γνωστή ιστορία της άπιστης συζύγου (Ιωάν. 8,1 κ.εξ.) και ολόκληρο το 21ο κεφάλαιο. Είναι «χωρίς καμία αμφιβολία μεταγενέστερη προσθήκη» (Cornfeld/Botterweck)²⁰¹.

Τώρα, εκτός από τις πλαστογραφίες στην Καινή Διαθήκη υπάρχουν πολύ περισσότερες χριστιανικές πλαστογραφίες έξω από αυτή· πλαστογραφίες οι οποίες μοιάζουν λίγο ή πολύ με τις λογοτεχνικές μορφές των κειμένων της Βίβλου: με τα Ευαγγέλια, τις Πράξεις, την Αποκάλυψη, τις Επιστολές. Τις περισσότερες φορές είναι συνέχεια των λογοτεχνικών ειδών της Καινής Διαθήκης, δομικά, μορφολογικά, όσον αφορά το περιεχόμενο

τους, και είναι πολύ συχνές στην αρχαιότητα, πράγμα που θα μας κάνει να στραφούμε στις πλαστογραφίες της εποχής μετά την Καινή Διαθήκη, της πρώιμης πατρολογικής εποχής και της εποχής της αρχαίας Εκκλησίας.

ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

«Από την εποχή αμέσως μετά την Καινή Διαθήκη και την εποχή της αρχαίας Εκκλησίας σώζεται μεγάλο πλήθος λογοτεχνικών πλαστογραφιών. Απέχουν πολύ από το να ανήκουν όλες στην αιρετική βιβλιογραφία, αντιθέτως μπόρεσαν να γεννηθούν και να γίνουν το ίδιο αποδεκτές στο ορθόδοξο περιβάλλον...» Norbert Brox²⁰²

«Οι χριστιανοί στηλίτευαν την πλαστογραφία των αντιπάλων τους, ενώ πλαστογραφούσαν οι ίδιοι.» «Πολλές πλαστογραφίες επέδρασαν αποφασιστικά στην εξέλιξη των εκκλησιαστικών δογμάτων, την εκκλησιαστική πολιτική, την ιστορία και την τέχνη.» «Όλοι οι χριστιανοί πλαστογράφοι, οι οποίοι ήταν στην πλειοψηφία τους κληρικοί, στηρίζονταν στη βοήθεια του Θεού.» W. Speyer²⁰³

«Αμέσως μόλις η πλαστογραφία διείσδυσε στην Εκκλησία, πήρε σχεδόν απεριόριστες διαστάσεις. Η σημασία των συμφερόντων που παίζονταν, ο ανταγωνισμός των διαφόρων διδασκαλιών και Εκκλησιών κάλυψαν την ακόρεστη ζήτηση με ένα απεριόριστο απόθεμα πλαστών ντοκουμέντων.» J. A. Fairer²⁰⁴

ΟΛΟΙ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΟΥΣΑΝ, ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ ΑΠΟ ΟΛΟΥΣ
ΟΙ ΚΛΗΡΙΚΟΙ

Αφού στις αρχές του 5ου αιώνα αναγνωρίστηκε στη Δύση επίσημα το περιεχόμενο της Καινής Διαθήκης, η Εκκλησία διαχώριζε αυστηρά ανάμεσα σε κανονικά και μη κανονικά κείμενα. Όλα όσα δεν θεωρούντο κανονικά, όσα δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να τα χρησιμοποιήσουν, τα χαρακτήριζαν ως «απόκρυφα» και τα πολεμούσαν σκληρά ως «αιρετικά», κατά καιρούς και με την πυρά' αν και βέβαια για πολύ καιρό, καθώς δεν υπήρχε (καθορισμένης έκτασης) κανόνας, τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Οι περισσότεροι αρχαίοι θεολόγοι θεωρούσαν πολλά «απόκρυφα» αποστολικά, εντελώς γνήσια, αληθινά, τα θεωρούσαν τεκμήρια πίστης, κατά καιρούς προτιμούσαν κάποια από αυτά αντί των βιβλίων της Καινής Διαθήκης — ας παραβλέψουμε εντελώς το γεγονός ότι η ίδια η Εκκλησία, με τη μοναδική αυθαιρεσία που τη χαρακτηρίζει, αναγνώρισε επισήμως «απόκρυφα» βιβλία, κυρίως στην Παλαιά Διαθήκη. Για πολύ καιρό ένα τμήμα της «απόκρυφης» γραμματείας, το οποίο ύστερα δαιμονοποιήθηκε, «θεωρείτο ισότιμο με τα έργα τα οποία αργότερα θεωρήθηκαν ως κανονικά» (Schneemelcher). Ιδιαίτερα καθώς σε μερικές περιοχές διάβαζαν και σέβονταν τα άμπολλα αρχαία «απόκρυφα» Ευαγγέλια (από τα οποία μάλιστα σώζεται ένα μικρό τμήμα, αν και μόνο σε αποσπάσματα, σε παραθέματα) τόσο φυσικά, όσο σε άλλες τα κανονικά κείμενα²⁰⁵.

Ας θυμηθούμε ότι ο χριστιανικός κόσμος δεν ήταν συνεκτικό μέγεθος, ότι δεν υπήρχε από την αρχή «ορθοδοξία» αλλά μια μεγάλη ποικιλία διδασκαλιών και δογμάτων. Έτσι υπήρχε και πληθώρα διαφορετικών Ευαγγελίων, Πράξεων, Αποκαλύψεων, ανάλογα με τις ιδέες των Εκκλησιών. Μόνο όταν άρχισαν τον εμφύλιο πόλεμο (ομολογουμένως πολύ νωρίς), ο οποίος εντεινόταν όλο και περισσότερο, όταν κυρίως η αποκαλούμενη Μεγάλη Εκκλησία αποκτούσε όλο και περισσότερη δύναμη, άρχισε ταυτόχρονα να δαιμονοποιεί όλο και περισσότερους χριστιανούς εκτός των γραμμών της, εξωθώντας τη γραμματεία τους στην παρανομία, ανακηρύσσοντας τη σε ψευδή, πλαστή, δηλαδή «απόκρυφη» (από το ρήμα *αποκρύπτω*: κρύβω). Αυτή η χρήση της λέξης είναι όμως σχετικά νέα, δεν συνηθίζεται ακόμη στους *αρχαίους* κανονικούς καταλόγους, αρχικά δεν συνδέεται καθόλου με την κανονική ιστορία, αλλά χρησιμοποιήθηκε ταυτόχρονα με την έναρξη του πολέμου κατά των «αιρετικών»· στον Ειρηναίο π.χ. ή τον Τερτυλλιανό, τον μετέπειτα εξέχοντα «αιρετικό», τα «απόκρυφα» και τα «πλαστά» χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα²⁰⁶.

Σε κύκλους «αιρετικών», όπου σέβονταν πολύ τα μυστικιστικά κείμενα και τα ονόμαζαν «απόκρυφα», η λέξη είχε εξ ολοκλήρου θετική σημασία. Ακόμη και ο Ωριγένης αξιολογεί θετικά τα ψευδεπίγραφα ως «εκκλησιαστικά» απόκρυφα σε σύγκριση με τα «αιρετικά» μυστικιστικά βιβλία. Αλλά για τους Πατέρες της Εκκλησίας στον αγώνα τους εναντίον των «πλάνων διδασκαλιών» η λέξη πήρε σύντομα αρνητική, απαγορευτική χροιά. Η λέξη «απόκρυφο» ταυτίστηκε γι' αυτούς με τον χαρακτηρισμό του δόλια αποδιδόμενου, του πλαστού,

αν και η αφαίρεση των «απόκρυφων» από τον κανόνα συντελέστηκε μόλις μετά από περίπου 400 χρόνια χριστιανισμού. Ωστόσο, είναι πολύ δύσκολο να συνειδητοποιήσουμε ότι η έννοια «απόκρυφα» και «απόκρυφο» δεν ήταν ποτέ μία, ότι ήταν πάντα πολυσήμαντη και ότι αυτό παρέμεινε πάντα έτσι στην εκκλησιαστική ιστορία τόσο από λογοτεχνική όσο και από θεολογική άποψη²⁰⁷.

Ένα άλλο σημαντικό γεγονός, το οποίο οι απολογητές αμφισβητούν ανέκαθεν με πλούτο λόγων αλλά φτώχεια σκέψεων, είναι ότι αντικειμενικά οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στη γραμματεία της Καινής Διαθήκης και την «απόκρυφη» δεν είναι βαρύνουσας σημασίας²⁰⁸.

Τέλος, όλα τα «απόκρυφα» μετά την Καινή Διαθήκη τα έγραψαν φυσικά ανεξαιρέτως χριστιανοί. Έτσι, όλα τους είναι χριστιανικές πραγματείες. Συνδέονται και στη μορφή και στη βάση τους λίγο ή πολύ με τα βιβλία της Καινής Διαθήκης. Και όλα τους είναι «εξ ολοκλήρου πλαστογραφίες» (Bardenhewer), είτε είναι της Μεγάλης Εκκλησίας, είτε έχουν αιρετική προέλευση²⁰⁹.

Το σημαντικότερο όμως είναι ότι τα «απόκρυφα» συνέβαλαν στη διάδοση του χριστιανισμού ακριβώς το ίδιο όσο και τα κανονικά κείμενα, ίσως μάλιστα και περισσότερο. Με όλα προσηλύτιζαν, με όλα έκαναν διαφήμιση και με όλα κέρδιζαν οπαδούς. Πολλά «απόκρυφα» μεταφράστηκαν σε πολλές γλώσσες και διαδόθηκαν ευρέως. Τπήρχαν σε άπειρες και ποικίλες εκδοχές, επεκτάσεις, συντομεύσεις. Συχνά δεν γνωρίζουμε σχεδόν ή και καθόλου αν έχουμε να κάνουμε με εκκλησιαστική ή «αιρετική» πλαστογραφία, επειδή δεν μπορούμε να χαράξουμε σαφή όρια, επειδή τα σωζόμενα απόσπασμα-

τα είναι πολύ μικρά, οι αλλαγές, οι αλλοιώσεις, οι παραμορφώσεις πολύ συχνές, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες προέκυψαν πολύ σκοτεινές, κατά κανόνα αδιαπέραστα σκοτεινές. Έτσι, η ίδια η Εκκλησία ωφελήθηκε σημαντικά και για πολύ καιρό, το Μεσαίωνα ακόμα, από τα «απόκρυφα». Όχι μόνο τα δημιουργούσαν οι ίδιοι με μεγάλο ζήλο σε κύκλους της αρχαίας Εκκλησίας, αλλά όπως αποδεικνύεται η Εκκλησία αναθεωρούσε και ρετούσαρε ήδη νωρίς «αιρετικά απόκρυφα»· μάλιστα «σχεδόν όλα» όσα γενικά υπάρχουν ακόμη από αυτά, «δεν έχουν παραδοθεί με το γνήσιο περιεχόμενο τους, αλλά κατόπιν επεξεργασίας από τους ορθοδόξους» (καθολικός Bardenhewer), δηλαδή οι πλαστογραφίες των «αιρετικών» πλαστογραφούνταν άλλη μια φορά από το εκκλησιαστικό στρατόπεδο. Και ενώ το αρχικό κείμενο εξαφανίστηκε σχεδόν εντελώς και ανεπιστρεπτί, ένα τμήμα των «βελτιωμένων» αυτών κειμένων τα οποία είχαν πλαστογραφηθεί δύο ή, συχνά, και περισσότερες φορές διαβαζόταν και κατά τη διάρκεια ολόκληρου του Μεσαίωνα, το καταβρόχθιζαν με μανία, ιδιαίτερα, όπως φαίνεται, τις Αποκαλύψεις και τις Πράξεις Πιλάτου²¹⁰.

Δεν μπορούμε να περιφρονήσουμε τη διάδοση και την αποτελεσματικότητα της πλαστογραφημένης βιβλιογραφίας — ένα πρόβλημα, πολύ μπερδεμένο ακόμη και σήμερα. Η ακτινοβολία της, το κύρος της πρέπει να ήταν μεγάλο, αφού η αθωότητα ήταν τεράστια, ειδικά στις μάζες, και όχι μόνο σε αυτές, και πέρα από αυτό υπήρχε ιδίως στον θρησκευτικό τομέα τρομερή δίψα για τα ασυνήθιστα, τα θαυμαστά, μια δυνατή έλξη για τον αποκρυφισμό και το μυστικισμό· μια ευπιστία η οποία βέβαια εξαπλώνεται τώρα πάλι σαν επιδημία, τηρουμένων των

αναλογιών, προς όφελος όλων εκείνων οι οποίοι ψαρεύουν στα θολά. Τι' αυτό και συνήθως η πρώτη Εκκλησία δεν αντιδρούσε με οργή στις πλαστογραφίες, υποστήριζε τη γνησιότητα τους, όμως μόνο για όσο διάστημα τη συνέφεραν και δεν έρχονταν σε αντίθεση με τις διδασκαλίες της: τα αποφασιστικά κριτήρια για την ανοχή ή και τη διαφήμιση τους. Το περιεχόμενο ενός κειμένου είχε προφανώς μεγαλύτερη σημασία από την αυθεντικότητα του²¹¹.

Οι πλαστογραφίες των «αιρετικών», αντιθέτως, για την αντιμετώπιση των οποίων συχνά κατασκεύαζαν άλλες πλαστογραφίες, θεωρούνταν ως υπηρεσία του Διαβόλου, ως ηθική τερατωδία. Όσο πρόθυμα έκανε η Εκκλησία τα στραβά μάτια στις δικές της απατεωνιές και για μεγάλο σχετικά χρονικό διάστημα, με τόσο μεγαλύτερη οργή επέκρινε εκείνες των αντιπάλων. Σίγουρα κατηγορούσε συχνά δίκαια για απάτη τους «αιρετικούς», ιδιαίτερα τους γνωστικούς. Σίγουρα ξεσκέπασε και τους απολλιναριστές ως πλαστογράφους· όπως και γενικά προσπαθούσε να καίει πραγματείες «αιρετικών» οι οποίες κυκλοφορούσαν με το όνομα «ορθόδοξων» συγγραφέων. Αλλά και οι «ορθόδοξοι» πλαστογραφούσαν, βλέπετε. Και έτσι όχι μόνο απαντούσαν στις πλαστογραφίες αλλόδοξων χριστιανών με άλλα πλαστά κείμενα, όπου το ένα πλαστογράφημα έχει την ίδια ηλικία με το άλλο, αλλά ένα άλλο κομμάτι των απατών τους χρησίμευε στην ηθοπλασία —όπως σε τελευταία ανάλυση βέβαια και το (πρώτο) κομμάτι το οποίο υπηρετούσε την «πίστη». Αυτά συνδέονται άρρηκτα, και σε καμία περίπτωση μόνο για το λαό. Μια εντελώς νέου είδους —και πολύ αποτελεσματική— απάτη των χριστιανών ήταν ωστόσο να διαδίδουν πλαστογραφίες με το όνομα του

αντιπάλου τους, μεγεθύνοντας σε αυτές την «αιρετικότητα» του, ώστε να μπορούν να την αντικρούουν ευκολότερα²¹².

Και ας μην ξεχνάμε: οι περισσότεροι χριστιανοί απάτεωνες, ανεξάρτητα από ποια πλευρά, ήταν ιερωμένοι. Οι αρχηγοί της Εκκλησίας μάλιστα αλληλοκατηγορούνταν για πλαστογραφίες. Έτσι ο Άγιος Ιερώνυμος κατηγόρησε τον εκκλησιαστικό συγγραφέα Ρουφίνο —με τον οποίο διεξήγαγε έναν από τους χειρότερους «πολέμους» μεταξύ Πατέρων— επανειλημμένα και με εξαιρετική κακία για βιβλιογραφική απάτη. Ο επίσκοπος Ιεροσολύμων Ιωάννης κατηγόρησε με τη σειρά του τον Άγιο Ιερώνυμο για πλαστογραφία. Ο Άγιος εκκλησιαστικός Πατέρας Κύριλλος της Αλεξάνδρειας λέγεται ότι στην επίθεση του κατά του Νεστόριου πλαστογράφησε παραθέματα του. Ο επίσκοπος Ευστάθιος της Αντιόχειας, ένας αμείλικτος πολέμιος των αρειανιστών, κατηγόρησε τον επίσκοπο Ευσέβιο της Καισαρείας, τον «πατέρα της εκκλησιαστικής ιστορίας», για την πλαστογραφία του δόγματος της Νικαίας²¹³.

Με λίγα λόγια, όλοι πλαστογραφούσαν. Βεβαίως, σύμφωνα με σύγχρονους γηραιότερους καθολικούς, μόνο οι μη καθολικοί χριστιανοί είχαν το «θράσος» να παρουσιάζουν σε «εξαιρετικά» μεγάλο αριθμό «τα προϊόντα της φαντασίας τους ως θείες αποκαλύψεις» και να διεκδικούν γι' αυτά «αποστολική προέλευση» (Kober). Στην πραγματικότητα πλαστογραφούσαν οι πάντες: όχι μόνο οι γνωστικοί, οι εγκρατίτες, οι μανιχάιστές, οι νοβατιανοί, οι μακεδονιανοί, οι αρειανιστές, οι λουκιφεριανοί, οι δονατιστές, οι πελαγιανοί, οι νεστοριανοί, οι απολλιναριστές, οι μονοφυσίτες, αλλά φυσικά και οι ορθόδοξοι στη

μάχη εναντίον του γνωστικισμού συνέταξαν παραδείγματα-τος χάρη ακόμη και «μη γνήσια» Ευαγγέλια. Ο αποστολικός πρωτονοτάριος Otto Bardenhewer (πέθανε το 1935) στο τετράτομο θεμελιώδες έργο του *Geschichte der altkirchlichen Literatur* {Ιστορία της λογοτεχνίας της αρχαίας Εκκλησίας} αποδίδει μεν (και πιθανώς δικαίως) την «πλειοψηφία» των «απόκρυφων» της Καινής Διαθήκης σε «αιρετικές ειδικές διδασκαλίες», αλλά μια άλλη «μεγάλη ομάδα» σε «ορθόδοξα χέρια». Επομένως ας συνοψίσουμε: όλες οι πλευρές πλαστογραφούσαν. Και όλοι όσοι πλαστογραφούσαν ήταν χριστιανοί! Και πολλοί από αυτούς ήταν χριστιανοί μέσα στους κόλπους της Εκκλησίας. Ο ιστορικός του Δικαίου από το Τύμπινγκεν Friedrich Thudichum (πέθανε το 1913), συγκέντρωσε σε τρεις μεγάλους τόμους *Εκκλησιαστικές πλαστογραφίες* και σχεδίαζε και τέταρτο, ο οποίος όμως δεν κυκλοφό-

**ΚΑΙ ΣΕ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΪΣ ΚΪΚΛΟΪΣ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΣΑΝ
ΚΑΤΑ ΚΑΙΡΟΪΣ «ΑΠΟΚΡΪΦΑ» ΕΪΑΓΓΕΛΙΑ**

Όπως πλαστογραφούσαν επισταμένα ήδη την εποχή της Καινής Διαθήκης, δηλώνοντας κυρίως ψεύτικο όνομα συγγραφέα, αλλά και με πλήθος άλλων επεμβάσεων σε γνήσια ή ήδη πλαστογραφημένα κείμενα, έτσι συνέχισαν να πλαστογραφούν και την εποχή μετά την Καινή Διαθήκη. Είναι μάλιστα εντελώς πιθανό πολλά κείμενα τα οποία η εκκλησία ανακήρυξε αιρετικά, χαρακτηρίζοντας τα «απόκρυφα», να είναι παλαιότερα από εκείνα της Καινής Διαθήκης. Και είναι σίγουρο, εάν μπορούμε

να πιστέψουμε το Ευαγγέλιο, ότι υπήρχαν και παλαιότερα Ευαγγέλια από τα τέσσερα «κανονικά». Αφού το Κατά Λουκάν Ευαγγέλιο αναφέρει στον πρώτο κιόλας στίχο ότι «πολλοί προσπάθησαν να συντάξουν μια διήγηση για τα γεγονότα τα οποία είναι με βεβαιότητα γνωστά σε εμάς».

Ένα τμήμα των «απόκρυφων» Ευαγγελίων συγγενεύει προφανώς στενά με τα συνοπτικά. Καθώς όμως πολλά από εκείνα τα Ευαγγέλια σώζονται μόνο (πολύ) αποσπασματικά, συχνά δύσκολα μπορούμε να πούμε εάν ανάγονται σε προσυνοπτική παράδοση ή σε συνοπτική, εάν επομένως είναι παλαιότερα ή νεότερα από τα κανονικά Ευαγγέλια. Και ειδικά στην περίπτωση των αρχαιότατων «απόκρυφων» Ευαγγελίων σίγουρα τέμνονται η προφορική και η γραπτή παράδοση. Βλέπουμε πάντως ότι ο ιστορικά σκεπτόμενος άνθρωπος δεν μπορεί να παρατηρήσει όλα αυτά τα θέματα απλά μέσα από το κλισέ του «κανονικού» ή «απόκρυφου» —ας αφήσουμε βέβαια κατά μέρος το γεγονός ότι παντού γίνονταν πλαστογραφίες²¹⁵.

Υπάρχουν πάνω από πενήντα «απόκρυφα» Ευαγγέλια γνωστά με το όνομα τους, αν και τις περισσότερες φορές σώζονται αποσπασματικά, και σπάνια μόνο με το πλήρες κείμενο τους. Από πολλά δεν γνωρίζουμε εκτός του τίτλου τίποτα ή σχεδόν τίποτα πλέον. Παραδείγματός χάρη από το εντελώς χαμένο «Κατά Ιούδα Ευαγγέλιο» το οποίο γράφτηκε ίσως γύρω στα μέσα του 2ου αιώνα και το οποίο χρησιμοποιούσαν οι καίνιτες, «γνωστικοί» οι οποίοι βάσει της θεωρίας τους για τον κακό Θεό της Παλαιάς Διαθήκης λέγεται ότι λάτρευαν όλα τα πρόσωπα που δυσφημίζονταν και δαιμονοποιούνταν σε

αυτή, ιδιαίτερα τον Κάιν και τον Όφη. Και ο Ιούδας, έλεγαν, ήταν ο μοναδικός Απόστολος που καταλάβαινε τον Κύριο. Λίγα πράγματα ή και τίποτα δεν γνωρίζουμε για το «Ευαγγέλιο της τελειώσεως» ή το «Ευαγγέλιο της Εύας», το οποίο είχαν οι νικολαΐτες, μια ελευθεριάζουσα, όπως λέγεται, αίρεση γνωστικών η οποία εξαφανίστηκε ήδη στα τέλη του 2ου αιώνα. Συμφωνώντας με τον Ειρηναίο, οι Πατέρες της Εκκλησίας ισχυρίζονταν γι' αυτούς ότι επιδίδονταν σε σεξουαλικά όργια, γι' αυτό και στο Μεσαίωνα οι πολέμοι της αγαμίας των κληρικών αποκαλούνταν νικολαΐτες²¹⁶.

Παρ' όλα αυτά υπήρχαν εποχές και περιοχές, όπου δεν υπήρχε (ακόμη) αυστηρός διαχωρισμός του ορθόδοξου και του γνωστικού στοιχείου. Παρ' όλα αυτά και εκκλησιαστικές ομάδες χρησιμοποιούσαν δήθεν απόκρυφα Ευαγγέλια στη θέση των δήθεν κανονικών. Ιδιαίτερα τα ιουδαιοχριστιανικά —τα Ευαγγέλια των Ναζαρηνών, των εβιωναίων και των Εβραίων— διατηρήθηκαν επί μακρόν, και παραθέσεις από αυτά υπάρχουν ακόμη και σε κείμενα του 14ου αιώνα²¹⁷.

Το Ευαγγέλιο τω Ναζαρηνών γράφτηκε, όπως εικάζεται, κατά το πρώτο μισό του 2ου αιώνα και ήταν, όπως δείχνουν αποσπάσματα, Ευαγγέλιο συνοπτικού τύπου, είχε στενή συγγένεια κυρίως με το βιβλικό Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο, αν και δεν ήταν «Πρωτοματθαίος», σε σύγκριση με το Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο της Καινής Διαθήκης τις περισσότερες φορές δευτερογενές, «επιγονικού χαρακτήρα» (Dibelius), και όσον αφορά το περιεχόμενο και το είδος του όμως «όχι πιο ιουδαιοχριστιανικά από το Ματθαίο» (Waitz). Αφού γενικά οι Ιουδαιοχριστιανοί της Συρίας (Ναζαρηνοί) από τους οποίους

προήλθε αυτό το Ευαγγέλιο, δεν ήταν «αιρετικοί», αλλά οπαδοί της «Μεγάλης Εκκλησίας» (Vielhauer)²¹⁸.

Όπως το Ευαγγέλιο των Ναζαρηνών, έτσι πιθανολογείται ότι και το παρόμοιο Ευαγγέλιο των εβιωναίων είναι συγγενικό με το Κατά Ματθαίον. Αλλά ήταν «αιρετικής» προέλευσης. Οι εβιωναίοι (εβιωνίτες) αμφισβητούσαν την άσπιλο σύλληψη του Ιησού, λόγος για τον οποίο διέγραψαν από το Ευαγγέλιο τους την προίστορία του Κατά Ματθαίον, όπου το Άγιο Πνεύμα καθιστά έγκυο την Παρθένο Μαρία. Οι εβιωναίοι, οι άμεσοι απόγονοι της πρωτοχριστιανικής κοινότητας (!), είχαν αντιλατρευτική στάση και ήταν χορτοφάγοι²¹⁹.

Στο Ευαγγέλιο των εβιωναίων ο Ιησούς αφηγείται κάποιες φορές σε πρώτο πρόσωπο. «Καθώς περπατούσα κατά μήκος της λίμνης Τιβεριάδας, επέλεξα τον Ιωάννη και τον Ιάκωβο... και εσένα, Ματθαίε, που καθόσουν στο τελωνείο, σε φώναξα και εσύ με ακολούθησες...» Αλλά και οι μαθητές αφηγούνται σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο και δεν υφίσταται αμφιβολία ότι αυτός ο πληθυντικός είχε σκοπό να θέσει την πλαστογραφία υπό την αυθεντία όλων των Αποστόλων και ο τονισμός του Ματθαίου να τον κάνει να φανεί ως ο συγγραφέας²²⁰.

Και στο Ευαγγέλιο των Εβραίων το οποίο διαφέρει έντονα από όλα τα κανονικά και τα άλλα ιουδαιοχριστιανικά Ευαγγέλια, ο Ιησούς αφηγείται περιστασιακά σε πρώτο πρόσωπο. Με τον τρόπο αυτό ανακοινώνει στο Ευαγγέλιο των εβιωναίων την επιλογή των Αποστόλων, το ίδιο κάνει και εδώ στο μύθο του πειρασμού και της διαφυγής, όπου το Άγιο Πνεύμα, πραγματικά σημιτικό, εμφανίζεται ως γυναικεία φιγούρα: «Αμέσως με έπιασε η μητέρα μου, το Άγιο Πνεύμα, από τα μαλλιά και με

πήγε στο μεγάλο όρος Θαβώρ». Για να γίνει, πιο πειστική, η Ανάσταση του Κυρίου παρουσιάζεται στα «απόκρυφα» συχνά με μεγαλύτερη δράση. Κι αυτό το δείχνει το περιστατικό που ο Ιησούς παραδίδει το σάβανο στα χέρια του «δούλου του ιερέα» (του αρχιερέα μάλλον). Και δεν φαίνεται πολύ χριστιανικό το ότι αυτή η πλαστογραφία συγκαταλέγει την πλαστογραφία στα πιο βαριά εγκλήματα;²²¹

ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΕΓΑΓΓΕΛΙΩΝ ΜΕ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΟΪ ΙΗΣΟΪ

Πολλά από τα πλαστά Ευαγγέλια κυκλοφορούν άμεσα ή έμμεσα με το όνομα του Ιησού, παραδείγματος χάρη η «Πίστις-Σοφία».

Πλαστογραφημένη τον 3 ο αιώνα στην Αίγυπτο, η συλλογή των τριών πρώτων βιβλίων «καταγράφει» συζητήσεις του Ιησού με μαθητές και μαθήτριες του κατά το δωδέκατο χρόνο μετά την ανάσταση του, το τέταρτο, κάπως μεταγενέστερο και αυτόνομο βιβλίο, τις συζητήσεις που έγιναν ήδη την επόμενη ημέρα. Ο Ιησούς, που αποκαλείται εδώ Αβεραμενθώ, αφηγείται σε πρώτο πρόσωπο. «Εσύ, Προπάτορα όλων των πατέρων, εισάκουσε με για χάρη των μαθητών μου... ώστε να πιστέψουν σε όλους τους λόγους της αληθείας Σου...» Ή αλλού: «Εξαιρετικό, Φίλιππε, αγαπημένε. Τώρα έλα όμως, κάθισε και γράψε... Κι αμέσως κάθισε ο Φίλιππος και έγραψε». Με αυτό τον τρόπο ήθελαν να δώσουν την εντύπωση ότι το κείμενο αποτελεί μαρτυρία από πρώτο χέρι²²².

Όπως η «Πίστις-Σοφία», κυκλοφορούν και άλλα ευαγγελικά κείμενα άμεσα ή έμμεσα με το όνομα του Ιησού:

η «Σοφία Ιησού Χριστού», ο «Διάλογος του Σωτήρος», «Τα δύο βιβλία του Ιηού (Jeu)». Ο Ιησούς μιλάει και εδώ σε πρώτο πρόσωπο, κάνει κάποιες φορές μακρές ομιλίες, οι Απόστολοι τον διακόπτουν, όπως και οι «άγιες γυναίκες», οι «μαθήτριες», η Μαρία, η Μαρία Μαγδαληνή κ.ά. Στο «Διάλογο του Σωτήρος» δίνεται απάντηση σε όλες οι ερωτήσεις των φιλομαθών με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και οι εξηγήσεις του Ιησού εισάγονται κάθε φορά με τον τύπο: «Και ο Κύριος είπε» ή «απάντησε». Και στα δύο πλαστά «Βιβλία του Ιηού (Jeu)» κάνει έκκληση στους μαθητές να κρατήσουν μυστικές τις αποκαλύψεις του, να τις μεταφέρουν μόνο σε όσους είναι άξιοι να τις μάθουν. «Μην τις δώσετε ούτε στον πατέρα, ούτε στη μητέρα, ούτε σε αδελφό, ούτε σε αδελφή, ούτε σε συγγενείς, μην τις δώσετε με αντάλλαγμα τροφή ή ποτό, ούτε για γυναίκα, ούτε για χρυσό ούτε για ασήμι, και γενικά για τίποτα στον κόσμο. Φυλάξτε τις και μην τις δώσετε γενικά σε κανέναν ούτε για όλα τα αγαθά αυτού του κόσμου»²²³.

Τον 5 ο μόνιμος αιώνα γράφτηκε το «Testamentum Domini nostri Jesu Christi (Διαθήκη του Κυρίου μας Ιησού Χριστού)». Οι Απόστολοι Ιωάννης, Πέτρος και Ματθαίος καταγράφουν εδώ κατά λέξη σε δύο βιβλία —με υπογραφή και σφραγίδα— οδηγίες του Κυρίου τους τις οποίες δίνει ο ίδιος: π.χ. σχετικά με το τέλος του κόσμου ή σχετικά με το χαρακτήρα που θα πρέπει να έχει ο προϊστάμενος της Εκκλησίας: «Ο Ιησούς μάς είπε: Επειδή θέσατε ερωτήματα σχετικά με τον εκκλησιαστικό κανονισμό, σας παραδίδω και σας εξηγώ πώς θα πρέπει να δίνετε τα αξιώματα και να τοποθετείτε εκείνον ο οποίος θα προΐσταται της Εκκλησίας, και πώς πρέπει

να διατηρήσετε τον κανονισμό πλήρη, σωστό και καταξιωμένο, πράγμα το οποίο θα ευχαριστήσει τον Πατέρα μου ο οποίος με έστειλε»²²⁴.

ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΗΜΕΝΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΑΙ ΆΛΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΜΕ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΕΝΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΪ

Σε αυτές τις παραγωγές ανήκουν το «Κατά Ματθαίαν Ευαγγέλιο», το «Ευαγγέλιο του Ιούδα», το «Κατά Θωμάν Ευαγγέλιο» ή το «Βιβλίο του Θωμά του αθλητή το οποίο έγραψε για τους τελείους». Το τελευταίο ανακαλύφθηκε στην Αίγυπτο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ο πλαστογράφος ισχυρίζεται ανάμεσα σε άλλα: «Τα μυστικά λόγια τα οποία ελέγχθησαν από το Σωτήρα στον Ιούδα Θωμά και κατέγραψα εγώ, ο Ματθαίος, ο οποίος τα άκουσα καθώς οι δύο συνομιλούσαν». Πλαστογραφία είναι το Ευαγγέλιο του Φιλίππου στο οποίο μια ομάδα ατόμων αυτοαποκαλούμενων «Εβραίοι Απόστολοι» δίνει εξηγήσεις· όπου επίσης «τρεις» άγιες γυναίκες πορεύονται «συνεχώς με τον Κύριο»: «η μητέρα του Μαρία και οι αδελφές της... και η Μαγδαληνή την οποία αποκαλούν κοινωνό του».

Πλαστό είναι το αρχαίο αλλά και επιτυχημένο «Απόκρυφο Ιωάννη» από τον πρώιμο 2ο αιώνα. Σώζεται σε πολλά αντίτυπα και χρησιμοποιείτο σε μερικές ομάδες γνωστικών έως τον 8ο αιώνα. Σε αυτά ανήκει και το «Απόκρυφο Ιακώβου» το οποίο προέρχεται ομοίως από τον 2ο αιώνα με νουθεσίες του Αναστάντα, με μακρηγορούσες προτροπές, απειλητικές προειδοποιήσεις, έως και την αναγγελία: «Εδώ πρέπει να σταματήσω... Και τώ-

ρα θα αναληφθώ πάλι...» Εδώ ο Ιάκωβος και ο Πέτρος ακούνε, λέει, τους ύμνους «οι οποίοι με περιμένουν στους ουραμούς. Πράγματι, σήμερα πρέπει να μεταβώ εις την δεξιά του Πατρός...» Και οι Απόστολοι διαβεβαιώνουν ότι «ακούσαμε με τα αφτιά μας και είδαμε με τα μάτια μας το θόρυβο του πολέμου..., τη φωνή της σάλπιγγας, και μεγάλη σύγχυση» αλλά και «ύμνους και προσευχές των αγγέλων. Και οι άγγελοι και οι κύριοι των ουρανών αγάλλονταν»²²⁵.

Έως ότου βρέθηκε ένα απόσπασμα στο Αχμίν της Βόρειας Αιγύπτου δεν είχαμε από το «Ευαγγέλιο του Πέτρου» ούτε ένα παράθεμα σε κείμενο. Ύστερα βρέθηκε στον τάφο ενός χριστιανού μοναχού από τον πρώιμο Μεσαίωνα (μαζί με αποσπάσματα της ελληνικής Αποκάλυψης του Πέτρου και του ελληνικού Βιβλίου του Ενώχ).

Και αυτό το Ευαγγέλιο έχει σαφώς πλαστογραφηθεί με το όνομα του Πέτρου και μάλιστα, όπως δέχονται, στα μέσα του 2ου αιώνα στη Συρία. Χρησιμοποιεί κατά βούληση τους κανονικούς προπάτορες, φορτώνει στους Ιουδαίους και στον Ηρώδη όλη την ευθύνη για το θάνατο του Κυρίου, απαλλάσσει εντελώς τον Πιλάτο, τον μεταβάλλει μάλιστα σε μάρτυρα της θεότητας του Ιησού και περιγράφει, σε αντίθεση με όλες τις χριστιανικές παρουσιάσεις, την ανάσταση μπροστά σε όλο τον κόσμο, μπροστά σε ειδωλολάτρες στρατιώτες και τους Ιουδαίους προκρίτους, συνοδευόμενη από πολλά θαύματα. Ο συγγραφέας επιμένει ότι ήταν αυτόπτης μάρτυρας, στο μικρό απόσπασμα μιλάει δύο φορές σε πρώτο πρόσωπο και αναφέρεται με το όνομα του: «Εγώ δε, ο Σίμων Πέτρος, και ο αδελφός μου ο Ανδρέας πήραμε τα δίχτυα μας και πήγαμε στη θάλασσα»²²⁶.

Αλλά οι χριστιανοί τίμησαν έναν τόσο σημαντικό άντρα όπως τον κορυφαίο Απόστολο με πολλές πλαστογραφίες. Παραδείγματος χάρη και με το «Κήρυγμα Πέτρου» το οποίο όμως σώζεται σε πενιχρά αποσπάσματα και το οποίο πολεμάει την ιουδαϊκή λατρεία του Θεού, ακριβώς όπως και την ειδωλολατρική πολυθεΐα. Δεν είναι όμως εντελώς σίγουρο ότι το έργο ισχυρίζεται την προέλευση του από τον ίδιο τον Πέτρο. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας πάντως έτσι το αντιλήφθηκε στην αλλαγή προς τον 3ο αιώνα. Δεν είχε καμία αμφιβολία για τη γνησιότητα του κειμένου. Το θεωρεί αυτονόητο να παραθέτει χωρία του²²⁷.

Περαιτέρω πλαστογράφησαν με το όνομα του κορυφαίου Αποστόλου την επονομαζόμενη Αποκάλυψη του Πέτρου· η οποία δίπλα στις Αποκαλύψεις του Παύλου, του Ιωάννη, του Θωμά, του Στέφανου, της Μαρίας είναι μια από τις σημαντικότερες «απόκρυφες» Αποκαλύψεις. Γεννήθηκε το πρώτο ήμισυ του 2ου αιώνα και από το 1910 έχουμε πλήρες το κείμενο του Ψευδο-Πέτρου· εδώ το αιθιοπικό κείμενο αποκλίνει πολύ έντονα από το ελληνικό απόσπασμα το οποίο ανευρέθηκε το 1886/7 στον τάφο του μοναχού που αναφέραμε.

Ο Ψευδο-Πέτρος στρέφεται ήδη με τα πρώτα λόγια του εναντίον των πολλών «ψευδοπροφητών» οι οποίοι «κηρύττουν πολλών ειδών διδασκαλίες περί συντέλει-ας...» Και καθώς φυσικά κάνει το αντίθετο, σύντομα του επιτρέπεται να δει μαζί με τους άλλους έντεκα τον Κύριο Ιησού. Τον παρακαλούν να τους «δείξει έναν από τους δίκαιους αδελφούς μας οι οποίοι έφυγαν από τον κόσμο». Και αμέσως ο Κύριος τους αφήνει να δουν δύο σε όλη τη δόξα τους. «Δεν ήμασταν σε θέση», διηγού-

νται οι δώδεκα, «να τους κοιτάξουμε απευθείας· διότι μια ακτίνα ξεκινούσε από το πρόσωπο τους, όπως από τον ήλιο, και ο χιτώνας τους έλαμπε, όπως ποτέ δεν έχει δει ανθρώπου μάτι... τα σώματα τους ήταν λευκότερα από κάθε χιόνι και πιο κόκκινα από κάθε ρόδο».

Στον Πέτρο επιτρέπεται μάλιστα να ρίξει μια ματιά στον ίδιο τον ουρανό, μια σύντομη μόνο, του δίνεται όμως η χαρά να απολαύσει περισσότερο την κόλαση. Στη «δεξιά παλάμη» του Πέτρου ο Ιησούς ζωγραφίζει αυτά που θα συμβούν κατά τη Δευτέρα Παρουσία... και πώς οι κακούργοι θα εξολοθρευτούν στους αιώνες των αιώνων —πάντα μια ισχυρή ελπίδα πολλών χριστιανών. Ο Σωτήρας περιγράφει πολύ παραστατικά και τα μελλοντικά δεινά, ανάλογα με τα είδη των αμαρτωλών (και στην κόλαση πρέπει να υπάρχει τάξη): «Υπήρχαν εκεί μερικοί τους οποίους είχαν κρεμάσει από τη γλώσσα. Ήταν εκείνοι οι οποίοι βλασφημούσαν την οδό της δικαιοσύνης, και μια φωτιά έκαιγε κάτω τους και τους βασάνιζε. Και εκεί υπήρχε μια μεγάλη λίμνη, γεμάτη καυτή λάσπη, στην οποία βρίσκονταν άνθρωποι οι οποίοι στρεψοδικούσαν, και άγγελοι τους απειλούσαν και τους βασάνιζαν. Αλλά υπήρχαν και άλλοι εκεί: Γυναίκες τις οποίες είχαν κρεμάσει από τα μαλλιά πάνω από λάσπη που κόχλαζε. Ήταν εκείνες που βάφονταν, για να διαπράξουν μοιχεία. Και εκείνες οι οποίες είχαν ανακατευτεί μαζί τους στο όνειδος της μοιχείας, κρέμονταν από τα πόδια και είχαν τα κεφάλια χωμένα στη λάσπη...»

Με αυτό τον κατατοπιστικό τρόπο συνεχίζει η Αποκάλυψη έως το τέλος του αποσπάσματος. Η απάτη είχε κάποτε υψηλό γόητρο, ακόμη και σε εκκλησιαστικούς κύκλους. Η «Αποκάλυψη του Πέτρου» διαδόθηκε στην

Ανατολική και στη Δυτική Εκκλησία, αναγνωρίστηκε επίσημα από τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα, ο οποίος μάλιστα τη σχολίασε, από το Μεθόδιο θεωρήθηκε θεόπνευστη, στον Μουρατόρειο Κανόνα τοποθετήθηκε δίπλα στην Αποκάλυψη του Ιωάννη της Καινής Διαθήκης, συμπεριλήφθηκε και σε άλλους καταλόγους βιβλίων της Βίβλου και τον 5ο αιώνα ακόμη διαβαζόταν τη Μεγάλη Παρασκευή στις εκκλησίες της Παλαιστίνης. Συνέχισε να υπάρχει σε πολλά χριστιανικά έργα, άσκησε μάλιστα μεγάλη επιρροή και κατά το Μεσαίωνα, ανάμεσα σε άλλα στη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη²²⁸.

Όπως κατασκεύασαν την Αποκάλυψη του Πέτρου, έτσι πλαστογράφησαν, ίσως στην αλλαγή προς τον 5ο αιώνα, και την «Αποκάλυψη του Παύλου», όπου αυτός ο πλαστογράφος γνώριζε και χρησιμοποίησε και εκείνη την πλαστογραφία. Και αυτή η πλαστογραφία έχει δεχθεί πολλαπλές διασκευές. Ο ευφάνταστος συγγραφέας συνδέει το κείμενο του με τη Β' προς Κορινθίους 12, όπου ο Παύλος αφηγείται ότι «μεταφέρθηκε έως τον τρίτο ουρανό», «μεταφέρθηκε στον παράδεισο» στον οποίο εισέρχεται επανειλημμένα, ενώ τον χαιρετούν πολλές διασημότητες του άλλου κόσμου. Βλέπει τα παιδιά της Βηθλεέμ τα οποία είχε σφάξει ο Ηρώδης, βλέπει και ακούει και τον Δαβίδ να ψάλλει αλληλούια μπροστά σε ένα άμβωνα. Πρώτα, σε τέσσερα κεφάλαια, κάνει και μια επιθεώρηση της κόλασης και των διαφόρων τόπων βασανιστηρίων της. Όποιος μιλούσε και μόνο μέσα στην εκκλησία, έπρεπε να κομματιάσει με τα δόντια του την ίδια του τη γλώσσα. Σε πύρινα ποτάμια στέκονται οι άθεοι, άντρες και γυναίκες, βουτηγμένοι στην πύρινη

λάβα, ανάλογα με τη βαρύτητα της αμαρτίας τους, μέχρι τα γόνατα, μέχρι τον αφαλό, ακόμη και μέχρι την κορυφή της κεφαλής τους. Σε άλλο μέρος πληρώνουν τις αμαρτίες τους ακόμη και κληρικοί, αναγνώστες, διάκονοι, πρεσβύτεροι, επίσκοποι. Δεν προκάλεσε το θέαμα των ανθρώπων της Εκκλησίας τη συμπόνια του «Παύλου»; Για χάρη του και με ικεσίες των αγγέλων ο καλός Χριστός απαλλάσσει τους επάρατους την Κυριακή από όλα τα βάσανα! Και τέλος ο Παύλος επισκέπτεται και τον παράδεισο, όπου κάποτε αμάρτησαν ο Αδάμ και η Εύα...²²⁹

Ο Αυγουστίνος αναθεμάτισε την πλαστογραφία, καθώς «δεν αναγνωρίζεται από τη νηφάλια (!) Εκκλησία και είναι γεμάτη από κι εγώ δεν ξέρω με τι μύθους». Πώς ορκίζεται, ωστόσο, ο ίδιος ο Αυγουστίνος στους μύθους της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης; Πώς πιστεύει σε θαύματα, σε νεκραναστάσεις μάλιστα — και σε πλήθος κακών πνευμάτων; Και η πλαστογραφημένη Αποκάλυψη του Παύλου είναι βέβαια πολύ καθολική. Σύμφωνα με υπόθεση του Bardenhewer, «έχει ως συγγραφέα έναν καλοπροαίρετο μοναχό από ένα μοναστήρι κοντά στα Ιεροσόλυμα». Έτσι, πολλοί μοναχοί την πίστεψαν και τη χειροκρότησαν ζωνρά, και κατά το Μεσαίωνα ήταν πολύ δημοφιλής, γνώρισε πολλές βελτιώσεις και μεταφράσεις. Και σύμφωνα με την άποψη διακεκριμένων ερευνητών του Δάντη, ο ποιητής της *Θείας Κωμωδίας* όχι μόνο γνώριζε αυτό το πλαστό κείμενο — το οποίο, σύμφωνα με μια σύντομη παρατήρηση στον πρόλογο ή στον επίλογο, ανακαλύφθηκε σε μαρμάρινη κάψουλα την εποχή του αυτοκράτορα Θεοδόσιου μετά

από υπόδειξη αγγέλου κάτω από την πρώην κατοικία του Παύλου στην Ταρσό —, αλλά παρέπεμπε και ρητά σε αυτό (Κόλαση 2,28)²³⁰.

ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΘΕΝΟΥ

Πλαστογραφίες γίνονταν στο στρατόπεδο της Μεγάλης Εκκλησίας και για να ενισχύσουν τη λατρεία της Παναγίας. Στο τέλος της αρχαιότητας και κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα έπρεπε να επιβάλουν όλο και περισσότερο τη Θεομήτορα η οποία είχε παραμεληθεί πολύ στις πανάρχαιες εποχές. Έτσι κυκλοφόρησαν Ευαγγέλια της Παναγίας και άλλα παραμύθια σχετικά με τη Μαρία, τα οποία φέρουν το όνομα των Αποστόλων Ιάκωβου, Ματθαίου, του ευαγγελιστή Ιωάννη, του μαθητή του Ιωάννη, Μελίτωνα, του μαθητή του Πέτρου, Ευόδιου, του Ιωσήφ της Αριμαθαίας κ.ά. Σε αυτά ανήκει και ένα πλαστογραφημένο κήρυγμα με το όνομα του Κύριλλου της Αλεξάνδρειας, ένα κοπτικό Ευαγγέλιο των Δώδεκα Αποστόλων και άλλες «Αποκαλύψεις της Παναγίας», των οποίων η επιρροή δεν ήταν μεν πολύ μεγάλη στη θεολογία, αλλά μεγαλύτερη στη λαϊκή δοξασία και την τέχνη. Ωστόσο, αυτά τα πλαστά κείμενα στήριζαν τις δογματικές δηλώσεις σχετικά με την Παναγία, που γίνονταν ιδίως κατά τον 5ο αιώνα, και τον βαθμό της στην ιεραρχία που πρόβαλλαν με εντεινόμενη υστερία²³¹.

Το «Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου», πλαστογραφημένο το 2ο αιώνα από την πλευρά των «ορθοδόξων», ισχυρίζεται ότι γράφτηκε από τον ίδιο τον Ιάκωβο το νεότερο, τον αδελφό του Κυρίου και Σωτήρα και «επί-

σκοπό» Ιεροσολύμων. Η μαρτυρία του ίδιου είναι σαφής: «Εγώ δε, ο Ιάκωβος, που έγραψα αυτή την ιστορία στην Ιερουσαλήμ, αποσύρθηκα στην έρημο, όταν με το θάνατο του Ηρώδη άρχισαν φασαρίες, έως ότου έληξαν οι φασαρίες στην Ιερουσαλήμ, *Βοῦο Κογώντας* το Θεό ο οποίος μου έδωσε το χάρισμα και τη σοφία να γράψω αυτή την ιστορία».

Το κύριο θέμα για τον απατεώνα είναι μια «αληθινή ιστορία» σχετικά με τα νεανικά χρόνια της Παναγίας, για τα οποία δεν γνώριζαν απολύτως τίποτα, όπως και η διαφήμιση της διαρκούς παρθενίας της. Αμέσως μετά τη γέννηση του, εξαφανίζεται το βρέφος σε ένα ιδιωτικό ιερό για άσπιλες κόρες, από το τέταρτο έτος της ηλικίας της δέχεται στο ναό τροφή από το χέρι ενός αγγέλου, στα δώδεκα δίνεται με ένα νεύμα του ουρανού στην προστασία του αγίου Ιωσήφ (ενός χήρου ο οποίος για καλό και για κακό είναι ήδη υπέργηρος) και στα δεκαέξι της μένει έγκυος από το Άγιο Πνεύμα. Επιπλέον, μετά τη γέννηση του Σωτήρα η τέχνη της μαμής διαπιστώνει τον εντελώς ανέπαφο παρθενικό υμένα της Μαρίας. Σε κάποια κυρία Σαλώμη, η οποία αμφιβάλλει για την παρθενία της Μαρίας και εξετάζει την κατάσταση της «με εισαγωγή του δακτύλου της», κόβεται αμέσως το χέρι, αλλά φυτρώνει αμέσως πάλι, αφού η Σαλώμη με διαταγή αγγέλου παίρνει στην αγκαλιά της το θείο βρέφος. Οι εκκλησιαστικοί Πατέρες Κλήμης ο Αλεξανδρέας και Ζήνων της Βερόνας προπαγάνδιζαν το δόγμα της διαρκούς παρθενίας της Μαρίας επικαλούμενοι αυτό το «ιστορικό κείμενο» .

Ενώ η πλαστογραφία, στην οποία προφανώς πρόσθεσαν αργότερα λαθραία και πολλά άλλα κεφάλαια, ήταν

πολύ δημοφιλής στην Ανατολή (είχε μεταφραστεί στη συριακή, την αρμενική, γεωργιανή, κοπτική, αιθιοπική γλώσσα και ήταν ευρέως διαδεδομένη σε εκκλησιαστικούς κύκλους) δεν αναγνωριζόταν στη Δύση, παρ' όλα αυτά η «Μαριολογία» η οποία βρίθει από μύθους και θαύματα συνέχισε να επιδρά όχι μόνο στην εικονογραφία και τη λειτουργία, αλλά επηρέασε και τη δογματική ιστορία (*virginitas in partu!*), εξακολουθεί μάλιστα να παίζει κάποιο ρόλο στην ηθοπλαστική λογοτεχνία, όπως και στη γλυπτική του 20ού αιώνα²³³.

Ιδιαίτερα τον καθολικό μύθο της Παναγίας προήγαγε και ένα πλαστό Ευαγγέλιο Κατά Ματθαίον με μια αλληλογραφία των επισκόπων Χρωμάτιου και Ηλιόδωρου η οποία χρησιμεύει ως πιστοποιητικό γνησιότητας και είναι παρομοίως πλαστή, όπως και ένα πλαστό κείμενο «*De nativitate Sanctae Mariae* (Περί γενέσεως της Παναγίας)» με μια πλαστογραφημένη επιστολή του Ιερώνυμου, μια αργοπορημένη απάτη του Paschasius Radbertus, ο οποίος στα μέσα του 9 ου αιώνα ήταν ηγούμενος του Κορμπί και άγιος της Καθολικής Εκκλησίας. (Είχε «ιδιαιτέρες σχέσεις» με τη μονή της Παναγίας της Σουασόν, η ηγουμένη Θεοδώρα της οποίας είχε μια φυσική κόρη, την Ίμμα, η οποία έγινε και αυτή ηγουμένη εκεί.)²³⁴

Ναι, ενάρετες κυρίες. Τπάρχουν και μερικά Ευαγγέλια με το όνομα αγίων γυναικών, όπως το «Κατά Μαρίαν Ευαγγέλιο», «Η γέννα της Μαρίας» ή «Οι ερωτήσεις της Μαρίας», στην τελευταία των οποίων ο Κύριος απαντά με προφανώς χυδαίες μεθόδους. Πάντως εδώ ο Ιησούς, σύμφωνα με τον έμπειρο διώκτη των «αιρετικών» αρχιεπίσκοπο Επιφάνιο, κάνει στην Αγία Παρθένο

και την ακόλουθη αποκάλυψη: την πήρε μαζί του στο όρος, προσευχήθηκε, ύστερα δημιούργησε από το πλευρό του μια γυναίκα και άρχισε να συνουσιάζεται μαζί της και ύστερα, παίρνοντας το έγκριμα του (το σπέρμα του), έδειξε ότι «έτσι πρέπει να πράττουμε, όσο ζούμε». Η Μαρία, έκπληκτη καθώς φαίνεται, συντετριμμένη, έπεςε καταγής· αλλά τη σήκωσε (όπως πάντα) ο Κύριος πάλι και είπε: «Γιατί αμφέβαλες, ολιγόπιστη;»²³⁵

Εδώ η επιστημονική έρευνα έχει την εντύπωση ότι τέτοιου είδους «ερωτήσεις» «ανήκαν στο συνηθισμένο τύπο των γνωστικών Ευαγγελίων», ούτως ειπείν, σε ειδικές αποκαλύψεις τις οποίες κοινωνούσε ο Σωτήρας σε εκλεκτούς πιστούς, αν και υποθέτουν ότι «η συνομιλήτρια του Σωτήρα», εδώ όπως και «σε άλλα έργα του ιδίου είδους», δεν είναι η μητέρα του Κυρίου, αλλά μάλλον η Μαρία η Μαγδαληνή (Peuch)²³⁶.

ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΟ ΟΝΟΜΑ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Πολλά πλαστά Ευαγγέλια ή συγγενή ντοκουμέντα αποδίδονται στο σύνολο των Αποστόλων. Τα επινοούσαν για να καλυφθούν άμεσα με την αυθεντία όλων των μαθητών του Ιησού. Αλλά είναι κείμενα για τα οποία γνωρίζουμε λίγα, και αυτά τα λίγα είναι μόνο αβέβαια και κατά αντιστοιχία αμφισβητούμενα. Σε αυτά ανήκουν το «Ευαγγέλιο των Δώδεκα», τα «Memoria Apostolorum (Απομνημονεύματα Αποστόλων)», το (μανιαχϊστικό) «Ευαγγέλιο των δώδεκα Αποστόλων», το «Ευαγγέλιο των Εβδομήκοντα», όπως και μερικά άλλα «Ευαγγέλια

των δώδεκα Αποστόλων» τα οποία είναι πολύ μεταγενέστερες πλαστογραφίες²³⁷.

Ένα παράξενο «απόκρυφο» είναι η «Epistula Apostolorum (Επιστολή Αποστόλων)» για την ύπαρξη της οποίας δεν ήταν απολύτως τίποτα γνωστό έως το 1895, έως την ανακάλυψη της από τον Carl Schmidt (σε κοπτική εκδοχή).

Στο προφανώς ορθόδοξο κατασκεύασμα, οι έντεκα Απόστολοι γνωστοποιούν τις συζητήσεις τους με τον Ιησού μετά την ανάσταση του για διάφορα θέματα και κυρίως σχετικά με αυτή. Όπως άλλες χριστιανικές πλαστογραφίες, π.χ. η Β' Επιστολή Πέτρου, και αυτή η επιστολή τονίζει την αυτοπτική μαρτυρία, αν και συντάχθηκε μόλις κατά τη διάρκεια του 2ου αιώνα (σύμφωνα με το Harnack μεταξύ 150-180). «Εμείς, ο Ιωάννης και ο Θωμάς και ο Πέτρος και ο Ανδρέας και ο Ιάκωβος και ο Φίλιππος και ο Βαρθολομαίος και ο Ματθαίος και ο Ναθαναήλ και ο Ιούδας ο Ζηλωτής και ο Κηφάς έχουμε γράψει (=γράφουμε) προς τις Εκκλησίες της Ανατολής και της Δύσης, προς Βορρά και Νότο, αφηγούμενοι και κηρύττοντας τα του Κυρίου μας Ιησού Χριστού, καθώς τγράψαμεf και τον *αχούσαμε* και τον *αγγίζαμε*, όταν αναστήθηκε από τους νεκρούς, και καθώς εκείνος μας αποκάλυψε μεγάλα, θαυμαστά, αληθινά πράγματα». Ανάμεσα στους έντεκα Αποστόλους (ποιος το αντιλήφθηκε;) δεν είναι μόνο ο Πέτρος, αλλά και ο Κηφάς! Και το τέλος της συζήτησης, ένα σεβαστό τέλος, αποτελεί η ανάληψη του Ιησού²³⁸.

Η «Διδαχή των δώδεκα Αποστόλων», της οποίας η ανακάλυψη στην κωνσταντινοπολίτικη βιβλιοθήκη των Ελλήνων Πατριαρχών Ιεροσολύμων το 1883 προκάλεσε

διεθνή σάλο, αυτοπαρουσιάζεται ως διδασκαλία του Κυρίου δια στόματος των δώδεκα Αποστόλων προς τους ειδωλολάτρες, αν και προέρχεται μόλις από το 2ο αιώνα, όταν δεν ζούσε πλέον κανένας από τους «πρώτους Αποστόλους». Και αυτή την πλαστογραφία ακολούθησαν πολλές άλλες πλαστογραφίες ή τουλάχιστον επηρεάστηκαν έντονα από αυτήν, όπως η Συριακή ή Αποστολική Διδασκαλία — «Καθολική διδασκαλία των δώδεκα Αποστόλων και αγίων μαθητών του Σωτήρα μας». Το μεγάλο έργο το οποίο δημοσιεύτηκε από τον Lagarde το 1854 σε συριακή γλώσσα, είναι ένας εκκλησιαστικός κανόνας του 3 ου αιώνα και παρ' όλα αυτά ισχυρίζεται ότι συντάχθηκε κατά την Αποστολική Σύνοδο των Ιεροσολύμων. «Καθώς τώρα κινδύνευε ολόκληρη η Εκκλησία να περιέλθει στην αιρετική πίστη, συγκεντρωθήκαμε εμείς όλοι οι δώδεκα Απόστολοι στα Ιεροσόλυμα και κάναμε συμβούλιο για το τι θα γίνει, και αποφασίσαμε όλοι ομόφωνα να γράψουμε αυτή την καθολική διδασκαλία για την ενίσχυση της πίστης όλων σας»²³⁹.

Τώρα αυτό δεν το πιστεύει σήμερα ούτε η καθολική πλευρά, από την οποία ένας ειδικός της αρχαίας εκκλησιαστικής λογοτεχνίας, όπως ο Otto Bardenhewer, δεν συνειδητοποιεί καν την ειρωνεία, όταν γράφει ότι η πλαστογραφία («η ομήγυρης η οποία εμφανίζεται με το προσωπείο των Αποστόλων») είναι «η αρχαιότερη γνωστή μας απόπειρα ενός "corpus iuris canonici"», όρος με τον οποίο εννοείται η σύνοψη των κυριότερων πηγών εκκλησιαστικού Δικαίου του Μεσαίωνα²⁴⁰.

Στην αρχή, στο τέλος και στη μέση του κατασκευάσματος (το οποίο, ανάμεσα σε πολλά άλλα, περιέχει και

μια εντελώς νέα χρονολόγηση της ιστορίας των Παθών), ο απατεώνας, κάποιος καθολικός επίσκοπος, υπενθυμίζει διαρκώς ότι οι Απόστολοι μιλούν εδώ αυτοπροσώπως· το παραμύθι της αποστολικής συγγραφικής πατρότητας «διαρκεί μέχρι τέλους» (Strecker). Κομμάτια από την ιστορία των Παθών και από τις Πράξεις των Αποστόλων τα αφηγείται σε πρώτο πρόσωπο. Καθένας ξεχωριστά παρουσιάζονται ο Ματθαίος, ο Πέτρος και ο Ιάκωβος με το όνομα τους. Περιγράφεται ακόμη και πώς προέκυψε το ίδιο το κείμενο, όπου περίπου λέγεται ότι «μοιράσαμε μεταξύ μας τα δώδεκα δωδέκατα του κόσμου και πήγαμε στους λαούς για να κηρύξουμε σε όλο τον κόσμο το Λόγο...» Όπως τόσες άλλες πλαστογραφίες έτσι και η «Αποστολική Διδασκαλία» στηρίζεται με τη σειρά της σε άλλες πλαστογραφίες, στη «Διδαχή», στο «Ευαγγέλιο του Πέτρου», στις «Πράξεις Παύλου»²⁴¹.

Ένας δήθεν «Αποστολικός εκκλησιαστικός κανόνας (Canones apostolorum ecclesiastici)», γνωστός από το 1843, γράφτηκε στα πρώτα χρόνια του 4ου αιώνα, πιθανώς στην Αίγυπτο. Με τη σειρά μιλούν εδώ οι Απόστολοι και δίνουν τις οδηγίες τους με το σίγουρα αρχαιότερο τίτλο: «Εκκλησιαστικοί κανόνες των Αγίων Αποστόλων».

Τις «Διαταγές των Αγίων Αποστόλων», τον πιο εκτεταμένο εκκλησιαστικό κανόνα της αρχαιότητας, ο οποίος αποτελείται από οχτώ βιβλία και περιέχει νόμους για τα ήθη, το δίκαιο, τη Λειτουργία, κατασκεύασαν γύρω στο 400 στη Συρία ή την Κωνσταντινούπολη. Τα πρώτα έξι βιβλία παρουσιάζονται ως επιστολή των Αποστόλων. Εδώ μιλάνε σε πρώτο ενικό, ή σε πρώτο πλη-

θυντικό πρόσωπο, και ολόκληρο το φιλόδοξο έργο ισχυρίζεται ότι συντάχθηκε και διαδόθηκε από τον φερόμενο ως Ρωμαίο επίσκοπο Κλήμεντα, «από τον συνάδελφο μας Κλήμεντα», τον οποίο ο χριστιανικός θρύλος μετέβαλε σε πρέσβη και μέλος του αυτοκρατορικού οίκου των Φλαβίων. Το 7ο βιβλίο προσφέρει ανάμεσα σε πολλά άλλα και έναν κατάλογο των αρχιποιμένων τους οποίους είχαν χειροτονήσει οι Απόστολοι. Το 8ο βιβλίο περιέχει την αρχαιότερη πλήρη Θεία Λειτουργία και δεν ξεχνάει, ούτε τις δέκατες! Ψυχρά ψεύδεται ο πλαστογράφος δια στόματος του Ψευδο-Κλήμεντα: «Γι' αυτό το λόγο (δηλαδή επειδή υπήρχαν «αιρέσεις») εμείς, ο Πέτρος και ο Ανδρέας, ο Ιάκωβος και ο Ιωάννης..., ο Φίλιππος και ο Βαρθολομαίος, ο Θωμάς και ο Ματθαίος, ο Ιάκωβος και... ο Θαδδαίος και ο Σίμων ο Κανανίτης, και ο Ματθίας... και ο Παύλος... μαζευτήκαμε όλοι τώρα και καταγράψαμε αυτή την καθολική διδασκαλία για την ενίσχυση της πίστης σας». Ο απατεώνας μάλιστα παρουσιάζει ολόκληρη την απάτη του ως κείμενο της Καινής Διαθήκης. Και στους 85 «αποστολικούς κανόνες» οι οποίοι αναφέρονται στο τελευταίο κεφάλαιο του τελευταίου βιβλίου η Σύνοδος της Κωνσταντινούπολης του 692 (Quinisextum, Πενθέκτη) έδωσε ισχύ νόμου: «Η Ιερά Σύνοδος αποφασίζει να παραμείνουν και στο μέλλον σε πάγια και αδιάσειστη ισχύ οι 85 κανόνες οι οποίοι μας παραδόθηκαν με το όνομα των αγίων και σεβάσμιων Αποστόλων» (κεφ. 2).

Περισσότερο από μια χιλιετία διήρκεσε η επιτυχία της απάτης, αφού θεωρήθηκε έργο των Αποστόλων και του εντολοδόχου γραφέα τους, του Κλήμεντα της Ρώμης. Και να σκεφτείτε ότι ο συντάκτης, ο Ψευδο-Κλή-

μης, ένας αρειανιστής, αποτρέπει κατηγορηματικά από τις πλαστογραφίες των «αιρετικών» που φέρουν το όνομα Αποστόλων. «Διότι γνωρίζουμε ότι εκείνοι οι οποίοι συνόδευσαν τον Σίμωνα και τον Κλεόβιο κατασκεύασαν δηλητηριώδη βιβλία στο όνομα του Ιησού και των μαθητών του». Πλαστογραφώντας ο ίδιος ο πλαστογράφος επικρίνει τις πλαστογραφίες των άλλων ρίχνοντας το δηλητήριο του, αποτρέπει από το δηλητήριο των «αιρετικών». Συνιστά την παιδική βάπτισμα (χωρίς την οποία οι Εκκλησίες σήμερα θα συρρικνώνονταν μέσα σε δύο γενεές σε ασημάντες αιρέσεις). Απαιτεί σαρανταήμερη νηστεία πριν το Πάσχα και απαγορεύει εντελώς τη μελέτη της ειδωλολατρικής βιβλιογραφίας. Πάντως προπαγανδίζει από τότε την πενθήμερη εργασία. «Εγώ, ο Πέτρος, και εγώ, ο Παύλος, διατάσσουμε οι ανελεύθεροι να εργάζονται πέντε ημέρες και να έχουν το Σάββατο και την ημέρα του Κυρίου ελεύθερες»²⁴².

Πλαστοί είναι και οι κανόνες μίας Αποστολικής Συνόδου της Αντιόχειας η οποία γενικά δεν συγκλήθηκε ποτέ. (Ο 2ος, ο 4ος και ο 5ος κανόνας καταφέρονται εναντίον των Ιουδαίων.) Και όπως αρχικά κατασκεύαζαν απατηλές συλλογές κανόνων με το όνομα των Αποστόλων, έτσι κατασκεύαζαν αργότερα αντίστοιχες συλλογές και με το όνομα επιφανών Πατέρων της Εκκλησίας, όπως τους κανόνες του Ψευδό-Αθανάσιου, του Ψευδο-Βασίλειου και άλλων²⁴³.

Τώρα, ναι μεν περιέχουν πολλοί από αυτούς τους εκκλησιαστικούς κανόνες στο μεγαλύτερο μέρος τους γνήσιο, αρχαιότερο «αγαθό», αλλά οι πλαστογράφοι τους έβαλαν τον Ιησού και τους μαθητές του να μιλάνε αυτοπροσώπως. Με απάτη πρόσθεσαν επίσης και την επέν-

δυση, τα παρελκόμενα, ολόκληρους θρύλους της γένεσης τους· ακόμη και ολόκληρα κεφάλαια στο κυρίως μέρος. Και στο τέλος το γνήσιο αρχαιότερο «αγαθό» παύει να είναι το παλαιότερο, όπως ισχυρίζονται χρησιμοποιώντας δήθεν λόγους του Ιησού και των Αποστόλων. Και τελικά, ακόμη και στην αρχαιότερη, στην κανονική περίπτωση είναι αυτό αγαθό;²⁴⁴

Πλαστογραφία αποδεικνύεται τελικά να είναι και η επονομαζόμενη Αποστολική Ομολογία Πίστεως η οποία από τον 4ο αιώνα ονομάζεται «*Symbolum Apostolorum*» (Σύμβολο των Αποστόλων)».

Με τον ίδιο τρόπο που απέδιδαν στους Αποστόλους πολύ μεταγενέστερους «αποστολικούς» εκκλησιαστικούς κανόνες, έτσι μετέτρεψαν σε κείμενο των Αποστόλων και την ομολογία πίστης της Μεγάλης Εκκλησίας. Όμως όχι μόνο δεν τη συνέταξαν εκείνοι, αλλά δεν αποδίδει και καθόλου τα δικά τους πιστεύω. Το αρχικό περιεχόμενο της προέκυψε κατά πάσα πιθανότητα μεταξύ 150-175 στη Ρώμη, αφού τον 3ο αιώνα ακόμη κυκλοφορούσε παντού. Αλλά η Εκκλησία ισχυρίστηκε ότι οι Απόστολοι συνέταξαν το δικό τους δόγμα για την ομολογία πίστης και αυτό διέδιδε από τα τέλη του 2ου αιώνα. Διακόσια χρόνια αργότερα δηλώνει παραδείγματος χάρη ο Άγιος Αμβρόσιος: «Οι Άγιοι Απόστολοι συναντήθηκαν λοιπόν σε έναν τόπο και δημιούργησαν μια σύντομη ανθολογία της διδασκαλίας της πίστης, ώστε να συλλάβουμε εμείς εν συντομία τη συνέχεια ολόκληρης της πίστης». Ψέμα και απάτη. Οι Άγιοι Απόστολοι οι οποίοι πίστευαν στην άμεση έλευση του τέλους του κόσμου, δεν είχαν καθόλου στο μυαλό τους να γράψουν «εκκλησιαστική ιστορία» —και το κείμενο της «αποστολικής»

ομολογίας πίστης που προέρχεται δήθεν από αυτούς ο-
λοκληρώθηκε οριστικά μόλις το Μεσαίωνα²⁴⁵.

ΠΛΑΣΤΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Εκτός από τα συχνά πολύ ετερογενή «απόκρυφα» Ευαγγέλια, από τα κείμενα που μοιάζουν με τα Ευαγγέλια, από τις Αποκαλύψεις, από τους «αποστολικούς» εκκλησιαστικούς κανόνες κ.λπ. υπάρχει και μια σημαντική σειρά πλαστών Πράξεων των Αποστόλων, οι οποίες ανάμεσα σε άλλα «συμπληρώνουν» τις αντίστοιχες της Καινής Διαθήκης²⁴⁶.

Οι Πράξεις Αποστόλων του 2ου και 3ου αιώνα, προερχόμενες από εντελώς διαφορετικές τάσεις, συνέχισαν να πλαστογραφούνται, όπως και τα υπόλοιπα «Απόκρυφα», τα οποία παραδίδονταν μόνο αποσπασματικά και γνώρισαν αργότερα πολλές απομιμήσεις. Παρ' όλες τις διαφορές, ωστόσο, το ουσιαστικό περιεχόμενο του χριστιανισμού (αρκετά αξιοσημείωτο) είναι για πολλές η σεξουαλική ασκητεία, πράγμα το οποίο ανάγεται αναμφίβολα στον Πέτρο. (Εδώ έχουμε λοιπόν αρχαίο, αρχαιότατο «αγαθό»!) Πολλές Πράξεις Αποστόλων περιέχουν εντούτοις ορθόδοξα και ταυτόχρονα «αιρετικά» (γνωστικά) στοιχεία, διότι εκείνη την εποχή όλα αυτά δεν ήταν σαφώς διαχωρισμένα, τα όρια ήταν ρευστά.

Ο κύριος σκοπός αυτών των πλαστογραφιών όμως ήταν ηθοπλαστικός, απευθύνονταν ιδιαίτερα στους αποκαλούμενους απλούς ανθρώπους, και η απολογητική τις δικαιολογούσε πάντα ως αθώα ψυχαγωγικά αναγνώσματα, αφού δεν ήταν μόνο κανονική λαϊκή λογοτεχνία,

πιθανώς η σπουδαιότερη, αλλά μέχρι και τον πρώιμο Μεσαίωνα θεωρούνταν και αξιολογούνταν ως γνήσιες ιστορικές πηγές, όπως αποδεικνύει η πρόσφατη έρευνα. Αφού οι περισσότεροι αναγνώστες της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα θεωρούσαν ακόμη και το ιστορικό μυθιστόρημα ως ιστοριογραφία²⁴⁷.

Στην αρχή αυτής της αποστολικής λογοτεχνίας βρίσκονται οι «Πράξεις Ιωάννου» οι οποίες συντάχθηκαν με το ύφος ειδωλολατρικών μυθιστορημάτων που εξιστορούσαν θαύματα. Προέκυψαν μετά το 150 στη Μικρά Ασία, απορρίφθηκαν ύστερα από τον εκκλησιαστικό ιστοριογράφο Ευσέβιο, μαζί με πολλά άλλα κείμενα, «ως εντελώς λανθασμένες και αντίθετες της θρησκείας», απορρίφθηκαν και από τον Αυγουστίνο και η Οικουμενική Σύνοδος του 787 τις ανακήρυξε σε άξιες «να παραδοθούν στην πυρά». Και έτσι χάθηκαν στο σύνολο τους. Παρ' όλα αυτά εξακολουθούσαν να προσηλυτίζουν με αυτές πυρετωδώς. Βελτιώθηκαν από την Εκκλησία και γνώρισαν «μεγάλη διάδοση με μεταφράσεις» (Opitz)²⁴⁸.

Και οι «Πράξεις Πέτρου» οι οποίες πλαστογραφήθηκαν τον όψιμο 2ο αιώνα, υπάρχουν σε ποικίλες εκδοχές και γλώσσες· σκοπός τους ήταν μάλλον να συμπληρώσουν τις κανονικές Πράξεις των Αποστόλων. Μετά από κάλεσμα του Κυρίου, σπεύδει ο Πέτρος εδώ, στη Ρώμη, και ακυρώνει τα σχέδια του μάγου Σίμωνα, ενός, φυσικά, πολύ κακού πάτρωνα, όπως και τα μαγικά κόλπα του στην αγορά, κάνοντας τα πιο απίστευτα θαύματα και νικώντας τον αντίπαλο σε διάφορους διαγωνισμούς θαυμάτων, για να τον αποτελειώσει τελικά. Την ώρα που εκείνος ετοιμάζεται να αναληφθεί στους ουρανούς, γκρεμίζεται με την προσευχή του Πέτρου, σπάει το πόδι

του σε τρία σημεία και λίγο αργότερα παραδίδει το κακό πνεύμα του. Αλλά και οι ημέρες του Πέτρου είναι μετρημένες. Διότι αφού έκανε τόσο δεξιοτεχνικά κηρύγματα για την αγνότητα, ώστε πολλές Ρωμαίες αρνήθηκαν στο σύζυγο τους τη συνουσία και από τον έπαρχο της Ρώμης Αγρίππα έφυγαν τέσσερις παλλακίδες μαζί, εκείνος τον σταυρώνει λόγω «αθεΐας». Το πλαστό κείμενο έχει «αιρετική προέλευση», αλλά βελτιώθηκε προφανώς σε εντελώς «ορθόδοξο», ώστε να γίνει χρήσιμο στην Εκκλησία²⁴⁹.

Αντιθέτως οι «Πράξεις Παύλου» οι οποίες γράφτηκαν με απάτη ομοίως κατά τον όψιμο 2ο αιώνα είναι εξαρχής «ορθόδοξης» προέλευσης, είναι το έργο ενός ιερέα της Μεγάλης Εκκλησίας ο οποίος καθαιρέθηκε γι' αυτό το λόγο, αλλά δεν αφορίστηκε· ενός άντρα ο οποίος χρησιμοποίησε τις αιρετικές «Πράξεις Πέτρου» και τις τελειοποίησε (αν και μερικοί ερευνητές ισχυρίζονται ότι συνέβη το αντίθετο). Τόσο ο Άγιος Ιππόλυτος, όσο και ο Ωριγένης γνώριζαν τις Πράξεις Παύλου και δεν τις απέρριπταν. Και ο επίσκοπος Ευσέβιος τις θεωρούσε μακράν καλύτερες από τις γνωστικές «Πράξεις Πέτρου», συγκατάλεγε μάλιστα τις «Πράξεις Παύλου» στα «αντιλεγόμενα», τα αμφισβητούμενα κείμενα της Καινής Διαθήκης. Και ο Otto Bardenweher εξακολουθεί τον 20ό αιώνα να θεωρεί το προϊόν του πρώιμου «ορθόδοξου» πλαστογράφου «μία, όπως και να το κάνουμε, λαμπρή επίδειξη του συγγραφικού ταλέντου του»²⁵⁰.

Το «Κήρυγμα Πέτρου» πλαστογραφήθηκε από «ορθόδοξο» και το «Κήρυγμα του Παύλου» από «αιρετικό». Οι «Πράξεις Πέτρου και Παύλου» (να μη συγχέονται με τις παρομοίως πλαστές Πράξεις Πέτρου και

Πράξεις Παύλου) πλαστογραφήθηκαν από «ορθόδοξο», από γνωστικούς οι «Πράξεις Ανδρέου». «Ορθόδοξη» πλαστογραφία είναι οι «Πράξεις Φιλίππου», «αιρετική» οι «Πράξεις Θωμά». «Ορθόδοξη» πλαστογραφία είναι οι «Πράξεις Ματθαίου»²⁵¹.

Ανάμεσα σε όλα τα «απόκρυφα» Ευαγγέλια, τις «απόκρυφες» αποστολικές Πράξεις και Αποκαλύψεις ο J. S. Candlish βρήκε μόνο λίγα ηθικά καλά στοιχεία, αλλά πολλά παιδαριώδη, παράλογα, διαστροφικά. Θα ήταν μάταιο να αναζητήσουμε «ανάμεσα τους ένα παράδειγμα για κάποιον υψηλό ηθικό χαρακτήρα ενός ψευδώνυμου βιβλίου». Μάλλον δεν είναι τίποτα άλλο παρά «μία ευσεβής απάτη..., την οποία εφάρμοζαν, επειδή πίστευαν ότι εξυπηρετούσε τη θρησκεία...»²⁵²

Η αρχαία Εκκλησία όμως παρουσίαζε σιγά-σιγά όλο και περισσότερα πράγματα ως αποστολικά. Όλα όσα της ήταν σημαντικά τα ανήγαγε ανενδοίαστα στους Αποστόλους.

Προσποιούνταν ότι ο Ιησούς πληροφορεί τους Αποστόλους, στους οποίους συγκαταλέγεται και ο Παύλος το αργότερο από το έτος 120 περίπου, για το μέλλον της Εκκλησίας και διατάζει στο πλήθος των μαθητών ήδη τα πιο απίστευτα πράγματα με θεϊκή οξυδέρκεια, πράγμα που είχε σαν αποτέλεσμα φαιδρούς αναχρονισμούς. Αλλά ακόμη και οι μεγαλύτεροι Πατέρες της Εκκλησίας, και ειδικά αυτοί, συμμετείχαν σε αυτή την «*ria firaus* (ευσεβή απάτη)», ο Αυγουστίνος, όπως και ο πάπας Λέων Α' ή ακόμη και ο από κοινωνικής άποψης σεβάσμιος Βασίλειος —φυσικά σε σχεδόν όλες τις περιπτώσεις χωρίς ίχνος αποδείξεων. Και έτσι δεν προέρχεται μόνο η χριστιανική ομολογία πίστης από τους Απο-

στόλους, δεν ίδρυσαν μόνο τις σημαντικότερες Εκκλησίες του κόσμου, αλλά και το ωράριο της προσευχής των μοναχών ανάγεται σε αυτούς, οι κανόνες της προσευχής, ο τρόπος που κάνουμε το σταυρό μας, η επάλειψη με λάδι, η παιδική βάπτισμα, η ευλογία του νερού της βάπτισμας, η εορτή της Βάπτισμας, το Πάσχα και η Πεντηκοστή, οι λειτουργικές εορτές, η χειροτόνηση επισκόπων την Παρασκευή, το έθιμο να επιτρέπεται στον ιερέα μόνο μία σύζυγος, η νηστεία κατά την πρώτη ημέρα του τριμήνου και ούτω καθεξής²⁵³.

ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΚΑΙ ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΑ ΠΡΟΣΩΠΑ

Και το λογοτεχνικό είδος των επιστολών της Καινής Διαθήκης αντιγράφηκε στην «απόκρυφη» γραμματεία των χριστιανών, αλλά ήδη στην Καινή Διαθήκη αποτελείτο στο μεγαλύτερο μέρος του από πλαστογραφίες. Και όπως είχαν πλαστογραφήσει ήδη εκεί διάφορες επιστολές με το όνομα του Παύλου, έτσι και τον όψιμο 2ο αιώνα άνθρωποι από το περιβάλλον του Μαρκίωνα πλαστογράφησαν μια επιστολή προς Λαοδικείς (η οποία σύμφωνα με την Προς Κολοσσαείς 4,16 χάθηκε). Ίσως ως αντίδοτο προς την πλαστογραφία των μαρκιωνιτών, επινόησαν από την πλευρά των «ορθοδόξων» αποκλειστικά από λέξεις και προτάσεις λίγο ή πολύ γνήσιων επιστολών του Παύλου μια άλλη επιστολή προς τους χριστιανούς της Λαοδικείας η οποία υπήρχε πάντως από τον 6ο έως τον 15ο αιώνα (με φριχτή γλώσσα) σε πολλά λατινικά χειρόγραφα της Βίβλου. Ο πλαστογράφος κάνει έκκληση εδώ στους Λαοδικείς να κάνουν όλα όσα είναι

«αγνά, αληθινά, ηθικά, δίκαια»... Οι μαρκιωνίτες συνέχισαν, πλαστογραφώντας μια επιστολή προς τους Αλεξανδρινούς πάλι με το όνομα του Παύλου. Και γύρω στο 180 ένας «ορθόδοξος» ιερέας της Μικράς Ασίας κατασκεύασε μια Γ' Επιστολή προς Κορινθίους, στην οποία και προειδοποιεί: «Διότι ο Κύριος μου ο Ιησούς Χριστός θα έρθει γρήγορα, καθώς τον αρνούνται εκείνοι οι οποίοι παραποιούν τους λόγους του» —ομολογουμένως μια συχνή συνήθεια των πλαστογράφων. Έτσι απειλεί ο Ιησούς στην πλαστή «*Epistula Apostolorum* (Επιστολή των Αποστόλων)»: «Αλλά αλίμονο σε εκείνους οι οποίοι θα παραποιήσουν το λόγο μου και την εντολή μου».

Η Γ' Επιστολή προς Κορινθίους ανήκει στις μη γνήσιες Πράξεις Παύλου τις οποίες είχε συντάξει ο Μικρασιάτης ιερέας «από αγάπη προς τον Παύλο». Αφού αποκαλύφθηκε σύντομα, ο απατεώνας καθαιρέθηκε μεν από την Εκκλησία, αλλά η φανταστική αλληλογραφία ανάμεσα στους Κορινθίους και τον «Παύλο» παρέμεινε έως τα τέλη του 4ου αιώνα στις συριακές (και ύστερα επί αιώνες στις αρμενικές) εκδόσεις της Καινής Διαθήκης· ο ίδιος ο μεγάλος Πατέρας της Εκκλησίας Εφραίμ τη σχολίασε γύρω στο 360 ως κανονική, ισάξια των άλλων επιστολών του Παύλου. Γενικά οι πλαστογραφημένες Πράξεις Παύλου «απομακρύνονται με πολύ αργούς ρυθμούς από την εκκλησιαστική χρήση» (Kraft)²⁵⁴.

Όλο και πιο ασύστολα παρουσιάζονταν χριστιανοί ως Απόστολοι του Ιησού. Και όταν δεν έγραφαν με το όνομα Αποστόλων —οι οποίοι σε πολλές Πράξεις Αποστόλων κηρύττουν το χριστιανισμό ενώπιον των επιφανέστερων αξιωματούχων στα αυτοκρατορικά παλάτια,

με τα κείμενα του Πιλάτου —, εμφανίζονταν κατά προτίμηση ως μαθητές των Αποστόλων. Έτσι, κάποιος Λεύκιος και κάποιος Πρόχορος μεταβάλλονται σε μαθητές του Ιωάννη, κάποιος Ευόδιος της Αντιόχειας και κάποιος Μάρκελλος σε μαθητές του Πέτρου, κάποιος Εύριπος σε μαθητή του Βαπτιστή κ.ο.κ. Και οι «ορθόδοξοι» Γράθων, Αίνος, Κλήμης, Μελίτων πλαστογραφούσαν ακόμη και σε μεταγενέστερους αιώνες Πράξεις Αποστόλων με το όνομα μαθητών των Αποστόλων. Εκτός αυτού, ακόμη σωζόμενες πλαστογραφίες, Πράξεις Αποστόλων και άλλα κείμενα, αποδίδονται ψευδώς σε πρόσωπα της αρχαιότατης χριστιανικής εποχής, για το λογοτεχνικό έργο των οποίων δεν γνωρίζουμε τίποτα: στο Νικόδημο, τον Γαμαλιήλ, τον Ιωσήφ της Αριμαθαίας, σε κάποιον Λούκιο, Χάρινο, Ρόδωνα, Ζηνά, Πολυκράτη. Επιπλέον, οι χριστιανοί της ύστερης αρχαιότητας αντικαθιστούσαν συχνά με λογοτεχνικές πλαστογραφίες πραγματείες οι οποίες είχαν χαθεί ή είχαν μόνο αναγγελθεί. Επινούσαν μάλιστα ολόκληρες μορφές, με το όνομα των οποίων παρήγαγαν ύστερα κάποια έργα. Έτσι στην πατρολογική γραμματεία έχουν επινοηθεί ελεύθερα: ο Ευσέβιος Αλεξανδρείας, ο επίσκοπος Αγαθόνικος της Ταρσού, ο Επίσκοπος Αμβρόσιος της Χαλκηδόνας, όπως και διάφοροι αρχιποιμένες οι οποίοι λέγεται ότι είχαν γράψει επιστολές στον Πέτρο Κναφέα (Φούλλωνα), τον Πατριάρχη Αντιοχείας²⁵⁵.

Αλλά και με το όνομα γνωστών προσώπων της εκκλησιαστικής ιστορίας πλαστογραφούσαν ανεξέλεγκτα.

ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΜΕ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ

Από τον 3ο αιώνα και μετά «ορθόδοξοι» και «αιρετικοί» πλαστογραφούν με τα ονόματα διακεκριμένων εκκλησιαστικών συγγραφέων. Όσο πιο γνωστοί είναι, τόσο μεγαλύτερη είναι η κατάχρηση της αυθεντίας τους. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο αριθμός των πλαστογραφιών που έγιναν στο όνομα τους, είναι ενδεικτικός του κύρους τους.

Από τον Κλήμεντα της Ρώμης, τον φερόμενο ως τρίτο διάδοχο του Πέτρου ο οποίος, όπως λέγεται, πρόσλαβε και χειροτόνησε ο ίδιος τον Κλήμεντα, υπάρχει ένα και μοναδικό γνήσιο κείμενο· όλοι οι Ψευδο-Κλήμεντες πλαστογραφήθηκαν με στόχο να θεωρηθούν αληθινοί — «μία ολόκληρη βιβλιοθήκη» (Bardy). Ανάμεσα τους και η ονομαζόμενη Β' Επιστολή Κλήμεντος — «το αρχαιότερο χριστιανικό κήρυγμα που σώζεται», όπως εξαίρει με αραιή γραμματοσειρά η *Πατρολογία* του Altaner «ένας παραινετικός λόγος για τη βελτίωση των ηθών ενόψει της επικείμενης συντέλειας», όπως περιγράφει ο Kraft την πλαστογραφία. Εκτός αυτού: είκοσι πλαστογραφημένες *Ομιλίες*, δήθεν (συντετμημένα) κηρύγματα του Πέτρου, στα οποία ο Ιησούς, σύμφωνα με την ιουδαioχριστιανική τάση, λέει κάποτε: «Δεν επιτρέπεται να θεραπεύετε τους ειδωλολάτρες οι οποίοι μοιάζουν με σκυλιά...»· δέκα πλαστογραφημένα βιβλία *Recognitiones* (*Αναγνωρισμών*) που έχουν ως θέμα τους τα ταξίδια τα οποία ισχυρίζεται ότι έκανε μαζί με τον Άγιο Πέτρο ο Κλήμης· δύο ψευδοκλημέντειες επιστολές «Ad virgines (Προς παρθένους)», ένας χριστιανός Κνίγκε, θα λέγαμε,

για παρθένες και ασκητές- κατά τις επιστολές ο Ιησούς για λόγους αγνότητας παρακάλεσε την Παναγία να μην τον αγγίζει: πλαστογραφίες στο σύνολο τους οι οποίες προέκυψαν σχεδόν όλες μόλις τον 3ο και 4ο αιώνα.

Ο χριστιανός πλαστογράφος ο οποίος, όπως και να το κάνουμε, γράφει την εποχή της δουλείας, της χειρίστης μορφής εκμετάλλευσης, είναι προφανώς πολύ ικανοποιημένος με την επικρατούσα κοινωνική τάξη πραγμάτων. Όλοι οι πλούσιοι που εμφανίζονται είναι η προσωποποίηση της καλοσύνης, ο αυτοκράτορας τιμάται στους υψηλότερους τόνους, φυσικά ο πολυθεϊσμός στηλιτεύεται, ωστόσο συνιστάται η διατήρηση κάποιων ειδωλολατρικών εθίμων, όπως το λουτρό μετά τη συνουσία. Ενώ (ο γνήσιος) Κλήμης της Ρώμης ήταν σύμφωνα με κάποιες πλαστογραφίες κάποιος απελεύθερος ή γιος απελεύθερου, σύμφωνα με άλλες κατάγεται «από γένος συγκλητικών και από το δένδρο των καισάρων» (Hennecke). Δεν γνωρίζουμε τίποτα γι* αυτόν που θα ήταν έστω κατά το ήμισυ βέβαιο. Αλλά παρ' όλα αυτά είναι πολύ διάσημος²⁵⁶.

Από τον Αντιοχέα επίσκοπο Ιγνάτιο, ο οποίος απεβίωσε τον πρώιμο 2ο αιώνα, μας έχουν παραδοθεί επτά επιστολές, των οποίων η γνησιότητα ήταν δικαιολογημένα υπό διαρκή αμφισβήτηση. Πάντως τον όψιμο 4ο αιώνα βελτιώθηκαν και συμπληρώθηκαν αυτές οι (γνήσιες) επιστολές με μεροληπτικές παρεμβολές. Και για άλλη μια φορά αυτός ο πλαστογράφος παράθεσε και καταλήστεψε μια άλλη πλαστογραφία, τις «Διαταγές των Αποστόλων». Ο ίδιος απατεώνας, ένας «ορθόδοξος», πλαστογράφησε τότε και άλλες έξι επιστολές. Ο Ψευδο-Ιγνάτιος τις ανακάτεψε πολύ επιδέξια με τις γνή-

σιες και τις επιμελήθηκε όλες, όπου αρχίζοντας με δύο πλαστές, τις ενάλλαξε «σε σχέση 2:2:2:3:2:2» (Brox). Το Μεσαίωνα έρχονται να προστεθούν και άλλα τέσσερα λατινικά πλαστά κείμενα τα οποία έχουν στο επίκεντρο την Παναγία ---και μια επιστολή προς την Αγία Παρθένο μαζί με μια απάντηση της! —, και αυτές οι πλαστογραφίες «θεωρούνταν από όλους γνήσιες» (Altaner/Stuiber)²⁵⁷.

Αιώνες ολόκληρους πλαστογραφούσαν και με το όνομα του Αγίου Ιουστίνου, του σημαντικότερου απολογητή και μεγάλου αντιουδαϊστή του 2ου αιώνα. Έχουμε από αυτόν τρία γνήσια αλλά όχι εντελώς πλήρη, πιθανώς ακρωτηριασμένα, και εννέα πλαστά κείμενα, εκ των οποίων τα τελευταία συντάχθηκαν μάλλον τον 4ο και 5ο αιώνα. Τρεις μη γνήσιες απολογίες, των οποίων οι τίτλοι ταυτίζονται με εκείνους των γνήσιων αλλά χαμένων έργων του Ιουστίνου, προέκυψαν ίσως τον 3ο αιώνα ακόμη: ένας *Λόγος παραινετικός*, ένας *Λόγος* (και τα δύο κείμενα απευθύνονται στους ειδωλολάτρες οι οποίοι επιπλήττονται ανάλογα, καθώς τα δύο κείμενα προβάλλουν μόνο αλήθειες, αφού τις αντλούν από τον Μωυσή ή τους προφήτες, τους μοναδικούς διδασκάλους της αλήθειας), όπως και το *Περί μοναρχίας* (για τη μοναδικότητα του Θεού). Η τελευταία πλαστογραφία προσπαθεί να αποδείξει την αλήθεια του μονοθεϊσμού με παραθέματα από Έλληνες ποιητές, όπου και τα παραθέματα είναι εν μέρει πλαστογραφημένα²⁵⁸.

Με το όνομα του Τερτυλλιανού, ο οποίος γεννήθηκε περίπου γύρω στο 150 στην Καρχηδόνα και έγινε αργότερα «αιρετικός», πλαστογράφησαν την πραγματεία «De exsecrandis gentium diis (Περί των επάρατων θεών των

εθνών)» η οποία επικρίνει σφόδρα τις ανάξιες αντιλήψεις των ειδωλολατρών περί του Θεού· εκτός αυτού, σε πέντε βιβλία και με κακά Λατινικά, το «Carmen adversus Marcionitas (Άσμα κατά μαρκιωνιτών)», μάλλον από τον 4ο αιώνα· όπως και μια συλλογή 32 «αιρετικών πίστεων» με τον τίτλο «Adversus omnes haereses (Κατά πασών των αιρέσεων)», μια πλαστογραφία η οποία συγγραφέα έχει τον πάπα Ζεφυρίνο (199-217) ή έναν από τους κληρικούς του²⁵⁹.

Ντουζίνες κείμενα υπάχθηκαν στο όνομα του Αγίου Κυπριανού, πραγματείες, επιστολές, προσευχές· σίγουρα ή κατά πάσα πιθανότητα προέρχονται από καθολικούς επισκόπους της Αφρικής, όπως το «Ad Novatianum (Προς Νοβατιανό)», «De singularitate clericorum (Περί αγαμίας κληρικών)», «Epistula ad Turasium (Επιστολή προς Τυράσιο)», «Adversus aleatores (Κατά κυβευτών)». Αντιθέτως οι καθολικοί —150 χρόνια μετά το θάνατο του Κυπριανού— ανακήρυξαν σε πλαστές όλες τις (γνήσιες) επιστολές του για τη βάπτιση των αιρετικών, καθώς δεν ανταποκρίνονταν στην καθολική διδασκαλία²⁶⁰.

Οι οπαδοί του Πελάγιου, αφού ανακηρύχθηκε αιρετικός, διέδωσαν τα κείμενα του με το όνομα των «ορθόδοξων» Ιερώνυμου, πάπα Σίξτου, Αθανάσιου, Αυγουστίνου, Σουλπίκιου Σεβήρου, Παυλίνου της Νόλας. Ο αποκαλούμενος Πραιδεστινάτος (Praedestinatus: Προορισμένος), ένας άγνωστος πελαγιανός —ίσως ο μοναχός Αρνόβιος (ο νεότερος) ή ο επίσκοπος Ιουλιανός του Αικουλάνου— θέλησε να στηρίξει το φιλόδοξο πλαστό έργο του (σε τρία βιβλία) δίνοντας την εντύπωση της ορθοδοξίας ως υπερασπιστής του Αυγουστίνου, τη διδασκαλία του οποίου περί προεπιλογής και θείας χάριτος προσπαθούσε στην πραγματικότητα συστηματικά να πλήξει²⁶¹.

Όσο μεγαλύτερο κύρος απολάμβανε ένα άγιος, τόσο μεγαλύτερη προτίμηση έβρισκε το όνομα του ανάμεσα στους χριστιανούς πλαστογράφους. Αλλά όσο τεράστιος κι αν ήταν ο όγκος αυτών των πλαστογραφιών, τα ονόματα των πλαστογράφων συνήθως είναι τόσο σπάνια γνωστά, όσο ήταν πιθανώς και για τους σύγχρονους τους.

Με τεράστιες ποσότητες πλαστών κειμένων τίμησαν τον Άγιο Πατέρα της Εκκλησίας Αθανάσιο ο οποίος ήταν ο ίδιος μεγάλος πλαστογράφος ενώπιον του Κυρίου. Λουκιφεριανοί, απολλιναριστές, νεστοριανοί «επιμελήθηκαν», γέμισαν παρεμβάσεις βιβλία του Αθανάσιου, αλλά του απέδωσαν και εντελώς ξένα. Και κάποια από αυτά τα τελευταία έγιναν σχεδόν περισσότερο γνωστά από ό,τι τα γνήσια. Τον έντονα αντιουδαϊκό και πλαστό έργο «*Historia imaginis Berytensis (Λόγος εις το θαῦμα το γεγονός εν Βηρυτω, περί της τίμιας και σεβάσμιας εικόνας τοῦ Κυρίου και Θεοῦ ημῶν)*» π.χ. το παρουσίασαν στη Β' Σύνοδο της Νικαίας (787) και το Μεσαίωνα το εκδώσανε σε περισσότερα αντίτυπα από οποιαδήποτε γνήσιο.

Καθώς ο «Πατέρας της ορθοδοξίας» ήταν βράχος της ορθοδοξίας της Νικαίας, του απέδιδαν κατά προτίμηση βιβλία με θέμα το τριαδικό δόγμα ή τη χριστολογία, γενικά έναν ποταμό δογματικών κειμένων. Πλαστογράφησαν με το όνομα του έναν «*Sermo maior de fide (Μείζονα λόγο περί πίστεως)*», μια «*Expositio fidei (Έκθεση πίστεως)*», «*Interpretatio in symbolum (Ερμηνεία εις το Σύμβολον)*», δύο «*Dialogi contra Macedonianos (Λόγους εν είδει διαλέξεως κατά Μακεδονιανών)*», πέντε «*Dialogi de sancta trinitate (Διάλογους περί της Τριά-*

δος)». Από όλες τις συνόψεις της «ορθόδοξης» πίστης γνήσιες είναι στην καλύτερη περίπτωση μόνο δύο. Μόνο έξι ψευδοαθανάσια κηρύγματα έχουν ως συγγραφέα το μητροπολίτη Βασίλειο της Σελεύκειας (πέθανε γύρω στα 468). Όμως, και ανάμεσα στα 41 κηρύγματα του τα οποία εξέδωσε ο Migne μερικά δεν είναι γνήσια. Αλλά οι πλαστογράφοι μπορούν σπάνια μόνο να κατονομαστούν. Ήδη οι επονομαζόμενοι Μαυρίνοι (ο γαλλικός κλάδος του τάγματος των Βενεδικτίνων, ιδρυθείς το 1618 και επικυρωμένος από τον πάπα το 1621) των οποίων η βασική μονή ήταν το αββαείο του Σαιν-Ζερμαίν-ντε-Πρε (Αγίου Γερμανού του Πρε) κοντά στο Παρίσι, είχαν ανακηρύξει όλα τα κηρύγματα τα οποία αποδίδονταν ενυπόγραφα στον Αθανάσιο είτε σε αμφίβολα είτε σε νόθα²⁶².

Και το περίφημο «Symbolum Athanasianum (Σύμβολον του Αγίου Αθανασίου ή Αθανασιανό Σύμβολο)», το οποίο απέκτησε μεγάλο κύρος και συμπεριελήφθη στη λειτουργία, αναγνωρίστηκε τον 17ο αιώνα ως μη γνήσιο, χωρίς να γνωρίζουμε μέχρι σήμερα τον πραγματικό συγγραφέα. Σχεδόν βέβαιο είναι μόνο ότι αυτό το «Symbolum Athanasianum» (σύμφωνα με την αρχή του κειμένου, επονομαζόμενο και «Quicumque (Οίος: όποιος)» προέκυψε κατά τα τέλη του 5ου αιώνα στη Νότια Γαλατία²⁶³.

Ένας φίλος του Αθανασίου, ο ανακηρυγμένος σε αιρετικό επίσκοπος Απολλινάριος της Λαοδίκειας (πέθανε γύρω στα 390), «μία εξέχουσα προσωπικότητα, ένας άνθρωπος με πνεύμα και γνώση, πρώτης τάξεως γνώστης των Γραφών» (Bardenhewer), πλαστογράφησε με μεγάλη επιτυχία μια ολόκληρη σειρά βιβλίων τα οποία χρησιμοποίησε ο Άγιος Κύριλλος ως γνήσιες μαρτυρίες.

Ο επίσκοπος Απολλινάριος έγραψε με το όνομα του Αθανάσιου, του Γρηγόριου του Θαυματουργού, του πάπα Ιουλίου Α'. Και οι μαθητές του Απολλινάριου πλαστογραφούσαν με το όνομα του Αθανάσιου, όπως και των επισκόπων Ιουλίου και Φήλικος της Ρώμης, πλαστογράφησαν μια επιστολή του επισκόπου Διονυσίου της Αλεξάνδρειας προς τον επίσκοπο Παύλο τον Σαμοσατέα και άλλα ντοκουμέντα, ακριβώς όπως και μέρος μιας επιστολής προς τον Αθανάσιο, εκτός αυτού μια ολόκληρη αλληλογραφία ανάμεσα στον Πατέρα της Εκκλησίας Βασίλειο και τον Απολλινάριο, και μια ομολογία πίστης η οποία παρουσιάστηκε ως Σύμβολο της Συνόδου της Αντιόχειας (268) ή της Νίκαιας και υπάρχει στα πρακτικά της Συνόδου της Εφέσου²⁶⁴.

Οι μονοφυσίτες, οι οποίοι υιοθέτησαν στις ανθολογίες τους πολλές απολλιναριστικές πλαστογραφίες, συχνά πλαστογραφούσαν και οι ίδιοι π.χ. επιστολές με το όνομα του Συμεών του στυλίτη, μια αλληλογραφία ανάμεσα στο Θεοδώρητο της Κύρρου και το Νεστόριο. Πλαστογράφησαν κομμάτια από επιστολές του Ιγνάτιου της Αντιόχειας (οι οποίες βρίσκονταν στην αραβική και αιθιοπική παράδοση). Με πλαστά κείμενα πολέμησαν τους νεστοριανούς, και ακόμη και τους ίδιους τους εαυτούς τους. Επίσης επενέβησαν σε πολλές «ορθόδοξες» πραγματείες²⁶⁵.

Και με το όνομα του Πατέρα της Εκκλησίας Αμβρόσιου υπάρχουν πολλά μη γνήσια κείμενα, π.χ. μια λατινική μετάφραση «Hegesippus sive De bello Iudaico (Η γήσιππος ή Περί ιουδαϊκού πολέμου)» (και στον Σέξτο Ιούλιο Αφρικανό, τον Ευσέβιο και τον Ιερώνυμο αποδόθηκαν φανταστικές μεταφράσεις)· η «Lex Dei sive Mo-

saicarum et Romanarum legum collatio (Νόμος του Θεού ή Σύγκρισις μωσαϊκών και ρωμαϊκών νόμων)», σημαντική όσον αφορά το εκκλησιαστικό Δίκαιο, φιλοδοξούσε να αποδείξει κάποια εξάρτηση του ρωμαϊκού Δικαίου από την Παλαιά Διαθήκη· μια σειρά πλαστογραφημένων επιγραφών σε στίχους, «Tituli», εκτός αυτού ύμνοι. Ούτε ο δήθεν δοξαστικός ύμνος του Αμβροσίου «Te Deum laudamus (Εσένα, τον Θεό, υμνούμε)» προέρχεται από τον Αμβρόσιο. Με το όνομα του έχει πλαστογραφηθεί επίσης ένα Υπόμνημα στις 13 επιστολές του Παύλου το οποίο γράφτηκε στη Ρώμη επί πάπα Δάμασσο (366-384). Αυτό το Υπόμνημα χαρακτηρίζεται από τον Έρασμο και εξής «Αμβροσιαστής (=Ψευδο-Αμβρόσιος)>>, χωρίς να έχει λυθεί το ζήτημα του πραγματικού συγγραφέα, όπως άλλωστε τόσο συχνά· μια «εξαιρετική επίδοση» πάντως (Altaner/Stuiber) —αλλά σίγουρα όχι του Αμβρόσιου. Μία πλαστογραφημένη επιστολή του Αμβρόσιου (επιστολή P/, PL 17,821 κ.εξ.) περιέχει τα παρομοίως πλαστογραφημένα πάθη των μαρτύρων Γερβάσιου και Προτάσιου, των οποίων τα λείψανα είχε ανακαλύψει ήδη ο ίδιος ο Αμβρόσιος με τόσο χαρισματικό τρόπο, ώστε πολλοί ερευνητές (συμφωνώντας με τη χριστιανική αυτοκρατορική αυλή της εποχής εκείνης) κάνουν λόγο περί «ευσεβούς απάτης» και «απάτη μεγάλης έκτασης» — και δεν είναι η μοναδική που έχει στο ενεργητικό του ο εκκλησιαστικός Πατέρας²⁶⁶.

Τεράστιος αριθμός φανταστικών κειμένων αποδόθηκε στον Ιερώνυμο. Μόνο στη συλλογή των 150 επιστολών του πολλές ντουζίνες είναι μη γνήσιες. Πλαστογραφημένη είναι και μια αλληλογραφία ανάμεσα στον Ιερώνυμο και τον πάπα Δάμασο Α', η οποία ανοίγει το δρόμο για

το «Liber Pontificalis», το επίσημο βιβλίο των παπών, το οποίο με τη σειρά του βρίθει από τόσες πλαστογραφίες, ώστε γύρω στην αλλαγή προς τον 6ο αιώνα είναι σχεδόν άχρηστο από ιστορικής άποψης. Μία άλλη πλαστογραφημένη αλληλογραφία ανάμεσα στο δολοφόνο πάπα και τον εκκλησιαστικό Πατέρα προσφέρει ο Ψευδο-Ισίδωρος. Οι συχνές πλαστογραφίες όμως δείχνουν μόνο «πόσο μεγάλο ήταν το γόητρο το οποίο απολάμβανε εκείνος ως ορθόδοξος συγγραφέας λόγιων δοκιμίων» (Kraft).

Αλλά αυτός ο άγιος είναι (όπως ο Αμβρόσιος ή ο Αθανάσιος) και ο ίδιος πλαστογράφος. Στον προστάτη των λογίων χρωστάμε μια ολόκληρη πλαστογραφημένη βιογραφία, τη «Vita sancti Pauli monachi (Βίος Αγίου Παύλου του ερημίτη)» η οποία περιγράφει την πραγματικά θαυμαστή ζωή του φερόμενου ως πρώτου χριστιανού μοναχού, του Παύλου εκ Θηβαΐδος, του προδρόμου του Αγίου Αντωνίου. Αυτός ο κυριολεκτικά φανταστικός «πρωτερημίτης», ο οποίος σύμφωνα με τον Ιερώνυμο έζησε ενενήντα χρόνια σε ένα σπήλαιο χωρίς να δει άνθρωπο, τρεφόμενος καθημερινά με μισό καρβέλι ψωμί που του έφερνε ένας κόρακας, έως ότου δύο λιοντάρια τού έσκαψαν τον τάφο, αμφισβητείτο ήδη την εποχή που ζούσε ο βιογράφος του. Από την πλευρά των καθολικών όμως η ψεύτικη ιστορία εξακολουθεί να συγκαταλέγεται σήμερα ακόμη στα «ιστορικά κείμενα» του αγίου (Altaner/Stuiber)' όπως ακριβώς και θρυλικές βιογραφίες μοναχών οι οποίες βρίθουν από απίστευτα θαύματα²⁶⁷.

Πλήθος κειμένων πλαστογράφησαν χριστιανοί με το όνομα του Αυγουστίνου, και μη νομίζετε ότι το μοναδικό

θέμα ήταν (πολύ λογικά) η θεία χάρη. Δεν θέλησαν να αρκεστούν σε ένα (γνήσιο) κείμενο του Αυγουστίνου «Κατά Ιουδαίων» και έγραψαν άλλα δύο μη γνήσια με το όνομα του: το «*Sermo contra Judaeos, Paganos et Arianos de symbolo* (Λόγος κατά Ιουδαίων, παγανιστών και αρειανών περί του συμβόλου)», όπως και το «*Altercatio Ecclesiae et Synagogae* (Έριδα Εκκλησίας και Συναγωγής)». Ένα άλλο ασκητικό έργο που αποδίδεται στον Αυγουστίνο το «*Soliloquia* (Μονόλογοι)» προέρχεται πιθανώς μόλις από τον 13ο αιώνα, αλλά διαβαζόταν πολύ και εξακολούθησε να τυπώνεται επανειλημμένα και σε νεότερους χρόνους, τις περισσότερες φορές μαζί με αλλά δύο ηθοπλαστικά βιβλία τα οποία απέδωσαν στον Αυγουστίνο, τα «*Meditationes* (Μελέτες)» και «*Manuale* (Αγιασματάριο)». Ο «*Sermo de Rusticano subdiacono a Donatistis rebaptizato et in diaconum ordinato* (Λόγος περί του υποδιακόνου Ρουστικανού, ο οποίος ξαναβαπτίστηκε και διορίστηκε διάκονος)» είναι μάλιστα προφανώς σύγχρονη πλαστογραφία. Εκδόθηκε για πρώτη φορά χωρίς να μπορέσει να ανευρεθεί κάποιο χειρόγραφο, από τον Ιερώνυμο Βινιέ (πέθανε το 1661), έναν «ορατοριανό ο οποίος ήταν γνωστός πλαστογράφος εγγράφων» (Bardenhewer), δηλαδή μέλος ενός ορατόριου το οποίο ιδρύθηκε το 1575 στη Ρώμη από τον Άγιο Φίλιππο Νέρι, μιας κοινότητας με μοναστικά στοιχεία, η οποία περιλάμβανε ιερείς και λαϊκούς. Αλλά το 1842 ακόμη ο A. B. Caillau παρουσίασε στο Παρίσι 164 μη επιμελημένα κηρύγματα του Αυγουστίνου, από τα οποία είναι σχεδόν όλα πλαστά. Και ακριβώς έτσι ή παρόμοια έχουν τα πράγματα στην περίπτωση των (δήθεν) κηρυγμάτων του Αυγουστίνου «*S. Augustini sermones ex codicibus*

vaticanis (Λόγοι του Αγίου Αυγουστίνου από βατικανά χειρόγραφα)», τα οποία επιμελήθηκε στη Ρώμη δέκα χρόνια αργότερα, το 1852, ο καρδινάλιος Άγγελος Μάι. Από τα περισσότερα από εξακόσια κηρύγματα τα οποία φέρουν το όνομα του Αυγουστίνου ως συγγραφέα, πλαστογραφήθηκαν πάντως πάνω από εκατό²⁶⁸.

ΕΝΑΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΟΣ «ΕΠΙ ΑΙΩΝΕΣ Ο ΑΡΧΙΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ...»

Ιδιαίτερα διάσημες πλαστογραφίες χρωστάει ο χριστιανικός κόσμος σε ένα Σύρο ο οποίος γύρω στο 500 συνέταξε τέσσερις μεγάλες πραγματείες και δέκα ως επί το πλείστον σύντομες επιστολές, με μια τόσο τεράστια και διαρκή επιτυχία την οποία κανείς λογοτεχνικός πλαστογράφος δεν είχε την τύχη να αποκτήσει «ποτέ πια» (Bardy).

Αυτός ο χριστιανός παρουσιάζεται και ως Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, ο συγκλητικός που προσηλυτίστηκε στην Αθήνα από τον Παύλο (Πράξεις 17,34), λόγος για τον οποίο απευθύνει τις επιστολές του προς Αποστόλους και μαθητές Αποστόλων, και δίνει σωρό λεπτομέρειες που σκοπό έχουν να μπερδέψουν τον αναγνώστη, να τον κάνουν να πιστέψει ότι έχει μπροστά του το έργο ενός σύγχρονου της εποχής των Αποστόλων. Ισχυρίζεται ότι ήταν μάρτυρας της έκλειψης του ηλίου κατά το θάνατο του Ιησού, ισχυρίζεται ότι ήταν με τον Πέτρο και τον Ιάκωβο στην κηδεία της Αγίας Παρθένου. Στην πραγματικότητα, όμως, αυτές οι απατεωνιές προέκυψαν το νωρίτερο κατά τα τέλη του 5 ου, αν όχι μόλις στις αρχές του 6ου αιώνα²⁶⁹.

Το Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο —«συγκεντρωμένο και ελεγμένο από έγκυρες πηγές...»— καταχωρεί το θεόπνευστο πλαστογράφο ως ιερομάρτυρα στην ημερομηνία της 9ης Οκτωβρίου. Αυτός ο οποίος έζησε μισή χιλιετία μετά τον Παύλο, «βαπτίστηκε από τον Άγιο Απόστολο», όπως γράφει εκεί, χειροτονήθηκε πρώτος επίσκοπος των Αθηνών, ύστερα στη Ρώμη «εστάλη από τον Άγιο επίσκοπο Ρώμης Κλήμεντα στη Γαλλία για να κηρύξει το Ευαγγέλιο, και έτσι έφθασε στο Παρίσι όπου ασκεί πιστά την υπηρεσία που του ανατέθηκε για μερικά χρόνια, και τέλος υπό τον επιμελητή Φασκεννίνο και μετά από φριχτά βασανιστήρια υπέστη μαρτυρικό θάνατο δι' αποκεφαλισμού, μαζί με τους συντρόφους του»²⁷⁰.

Ο πλαστογράφος Διονύσιος, ο οποίος παρεμπιπτόντως επινόησε από το πουθενά και το πρόσωπο του διδασκάλου του, του Ιερόθεου, παρουσιαζόταν επομένως και επίσημα ως επίσκοπος Αθηνών και Παρισίων. Προ πάντων λόγω αυτού του γεγονότος το ένδοξο Corpus των Αρεοπαγιτικών —ένα μίγμα αρχαίας φιλοσοφίας και χριστιανισμού, του οποίου η ακτινοβολία έπεφτε όμως και στην πολιτική— μετά από αρχική απόρριψη από τους καθολικούς επηρέασε σε ανυπολόγιστο βαθμό περισσότερο από μια χιλιετία τη Δύση. Ο απατεώνας έγινε «επί αιώνες ο αρχιδιδάσκαλος του Δυτικού Κόσμου», καθιστώντας σαφές στους λογίους της ότι «ο χριστιανισμός δεν χρειαζόταν πλέον να θεωρείται "βάρβαρη" αποκάλυψη, απαράδεκτη για ένα καλλιεργημένο πνεύμα λόγω του θαυμαστού στοιχείου της» (Roques). Ήδη τον πρώιμο 6ο αιώνα ο αρχιεπίσκοπος Ανδρέας της Καισαρείας παραθέτει αποσπάσματα από τα βιβλία «του μακάριου μεγάλου Διονυσίου». Έναν αιώνα αργότερα τα

θαυμάζει ο Άγιος Μάξιμος και υπερασπίζεται τη γνησιότητα τους. Τον 9ο αιώνα κατέκτησαν τη χριστιανική Δύση κυρίως λόγω της μετάφρασης τους στα Λατινικά από τον Ιωάννη Σκώτο (Εριγένη) και τον ηγούμενο Ιλδουίνο του Αγίου Διονυσίου (814-840), ο οποίος ήταν αναμφίβολα γεννημένος για τέτοια πράγματα, αφού συνέταξε ο ίδιος μια σειρά πλαστών εγγράφων, όπως η *Conscriptio* (Συγγραφή) του Βίσπιου, μια επιστολή του Αρίσταρχου προς τον Ονησίφορο, ύμνους του Βενάντιου Φορτουνάτου, του Ευγένιου του Τολέδου και εμπλούτισε τις πλαστογραφημένες επιστολές του Αρεοπαγίτη με ένα δικό του πλαστό κείμενο, την «*Epistula ad Apollolphanium* (Επιστολή προς Απολλοφάνιο)».

Το δε κατασκεύασμα του Ψευδο-Διονυσίου μελετήθηκε σαν τη Βίβλο από τους επιφανέστερους θεολόγους, τον Μάξιμο τον ομολογητή, τον Ούγο του Αγίου Βίκτωρα, τον Αλβέρτο τον Μέγα, τον Θωμά Ακινάτη, ερμηνεύθηκε και θεωρήθηκε ως έργο του Αγίου Πνεύματος. Απολάμβανε «σχεδόν κύρος κανόνα» (Billmeyer). Ο Θωμάς έγραψε ένα υπόμνημα πάνω στο *Περί θείων ονομάτων* (*De Divinis nominibus*) και παρέθεσε στο υπόλοιπο έργο του περίπου 1.700 χωρία από την πλαστογραφία. Τον 13ο αιώνα, το Πανεπιστήμιο των Παρισίων ανακήρυξε πανηγυρικά τον πλαστογράφο σε Απόστολο της Γαλλίας και Μέγα Διδάσκαλο του χριστιανικού κόσμου —κατά περίεργο τρόπο ήταν ο μοναδικός συγγραφέας της Ανατολής ο οποίος παρέμεινε ζωντανός στη Δύση. Τη γνησιότητα των κειμένων του, η οποία αμφισβητήθηκε για πρώτη φορά από τον χριστιανό ουμανιστή Λαυρέντιο Βάλλα (πέθανε το 1457), ύστερα από τον Έρα-

σμο (το 1504), υπερασπίζονταν ακόμη τον 19ο και 20ό αιώνα, παρόλο που ήδη νωρίς, σύντομα μετά τη γένεση αυτής της τεράστιας απάτης, ο επίσκοπος Υπάτιος της Εφέσου, κατά καιρούς έμπιστος του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, είχε αμφισβητήσει τη γνησιότητα της: «Εάν κανένας από τους αρχαίους συγγραφείς δεν αναφέρει εκείνα (τα κείμενα), τότε δεν γνωρίζω πώς μπορείτε τώρα να αποδείξετε ότι ανήκουν στον Διονύσιο».

Αμφίβολο παραμένει έως και σήμερα ποιος ήταν αυτός ο Άγιος Ψευδο-Διονύσιος: πιθανώς κάποιος «αιρετικός», κάποιος μονοφυσίτης. Ίσως ένας από τους δύο Πατριάρχες της Αντιόχειας, ο Πέτρος Φούλλων (Κναφεύς) (πέθανε το 488) ή ο Σεβήρος της Αντιόχειας (512-518), ο οποίος τουλάχιστον είχε αποδείξει πολλές φορές πλαστογραφίες που έκαναν οι υπερασπιστές του δόγματος της Χαλκηδόνας. Δεν θα έπρεπε να απορούμε για το γεγονός ότι στη μεγάλη απάτη του Ψευδο-Διονυσίου ήρθαν να προστεθούν και δευτεροδιονύσειες πλαστογραφίες, κυρίως στις αρχές του Μεσαίωνα- ότι τελικά τον κέρδισε ο «θρύλος» και ο μάρτυρας Άγιος Διονύσιος, ή μάλλον η πλασματική εικόνα του, ένα προϊόν εκ Παρισίων, οδηγεί στο ευρέως διαδεδομένο θρυλικό μοτίβο του βαστάγματος της κάρας. Σύμφωνα με αυτή την ιστορία, μάρτυρες και άγιοι κρατούν το κεφάλι τους στο χέρι τους: ο Λουκιανός κουβαλάει το κομμένο κεφάλι του, ο Ιόνιος της Σαρτρ, ο Λουκανός της Σαρτρ, ο Νικάσιος της Ρουέν, οι Μάξιμος και Βενεράνδος του Εβρέ, ο Κλάρους ο ερημίτης στη Νορμανδία, η παρθένος Σατουρνίνα στο Αρτουά. Ο οσιομάρτυρας Χρυσόλιος, του οποίου το κεφάλι κόβουν στα δύο, ώστε τα μυαλά πετά-

γονται γύρω, το ξαναμαζεύει και μεταφέρει το κρανίο μαζί με το περιεχόμενο του στην Κομίν. Ο Φυσκιανός και ο Βικτωρικός μεταφέρουν τις κάρες τους μίλια ολόκληρα. Ο αποκεφαλισμένος παις Ιούστος της Ωσέρ κρατάει το κρανίο του, ενώ το σώμα του προσεύχεται, προς φρίκη των διωκτών του. Οι Άγιοι Φροντάσιος, Σεβηρίνος, Σεβηριανός, Σιλανός του Περιγκέ, Πάπυλος της Τουλούζης, Μάρκελλος του Λε Πυϊ (Anitium), επίσκοποι και αρχιεπίσκοποι, παρθένες και πρίγκιπες από το Βορρά έως το Νότο κουβαλούν τις κάρες τους, ο πρίγκιπας του Δούναβη Σεβήρος, ο Μεροβίγγειος Αδαλβάλδος, ο αρχιεπίσκοπος Λέων της Ρουέν, ο απόστολος της Πρωσίας Αδαλβέρτος, ο βασιλόπαις Φίνγκαρ στην Κορνουάλη, η βασιλοκόρη Οσίθα στο Νόρντεν... Ατελείωτο είναι το πλήθος των χριστιανών μαρτύρων οι οποίοι κουβαλούν το κεφάλι τους στο χέρι —και όλα αυτά είναι τόσο γνήσια, όσο και ο «Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης»²⁷¹.

Ένα ολόκληρο χριστιανικό εργαστήριο πλαστογραφίας υπήρχε τον 7ο αιώνα στην Αλεξάνδρεια. Εδώ, υπό τον έπαρχο της Αιγύπτου, δεκατέσσερις καλλιγράφοι πλαστογραφούσαν κείμενα Πατέρων της Εκκλησίας, ιδιαίτερα του Κύριλλου της Αλεξάνδρειας, στο πνεύμα των μονοφυσιτών²⁷².

Ειδικά, λοιπόν, στην πανάρχαια ιστορία του χριστιανισμού, σχεδόν τα πάντα ήταν και είναι αβάσιμα και αβυσσαλέα, πολύ αβέβαια από ιστορικής άποψης και αναπόδεικτα, αφού κάποιες πλαστογραφίες αποσκοπούσαν και στη δημιουργία ιστορικών βάσεων.

ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑΣ τοῦ ΙΗΣΟΥ

Οι χριστιανοί πλαστογράφησαν σειρά κειμένων, για να αποκτήσουν καλύτερες μαρτυρίες για την ιστορικότητα του Ιησού —η οποία παραμένει έως σήμερα αναπόδεικτη, αλλά ούτε έχει αντικρουστεί—, για τη ζωή και για την ανάστασή του. Διότι στη χαρακτηριζόμενη κοσμική λογοτεχνία δεν υπήρχε τίποτα σχετικό²⁷³.

Έτσι δημιούργησαν μη γνήσια ντοκουμέντα μη χριστιανών συγγραφέων με θέμα τη ζωή του Ιησού, παρεμβάλλοντας π.χ. όχι μόνο στην *Ιουδαϊκή αρχαιολογία* του Ιουδαίου Ιώσηπου το επονομαζόμενο *Testimonium Flavianum* (Φλαβιανή μαρτυρία), αλλά μεταβάλλοντας και τον ίδιο τον Ιώσηπο σε συγγραφέα ολόκληρων χριστιανικών βιβλίων. Ανάλογους στόχους επεδίωκαν οι χριστιανικές επιστολές του Πιλάτου· στο μεταξύ, οι ειδωλολατρικές Πράξεις Πιλάτου, προς αντίκρουση των οποίων οι χριστιανοί δημιούργησαν μια αντίστοιχη πλαστογραφία, τον πρώιμο 4ο αιώνα μεταβλήθηκαν σε προπαγανδιστικό όργανο των ειδωλολατρών εναντίον των χριστιανών το οποίο εισήχθη και στα σχολεία²⁷⁴.

Κατασκευάστηκε μια πλαστογραφημένη επιστολή του Πιλάτου προς τον αυτοκράτορα Τιβέριο, μια πλαστογραφία την οποία θα επικαλεστούν ως ιστορική πηγή ύστερα με τη σειρά τους άλλες πλαστογραφίες, με σαφώς απολογητική πρόθεση. Κατάφεραν κυρίως να μεταβάλουν τον Πιλάτο σε επώνυμο ειδωλολάτρη ομολογητή της, όπως λέει και ο Ευσέβιος, «θαυμαστής ανάστασης και ανάληψης του Σωτήρος μας». Δεν παρέλειψαν να αναφέρουν και την άσπιλο σύλληψη. Μετά από μια κα-

λοπροαίρετη επεξεργασία των Ρωμαίων, δεν έλειπαν και οι αντιιουδαϊκές επιθέσεις. «Έτσι, ο σωτήριος Λόγος, όμοιος με ακτίνα ηλίου, με την ουράνια δύναμη και συνεργία φώτισε διαμιάς την οικουμένη». (Ευσέβιος)²⁷⁵.

Υπάρχει ολόκληρη σειρά και άλλων «Επιστολών Πιλάτου», οι οποίες γράφονται στο πέρασμα πολλών αιώνων. Παρουσιάζουν όλο και περισσότερο «μυθικά» χαρακτηριστικά, συνοδευόμενα από μια τάση που τις περισσότερες φορές είναι φιλική προς τη Ρώμη και εχθρική προς τους Ιουδαίους. Μία φορά λέει ο Νικόδημος ευθέως για τον Πιλάτο: «Αυτός είναι ο εκπρόσωπος του Ιησού», και ο τοποτηρητής το επιβεβαιώνει. Πλαστογράφησαν μια αλληλογραφία ανάμεσα σε κάποιο Θεόδωρο και τον Πιλάτο, μια «Επιστολή του Πιλάτου προς τον Κλαύδιο», όπου ο Πιλάτος μιλάει σχετικά με την παρθενογένεση, απαριθμεί τα πολλά θαύματα του Ιησού, κατηγορεί τους αρχιερείς: «Και συσσωρεύοντας το ένα ψέμα πάνω στο άλλο, δήλωσαν ότι είναι μάγος και ενεργεί ενάντια στο νόμο τους». Ο Πιλάτος αναφέρει ακόμη το θάνατο και την ανάσταση του Ιησού και τελειώνει: «Αυτά τα μετέφερα στη Μεγαλειότητα Σου, ώστε να μην πει ψέματα κάποιος άλλος και εσύ νομίσεις ότι πρέπει να πιστέψεις τους απατηλούς λόγους των Ιουδαίων». Όταν λέει κάποιος ψέματα, κατηγορεί, όπως συμβαίνει τόσο συχνά, τους άλλους ότι ψεύδονται. Πλαστογράφησαν μια αλληλογραφία του Πιλάτου με τον Ηρώδη, ακόμη και με τον Αύγουστο ο οποίος κατά τη σταύρωση του Ιησού ήταν από δύο δεκαετίες νεκρός. Πλαστογράφησαν και ένα Ευαγγέλιο του Γαμαλιήλ, όπου ο Πιλάτος ομολογεί την ανάσταση του Ιησού. Και οι χριστιανοί της εποχής εκείνης (ανάμεσα τους κάποιοι Γρη-

γόριος της Τουρ) θεωρούσαν «γενικά τέτοιου είδους... κείμενα ιστορικές πηγές» (Spreyer). Η «Παράδοσις» του Πιλάτου μεταβάλλει τον τοποτηρητή και σε χριστιανό μάρτυρα. Η Κοπτική, η Αιθιοπική Εκκλησία τον λατρεύουν ως άγιο. Αντιθέτως στην «Cura sanitatis Tiberii (Θεραπεία υγείας Τιβέριου)» στην οποία ο Τιβέριος παρουσιάζεται ως πιστός χριστιανός, στο «Mors Pilati (Θάνατος Πιλάτου)», ο Πιλάτος πληρώνει στο τέλος με τη ζωή του για τη σταύρωση του Ιησού²⁷⁶.

Μια πλαστή αλληλογραφία του 6ου αιώνα ανάμεσα στον (τρεις φορές καθαιρεμένο και εξορισμένο) επίσκοπο Κύριλλο των Ιεροσολύμων (348-386) και τον πάπα Ιούλιο της Ρώμης, είχε σκοπό να καθορίσει την εποχή της γέννησης και της βάπτισης του Ιησού. Με αυτή όμως δεν ήθελαν να κάνουν αποδεκτή την ιστορικότητα του Ιησού, αλλά τη νέα δυτική ημερομηνία της γέννησης του στην Ανατολή, ιδιαίτερα στην Παλαιστίνη. Όμοια κατασκεύασαν ορθόδοξοι χριστιανοί πλαστογραφήματα κατά την έριδα για τον υπολογισμό της ημερομηνίας της εορτής του Πάσχα²⁷⁷.

**ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΓΟΗΤΡΟ Γ ΤΩΝ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΙΣ ΙΟΥΔΑΙΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ
ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΕΣ**

Συχνά οι χριστιανοί διευκόλυναν τον πόλεμο τους με τους Ιουδαίους με πλαστογραφίες, αφού αποδυνάμωναν τις κατηγορίες των άλλων με λογοτεχνική απάτη, για να κάνουν τη δική τους πίστη να λάμπει φωτεινότερη, κυρίως για να δείξουν σαφέστερα ότι ο Ιησούς είναι ο Μεσσίας τως προφητών και γιος Παρθένου.

Αυτό συνέβη αρχικά με πολυάριθμες παρεμβολές, όπου τα ιουδαϊκά ψευδεπίγραφα βόλεψαν ιδιαίτερα τους χριστιανούς. Επενέβησαν στους Σιβυλλικούς Χρησμούς, το Δ' βιβλίο του Έσδρα, την πιο διαδεδομένη αποκάλυψη της αρχαιότητας, το Μαρτύριο του Ησαΐα, τον ελληνικό Βαρούχ, τις Αποκαλύψεις του Αβραάμ, του Ηλία, του Σοφονία, τα Παραλειπόμενα του Ιερεμία, τους Βίους προφητών, τις Διαθήκες του Αδάμ, του Αβραάμ, του Ισαάκ, του Εζεκία, του Σολομώντα, των Δώδεκα Πατριαρχών κ.ο.κ. Οι χριστιανοί πλαστογράφησαν ρήσεις προφητών, με τη βοήθεια των οποίων προσπαθούσαν έως και το Μεσαίωνα να προσηλυτίσουν Ιουδαίους. Αλλά πλαστογραφούσαν και ολόκληρα κείμενα με τα ονόματα προσώπων της Παλαιάς Διαθήκης, παραδείγματος χάρη την Ανάληψη του Ησαΐα, την Αποκάλυψη του Ζαχαρία, διάφορες Αποκαλύψεις του Δανιήλ, την Αποκάλυψη του Έσδρα, το Ε' και ζ' βιβλίο του Έσδρα, πλαστογραφίες στις οποίες δεν μιλάει συνεχώς σε πρώτο πρόσωπο μόνο ο Έσδρας αλλά και ο Θεός, ο Κύριος, πλαστογραφίες από τις οποίες ακόμη και το σημείο Ε' Έσδρας 2,42-48 συμπεριελήφθη ατόφιο στην επίσημη ρωμαιοκαθολική Λειτουργία.

Οι χριστιανοί πλαστογραφούσαν συχνά, για να ενισχύσουν με ντοκουμέντα την παρθενογένεση την οποία αμφισβητούσαν οι Ιουδαίοι και οι «αιρετικοί» Ιουδαιοχριστιανοί (οι οποίοι φυσικά ανέφεραν ως φυσικό πατέρα του Ιησού τον Ιωσήφ), π.χ. με τους χριστιανικούς Σιβυλλικούς Χρησμούς, με το Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου ή την εποχή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού με το κείμενο «Οι ιεροσύνη του Χριστού», έναν ιουδαιοχριστιανικό διάλογο. Εδώ αναφέρεται ότι ο Ιησούς εμφανί-

ζεται ενώπιον του Συμβουλίου αντί κάποιου Ιουδαίου ιερέα που πέθανε. Έτσι παίρνουν ακριβείς πληροφορίες για το πρόσωπο της μητέρας του και τις καταγράφουν στον κώδικα του ναού. Οι χριστιανοί πλαστογράφησαν έργα Ιουδαίων κοσμικών συγγραφέων, όπως αυτά του Φίλωνα και του Ιώσηπου. Συχνά, παρενέβησαν χριστιανοί διαφορετικών αιώνων στα ίδια κείμενα. Η έρευνα των τελευταίων δεκαετιών ωστόσο δεν παραμέλησε τυχαία τη διαφώτιση αυτού ακριβώς του τομέα, και έτσι απουσιάζει γενικά κάποια ιστορία της αντίστοιχης «παρεμβατικής λογοτεχνίας»²⁷⁸.

Τον 3 ο και 4 ο αιώνα πλαστογραφήθηκε και μια ολόκληρη αλληλογραφία ανάμεσα στον Απόστολο Παύλο και το στωικό Σενέκα (4 π.Χ.- 65 μ.Χ.)

Γραμμένο σε ανατριχιαστικά Λατινικά, αυτό ειδικά το κατασκευάσμα ήταν μάλλον ένα διαφημιστικό κείμενο με σκοπό να συστήσουν την ανάγνωση των επιστολών του Παύλου στους μορφωμένους Ρωμαίους οι οποίοι τις περιφρονούσαν λόγω του ύφους τους. Η απίστευτα πρωτόγονη αλληλογραφία, οχτώ επιστολές του «Σενέκα» και έξι του «Παύλου» (τις οποίες αποκάλεσε πλαστογραφία με μεγάλη έμφαση πρώτος από όλους τους λογίους ο Έρασμος του Ρότερνταμ) είχε σκοπό να παγιώσει το γόητρο του Παύλου. Διότι πολλές από τις σκέψεις του ταυτιζόνταν τόσο με τη φιλοσοφία των στωικών της εποχής των αυτοκρατόρων, ώστε ο Τερτυλλιανός είπε: «Seneca saepe noster (ο Σενέκας συχνά δικός μας)». Έτσι το πλαστογράφημα αντιστρέφει τη σχέση εξάρτησης, αφού ο Σενέκας εξυμνεί τον Απόστολο («Ζήτησού, φίλτατε Παύλο μου...») ως φερέφωνο του ουρανού, ως «άντρα, από κάθε άποψη θεοφίλητο»· του πιστοποιεί

μάλιστα ότι «το Άγιο Πνεύμα κατοικεί εντός σου», ενώ ο Παύλος μόνο κάπου-κάπου και πολύ αφ' υψηλού παροτρύνει το φιλόσοφο να συνεχίσει την επιδίωξη των στόχων του. Τα πλαστογραφημένα αυτά κείμενα, όπως πιστοποιεί ο Άγιος Ιερώνυμος, ο ίδιος μεγάλος πλαστογράφος ενώπιον του Κυρίου, «a plurimis leguntur (διαβάζονται από πάρα πολλούς)». Και όχι μόνο τα θεωρούσε ο ίδιος γνήσια (και ύστερα από αυτόν και ο Αυγουστίνος), αλλά ο Ιερώνυμος συγκατάλεγε και το Σενέκα προφανώς λόγω αυτής της απάτης στους χριστιανούς αγίους. Ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος γράφει δηλαδή: «Ο Λεύκιος Ανναίος Σενέκας από την Κόρδοβα... διήγαγε πολύ εγκρατή βίο. Δεν θα τον συμπεριλάμβανα στον κατάλογο των αγίων, εάν δεν μου έδιναν την αφορμή εκείνες οι επιστολές οι οποίες διαβάζονται από πάρα πολλούς, (οι επιστολές) του Παύλου προς το Σενέκα και αντίστοιχα του Σενέκα προς τον Παύλο»²⁷⁹.

Η πλαστογραφημένη αλληλογραφία η οποία σώζεται σε ασυνήθιστη πληθώρα χειρογράφων, συνέχισε να υπάρχει κατά το Μεσαίωνα και επηρέασε τον Πέτρο Κλουννανό, τον Πέτρο Αβελάρδο, ακόμη και τον Πετράρχη²⁸⁰.

Πολλές φορές οι χριστιανοί δεν επινοούσαν μόνο επιστολές και αλληλογραφίες, αλλά και ολόκληρες δημόσιες αντιπαραθέσεις, π.χ. τον αποκαλούμενο Θρησκευτικό Διάλογο στην αυλή των Σασσανιδών.

Ο συγγραφέας παρουσιάζει το φιλόδοξο έργο του ως είδος πρωτοκόλλου μίας αντιπαραθέσης για το Χριστό και το χριστιανισμό που διοργανώθηκε στην Περσία και που κατέγραψε ως αυτόπτης μάρτυρας. Με φόντο το λαμπρό παλάτι και την αίγλη της δύναμης των Σασσα-

νιδών και με την τιμητική προεδρία ενός Σασσανίδη, οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας επιδεικνύουν τα όπλα τους — τα οποία είναι φυσικά πάντα νικηφόρα — εναντίον των Ελλήνων, των χριστιανών «αιρετικών», των Περσών μάγων και των Ιουδαίων. Κάπου-κάπου δέχονται επίθεση και οι Σαμαρείτες, οι βουδιστές και το Ρωμαϊκό Κράτος· πιο ήπια, σχεδόν φιλελεύθερα, αντιμετωπίζονται οι Έλληνες, ούτως ειπείν οι πρωτοπόροι του χριστιανισμού, και πιο φαρμακερά οι Ιουδαίοι.

Ο πλαστογράφος είναι «ορθόδοξος». Κηρύττει την πλήρη θεία και ανθρώπινη υπόσταση του Ιησού, τη δόξα της Μαρίας, τη θριαμβευτική νίκη των χριστιανών επισκόπων πάνω στους Πέρσες μάγους με πλήθος θαυμάτων, με τη θεραπεία λεπρών, την ανάσταση νεκρών, με ένα γεράκι από πηλό το οποίο ζωντανεύει. Ποιος απορεί πλέον για τους ιστορικούς αναχρονισμούς, τις επινοήμενες πηγές, τις δημόσιες εμφανίσεις του Πέρση βασιλέα Αρρινάτου, για τον οποίο μάταια αναζητούσε στοιχεία ο Βολλανδιστής G. Henschen τον 17ο αιώνα, ενός μυθικού βασιλιά (ο οποίος φιγουράρει και αλλού) υπό την επίβλεψη του οποίου γίνεται ο θρησκευτικός διάλογος, ο οποίος επικυρώνει τα χριστιανικά θαύματα και πιστοποιεί τη συμμετοχή στις διαπραγματεύσεις επίσημα, με δίπλωμα. Πολύ έξυπνα δεν πλαστογράφησαν τα πάντα, αλλά διασκόρπισαν στο κείμενο και ιστορικά στοιχεία. Ο ίδιος όμως ο συντάκτης παραμένει ανώνυμος. Σιωπά για τον εαυτό του, όπως και για την εποχή του —και καταλήστεψε ασύστολα τα άγνωστα στους περισσότερους κείμενα του Φίλιππου του Σιδίτη, είτε από τον 5ο ακόμη αιώνα είτε από τον 6ο²⁸¹.

Ολόκληρος χείμαρρος πλαστογραφιών έγινε σχετικά

με τους αρχαίους διωγμούς των χριστιανών: όσο λιγότεροι πραγματικοί μάρτυρες, τόσο περισσότερες πλαστογραφημένες Πράξεις Μαρτύρων.

**ΟΙ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΕΙΝΑΙ
ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΗΜΕΝΕΣ, ΘΕΩΡΟΥΝΤΑΝ ΟΜΩΣ ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΟ
ΤΟΥΣ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ ΠΛΗΡΟΥΣ ΑΞΙΑΣ**

Αρχικά οι χριστιανοί πλαστογραφούσαν από τον 2ο αιώνα και μετά αυτοκρατορικά διατάγματα ανοχής: όπως το διάταγμα του Αντωνίνου του Ευσεβούς (γύρω στα 180). Ή μια επιστολή του Μάρκου Αυρήλιου προς τη σύγκλητο, στην οποία ο αυτοκράτορας δίνει μαρτυρία για τη διάσωση από χριστιανούς ρωμαϊκών στρατευμάτων που κινδύνευαν να πεθάνουν από τη δίψα. Οι χριστιανοί πλαστογράφησαν και μια επιστολή του τοποτηρητή Τιβεριανού προς τον Τραϊανό σχετικά με τη δήθεν αυτοκρατορική διαταγή να δοθεί τέλος στον αιματηρό διωγμό· πλαστογράφησαν ένα διάταγμα του Νέρβα το οποίο ανακαλεί τα σκληρά μέτρα του Δομιτιανού εναντίον του Αποστόλου Ιωάννη. Ο εκκλησιαστικός ιστοριογράφος Ευσέβιος (στηριζόμενος στον Ανατολίτη χριστιανό Ηγήσιππο, τον συγγραφέα πέντε βιβλίων με τον τίτλο «Υπομνήματα») αναφέρει μάλιστα ότι ο ίδιος ο Δομιτιανός απελευθέρωσε «το συγγενή του Κυρίου», αφού τον είχαν συλλάβει ως απόγονο του Δαβίδ, και διέταξε «να σταματήσουν το διωγμό της Εκκλησίας»²⁸².

Αλλά, ενώ αρχικά οι χριστιανοί πλαστογραφούσαν ντοκουμέντα για την απαλλαγή τους από τους αυτοκράτορες, τελικά, όταν παρήλθαν οι διωγμοί τους και άρχισαν

οι ίδιοι να διώκουν με πολύ χειρότερο τρόπο τους ειδωλολάτρες, πλαστογραφούσαν ντοκουμέντα για την ενοχοποίηση των ειδωλολατρών ηγεμόνων. Από τη μια πλευρά πλαστογραφούσαν δηλαδή αδιάκοπα μεγάλο αριθμό αντιχριστιανικών διαταγμάτων και εγκυκλίους αυτοκρατόρων και τοποτηρητών (ιδιαίτερα κατά τον όψιμο 3ο αιώνα), δήθεν δημόσια έγγραφα τα οποία υπάρχουν στις μη ιστορικές Πράξεις Μαρτύρων, και από την άλλη πλήθος μαρτυριών. Αμέτρητοι είναι οι χριστιανοί οι οποίοι εμφανίζονται ως αυτόπτες μάρτυρες σε όλα τα εντελώς μυθικά πάθη ή τις εξιστορήσεις της ζωής των μαρτύρων²⁸³.

Ήδη ο πρώτος δήθεν διωγμός την εποχή του Νέρωνα, ο οποίος για δύο χιλιετίες έκανε αυτόν τον αυτοκράτορα να μοιάζει με τέρας μοναδικό στο είδος του το οποίο έγδερνε χριστιανούς, δεν ήταν καν διωγμός κατά των χριστιανών, αλλά μια δίκη για εμπρησμό. Ακόμη και οι εχθρικοί προς το Νέρωνα ιστορικοί Τάκιτος και Σουητώνιος έκριναν τη δίκη ως δίκαιη και συνετή —«ο ίδιος ο χριστιανισμός δεν συζητήθηκε καθόλου», γράφει ο ευαγγελικός θεολόγος Carl Schneider. Αλλά και η *Ιστορία του Χριστιανισμού* του καθολικού θεολόγου Michel Clevenot διαπιστώνει «ότι ούτε ο Νέρων, ούτε η αστυνομία του, ούτε οι Ρωμαίοι δεν θα πρέπει να πιστευαν ότι επρόκειτο για χριστιανούς. Αυτοί κινούνται ακόμη πάρα πολύ στα σκοτεινά και είναι πολύ ολιγάριθμοι, για να αποτελούσε η εκτέλεση τους αντικείμενο του δημόσιου ενδιαφέροντος...»²⁸⁴.

Αλλά καθώς οι καθολικοί θεολόγοι δεν τα πάνε και πολύ καλά με τη λογική, ή μάλλον δεν τους επιτρέπεται να τα πηγαίνουν καλά, ο Clevenot —αφού σημειώνει

πρώτα την «εντυπωσιακά» καλή μνήμη που άφησε ο αυτοκράτορας Νέρων στους Ρωμαίους— κλείνει το κεφάλαιο του σχετικά με τον εμπρησμό της Ρώμης τον Ιούλιο του 64 ως εξής: στη μνήμη των χριστιανών ζει ακόμη και σήμερα ως αιμοσταγής τρελός. Και αυτό, λέει, είναι «ίσως (!) παρ' όλα αυτά η καλύτερη απόδειξη για το ότι οι χριστιανοί πρέπει πράγματι να προσμετρηθούν στα θύματα της φοβερής σφαγής του Ιουλίου του έτους 64»²⁸⁵.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στη δίκη δεν έπαιξαν κανέναν ή πολύ δευτερεύοντα ρόλο τα θρησκευτικά κίνητρα. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι επιχειρήσεις του Νέρωνα περιορίστηκαν στους χριστιανούς της Ρώμης. Ναι μεν πλαστογράφησαν αργότερα έγγραφα, τα οποία τοποθετούν μαρτύρια και αλλού, στην Ιταλία και στη Γαλατία, αλλά, γράφει ο καθολικός θεολόγος Ehrhard, «όλες αυτές οι Πράξεις Μαρτύρων δεν έχουν ιστορική αξία»²⁸⁶.

Η ανοχή των Ρωμαίων ήταν συνήθως μεγάλη από θρησκευτικής άποψης. Ανοχή έδειξαν ακόμη και στους Ιουδαίους, τους διασφάλισαν πλήρη θρησκευτική ελευθερία, ακόμη και μετά τον ιουδαϊκό πόλεμο δεν απαίτησαν να λατρεύουν τους θεούς του κράτους και τους απάλλαξαν και από τις υποχρεωτικές θυσίες υπέρ του αυτοκράτορα. Έως και τις αρχές του 3ου αιώνα το μίσος εναντίον των χριστιανών, οι οποίοι συμπεριφέρονταν σαν να ήταν μοναδικοί, οι οποίοι παρ' όλη την ταπεινοφροσύνη (!) αισθάνονταν ως κάτι εντελώς ιδιαίτερο, ως «Ισραήλ του Θεού», «γένος των εκλεκτών», «ιερός λαός», ως «το χρυσό τμήμα», εκπορευόταν κυρίως από το λαό. Οι αυτοκράτορες θεωρούσαν τον εαυτό τους απέναντι στην περιέργη σέκτα των ασήμαντων ανθρώπων πάρα πολύ

ισχυρό για να επέμβουν σοβαρά. «Όσο μπορούσαν απέφυγαν» τις δίκες χριστιανών (Eduard Schwartz). Για δύο ολόκληρους αιώνες γενικά δεν «διώκανε» τους χριστιανούς. Ο αυτοκράτορας Κόμμοδος είχε χριστιανή μετρέσα. Και στη Νικομήδεια το κτίριο της κύριας εκκλησίας των χριστιανών βρισκόταν απέναντι από τα ανάκτορα του Διοκλητιανού. Και κατά τη διάρκεια του χειρότερου πογκρόμ εναντίον των χριστιανών ο καθηγητής ρητορικής του αυτοκράτορα, ο εκκλησιαστικός Πατέρας Λακτάντιος, παρέμεινε εντελώς ανέπαφος στο στενότατο περιβάλλον του ηγεμόνα. Ο Λακτάντιος δεν δικάστηκε ούτε κλείστηκε στα μπουντρούμια. Σχεδόν όλοι γνώριζαν τους χριστιανούς, αλλά δεν ήθελαν να λερώσουν τα χέρια τους με τη δίωξη τους. Αν όμως ήταν καμιά φορά αναγκαίο, επειδή οι μάζες των ειδωλολατρών μαίνονταν, οι υπάλληλοι έκαναν τα πάντα, για να μπορέσουν να απελευθερώσουν πάλι όσους είχαν συλλάβει. Οι χριστιανοί έπρεπε μόνο να εγκαταλείψουν την πίστη τους —και την εγκατέλειπαν κατά μάζες, αυτό ήταν παντού ο κανόνας— και κανείς δεν τους ενοχλούσε πλέον. Κατά τον πιο αυστηρό διωγμό ακόμη, εκείνον του Διοκλητιανού, το κράτος επέμενε μόνο στην εκτέλεση της υποχρεωτικής θυσίας η οποία επιβαλλόταν από το νόμο για κάθε πολίτη. Μόνο η άρνηση της τιμωρούνταν, σε καμιά περίπτωση η εξάσκηση της χριστιανικής θρησκείας. Γιατί οι εκκλησίες ακόμη και στους διωγμούς του Διοκλητιανού μπορούσαν να έχουν περιουσία²⁸⁷.

Για γενικό και συστηματικό διωγμό των χριστιανών μπορούμε να μιλάμε μόνο την εποχή του αυτοκράτορα Δέκιου το έτος 250. Ως πρώτο θύμα διωγμού πέθανε τότε ο Ρωμαίος επίσκοπος Φαβιανός —και πέθανε στη

φυλακή· δεν είχε εκδοθεί θανατική ποινή εναντίον του. Έως τότε όμως η αρχαία Εκκλησία παρουσίαζε ήδη έντεκα από δεκαεπτά Ρωμαίους επισκόπους ως «μάρτυρες», αν και ούτε ένας τους δεν ήταν μάρτυρας! Και να σκεφτεί κανείς ότι ήδη διακόσια χρόνια ζούσαν δίπλα-δίπλα με τους αυτοκράτορες. Και παρ' όλα αυτά ακόμη και στα μέσα του 20ού αιώνα ψεύδονται από καθολικής πλευράς —με τυπογραφική άδεια της Εκκλησίας (και αφιέρωση: «Στην Αγία Θεομήτορα») — ότι «οι περισσότεροι πάπες πεθαίνουν εκείνη την εποχή ως μάρτυρες» (Ruger).

Ο πάπας Κορνήλιος, ο οποίος απεβίωσε ειρηνικά στη Σιβιταβέκια, σύμφωνα με τις εκκλησιαστικές Πράξεις Μαρτύρων αποκεφαλίζεται. Το ίδιο πλαστές είναι οι Πράξεις οι οποίες καθιστούν το Ρωμαίο επίσκοπο Στέφανο Α' (254-257) θύμα των διωγμών του Βαλεριανού. Ο Άγιος πάπας Ευτυχιανός (275-283) λέγεται μάλιστα ότι έθαψε «με τα ίδια του τα χέρια» 342 μάρτυρες, προτού τους συναντήσει ο ίδιος. Την αποστασία πολλών παπών κατά τον πρώιμο 4ο αιώνα προσπάθησαν να καλύψουν παρομοίως με πλαστογραφίες Πράξεων. Το *Liber pontificalis*, ο επίσημος κατάλογος των παπών, βάζει το Ρωμαίο επίσκοπο Μαρκελλίνο (296-304), ο οποίος έκανε θυσίες στους θεούς και παρέδωσε στον εχθρό τα «ιερά» βιβλία, να μετανοεί αμέσως και να υφίσταται μαρτυρικό θάνατο, πράγμα που δεν είναι παρά πλαστογραφία. Στο Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο ο ένας πάπας μετά τον άλλο κερδίζει το στέφανο του μάρτυρα —σχεδόν όλα είναι ψέματα και απάτη. (Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η λατρεία των μαρτύρων εμφανίστηκε γενικά κατά τα τέλη του 3ου αιώνα.)²⁸⁸

Ειδικά οι *επίσκοποι* —ο μαρτυρικός θάνατος των οποίων θεωρείτο ως «κάτι το ανώτερο» σε σχέση με εκείνον των απλών χριστιανών, αφού ακόμη και στον άλλο κόσμο καταλαμβάνουν υψηλότερη θέση στην ιεραρχία—, ειδικά οι *επίσκοποι* σπάνια γίνονταν μάρτυρες. Κατά σωρούς το έβαζαν στα πόδια, πολλές' φορές διέφευγαν από χώρα σε χώρα, έφταναν μάλιστα μέχρι τα πέρατα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, φυσικά με ειδική εντολή του Θεού και χωρίς να ξεχνάνε να στέλνουν από την ασφαλής κρυψώνα τους εμψυχωτικές επιστολές σε φυλακισμένους πιστούς κατώτερου βαθμού. Στην αρχαία Εκκλησία αυτό ήταν τόσο γνωστό, ώστε ακόμη και στις πολυάριθμες πλαστογραφημένες ιστορίες μαρτύρων μόνο λίγοι *επίσκοποι* φιγουράρουν ως μάρτυρες! (Με το ξέσπασμα του τοπικού πογκρόμ, ο Πατριάρχης της Αλεξάνδρειας Διονύσιος ήταν σε τέτοια βιασύνη που έφυγε καβάλα σε ασέλωτο ζώο —δικαίως φέρει την προσωνυμία «Μέγας».)²⁸⁹

Σχεδόν όλοι οι «*άγιοι*» των πρώτων αιώνων ανακηρύχτηκαν εκ των υστέρων σε «*μάρτυρες*», «*ακόμη και αν είχαν πεθάνει ειρηνικά*. Κάθε ένδοξο πρόσωπο της προκωνσταντίνειας εποχής έπρεπε, βλέπετε, να έχει υποστεί μαρτυρικό θάνατο» (Kotting). Κι όμως «*λίγες μόνο*» των αποκαλούμενων *Acta Martyrum* (Πράξεων Μαρτύρων) είναι «*γνήσιες και βασίζονται σε γνήσιο αποδεικτικό υλικό*» (Syme). Και κυρίως από τον 4ο αιώνα και μετά άρχισαν οι καθολικοί χριστιανοί να «*καθαρίζουν*» Πράξεις και ιστορίες μαρτύρων που τους φαίνονταν πλαστογραφημένες από «*αιρετικούς*», κατασκευάζοντας δικές τους πλαστογραφίες. Αναγνώριζαν μεν τα αναφερόμενα θαύματα των Αποστόλων, απέρριπταν ό-

μως τις «ψευδείς διδασκαλίες» οι οποίες υπήρχαν επίσης εκεί. Έτσι αντέδρασαν ορθόδοξοι πλαστογράφοι όπως ο Ψευδο-Μελίτων, ο Ψευδο-Ιερώνυμος, ο Ψευδο-Αβδίας με δικές τους πλαστογραφίες²⁹⁰.

Οι χριστιανικές «Πράξεις Μαρτύρων» δε σταματούν μπροστά σε καμία υπερβολή, καμία αναλήθεια, κανένα κιτς.

Καθώς η Εκκλησία δεν έκανε χρήση του μαρτυρίου της συζύγου του κορυφαίου Αποστόλου και πρώτου πάπα, του Αγίου Πέτρου, για το οποίο παραδίδει στοιχεία κάποιος εκκλησιαστικός Πατέρας, πρώτη γυναίκα μάρτυρας θεωρείται η Αγία Θέκλα, αν και λέγεται ότι σώθηκε από κάποιο θάυμα.

Τέλεια γνώστρια όμως γίνεται η καθολική ιστορία των μαρτυρικών θανάτων με το μαρτύριο του Πολύκαρπου, του οποίου γνωρίζουν ακόμη και την ώρα του θανάτου — σχεδόν μοναδικό φαινόμενο στην πρώιμη χριστιανική λογοτεχνία. Η ημερομηνία όμως είναι άγνωστη· δεν γνωρίζουμε καν αν συνέβη επί Μάρκου Αυρήλιου ή επί Αντωνίνου του Ευσεβούς. Σε αυτή την αρχαιότατη έκθεση αυτόπτη μάρτυρα σχετικά με το μαρτυρικό θάνατο χριστιανού, ένα κείμενο στο οποίο έχουν παρεμβάλει από την αρχή μέχρι το τέλος πλαστά κομμάτια, στο οποίο υπάρχουν επιμέλειες και επεμβάσεις, προσθήκες πριν και μετά τον Ευσέβιο, όπως και ένα μη γνήσιο παράρτημα, ο άγιος επίσκοπος γνωρίζει εκ των προτέρων τον τρόπο με τον οποίο θα πεθάνει. Μπαίνοντας στην αρένα, τον ενθαρρύνει μια ουράνια φωνή: «Πολύκαρπε βάστα γερά!» Δεν καίγεται στην πυρά, για την οποία έφερναν ξύλα «ιδιαίτερα οι Ιουδαίοι», μάταια λαμπαδιάζουν οι φλόγες. Έτσι ο δήμιος αναγκάζεται να του καταφέρει

το θανατηφόρο χτύπημα, οπότε το αίμα του σβήνει τη φωτιά και από την πληγή βγαίνει ένα περιστέρι που πετάει προς τον ουρανό... Αυτές οι Πράξεις «γράφονταν», λοιπόν, μόνο «αργά και κομμάτι-κομμάτι» (Kraft). Και τον 20ό αιώνα ακόμη ακτινοβολεί στο καθολικό «Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό» αυτή η ιστορία ως «η πολυτιμότερη μαρτυρία για τη λατρεία αγίων και λειψάνων από τους καθολικούς». Σήμερα ακόμη ο γενναιόψυχος μάρτυρας (ο οποίος παρεμπιπτόντως, όπως αρμόζει σε επίσκοπο, το είχε σκάσει προηγουμένως πολλές φορές, και είχε αλλάξει πολλά κρησφύγετα) εορτάζεται ως άγιος: από τη Βυζαντινή και Συριακή Εκκλησία στις 23 Φεβρουαρίου, από τους μελχίτες στις 25 Ιανουαρίου, από τους καθολικούς στις 26 και ακόμη παίζει το ρόλο του «προστάτη εναντίον της ωτίτιδας»²⁹¹.

Ας ρίξουμε μια ματιά, επί παραδείγματι, στις «Πράξεις Περσών Μαρτύρων».

Εδώ οι χριστιανοί τρέχουν κατά πλήθη να εκτελεστούν, «ψέλλνοντας πανηγυρικά τους ψαλμούς του Δαβίδ». Και δεν κάνουν τίποτα άλλο παρά να γελάνε, καθώς ο δήμιος ακονίζει ήδη το σπαθί. Εδώ τους σπάνε όλα τα δόντια και τους τσακίζουν όλα τα κόκκαλα. Αγοράζουν ειδικά γι' αυτό το λόγο καινούρια μαστίγια, για να τους λιώσουν. Τους χτυπάνε και τους σακατεύουν. Τους διαμελίζουν, τους γδέρνουν από την κορυφή μέχρι τα νύχια, τους κόβουν αργά από τη μέση του σβέρκου έως το κρανίο, τους κόβουν τις μύτες και τα αφτιά, τους μπήγουν πυρωμένα καρφιά στα μάτια, τους πετροβολούν, τους κόβουν φέτες με πριόνια, τους αφήνουν να πεθάνουν της πείνας μέχρι που το δέρμα ξεκολλάει και πέφτει από τα κόκκαλα. Μία φορά φέρνουν και

16 ελέφαντες για να ποδοπατήσουν τους ήρωες... Αλλά ό,τι κι αν τους κάνουν, εκείνοι υπομένουν σχεδόν τα πάντα εκπληκτικά για πολύ ώρα και ευδιάθετοι, που λέει ο λόγος μέσα στην καλή χαρά. Αφού τους έχουν κάνει κομμάτια, όλο αίμα και πύο, εκείνοι βγάζουν τους πιο εμψυχωτικούς λόγους: Ουρλιάζουν: «Η καρδιά μου αγαλλιάζει στον Κύριο και χαίρεται στη σωτηρία του». Ή *ομολο-γούν*: «Αυτός ο πόνος αναζωογονεί»²⁹².

Ο μαρ Ιάκωβος, ο *εκμελισθείς* (διαμελισμένος), αφού του έχουν αφαιρέσει ήδη τα δέκα δάχτυλα των χεριών και τρία των ποδιών, γελώντας, κάνει βαθυστόχαστες παρομοιώσεις: «Ακολούθησε κι εσύ, τρίτο δάχτυλο του ποδιού μου, τους συντρόφους σου και μη σε νοιάζει. Γιατί, όπως το σιτάρι που πέφτει στη γη και την άνοιξη βγάζει τους συντρόφους του, έτσι κι εσύ θα ενωθείς με τους δικούς σου αυτοστιγμεί την ημέρα της Ανάστασης». Ωραία δεν τα είπε; Αφού του κόβουν το πέμπτο δάχτυλο του ποδιού, φωνάζει όμως και ζητάει εκδίκηση: «Δίκασε, ω Θεέ, τη δίκη μου, και εκδικήσου την εκδίκηση μου στον ανελέητο λαό»²⁹³.

Γενικά αυτοί οι άγιοι γίνονται συχνά δύστροποι και βρίζουν τους τελείως άθεους βέβαια βασανιστές ή δικαστές τους σύμφωνα με όλους τους κανόνες της θρησκείας και της αγάπης: τους υπόσχονται ότι «θα τρίζουν τα δόντια τους στους αιώνες των αιώνων», τους αποκαλούν «ακάθαρτους, βρόμικους, αιμοσταγείς», «κακά κοράκια που κάθονται επί πτωμάτων», «μαγικά φίδια που διψάνε να δαγκώσουν», «πράσινους» από μίσος «σαν κακιές οχιές», λάγνους άντρες που κυλιούνται «με γύναια στις κρεβατοκάμαρες», «ακάθαρτους σκύλους». Ο Άγιος Ait-illaha (Αιθέριος) απευθύνεται στο δήμιο του χαρακτηρίζο-

ντάς τον: «Πράγματι, είσαι άλογο ζώο». Και ο Άγιος Ιωσήφ ούτε που σκέφτεται να αγαπήσει τον εχθρό του, να του στρέψει και το άλλο μάγουλο, όχι· εύστοχα γράφουν: «Ο Ιωσήφ μάζεψε σάλιο στο στόμα του, τον έφτυσε, γεμίζοντας με το σάλιο του όλο του το πρόσωπο και είπε: "Βρε ακάθαρτε και μιαρέ, δεν ντρέπεσαι..."»²⁹⁴

Αφού κόβουν ένα-ένα όλα τα δάχτυλα των χεριών και των ποδιών του μαρ Ιάκωβου, κάθε φορά συνοδευόμενοι είτε από έναν ευγενή είτε και από ένα φαρμακερό λόγο εναντίον των «σαρκοβόρων λύκων», η πίστη του γίνεται όλο και πιο σταθερή και ζητάει περισσότερα βασανιστήρια. «Τι καθόσαστε και τεμπελιάζετε;» φωνάζει ανυπόμονος. «Ας μη φείδονται οι οφθαλμοί σας. Διότι η καρδιά μου αγαλλιάζει στον Κύριο και η ψυχή μου υψώθηκε σε εκείνον ο οποίος αγαπά τους ταπεινούς». Και έτσι οι δήμιοι μετά από τα δέκα δάχτυλα των ποδιών και τα δέκα των χεριών, συνεχίζουν τρίζοντας τα δόντια, να του κόβουν και άλλα μέλη, εντελώς συστηματικά, και κάθε μέλος που πέφτει καταγής ο άγιος το σχολιάζει πάλι με ένα ευσεβές ρητό. Μετά την απώλεια του δεξιού πέλματος λέει: «Κάθε μέλος που μου κόβετε, δίνεται θυσία στον επουράνιο βασιλέα». Του έκοψαν το αριστερό πέλμα και εκείνος είπε: «Εισάκουσε με, ω Κύριε, διότι εσύ είσαι αγαθός και μεγάλη είναι η καλοσύνη σου προς όλους όσοι σε καλούν». Του έκοψαν το δεξί χέρι και εκείνος φώναξε: «Η χάρη του Θεού ήταν μεγάλη επάνω μου· ελευθέρωσε την ψυχή μου». Του έκοψαν το αριστερό χέρι και εκείνος είπε: «Κοίτα, στους νεκρούς κάνεις θαύματα». Προχώρησαν και του έκοψαν τον δεξί μπράτσο και εκείνος είπε πάλι: «Θα υμνώ τον Κύριο, όσο ζω και θα δοξάζω το Θεό μου, όσο υπάρχω. Ας του αρέσει ο ύμνος μου· εγώ θα χαρώ στον Κύριο».

Οι κακοί ειδωλολάτρες κόβουν και το αριστερό μπράτσο, βγάζουν τον δεξή μηρό από την κλείδωση του γόνατος... και τέλος «ο ένδοξος» κείτεται ξαπλωμένος πλέον μόνο με «κεφάλι, στήθος και κοιλιά», σκέφτεται λίγο την κατάσταση και ανοίγει «πάλι το στόμα», για να απαριθμήσει επακριβώς σε μια μικρή ομιλία προς τον Θεό όλα όσα έχασε ήδη για χάρη του —πρέπει να παραδεχτούμε ότι είναι αρκετά γενναίο σε αυτή την περιορισμένη κατάσταση —: «Κύριε και Θεέ, ευσπλαχνικό και ελεήμονα, σε παρακαλώ εισάκουσε την προσευχή μου και αποδέξου τις ικεσίες μου. Κείτομαι εδώ, αφού μου έχουν αφαιρέσει τα μέλη· ο μισός κείτομαι εδώ και σιωπώ. Δεν έχω, Κύριε, δάχτυλα, για να σε ικετέψω· ούτε μου άφησαν οι διώκτες χέρια, για να τα απλώσω σ' εσένα. Τα πόδια μου τα έκοψαν τα γόνατα τα έλυσαν τα μπράτσα μου τα έβγαλαν τους μηρούς τους έκοψαν. Τώρα κείμαι ενώπιον Σου σαν διαλυμένο σπίτι, από το οποίο έχει μείνει μόνο ένα κομμάτι στέγης. Σε ικετεύω, Κύριε και Θεέ...» κ.λπ. κ.λπ.

Και το βράδυ, ως συνήθως, οι χριστιανοί έκλεψαν το πτώμα ή μάλλον «περισυνέλεξαν και τα είκοσι οχτώ κομμένα μέλη» μαζί με το υπόλοιπο σώμα —και τότε έπεσε φωτιά από τον ουρανό, «έγλυψε το αίμα από το αχυρόστρωμα... έως ότου τα μέλη του αγίου κοκκίνισαν και έγιναν σαν ώριμο τριαντάφυλλο»²⁹⁵.

Πράξεις Μαρτύρων!

Σύμφωνα με τέτοια υποδείγματα μπορούσαν να βάζουν πολλούς χριστιανούς ήρωες να πεθαίνουν.

Ας συγκρίνουμε με το μαρτύριο του μαρ Ιακώβου στην Περσία εκείνο του Αγίου Αρκαδίου στη Βόρεια Αφρική (ο οποίος ακτινοβολεί επίσης στο Ρωμαϊκό Μαρ-

τυρολόγιο), και του οποίου τη μνήμη η Καθολική Εκκλησία εξακολουθεί να εορτάζει ακόμη και σήμερα στις 12 Ιανουαρίου²⁹⁶.

Όπως ο Άγιος Ιάκωβος έτσι και ο Άγιος Αρκάδιος είναι ήρωας και χριστιανός από την κορυφή έως τα νύχια, επομένως τίποτα δεν μπορεί να τον ταραξεί. Όταν τελικά ο λυσσασμένος τοποτηρητής τού δείχνει τα εργαλεία των βασανιστηρίων, εκείνος χλευάζει μόνο: «Θα διατάξεις να γδυθώ;» Αλλά και την απόφαση του δικαστηρίου να του κόψουν ένα-ένα τα μέλη του σώματος του, αργά-αργά, την ακούει «με εύθυμη διάθεση». «Τώρα όρμησαν οι δήμιοι επάνω του και του έκοψαν τις κλειδώσεις των δαχτύλων, των βραχιόνων και των ώμων, και κομμάτιασαν τα δάχτυλα των ποδιών, τα πέλματα και τους μηρούς. Ο μάρτυρας πρότεινε πρόθυμα το ένα μέλος μετά το άλλο... Κολυμπώντας στο αίμα του προσευχόταν δυνατά: "Κύριε και Θεέ μου, όλα αυτά τα μέλη εσύ μου τα έδωσες, κι εγώ τώρα στα επιστρέφω ως θυσία..."» κ.λπ. Και όλοι οι παρευρισκόμενοι πλέουν στα δάκρυα, όπως ο άγιος στο αίμα. Ακόμη και οι δήμιοι καταριούνται την ημέρα που γεννήθηκαν. Μόνο ο κακός ειδωλόλατρης τοποτηρητής μένει ασυγκίνητος. «Όταν είχαν κόψει όλα τα άκρα του άγιου ομολογητή, εκείνος παρακαλούσε να του κόψουν με ένα στομωμένο τσεκούρι και τα μεγαλύτερα, έτσι ώστε να απομείνει πλέον μόνο ο κορμός. Και τότε ο Άγιος Αρκάδιος, ο οποίος ζούσε ακόμη (!), θυσίασε τα σκορπισμένα μέλη του στο Θεό και φώναξε: "Ευτυχή μέλη!"» Και ύστερα —όλα αυτά, όπως αναφέραμε «μόνο με τον κορμό»— ακολουθεί και ένα φλογερό θρησκευτικό κήρυγμα προς τους ειδωλολάτρες...

Ο εκδότης του μεγαλεπήβολου καθολικού έργου, από το οποίο παραθέσαμε τα αποσπάσματα, διαβεβαιώνει στον πρόλογο ότι θέλει να προσφέρει «θεμελιωμένα στοιχεία στη θέση (!) των αποκαλούμενων θρύλων», «μόνο θεμελιωμένα και αληθινά», και προσφέρει με αυτό τον τρόπο

297

αμέτρητες ιστορίες τρόμου .

Και τον 20ό αιώνα η καθολική μέριμνα —πολλές φορές με άδεια της ηγεσίας— για τη σωτηρία της ψυχής βγάζει το «δίδαγμα» από αυτό το φρικιαστικό κιτς με τα λόγια του Αγίου Αρκαδίου: «Το να πεθαίνεις για Εκείνον, σημαίνει ζωή. Το να υποφέρεις για Εκείνον, είναι η μεγαλύτερη χαρά! Τπόμενε, χριστιανέ, τα πάθη και τα δεινά αυτής της ζωής και μην αφήσεις τίποτα να σε απομακρύνει από την υπηρεσία του Θεού. Ο ουρανός αξίζει τα πάντα»²⁹⁸.

Ας επιστρέψουμε για λίγο ακόμη στις «Πράξεις Περσών Μαρτύρων».

Για όσους το μαρτύριο του μαρ Ιάκωβου δεν είναι αρκετά θαυμαστό, συμβαίνουν φυσικά (ή υπερφυσικά) και άλλα μεγαλειώδη πράγματα.. Κάποιος χριστιανός ο οποίος παίρνει τη διαταγή και επιχειρεί να σκοτώσει ένα χριστιανό, τον σηκώνει η «δύναμη του Θεού» δύο φορές και τον συντρίβει σχεδόν στη γη· τρεις ώρες κείτεται σαν νεκρός. Στον μακάριο Ναρσή δεν μπόρεσαν να κόψουν την κεφαλή, τη γενναία, ούτε με δεκαοχτώ σπαθιά, ύστερα τα κατάφερε ένα μαχαίρι. Και στον τόπο που πεθαίνουν αυτοί οι ήρωες, καθώς βέβαια πρέπει να πεθάνουν κάποτε, «ανεβοκατεβαίνουν συχνά τη νύχτα... στρατιές αγγέλων...» Κάποτε μάλιστα, χωρίς καμία αμφιβολία, είδαν ακόμη και ειδωλολάτρες βοσκοί ότι «για τρεις νύχτες στρατιές αγγέλων ανεβοκατέβαιναν» πάνω

από «τον τόπο της δολοφονίας των αγίων και υμνούσαν το Θεό»²⁹⁹.

Πράξεις Μαρτύρων!

Το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι εδώ δεν πρόκειται για χριστιανικούς θρύλους, αλλά, βλέπετε, για πράξεις, για ιστορικές αναφορές· ότι εκτός αυτού τα ίδια τα ντοκουμέντα τονίζουν ακόμη μια φορά την «ορθή καταγραφή»· ότι αναφέρουν: «Ακούσαμε την ακριβή ιστορία εκείνων οι οποίοι υπήρξαν πριν από εμάς, από το στόμα γέρων, φιλαληθών και αξιόπιστων επισκόπων και ιερέων. Διότι αυτοί τους είδαν με τα μάτια τους και έζησαν στις ημέρες τους»³⁰⁰.

Εννοείται ότι οι χριστιανοί *ομολογούν* με το αίμα τους την πίστη τους σε όλο και μεγαλύτερα πλήθη, ότι πεθαίνουν σε τόσες ποσότητες και με τόσο ηρωικό τρόπο, ώστε οι δήμιοι κουράζονται από το πολύ σφάξιμο. Κάποτε πεθαίνουν μαζί με τον επίσκοπο τους δεκαέξι, ύστερα εκατόν είκοσι οχτώ μάρτυρες, ύστερα εκατόν έντεκα άντρες και εννέα γυναίκες, ύστερα διακόσιοι εβδομήντα πέντε, ύστερα οχτώ χιλιάδες εννιακόσιοι σαράντα, ύστερα δεν μπορούν πλέον να μετρηθούν, μια και «ο αριθμός τους υπερβαίνει τις πολλές χιλιάδες»³⁰¹.

Στην πραγματικότητα υπήρχαν πολύ, μα πάρα πολύ λιγότεροι χριστιανοί μάρτυρες από όσους παρουσίαζαν στον κόσμο για αιώνες ολόκληρους. Κάποιοι πραγματικοί εξαφανίστηκαν επιπλέον χωρίς ίχνος, η στάχτη τους πετάχτηκε στα ποτάμια, σκορπίστηκε στους τέσσερις ανέμους. Υπήρχαν μεγάλες περιοχές φτωχές ή κενές μαρτύρων. Και, όταν άρχισαν να κλείνουν τα άγια λείψανα στα ιερά, οι άνθρωποι πήγαιναν συχνά προσκυνητές διανύοντας μακρινές αποστάσεις και επιχειρούσαν

επίπονες ανακομιδές, ό,τι και αν ανακόμιζαν στην πραγματικότητα. Λείψανα γνωστών μαρτύρων πουλιόντουσαν ακριβά, υπήρχε μεγάλη ζήτηση και για μεγάλες ποσότητες, για κομμάτια πολλών μαρτύρων, είτε γνώριζαν το όνομα τους είτε όχι.

Όλο και πιο δημοφιλείς γίνονταν γι' αυτό λόγο οι ομαδικοί μάρτυρες: οι 18 της Σαραγόσας, οι 40 της Σεβαστής, όλοι τους «σκλάβοι του πολέμου», οι 70 σύντροφοι του Αγίου μοναχού Αναστάσιου τους οποίους έπνιξαν στο ποτάμι, οι 99 εκτελεσθέντες με τον Άγιο Νίκωνα της Καισαρείας της Παλαιστίνης, οι 128 οι οποίοι πέθαναν με τον Άγιο επίσκοπο Σαδώθ την εποχή του Πέρση βασιλέα Σαπώρ· οι περίπου δύο ντουζίνες επίσκοποι και 250 κληρικοί οι οποίοι κέρδισαν τον μαρτυρικό θάνατο επίσης στην Περσία, οι 200 άντρες και 70 γυναίκες οι οποίοι διεκπεραίωσαν ηρωικά τα μαρτύρια τους την εποχή του Διοκλητιανού στη νήσο Παλμαρία, οι 300 αυτόχειρες τους οποίους επινόησε ο Προυδέντιος (ο χριστιανός ποιητής που θαυμαζόταν και διαβαζόταν το Μεσαίωνα περισσότερο από όλους) και οι οποίοι, για να μην αναγκαστούν να θυσιάσουν στους θεούς, έπεσαν δήθεν μέσα σε ένα λάκκο με καυτό ασβέστη την εποχή του Βαλεριανού, —κι άλλες ψεύτικες ιστορίες— οι 1.525 οσιομάρτυρες στην Ούμπρια, η θηβαϊκή Λεγεώνα, σχεδόν 6.600 άνθρωποι οι οποίοι βρήκαν μαρτυρικό θάνατο δήθεν στην Ελβετία (πιθανώς πλέον πολύ περισσότεροι από όλους τους χριστιανούς· μάρτυρες που υπήρχαν την αρχαιότητα), οι πολλές χιλιάδες μάρτυρες τους οποίους ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός διέταξε να κάψουν ζωντανούς σε μια εκκλησία στη Νικομήδεια, καθώς όλοι αρνήθηκαν τη «θυσία στα είδωλα» —ειδικά «την αγία

ημέρα των Χριστουγέννων» και κατά την «Θεία Λειτουργία...» (Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο), εκτός αυτών οι 10.000 χριστιανοί που σταυρώθηκαν στο όρος Αραράτ ή οι 24.000 συνοδοιπόροι του Αγίου Πάππου οι οποίοι την εποχή του Λικίνιου χύνουν το αίμα τους για το Χριστό στην Αντιόχεια, μέσα σε πέντε ημέρες σε ένα και μοναδικό βράχο. Πολύ συχνά δεν αναφέρουν καν αριθμό, αλλά βάζουν να πεθαίνει «αμέτρητο πλήθος πιστών», μιλάνε για «αμέτρητους» μάρτυρες, ισχυρίζονται εντελώς στερεότυπα μόνο το θάνατο «πάρα πολλών ιερομαρτύρων», ή υπερηφανεύονται επίσης για το γεγονός ότι «σχεδόν ολόκληρο το ποίμνιο» ακολούθησε τον επίσκοπο του στο θάνατο, ή αναφέρουν «τα πάθη πάρα πολλών αγίων γυναικών, οι οποίες... για χάρη της χριστιανικής πίστης βασανίστηκαν και θανατώθηκαν με τον πιο επώδυνο τρόπο» (Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο ή «Κατάλογος όλων εκείνων των χριστιανών πιστών οι οποίοι στέφθηκαν με αγιότητα και μαρτυρικό θάνατο, των οποίων τη ζωή, τη δράση και τον ηρωικό θάνατο η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία συνέλεξε, έλεγξε και κατέγραψε και φύλαξε εις αιώνια πανηγυρική μνήμη εκείνων. Με συνημμένη σύντομη περιγραφή των σημαντικότερων στιγμών της ζωής τους, αφορμή του προσηλυτισμού τους, της δράσης τους και του επώδυνου θανάτου τους».) Όπως καταλαβαίνουμε ήταν συχνός ο χαρακτηρισμός των λειψάνων με τη διατύπωση: «Των οποίων το όνομα γνωρίζει ο Θεός»³⁰².

Γεγονός είναι ότι ο αριθμός όλων των χριστιανών μαρτύρων των τριών πρώτων αιώνων μπόρεσε να υπολογιστεί κατ' εκτίμηση στους 1.500 (σίγουρα ένας προβληματικός αριθμός)· ότι από τα αναφερόμενα 250 ελ-

ληνικά μαρτύρια σε, όπως και να το κάνουμε, 250 χρόνια, μόνο περίπου 20 αποδείχθηκαν ιστορικά: ότι γενικά γραπτές πηγές έχουμε μόνο για μερικές δωδεκάδες μαρτύρων ότι και ο Ωριγένης, ο μεγαλύτερος θεολόγος της προκωνσταντίνειας εποχής, τόσο σεβαστός για πολλά πράγματα, χαρακτηρίζει τον αριθμό των χριστιανών μαρτύρων «μικρό και εύκολο να μετρηθεί». Παρ' όλα αυτά το 1959 ακόμη ο καθολικός θεολόγος Stockmeier γράφει: «Τρεις ολόκληρους αιώνες τούς κυνηγούσαν μέχρι θανάτου...» και παρομοίως στα μέσα του 20ού αιώνα ακόμη γράφει και ο Ιησούιτης Hertling: «Θα πρέπει να υποθέσουμε σίγουρα έναν εξαψήφιο αριθμό». Θα πρέπει; Γιατί; Μας απαντάει ο ίδιος: «Ο ιστορικός ο οποίος εξετάζει τις πηγές με κριτικό πνεύμα και θέλει να παρουσιάσει τα πράγματα όπως ήταν, διατρέχει διαρκώς κίνδυνο να τραυματίσει ευσεβή αισθήματα. Μόνο και μόνο όποιος βγάλει το συμπέρασμα ότι δεν υπήρξαν εκατομμύρια μάρτυρες...»³⁰³

Η Εκκλησία όμως δεν υπερέβαλε εγκληματικά μόνο στον αριθμό των μαρτυρίων, αλλά και στην παρουσίαση τους. Στα μέσα του 20ού αιώνα ακόμη ο καθολικός Johannes Schuck υπερηφανεύεται (με διπλή τυπογραφική άδεια της Εκκλησίας) λες και συνεχίζει την ευσεβιανή εκκλησιαστική ιστορία του 4ου αιώνα: «Αυτή ήταν μάχη! Από τη μια πλευρά τα θηρία της αρένας, η φωτιά που έγλυφε τα μέλη που σπαρταρούσαν, τα βασανιστήρια, ο σταυρός και όλα τα δεινά 'που έμοιαζαν να βγαίνουν σαν βρόμικος οχετός από την κόλαση· από την άλλη πλευρά η ακλόνητη δύναμη με την οποία οι χριστιανοί αντιμετώπιζαν έναν ολόκληρο κόσμο, αβοήθητοι και παρ' όλα αυτά υποστηριζόμενοι από μια βοήθεια

πάνω στην οποία έσπαγε κάθε τρικυμία, αν και με λυσσαλέο μένος, άνθρωποι με το ένα πόδι ακόμη στη σκοτεινή γη, με την καρδιά ήδη στην πρώτη φωτεινή λάμψη της αιωνιότητας...»³⁰⁴

Εδώ ο Schuck αγάλλεται ακόμη και για το γεγονός ότι οι τόσο φρικιαστικοί διωγμοί εναντίον των χριστιανών, «όσο παράλογο κι αν ακούγεται, έφεραν στη βασιλεία του Θεού μεγάλο κέρδος», ότι «η Εκκλησία μόνο κέρδος είχε», μέχρι «ψηλά στους ουρανούς» και «στα πέρατα του κόσμου». Αφού το «αίμα των μαρτύρων» τής απέφερε ειδικά «τις πολυτιμότερες ψυχές εκτός Εκκλησίας», αφού ειδικά τα θηρία «μπήκαν στο κοπάδι του Κυρίου δια της πίστης και της αυτοθυσίας, της αγάπης και της ηθικής ευγένειας των χριστιανών...»³⁰⁵

Και με πλήθος πλαστογραφιών.

Τέτοιες πλαστογραφίες υπήρχαν και σε έναν εντελώς διαφορετικό τομέα, που είναι όμως σχετικός, τον τομέα της εκκλησιαστικής πολιτικής. Διότι όπως δημιούργησαν πλαστές Πράξεις Μαρτύρων για να αυξήσουν τους πιστούς, έτσι έφτιαξαν και πλαστούς καταλόγους επισκόπων, για να αυξήσουν την εξουσία του κλήρου. Δηλαδή σιγά-σιγά επινόησαν για όλες τις επισκοπικές έδρες αποστολικές καταβολές.

**ΣΧΕΔΟΝ ΟΛΕΣ ΟΙ ΛΙΣΤΕΣ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΕΙΝΑΙ
ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΗΜΕΝΕΣ**

Η στήριξη ηγετικών αξιώσεων με ιστορικά παραμύθια, ήταν φυσικά πάλι αρχαία υπόθεση. Ένα πρώιμο

παράδειγμα: ο Έλληνας ιστορικός και προσωπικός γιατρός του Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη Β' (404-358), ο Κτησίας. Στα 23 βιβλία του υπό τον τίτλο «Περσικά» — που χρησιμοποιήθηκαν πολύ ως κύρια πηγή για την ιστορία της Ανατολής, όπως αποδείχτηκε, από τον Ισοκράτη, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη— επινόησε μέσα από τα αρχεία των Περσών μια ολόκληρη δυναστεία ηγεμόνων τους στο βασίλειο των Μήδων το οποίο είχαν προσαρτήσει το 550 π.Χ.³⁰⁶

Διαδοχές και αλυσίδες παράδοσης κατασκεύαζαν στις φιλοσοφικές σχολές, οι πλατωνικοί, οι στωικοί, οι περιπατητικοί, τις κατασκεύαζαν και στην αιγυπτιακή, ρωμαϊκή, ελληνική θρησκεία, όπου πολλές φορές έφταναν ιστορικά μέχρι τον ίδιο το Θεό, επομένως και αυτά τα είχαν προ πολλού. Πολύ πριν ο ισχυρισμός μιας αδιάλειπτης νόμιμης διαδοχής στο επισκοπικό αξίωμα από τις ημέρες των Αποστόλων, της δήθεν αποστολικής διαδοχής, οδηγήσει σε μεγάλες επιχειρήσεις απάτης σε σχεδόν όλες τις χριστιανικές χώρες. Διότι ακριβώς επειδή απομακρύνονταν δογματικά όλο και περισσότερο από τις καταβολές, προσπαθούσαν να διατηρήσουν την επίφαση του *semper idem* (πάντοτε ίδιου) και με δραστικές πλαστογραφίες προφασίζονταν παντού κάποια αποστολική παράδοση, η οποία δεν υπήρχε πουθενά.

Η θεωρία της «*successio apostolica* (αποστολικής διαδοχής)» σε κάθε παλαιά επισκοπική έδρα αποτυγχάνει πρώτα από όλα λόγω του γεγονότος ότι σε πολλές περιοχές, όσο μπορούμε ακόμη να το διερευνήσουμε, δεν υπήρχε στις αρχές του χριστιανισμού κανένας, μα κανένας «ορθόδοξος» χριστιανισμός. Σε μεγάλα τμήματα του αρχαίου κόσμου, στην κεντρική και ανατολική Μικρά

Ασία, στην Έδεσσα, την Αλεξάνδρεια, την Αίγυπτο, τη Συρία, στο πιστό στο Νόμο ιουδαιοχριστιανισμό οι πρώτες χριστιανικές ομάδες δεν είναι «ορθόδοξες» αλλά «αλλόδοξες». Για τις περιοχές αυτές, όμως, δεν ήταν σέκτες, «αιρετικές» μειονότητες, αλλά ο δεδομένος «ορθόδοξος» χριστιανισμός³⁰⁷.

Για χάρη, όμως, του μύθου της αποστολικής παράδοσης, για να μπορέσουν να νομιμοποιήσουν παντού το αξίωμα του επισκόπου με αδιάλειπτη νόμιμη διαδοχή, έκαναν πλαστογραφίες ακόμη και (ή καλύτερα: ειδικά) στις επιφανέστερες επισκοπικές έδρες της αρχαίας Εκκλησίας. Σχεδόν όλα εδώ είναι καθαρή αυθαιρεσία, επινοήθηκαν εκ των υστέρων και στηρίχτηκαν με χειροπιαστές κατασκευές. Και φυσικά μπόρεσαν και οι περισσότεροι «αιρετικοί» να απαντήσουν με αντίστοιχα πλαστογραφήματα, οι αρτεμωνίτες, ο αρειανιστής, οι γνωστικοί όπως ο Βασιλείδης, ο Βαλεντίνος ή ο βαλεντινιανός Πτολεμαίος. Αφού οι γνωστικοί μάλιστα επικαλούνταν στέρη θεωρητική παράδοση νωρίτερα από την «ορθόδοξη» Εκκλησία που βρισκόταν στα σπάργανα και δημιούργησε τη δική της έννοια περί παραδόσεως, για να αμφισβητήσει την παλαιότερη των «αιρετικών» —και εδώ έφτασε να υιοθετήσει επακριβώς την πλαστογραφική μέθοδο των γνωστικών!³⁰⁸

Σε ό,τι αφορά τη Ρώμη, η πλαστογραφία της εκεί σειράς των επισκόπων —έως το 235 όλα τα ονόματα είναι αβέβαια και για τις πρώτες δεκαετίες καθαρή αυθαιρεσία— συζητήθηκε ήδη παράλληλα με τη γένεση του παπισμού· το ίδιο και η εκτεταμένη πλαστογραφία του Σύμμαχου, η οποία όμως ήταν εντελώς διαφορετικά δομημένη. Και καθώς η Ρώμη απόκτησε τεράστια πλε-

ονεκτήματα με την ιδέα του Πέτρου και την πλαστή λίστα των επισκόπων που βασιζόταν σε αυτή, το Βυζάντιο αμύνθηκε απέναντι στη ρωμαϊκή πλαστογραφία ανάλογα, εντούτοις πάρα πολύ αργά, μόλις τον 9ο αιώνα. Κάποιος πλαστογράφος της εποχής εκείνης παρουσιάζόταν ως Προκόπιος, εκδότης που έζησε τον 6ο αιώνα, και επινόησε τους καταλόγους κάποιου Δωρόθεου της Τύρου, λογοτέχνη που έζησε δήθεν τον 4ο αιώνα. Ο απατεώνας προσπάθησε να τεκμηριώσει το Πατριαρχείο του Βυζαντίου ως ίδρυμα του Αποστόλου Ανδρέα. Μια και δεν μπορούσε να στηρίξει τις εγειρόμενες αξιώσεις σε κάποιον Απόστολο, έβαλε τον Απόστολο Ανδρέα να έρχεται σε ένα ταξίδι του στο Βυζάντιο και να διορίζει εκεί πρώτο επίσκοπο κάποιον Στάχυ —μία πολύ ανοικονόμητη απάτη η οποία επινόησε ολόκληρες λίστες Αποστόλων και μαθητών των Αποστόλων, όπως και ονόματα επισκόπων, για να πιστοποιήσει στο Βυζάντιο το ίδιο αξίωμα με τη Ρώμη, για να μπορεί να ισχυριστεί ότι ο Ανδρέας ήταν ο πρώτος επίσκοπος της Κωνσταντινούπολης, όπου και πέθανε³⁰⁹.

Η χριστιανική εκκλησία της Αλεξάνδρειας ισχυρίστηκε ότι ιδρύθηκε από τον Μάρκο, τον φερόμενο ως μαθητή και συνοδό του Πέτρου. Αλλά την αλεξανδρινή επισκοπική λίστα, η οποία αναφέρει δέκα επίσκοπους από τον Μάρκο έως τα τέλη του 2ου αιώνα, την έβγαλε προφανώς από το μυαλό του ο Ιούλιος Αφρικανός, ένας χριστιανός ο οποίος στο έργο του *Κεστοί* κατά πάσα πιθανότητα πλαστογραφεί ασύστολα ακόμη και τον Όμηρο. Τον 4ο αιώνα η αλεξανδρινή λίστα υιοθετήθηκε από τον Ευσέβιο, εάν δεν κατασκευάστηκε πρώτα από αυτόν. Πάντως λείπει «κάθε συνοδευτική παράδοση»,

αφού έχουμε «σχεδόν πλήρη άγνοια της ιστορίας του χριστιανισμού στην Αλεξάνδρεια και την Αίγυπτο... έως το έτος 180» (Harnack)' αφού τα πρώτα δέκα ονόματα αυτής της επισκοπικής λίστας μετά τον συνοδό του Αποστόλου, τον Μάρκο, είναι «για εμάς πλασματικά. Και ποτέ τους δεν ήταν και κάτι άλλο» (W. Bauer). Ισχυρίζονται ότι ο Μάρκος ίδρυσε τη χριστιανική Εκκλησία της Αλεξάνδρειας. Αλλά παρά τα αμέτρητα κείμενα πάπυρων του 1ου και 2ου αιώνα δεν βρέθηκαν εκεί ίχνη χριστιανών. Ο πρώτος, πράγματι ιστορικά χειροπιαστός επίσκοπος Αλεξάνδρειας ήταν ο Δημήτριος (189-231), και εκείνος ήταν ο πρώτος επίσκοπος ολόκληρης της χώρας (τόσοι λίγοι «ορθόδοξοι» χριστιανοί υπήρχαν την εποχή εκείνη στην Αίγυπτο), ο οποίος, ωστόσο, διόρισε ύστερα άλλους τρεις³¹⁰.

Η Εκκλησία της Κορίνθου και της Αντιόχειας ισχυρίζονταν ότι προήλθαν από τον Πέτρο· και πρώτος επίσκοπος θεωρείτο εδώ ο Πέτρος. Αλλά αυτά που αναφέρονται εκ των υστέρων σχετικά με την ίδρυση επισκοπών την εποχή των Αποστόλων, «βασίζονται στο μεγαλύτερο μέρος τους, εάν όχι σε ολόκληρο, σε φαντασίες» (Haller). Και τα ονόματα των Αντιοχέων επισκόπων έως τα μέσα του 2ου αιώνα τα επινόησε πάλι ο εκκλησιαστικός Πατέρας Ιούλιος Αφρικανός στις αρχές του 3ου αιώνα. Και όταν ο Πατριάρχης Πέτρος Κναφεύς (Φούλλων), βασιζόμενος στην αρχαιότερη «αποστολική» ίδρυση της Αντιόχειας, επιδίωξε την εξουσία επί της Κύπρου, ο αρχιεπίσκοπος Ανθέμιος αντέδρασε βρίσκοντας, τελευταία στιγμή, τα οστά του Αγίου Βαρνάβα κάτω από μια χαρουπιά: στο στήθος του το Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο και σε ιδιόχειρο αντίγραφο του Βαρνά-

βα! «Με αυτή την πρόφαση οι Κύπριοι κατάφεραν να γίνει ανεξάρτητη η μητρόπολη τους και να μην υπάγεται πλέον στην Αντιόχεια» (Θεόδωρος Αναγνώστης). Από την άλλη, ένας άλλος πλαστογράφος ήθελε να κάνει την επισκοπή της Ταμασσού την αρχαιότερη επισκοπική έδρα της Κύπρου³¹¹.

Ο επίσκοπος Ιουβενάλιος των Ιεροσολύμων το 431 στη Σύνοδο της Εφέσου προσπάθησε να επιβάλει τις αξιώσεις του επί της Παλαιστίνης, της Φοινίκης και της Αραβίας με πλαστογραφημένες ιστορικές πηγές —αποκαλύφθηκε μεν, αλλά δεν απέτυχε πλήρως— απέναντι στον Πατριάρχη Μάξιμο της Αντιόχειας ο οποίος από την πλευρά του προφανώς πλαστογράφησε, όπως τον συνέφερε, τα πρακτικά της Συνόδου της Χαλκηδόνας³¹².

Βλέπετε, όλοι ήθελαν και όφειλαν να είναι «αποστολικοί». Οι Αρμένιοι αξίωναν αποστολικές καταβολές από τους Αποστόλους Θαδδαίο και Βαρθολομαίο, ακόμη και ίδρυση από τον Χριστό³¹³.

Μία περιβόητη αλληλογραφία, πλαστογραφημένη μάλλον γύρω στο 300, ανάμεσα στον τοπάρχη Άβγαρο Ουκκάμα της Έδεσσας (εννοείται ο Άβγαρος Δ', 9-46 μ.Χ.) και τον Ιησού, ο οποίος υπέγραφε και σφράγιζε (!) ιδιοχείρως, δεν αποσκοπούσε πάλι σε τίποτα άλλο παρά στην προχρονολόγηση της ίδρυσης της Εκκλησίας της Έδεσσας και την τοποθέτηση της σε αποστολική εποχή³¹⁴.

Ο «πατέρας της εκκλησιαστικής ιστορίας», επίσκοπος Ευσέβιος της Καισαρείας, διέσωσε για εμάς την ύποπτη αλληλογραφία η οποία «φυλασσόταν» στα «αρχεία» της Έδεσσας ανάμεσα στα «εκεί επίσημα πιστοποιητικά... έως τη σήμερον ημέρα». Ο περίφημος ιστο-

ρικός ισχυρίζεται μάλιστα ότι πήρε την αλληλογραφία ο ίδιος από το κρατικό αρχειοφυλακείο της Έδεσσας και τη μετέφρασε από τα Συριακά. «Ο Άβγαρος Ουχάμα, ο τοπάρχης, χαιρετά τον Ιησού, τον αγαθό Σωτήρα που εμφανίστηκε στην Ιερουσαλήμ. Πληροφορήθηκα σχετικά με το πρόσωπο σου και τις θεραπείες σου, ότι τις κάνεις χωρίς γιατρικά και βότανα. Όπως λένε, ξαναδίνεις το φως σε τυφλούς, κάνεις παράλυτους να περπατάνε, καθαρίζεις λεπρούς, εξορκίζεις πνεύματα και δαιμόνια, θεραπεύεις εκείνους που τυραννιούνται καιρό από αρρώστιες, και ανασταίνεις νεκρούς. Μετά από όλες αυτές τις πληροφορίες, είπα μόνος μου: είτε είσαι Θεός και κάνεις αυτά τα θαύματα επειδή κατέβηκες από τον ουρανό, είτε, επειδή τα κάνεις αυτά, είσαι Τιός του Θεού. Ως εκ τούτου, με αυτή την επιστολή, στρέφομαι σε σένα με την παράκληση να κοπιάσεις στο σπίτι μου και να με απαλλάξεις από την πάθηση μου. Διότι άκουσα επίσης ότι οι Ιουδαίοι μουνιμουνίζουν εναντίον σου και θέλουν να σου κάνουν κακό. Εγώ έχω μια πολύ μικρή, άξια πόλη η οποία επαρκεί και για τους δυο μας»³¹⁵.

Ο Ιησούς δέχεται την επιστολή ευμενώς. Ανταπαντά και στέλνει ύστερα με τον Ανανία, τον αγγελιοφόρο του τοπάρχη, την απάντησή του: «Μακάριος είσαι, επειδή πιστεύεις σε εμένα, χωρίς να με έχεις δει. Γράφτηκε δηλαδή σχετικά με το πρόσωπο μου ότι εκείνοι που με είδαν δεν θα με πιστέψουν και ότι εκείνοι που δεν με είδαν θα πιστέψουν και θα ζήσουν. Όσον αφορά τη γραπτή πρόσκληση σου να έρθω στο σπίτι σου, πρέπει να γνωρίζεις: είναι αναγκαίο να εκπληρώσω πρώτα όλα εκείνα για τα οποία στάλθηκα στη γη, και ύστερα, όταν έχουν εκπληρωθεί, θα επιστρέψω κοντά σε Εκείνον που

με έστειλε. Μετά την ανάληψη μου θα σου στείλω έναν από τους μαθητές μου, για να σε θεραπεύσει από την πάθηση σου και να δώσει στους δικούς σου ανθρώπους τη ζωή»³¹⁶.

Πράγματι, αναφέρει ο Ευσέβιος, μετά την ανάληψη του Ιησού έρχεται ο απόστολος Θαδδαίος και θεραπεύει τον τοπάρχη ο οποίος πίστεψε τόσο πολύ στον Κύριο ώστε «θα ήταν πρόθυμος να εξολοθρεύσει με στρατό τους Ιουδαίους οι οποίοι τον σταύρωσαν», εάν δεν τον εμπόδιζε η κυριαρχία των Ρωμαίων. Φυσικά ο Θαδδαίος θεράπευσε και «πολλούς άλλους πολίτες..., έκανε μεγάλα θαύματα και κήρυξε το λόγο του Θεού...»³¹⁷

Ολόκληρη η «υπόθεση Θαδδαίου», η αλληλογραφία και η επακόλουθη έκθεση των θαυμάτων γράφτηκε προφανώς μόλις την εποχή του Ευσέβιου και οφείλεται πιθανώς στο περιβάλλον του επισκόπου **Kune** της Έδεσσας ο οποίος ήθελε να κόψει τη φόρα ισχυρών «αιρετικών» κύκλων, αλλά και να συνδέσει την Εκκλησία του με τους Αποστόλους, προσδίδοντας της έτσι αποστολικό γόητρο. Το *Χρονικό της Έδεσσας* αναφέρει τον **Kune** ως τον πρώτο επίσκοπο της Έδεσσας (πέθανε το 133), και δεν είναι απίθανο ο ίδιος ο **Kune** να πάσαρε τα «αρχεία» στον επίσκοπο Ευσέβιο. Χάρη σε αυτό το παραμύθι πάντως η Έδεσσα ήταν ήδη τον 4ο αιώνα πασίγνωστος τόπος προσκυνήματος. Για πολύ καιρό φιγούραρε ως ιερό κειμήλιο πάνω από την πύλη της πόλης το κατασκεύασμα το οποίο είχε εμφανιστεί ως δια μαγείας από το αρχειοφυλακείο. Αλλά την εποχή του Ευσέβιου, που είναι ο πρώτος που σερβίρει τη μυστηριώδη αλληλογραφία, το κοινό της Έδεσσας δεν γνώριζε τίποτα σχετικά με αυτήν³¹⁸.

Προς όφελος της Έδεσσας πλαστογράφησαν εκτός αυτού τις «Πράξεις Θαδδαίου», όπου ο Αναστάς τρώει και πίνει με τους δώδεκα «πολλές» ημέρες, το συριακό «Δόγμα Αδδαίου» (στην αλλαγή του 4ου προς τον 5ο αιώνα), για να διασφαλίσουν την αποστολική ίδρυση της πόλης μέσω του αποστόλου Θαδδαίου ή μέσω του Αδδαίου, ενός από τους 70 ή 72 μαθητές. Στην πραγματικότητα, όσο και να υπάρχει ο ισχυρισμός του αντιθέτου, δεν αποδεικνύεται ακόμη στην Έδεσσα ούτε γύρω στο έτος 200 εκκλησιαστικά οργανωμένος χριστιανισμός. Στο Χρονικό της Έδεσσας η σειρά των εκεί επισκόπων αρχίζει μόλις τον 4ο αιώνα³¹⁹.

Στις Πράξεις Θαδδαίου, οι οποίες υφίστανται συνεχείς «βελτιώσεις», αναφέρεται ανάμεσα σε πολλά πώς κτίζουν εκκλησίες στην Έδεσσα, πώς χειροτονούν ιερείς και καταστρέφουν «ειδωλολατρικά ιερά». Μετά από πα-ρακλητική επιστολή του Άβγαρου ο αυτοκράτορας Τιβέριος διατάζει την εκτέλεση μερικών αρχηγών των Ιουδαίων ως τιμωρία για τη σταύρωση του Ιησού. Εδώ διαβάζουμε επίσης την ιστορία για την ανεύρεση του Τιμίου Σταυρού, όχι όμως από την Αγία Ελένη, τη μητέρα του Κωνσταντίνου, που είναι και η συνηθισμένη εκδοχή, αλλά από την Πρωτονίκη, τη σύζυγο του αυτοκράτορα Κλαύδιου. Μία πολύ νεότερη «βελτιωμένη έκδοση» αναφέρει ύστερα, ίσως για να αναιρέσει την αντίφαση, ότι η ανεύρεση έγινε και από την Πρωτονίκη και από την Ελένη³²⁰.

Η θαυμαστή επιστολή του Χριστού επισκιάστηκε όμως τελείως, ξεχάστηκε σχεδόν, από μια εικόνα του Χριστού που προέκυψε θαυματουργικά επίσης στην Έδεσσα. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του 544 από

τους Πέρσες, σώζει την πόλη από ύψιστο κίνδυνο «η Οεοποίητη εικόνα την οποία δεν κατασκεύασαν ανθρώπινα χέρια, αλλά την είχε στείλει στον Άβγαρο ο Χριστός, ο Θεός, καθώς εκείνος ήθελε πολύ να τον δει» (Ευάγγριος)· και οι εχθροί με επικεφαλής το Χοσρόη, ενώ βρίσκονταν λίγο πριν τη νίκη, υποχωρούν ταπεινωμένοι³²¹.

Τώρα, υπήρχαν προ πολλού στους Έλληνες ειδώλα από τον υπερπέραν, όπως το πολυτραγουδισμένο Παλλάδιο της Τροίας, το είδωλο της Παλλάδας Αθηνάς, το οποίο θεωρείτο *διυπετές*, δηλαδή ριγμένο στη γη από το Δία. Η πίστη σε τέτοια *διυπετή* ήταν ευρέως διαδεδομένη. Στη Ρώμη γνώριζαν π.χ. την ιστορία για την ασπίδα που έπεσε από τον ουρανό με τη δύναμη της προσευχής του Νουμά, την *ancile* —και μόνο η εξολόθρευση των ειδώλων σταμάτησε και την πίστη στα είδωλα που έρχονται από τον ουρανό³²².

Ωστόσο, «ουράνιες επιστολές» έπεφταν επίσης στον προχριστιανικό και στο χριστιανικό κόσμο σε πολλές περιοχές· όπως φαίνεται, σχεδόν παντού όπου υπήρχε γραπτός πολιτισμός. Και εντύπωση κάνουν οι ταυτίσεις ανάμεσα στις ειδωλολατρικές και χριστιανικές «ουράνιες επιστολές», οι οποίες από τη χριστιανική πλευρά περιέχουν θεϊκές διαταγές για τον εορτασμό της Κυριακής, το «διάβασμα» του κομποσκοινιού, την ίδρυση μοναστηριών κ.λπ. Από τον 4ο και 5ο αιώνα διέδιδαν σε ελληνικά, λατινικά, συριακά, αιθιοπικά, αραβικά χειρόγραφα μια ουρανοκατέβατη επιστολή του Ιησού Χριστού. Μια ελληνική εκδοχή η οποία διαβεβαιώνει ότι η επιστολή δεν γράφτηκε από ανθρώπινο χέρι, αλλά από το αόρατο χέρι τού Πατέρα, αναθεματίζει κάθε φλύαρο και πνευματομάχο που την αμφισβητεί. Σκοπός της πλαστογρα-

φίας ήταν να εδραιώσει την πίστη στον Ιησού, να ανακοινώσει το επιτρεπτό του όρκου, την αναγκαιότητα της Κυριακής, την αποχή από το κρέας (την *die Veneris* [Παρασκευή], σύμφωνα με μια λατινική εκδοχή, μόνο λαχανικά και λάδι: μηνύματα από το υπερπέραν). Και πρώτα από όλα ο Κύριος διατάζει με τρομερές απειλές τιμωρίας να αποδίδουν στους επισκόπους τη δεκάτη!³²³

Αργότερα πέφτουν όλο και πιο συχνά «ουράνιες επιστολές». Τις χρησιμοποιούν το Μεσαίωνα για πλαστογραφικούς σκοπούς, οι μυστικιστές για την τεκμηρίωση της συνάντησης τους με τον Ιησού. Κερδίζουν σπουδαίο μέλλον ως προστατευτικά μέσα εναντίον της φωτιάς και των πολέμων, έτσι ώστε διατηρούν τη σημασία τους ακόμη και στους πολέμους του 19ου αιώνα³²⁴.

Ας επιστρέψουμε στην απόκτηση της αποστολικής παράδοσης με απατηλά μέσα, που γνωρίζει παντού εξαρση. Από τον 5ο αιώνα και μετά πλαστογραφούν και σε πολλές επισκοπικές πόλεις της Ισπανίας, Ιταλίας, Δαλματίας, στις Παραδουνάβιες χώρες, στη Γαλατία έως και τη Βρετανία, για να αποδείξουν την αποστολική ίδρυση των εκάστοτε επισκοπικών εδρών πράγμα πολύ σημαντικό για τα πρωτεία³²⁵.

Έτσι η διαμάχη ανάμεσα στις επισκοπές της Ακουιληίας και της Ραβέννας, όπως και της Ακουιληίας και του Γκράντο για τα μητροπολιτικά δικαιώματα συνοδεύεται από πλαστογραφίες της εκκλησιαστικής πολιτικής.

Η αρχιεπισκοπή της Ακουιληίας αξίωνε με το θρόνο του Μάρκου ή του Ερμαγόρα αποστολικές καταβολές και τον πατριαρχικό τίτλο, πράγμα που οδηγεί σε μακροχρόνιο σχίσμα με τη Ρώμη. Με μια πλαστογραφία η

Ακουιληία προσπαθεί να επιβάλλει και ηγετική αξίωση απέναντι στους επισκόπους της Ραβέννας. Αλλά στη Ραβέννα πλαστογραφούν επίσης, και ο αρχιεπίσκοπος Μαύρος (642-671) επιτυγχάνει την αυτονομία της Ραβέννας στη διαμάχη με τη Ρώμη με ένα πλαστογραφημένο προνόμιο δήθεν του Βαλεντινιανού Β' και το παρομοίως πλαστογραφημένο Πάθος του δήθεν μαθητή του Πέτρου, του Απολλινάριου. Με τον ίδιο τρόπο γίνονται πλαστογραφίες και κατά την έριδα ανάμεσα στις επισκοπές της Ακουιληίας και του Γκράντο για τη μητροπολιτική εξουσία. Και με πλαστογραφίες γίνονται ο Βαρνάβας ιδρυτής της επισκοπής των Μεδιολάνων και ο μαθητής του Πέτρου, ο Δόμνιος, ιδρυτής της επισκοπής των Σαλώνων στη Δαλματία³²⁶.

Κατά τις αρχές του Ιου αιώνα ο επίσκοπος Πάτροκλος της Αρελάτης πέτυχε την πρωτοκαθεδρία στη Γαλατία με σχετικά αθώες ακόμη επινοήσεις ιστορικών στοιχείων.

Ο Πάτροκλος (412-426), αναμφίβολα ένας τόσο πονηρός όσο και αρχομανής εκκλησιαστικός ηγέτης, ήταν ο κερδισμένος μιας κυβερνητικής αλλαγής στη Γαλατία· εξόρισε τον προκάτοχο του, τον επίσκοπο Έρωα της Αρελάτης, και ανέβηκε ο ίδιος στον επισκοπικό θρόνο της πλούσιας, ανθηρής πόλης. Μια και η Τρηρ κινδύνευε ήδη πολύ, έγινε η Αρελάτη «γαλατική Ρώμη» (*gallula Roma*), η αυτοκρατορική επαρχιακή πρωτεύουσα της Γαλατίας, ένα είδος συμπρωτεύουσας της Δύσης, και ο Πάτροκλος έγινε μητροπολίτης, με πονηρό μεν, αλλά όχι και ασυνήθη τρόπο.

Δηλαδή, με τη βοήθεια του Πάτροκλου είχε ανέβει ο Ζώσιμος στον παπικό θρόνο της Ρώμης, και πριν περά-

σουν τέσσερις ημέρες ο Ζώσιμος έκανε τον Πάτροκλο μητροπολίτη των τριών γαλατικών επαρχιών, της Βιεν και της Ναρβώνης Α' και Β' (τις σημερινές Προβηγκία και Ντωφινέ). Οι επίσκοποι της Μασσαλίας, της Ναρβώνης και της Βιεν διαμαρτυρήθηκαν, και στον πόλεμο που ξέσπασε, ο Πάτροκλος επικαλέστηκε την αποστολική ίδρυση της έδρας του από τον Άγιο Τρόφιμο. Μια μεταγενέστερη αίτηση της γαλατικής επισκοπής προς τον πάπα Λέοντα Α' το έτος 449 αναφέρει τον Άγιο Τρόφιμο ρητά ως μαθητή του ίδιου του Αγίου Πέτρου. Πρώτος τον έκανε όμως ο επίσκοπος Πάτροκλος. Είχε επινοήσει τον Τρόφιμο, τον οποίο δεν γνώριζε κανείς μέχρι εκείνη τη στιγμή —τον 9ο αιώνα ακόμη δεν αναγραφόταν το όνομα του στον κατάλογο των επισκόπων της Αρελάτης. Και όπως σε αυτή την περίπτωση ο Πάτροκλος της Αρελάτης, έτσι προσπαθούσαν για πολλούς αιώνες και άλλες επισκοπές να διασφαλίσουν αποστολικές καταβολές, την αξίωση τους σε μητροπολιτικά και καθεδρικά δικαιώματα, με πλαστογραφίες, αρχικά με αγιογραφικά πλαστογραφήματα, δήθεν παραδόσεις, ύστερα με πλαστογραφημένες ιστορικές πηγές³²⁷.

Όπως σχεδόν όλες οι επισκοπές, έτσι και εκείνες του Ρήνου δεν είχαν «αποστολικότητα», δεν διέθεταν ανάλογη παράδοση. Γι' αυτό το λόγο την πλαστογράφησαν για τους τρεις πρώτους αιώνες με φανταστικές βιογραφίες —πάντα με επιτυχία. Το Μετς επικαλέστηκε τον Κλήμεντα, η Τρηρ αξίωσε για τον εαυτό της τους μαθητές του Πέτρου Βαλέριο, Ευχάριο, Ματερνό, το Μάιντς τον μαθητή του Πέτρου Κρήσκεντα. Πλαστογραφήθηκε και η λίστα επισκόπων του Σπάγιερ μαζί με τα πρακτικά μιας Συνόδου η οποία έγινε δήθεν το έτος 346 κατά

του αρειανισμού στην Κολωνία. Αλλά στην πραγματικότητα αυτά τα πρακτικά γράφτηκαν μόλις 400 χρόνια αργότερα στην Τρηρ, η οποία προσπαθούσε με κάθε τρόπο να εμποδίσει την προαγωγή της Κολωνίας σε μητροπολιτική έδρα³²⁸.

Αυτές οι απατεωνιές που άρχισαν στην αρχαιότητα, συνεχίστηκαν το Μεσαίωνα και κράτησαν πολλούς αιώνες σχεδόν χωρίς περιορισμούς, στο Ρήνο όσο και στην Αυστρία, στην Ισπανία, Ιταλία, Δαλματία, Γαλλία ή και στην Αγγλία. Και η λογοτεχνική απάτη, συνηθισμένη μόνο στις μεγάλες επισκοπικές έδρες, στα αρχαία πατριαρχεία, εξαπλώνεται βαθμηδόν σε μικρές και μικρότερες επισκοπές, ακόμη και σε πολλά μοναστήρια — «σε όλες τις χώρες του χριστιανικού κόσμου», «παντού βλέπεις να εργάζονται πλαστογράφοι οι οποίοι κατασκευάζουν τις ιστορικές πηγές τους, παρακινούμενοι από εκκλησιαστική πολιτική αρχομανία» (Spreyer), παντού «πλαστογραφούσαν χωρίς αναστολές για χάρη του αξιώματος της παράδοσης» (C. Schneider)³²⁹.

Αλλά τον 20ό αιώνα ακόμη, ένας καθολικός θεολόγος ψεύδεται — με τυπογραφική άδεια της Εκκλησίας — «υπέρ των χριστιανών»!: «Οπουδήποτε υπάρχει επισκοπική έδρα, μπορώ να αποδείξω ότι ο πρώτος επίσκοπος της ή ήταν Απόστολος ή μαθητής Αποστόλου ή, αν όχι, είχε λάβει από νόμιμο διάδοχο των Αποστόλων τη χειροτόνηση και τη θεία έμπνευση για το αξίωμα του»³³⁰.

Πλήθος πλαστογραφιών προέκυψαν κατά τη διάρκεια των δογματικών αναταραχών του 5ου, 6ου και 7ου αιώνα. Οι χριστολογικές έριδες οδήγησαν σε απάτες από όλες τις πλευρές και με κάθε τρόπο³³¹.

Τον 4ο αιώνα άρχισαν να πλαστογραφούν τα δικά

τους παλαιότερα κείμενα, τα οποία ήταν μεν γνήσια, αλλά δεν στέκονταν στο ύψος των καιρών, δεν συμβάδισαν με την εξέλιξη της διδασκαλίας, άρχισαν δηλαδή να κάνουν παρεμβάσεις στους «Πατέρες» του 2ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια των ατέρμονων δογματικών πολέμων «ορθόδοξοι» και «αιρετικοί» επινοούσαν ακόμη και πρακτικά Συνόδων. Και από τον 5ο αιώνα και μετά γινόταν όλο και πιο πολύ δημοφιλές να παραθέτουν στις εμφανιζόμενες ανθολογίες κείμενα που είχαν πλαστογραφήσει για χάρη της «ορθής» πίστης. Μόνο και μόνο στην έριδα για την περίφημη Σύνοδο της Χαλκηδόνας (451) «ορθόδοξοι» και μονοφυσίτες κατασκεύασαν πλαστογραφήματα σε ποσότητες, πράγμα που γνώριζαν ήδη στην αρχαιότητα. Ο ηγούμενος Αναστάσιος ο Σιναΐτης, ένας φανατικός πολέμιος των «αιρετικών», ιδιαίτερα των μονοφυσιτών και των Ιουδαίων, πιστοποιεί μια ανθολογία προς τον πάπα Λέοντα την οποία πλαστογράφησε ο ίδιος με το όνομα του Φλαβιανού. Στη μάχη εναντίον των μονοφυσιτών κατασκεύασαν οχτώ επιστολές ως επί το πλείστον φανταστικών προσώπων προς τον Πέτρο Κναφέα (Φούλλωνα). Ο Ιωάννης Ὁ Ρήτωρ, ο Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης (πέθανε το 577), επιμελήθηκε κείμενα με το όνομα του Πέτρου του Ἰβηρος και του Θεοδόσιου των Ιεροσολύμων³³².

Και η έριδα μεταξύ των κληρικών των ταγμάτων που εμφανίζονται κατά τον 5ο αιώνα, η έριδα ανάμεσα σε μοναστήρια και επισκοπές, οδήγησε σε περισσότερες νέες απατεωνιές, και το Μεσαίωνα ιδίως σε ανυπολόγιστες παραποιήσεις ιστορικών πηγών. Παρομοίως, από τον 4ο αιώνα υποστήριξαν την εμφάνιση της αγιολατρίας με πολλά τοπικιστικά και λειτουργικολατρευτικά

πλαστογραφήματα. Πολλοί τόποι της Αιγύπτου έγειραν την αξίωση να είναι το καταφύγιο της Αγίας Οικογένειας, πράγμα που τεκμηρίωσαν εκεί μοναστήρια με επινοημένες ιστορίες ψευδών ή, για να το πούμε πιο εκλεπτυσμένα, με μεροληπτικούς θρύλους. Επίσης αφηγούνταν και διάφορες εκδοχές της *Transitus Mariae* (Μετάβασης Μαρίας), του θανάτου και της ανάληψης της Μαρίας στον ουρανό, οι οποίες είχαν πλαστογραφηθεί πιθανώς προς όφελος των Ιεροσολύμων. Για το συμφέρον της Λύδδας επινοούν μια αναφορά η οποία έχει ως συγγραφέα δήθεν τον Ιωσήφ της Αριμαθαίας, αλλά στην πραγματικότητα προέκυψε εξακόσια χρόνια αργότερα. «Οι παραδόσεις της όψιμης αρχαιότητας σχετικά με τη ζωή Σύρων αγίων, ιδιαίτερα των μεγάλων ιερομόναχων του 4ου και 5ου αιώνα, είναι γεμάτες επινοήσεις οι οποίες χρησίμευαν και στη δόξα μεμονωμένων μοναστηριών» (Spreyer)³³³.

Όπως ακριβώς κατασκεύαζαν ψευδείς βίους αγίων, ψευδείς αποστολικές παραδόσεις, ψευδείς επιστολές εξ ουρανού ή ψευδή μαρτύρια, έτσι κατασκεύαζαν και πλήθος θαυμάτων και ιερών λειψάνων, παρομοίως σε αντιστοιχία με τις σχετικές ειδωλολατρικές συνήθειες της προχριστιανικής εποχής, πράγμα που θα δείξει το επόμενο κεφάλαιο.

Προηγουμένως όμως ας παρατηρήσουμε τις παλαιοχριστιανικές πλαστογραφίες και υπό το πρίσμα της σύγχρονης απολογητικής, όπως και το επιτρεπτό της «ευσεβούς» απάτης στο χριστιανισμό έως και σήμερα.

**ΠΩΣ Η ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙ ΝΑ ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΣΕΙ ΤΙΣ
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ**

Η Εκκλησία έκανε τα πάντα, για να παρουσιάσει ως ασήμαντη την παλαιοχριστιανική ζούγκλα πλαστογραφιών, να την εξωραΐσει και να την αποδυναμώσει. Η βιβλιογραφία της βρίθει από δικαιολογίες, ύποπτες εξηγήσεις, ψέματα.

Μέχρι πρόσφατα ισχυρίζονταν συχνά ότι η συνείδηση της πνευματικής ιδιοκτησίας στον ιουδαioελληνιστικό χώρο ήταν «υποανάπτυκτη σε σύγκριση με τον ελληνορωμαϊκό κόσμο» (Hengel). Στην πραγματικότητα συνέβαινε το αντίθετο, αφού προφανώς η έννοια της λογοτεχνικής ιδιοκτησίας στην όψιμη ελληνιστική περίοδο «έγινε κάπως αυστηρότερη» (Spreyer) στους Ιουδαίους και χριστιανούς.⁵

Μέχρι πρόσφατα ήταν σχεδόν μόδα για τους θεολόγους να παρουσιάζουν την πλαστογραφία ως σχεδόν συνηθισμένη πρακτική της αρχαιότητας, ως κάτι σχεδόν καθημερινό, κι έτσι ως ηθικά αβλαβές. Συνεχώς χαρακτήριζαν ιδιαίτερα την τόσο διαδεδομένη πρώιμη χριστιανική ψευδεπιγραφή ως τομέα ενός λογοτεχνικού είδους που ήταν αυτονόητο στην αρχαιότητα, που δεν ήταν άσεμνο αλλά τελείως κατανοητό από ..ψυχολογικής άποψης. Οι υπερασπιστές της Εκκλησίας δεν παύουν να τονίζουν ότι η ψευδωνυμία κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες δεν ήταν μόνο λογοτεχνική φόρμα, αλλά ότι και οι αναγνώστες την αντιλαμβάνονταν ως τέτοια³³⁵.

Δεν μπορούσαν προ πάντων να διανοηθούν ότι «θεία» κείμενα παρήχθησαν με απάτη, βιβλία τα οποία αξιόζουν δέσμευση κανόνα, χαρακτήρα θείας επιφοίτησης!

Για να σώσει έτσι τουλάχιστον την Καινή Διαθήκη, ο Αύγουστος Μπλούνταου, επίσκοπος του Έρμλαντ, στο βιβλίο του «Schriftfälschungen der Haretiker (Πλαστογραφίες κειμένων από αιρετικούς)» υπερασπίζεται ακόμη και τους «αιρετικούς»· και τούτο, παρότι εκείνοι είχαν ήδη κατηγορήσει γι' αυτό το λόγο πολλές φορές τους Πατέρες της Εκκλησίας. Αλλά, αν ο επίσκοπος εξαίρσει το Μαρκίωνα, «οι σκόπιμες πλαστογραφίες για τις οποίες κατηγορούν τους αιρετικούς αποδεικνύονται μικροπράγματα»· «οι πιθανές πλαστογραφίες» δεν μπορούν «να κλονίσουν στο ελάχιστο την εμπιστοσύνη μας στην παράδοση του βιβλικού κειμένου»³³⁶.

Όταν, ωστόσο, αποδεικνυόταν μια ψευδής συγγραφική πατρότητα, τότε δικαιολογούσαν το ψεύτικο όνομα του συγγραφέα, εξηγώντας ότι αυτό που σήμερα θεωρείται ως απάτη, ήταν στην αρχαία γραμματεία αναγνωρισμένη συνήθεια των λογοτεχνών, ένα διαδεδομένο βοηθητικό μέσο. Μπορούσαν να κάνουν τέτοιες επινοήσεις καλή τη πίστη, δεν καταλόγιζαν σε συγγραφείς αυτού του είδους ανέντιμες προθέσεις, δεν έβλεπαν τίποτα το ανήθικο σε αυτό, αλλά το αντιλαμβάνονταν μάλλον ως επιτρεπτή καλλιτεχνική επέμβαση³³⁷.

Αλλά μπορούσαν πραγματικά να πλαστογραφούν καλή τη πίστη, τη στιγμή που όχι μόνο γίνονταν πλαστογραφίες, αλλά μέμφονταν και αναθεμάτιζαν τόσο συχνά τα πλαστά κείμενα; Αφού «αιρετικοί» και «ορθόδοξοι» αλληλοκατηγορούνταν διαρκώς για απατεωνιές —η καλύτερη απόδειξη ότι αυτές απαγορεύονταν και από τη χριστιανική πλευρά και ιδιαίτερα από αυτήν, τουλάχιστον προς τα έξω, και παρ' όλα αυτά βρίσκονταν σε έξαρση σε όλα τα στρατόπεδα. Αφού οι χριστιανοί πολε-

μούσαν με πλαστογραφίες και τους ειδωλολάτρες και τους Ιουδαίους, για να εξουδετερώσουν τις ενστάσεις τους και να προπαγανδίσουν τη δική τους πίστη. Και ασκούσαν κριτική και στην ιουδαϊκή λογοτεχνία όσον αφορά τη γνησιότητα της. Οι κατηγορίες πλαστογραφίας που εγείρονταν συνεχώς αποδεικνύουν, ακριβώς όπως και η συχνά εφαρμοζόμενη κριτική της γνησιότητας, ότι η συνείδηση των ανθρώπων εκείνης της εποχής ήταν εντελώς οξυμένη στο ζήτημα της πλαστογραφίας, της λογοκλοπίας, της ψευδευγραφίας. Ακόμη και η πλαστογράφοι, πιστεύει ο Norbert Brox, είχαν συνείδηση του ανεπίτρεπτου της πράξης τους, εφόσον ενοχοποιούσαν τις αρχικές πλαστογραφίες με δικές τους αντίθετες³³⁸.

Είναι επομένως απολύτως κατανοητό ότι πολύ έξυπνα αποφεύγουν την απόδειξη του ισχυρισμού ότι η πλαστογραφία στην αρχαιότητα ήταν αναγνωρισμένη λογοτεχνική συνήθεια, μια καλλιτεχνική επέμβαση η οποία αντιμετωπιζόταν με ανοχή, αφού το αργότερο τον πρώιμο 19ο αιώνα υποψιάστηκαν αρκετά καθαρά την κατάσταση των πραγμάτων. Διότι στην πραγματικότητα το φαινόμενο της ψευδωνυμίας, όσο συχνά κι αν παρουσιάζόταν, ήταν το ασυνήθιστο, ποτέ το συνηθισμένο, πάντα η εξαίρεση, ποτέ ο κανόνας, ακόμη και στην «ιερή» λογοτεχνία, αν εξαιρέσουμε τις πλαστογραφίες των αποκαλυπτικών. Και εάν στην υπόλοιπη θρησκευτική γραμματεία δεν υπερίσχυε η ψευδωνυμία, αυτό δεν γινόταν, όπως θα νόμιζαν κάποιοι, επειδή οι θρήσκοι απεχθάνονται ιδιαίτερα την αναλήθεια· διότι τελικά δεν επικρατεί ούτε στη μη θρησκευτική ή αντιθρησκευτική λογοτεχνία. Αν ήταν όμως συχνότερη ειδικά στη θρησκευτική, τότε αυτό γινόταν μάλλον επειδή ειδικά εδώ ο σκοπός

αγιάζει τα μέσα, η συνείδηση της θείας αποστολής την απάτη, επειδή πίστευαν πιθανώς ότι με τις πλαστογραφίες υπηρετούσαν την «αλήθεια»³³⁹.

Αλλά και στον πρώιμο χριστιανισμό, όπου η ψευδωνυμία ήταν σύνηθες φαινόμενο, δεν θεωρείτο δικαιολογημένη. Παρ' όλη την ευπιστία εξέταζαν τουλάχιστον κάποιες φορές σχολαστικά το ζήτημα της συγγραφής και αποδοκίμαζαν με δριμύτητα την ψευδωνυμία που αποδεικνυόταν. Έτσι ο Μικρασιάτης πρεσβύτερος, ο οποίος πλαστογράφησε τις «Πράξεις Παύλου», καθαιρέθηκε από το αξίωμα του, και μάλιστα όχι, όπως ισχυρίζονταν κατά καιρούς, λόγω «αιρετικής πίστης»: αυτή δεν του καταλογίζεται «από καμία πλευρά» (C. Schmidt). Και η χριστιανική Εκκλησία της εποχής εκείνης «θα ήταν αδύνατον να μπορέσει να παρουσιάσει σαφέστερα την καταδίκη κάθε λογοτεχνικής πλαστογραφίας», τονίζει ο λόγιος Frederik Torm από την Κοπεγχάγη γράφοντας: «Οι ψευδώνυμοι χριστιανοί συγγραφείς πρέπει επομένως στις νηφάλιες (!) στιγμές της ζωής τους να γνώριζαν ότι οι σύγχρονοι τους δεν θα αντιλαμβάνονταν την ψευδώνυμη πρακτική τους ως εφαρμογή μιας λογοτεχνικής φόρμας και ως εκ τούτου θα την θεωρούσαν ως ηθικά μεμπτή»³⁴⁰.

Συχνά προσπαθούν να μετριάσουν τις χριστιανικές απατεωνιές και με την υπόθεση ότι οι ίδιοι οι πλαστογράφοι δεν έπαιρναν την πράξη τους τόσο σοβαρά και δεν αποσκοπούσαν σώνει και καλά στην επιτυχία των παραπλανητικών επιχειρήσεων τους. Ισχυρίζονται μάλιστα ότι περίμεναν ότι οι αναγνώστες τους θα τους καταλάβουν χωρίς επιπτώσεις- παρότι βέβαια η κάθε αποκάλυψη κάποιας απάτης ματαίωνε την πρόθεση του πλαστογράφου³⁴¹.

Ιδιαίτερα για την εξ ολοκλήρου πλαστογραφημένη αποκαλυπτική λογοτεχνία η απολογητική και μάλιστα η έρευνα πρόβαλε λόγους οι οποίοι σκοπό έχουν να αθώωσουν όλους εκείνους οι οποίοι δημοσίευσαν τις Αποκαλύψεις τους με το όνομα του Ενώχ, του Μωυσή, του Ηλία, του Έσδρα, του Βαρούχ, του Δανιήλ και άλλων. Τους αναγνώρισαν ένα βασικά άλλο «πλαίσιο», ιουδαio-χριστιανικές ιδιαιτερότητες σκέψης, θρησκευτικά «γνήσια» και γι* αυτό το λόγο ηθικά «νόμιμα» κίνητρα, υπέθεταν την ίδια «ψυχολογική κατάσταση», μια παρόμοια κατάσταση έμπνευσης και οραματικής εμπειρίας, όπως και στους πρώτους «φορείς της αποκάλυψης». Όλα αυτά μπορεί να αληθεύουν λίγο ή πολύ, μπορεί από περίπτωση σε περίπτωση να είναι λίγο ή πολύ λογικά, αλλά είναι μόνο μια εικασία, δεν έχουν πραγματική αποδεικτική ισχύ και εκτός αυτού δεν αποτελούν θεμελιώδη διαφορά με τη μη αποκαλυπτική πλαστογράφηση του ονόματος του συγγραφέα. Πέρα από αυτό οι Αποκαλύψεις, όπως και άλλα βιβλία, πλαστογραφήθηκαν για εντελώς διαφορετικούς, «συνηθισμένους» λόγους, δηλαδή για την επίτευξη της αυθεντίας, για την ιδιαίτερη καταξίωση³⁴².

Σωστό και σημαντικό είναι, ωστόσο, ότι ειδικά σε χριστιανικούς κύκλους —και καθόλου τυχαία εδώ— η κριτική ευαισθησία είχε αμβλυνθεί και κάνει εντύπωση μια κάποια «γενναιοδωρία» στην αποδοχή των πλαστογραφιών. Σωστό και σημαντικό είναι επίσης ότι για την παραδοχή ή την απόρριψη κειμένων δεν αποφάσιζε καθόλου το αυτονόητο για εμάς κριτήριο της λογοτεχνικής γνησιότητας, αλλά το γεγονός ότι το περιεχόμενο μεταβαλλόταν σε κριτήριο εκκλησιαστικής «αλήθειας», δη-

λαδή η παρουσία εκείνων των στοιχείων που μπορούσαν ή ήθελαν να χρησιμοποιήσουν και εκείνων που τους ήταν άχρηστα! Αντί για τη λογοτεχνική γνησιότητα το θέμα ήταν επομένως, για την Εκκλησία που γεννιόταν, η συμφωνία μίας δήλωσης με την «ορθόδοξη» διδασκαλία. Το κριτήριο για την αποδοχή στον κανόνα της Καινής Διαθήκης δεν ήταν το ζήτημα της συγγραφικής πατρότητας, η αυθεντικότητα, αλλά η δήθεν αποστολικότητα, δηλαδή στην πραγματικότητα η χρησιμότητα για τη δική της πρακτική και το δικό της δόγμα. Αυτή ήταν η «αποστολική αυθεντία» —χωρίς αποστόλους! Η πραγματική προέλευση ήταν δευτερεύουσας σημασίας, το ζήτημα της γνησιότητας δεν ήταν αποφασιστικής σημασίας. Με την ψευδή συγγραφική πατρότητα μπορούσαν να μετατρέψουν αμέσως Ευαγγέλια, επιστολές και άλλες πραγματείες σε γνήσια, δηλαδή, «αποστολικά» κείμενα —και αυτό έκαναν³⁴³.

Και σαν να μην έφτανε αυτό.

Υπήρχαν πολλοί χριστιανοί που όχι μόνο έκαναν απάτες, αλλά και τις επέτρεπαν ρητά, υπήρχαν μάλιστα μερικοί ιδίως ανάμεσα στους επιφανείς οι οποίοι τις επαινούσαν! Αφού η γκανγκστερική πρόταση «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα» σπάνια έπαιξε χειρότερο ρόλο από όσο στην ιστορία της χριστιανικής Εκκλησίας³⁴⁴.

Ο ΣΚΟΠΟΣ ΑΓΙΑΖΕΙ ΤΑ ΜΕΣΑ —

Η ΕΤΣΕΒΗΣ ΑΠΑΤΗ ΕΠΙΤΡΕΠΕΤΑΙ ΕΞΑΡΧΗΣ ΣΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ

Και αυτό όμως, όπως και όλα τα άλλα, δεν ήταν

τόσο καινούργιο. Η άποψη ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα, ότι το παραμύθι και η αναλήθεια επιτρέπονται στην υπηρεσία της θρησκείας, του ιερότερου όλων, της υπεράσπισης της πίστης, ότι εδώ πρόκειται μάλλον για «κατά συνθήκη ψεύδος» ή, στην περίπτωση της ύπαρξης αντίθετων πλαστογραφιών, για ένα είδος «άμυνας», η θεωρία ότι η μάζα πρέπει να εξαπατηθεί για το καλό της, «όπως τα παιδιά ή οι πτωχοί τω πνεύματι», συνηθίζοταν ήδη την προχριστιανική εποχή, ιδιαίτερα ανάμεσα στους πυθαγόρειους και τους πλατωνικούς³⁴⁵.

Πρώτος ο Πλάτων ο οποίος καταδίκασε τόσο αυστηρά την αναλήθεια, παρ* όλα αυτά επέτρεπε σε ορισμένες περιπτώσεις την παραπλάνηση, το ψέμα τόσο απέναντι σε εχθρούς, όσο και σε φίλους ως «ωφέλιμο μέσον», «ως άμεμπτο και θεραπευτικό». Όποιες επιφυλάξεις και να είχε κατ' αρχήν εναντίον του ψεύδους σε γνώστες, ούτως ειπείν, χαρισματικούς, επέτρεπε να εξαπατούν τους ανθρώπους για τη θεραπεία τους, για να τους προστατεύσουν από πιο μοιραία πράγματα ή για να ωφελήσουν κάποια πόλη. Ο Πλάτων αναγνωρίζει επομένως προσωπικούς και πολιτικούς λόγους για τη δικαιολόγηση της απάτης. Όμοια και ο Ιουδαίος λόγιος Φίλων από την Αλεξάνδρεια —ο οποίος υπήρξε είκοσι περίπου χρόνια παλαιότερος του Χριστού, αλλά στα πενήντα περίπου κείμενα του δεν αναφέρει ούτε εκείνον ούτε τον Παύλο — συνιστά την αναλήθεια για τη σωτηρία μεμονωμένων ανθρώπων ή της πατρίδας³⁴⁶.

Σε τέτοιες και ανάλογες αντιλήψεις είχαν τη δυνατότητα να βασιστούν οι χριστιανοί και πολλοί το έκαναν. Το γεγονός μιας ολόκληρης τέτοιας πατρολογικής παράδοσης είναι αδιαμφισβήτητο. Κι αν ίσως δεν ίσχυσε

για την πλειοψηφία των ηγετών της Εκκλησίας, σίγουρα ίσχυσε για μια σημαντική ομάδα και για απόψεις που *εξακολουθούν* να μεταδίδονται σαν επιδημία στο χριστιανισμό¹.

Όπως αργότερα εγκρίνουν πρακτικά τον πόλεμο για χάρη της πίστης, την εκμετάλλευση, τη βία, έτσι εγκρίνουν εξουσίας και την απάτη —που δεν γίνεται καλύτερη αποκαλώντας την «ευσεβή».

Μία μακρά σειρά αρχαίων εκκλησιαστικών Πατέρων υπερασπίστηκε ευφραδώς την πλαστογραφία, το ψέμα, τουλάχιστον «το κατά συνθήκη ψεύδος», το ψέμα για έναν «αγαθό» ή «ευσεβή» σκοπό, ανάμεσα σε άλλους ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας, ο Ιλάριος του Πουατιέ, ο Δίδυμος ο Τυφλός, ο Συνέσιος, ο Κασσιανός, ο Θεοδώρητος της Κύρρου, ο Προκόπιος της Γάζας, ο Μαρτίνος της Μπράγκας, ο Ιωάννης της Κλίμακος, ο Γερμανός της Κωνσταντινούπολης. Και ήδη ο Νίτσε γνώριζε το λόγο που έγραφε: «Ο χριστιανός, αυτό το αποκορύφωμα του ψεύδους, είναι ο Ιουδαίος ακόμη μια φορά —*τρεις φορές* αυτός»³⁴⁸.

Ήδη ο αρχαιότερος συγγραφέας της Καινής Διαθήκης, ο Άγιος Παύλος, είναι ύποπτος ότι ενίσχυσε τη χριστιανική «αλήθεια» με ψέματα, αφού λέει: «Αν όμως λόγω του ψεύδους μου η δόξα της αλήθειας του Θεού βγήκε ισχυρότερη, τότε γιατί να κριθώ στο τέλος ως αμαρτωλός;»³⁴⁹

Για τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα (πέθανε το 215) το ψέμα και η παραπλάνηση επιτρέπονται υπό ορισμένες περιστάσεις, σε σχέση με τη στρατηγική π.χ. ή τη σωτηρία της ψυχής, την ιστορία της σωτηρίας. Εδώ, σύμφωνα με τον Κλήμεντα, και ο ολοκληρωμένος χρι-

στιανός και ειδικά αυτός, ο «πραγματικός γνωστικός», θα πει ψέματα· αλλά τότε δεν θα είναι πλέον καθόλου ψέματα, καθόλου παραπλάνηση. Αφού γι' αυτόν τον Πατέρα της Εκκλησίας οι ψεύτες δεν είναι «επομένως πράγματι εκείνοι οι οποίοι ενδίδουν για χάρη της οικονομίας της σωτηρίας, ούτε εκείνοι οι οποίοι ψεύδονται σε ένα επιμέρους θέμα, παρά εκείνοι οι οποίοι πλανώνται στα καίρια ζητήματα»³⁵⁰.

Κατ' αντιστοιχία οι χριστιανοί της αρχαιότητας ήταν ιδιαίτερα γενναιόδωροι στην ανοχή των πλαστογραφιών ή της ψευδεπιγραφίας. Ο Ωριγένης π.χ. ήταν σίγουρος ότι η Επιστολή προς Εβραίους δεν ήταν του Παύλου, αλλά δικαιολογούσε αυτή την απόδοση στον Παύλο, επειδή του φαινόταν δυνατή η αναγωγή του περιεχομένου της επιστολής στον Παύλο. Εντελώς «ανοιχτά» ομολογούσε «ότι οι σκέψεις προέρχονται από τον Απόστολο, έκφραση και ύφος όμως ανήκουν σε έναν άντρα ο οποίος είχε στη μνήμη του τις ρήσεις του Αποστόλου και έγραψε με δικά του λόγια τις διδασκαλίες του διδασκάλου του. Εάν ως εκ τούτου η Εκκλησία ανακηρύσσει την Επιστολή σε κείμενο του Παύλου, τότε μπορεί κανείς να συμφωνήσει μαζί της σε αυτό... Ποιος όμως έγραψε στην πραγματικότητα την επιστολή, ένας Θεός το ξέρει»³⁵¹.

Ο Ωριγένης, ο μεγαλύτερος χριστιανός θεολόγος των πρώτων τριών αιώνων, περιορίζει μεν πολύ το ψέμα, αλλά επιτρέπει παρ' όλα αυτά όχι μόνο το διφορούμενο λόγο, όχι μόνο τους «αινιγματικούς λόγους» (*αινήματα*), αλλά, πολύ καίρια, και την απάτη, την «αναγκαιότητα ενός ψεύδους» (*necessitas mentiendi*) ως «καρύκευμα και φάρμακο» (*condimentum atque medicamen*). Ακόμη

και ο Θεός μπορεί να πει ψέματα, σύμφωνα με τον Ωριγένη, ο οποίος αναπτύσσει μια ολόκληρη θεωρία του «οικονομικού» ή «παιδαγωγικού ψεύδους» προς όφελος του θείου σχεδίου της σωτηρίας. Σύμφωνα με τον Ωριγένη, είναι κυριολεκτικά ευτυχία για τον άνθρωπο να εξαπατηθεί από τον Θεό³⁵².

Και άλλοι σεβαστοί θεολόγοι, επίσκοποι και άγιοι υιοθετούν τη σκέψη σχετικά με την απάτη του Θεού, π.χ. ο Γρηγόριος Νύσσης ή ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος Γρηγόριος Ναζιανζηνός, αν και αυτός την επικρίνει³⁵³.

Έτσι ακριβώς συνηγορεί και ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος Ιωάννης Χρυσόστομος δυναμικά υπέρ της αναγκαιότητας του ψεύδους με σκοπό τη σωτηρία της ψυχής. Ισχυρίζεται ότι μια πονηρή ταχυδακτυλουργική κίνηση σίγουρα δεν είναι πάντα κατακριτέα· μόνο η πρόθεση την κάνει καλή ή κακή. Μία επίκαιρη και καλά σχεδιασμένη απάτη έχει «μεγάλο κέρδος ως αποτέλεσμα», και τακτικές τέτοιου είδους αποδείχτηκαν σωτήριες όχι μόνο για εκείνους «οι οποίοι τις εφαρμόζουν, αλλά και για τους ίδιους τους εξαπατηθέντες...» Όπως τόσοι άλλοι παραπέμπει και ο Χρυσόστομος στον πλατωνικό παράδειγμα του ιατρικού ψεύδους, την εξαπάτηση των ασθενών από τους γιατρούς. Αυτό που σε άλλες περιπτώσεις είναι ανηθικότητα και δηλητήριο, μεταβάλλεται έτσι σε ιατρικό, το «προσωπείο της παραπλάνησης» νομιμοποιείται κάτω από ορισμένες περιστάσεις. Ο προστάτης των ιεροκηρύκων («το κήρυγμα μου δίνει υγεία») αλλάζει νόημα στα οφθαλμοφανή ψέματα της Παλαιάς Διαθήκης και τα μεταβάλλει θριαμβευτικά σε αρετές. «Ω, ωραίο ψεύδος!» αναφωνεί γοητευμένος για τη βιβλική ψευδή ιστορία της πόρνης Ρα(χ)άβ —και

σήμερα ακόμη φημίζεται ως «ο κύριος ηθικός παιδαγωγός του λαού του για τους επόμενους αιώνες... Ένας Θεός ξέρει μόνο, πόσα καλά ανάβλυσαν και θα αναβλύζουν για αμέτρητες ψυχές από αυτή την πάντα γάργαραη πηγή»³⁵⁴.

Και πλήθος άλλων απατών της Παλαιάς Διαθήκης διάλεξαν, συγκέντρωσαν και πρόβαλλαν συνεχώς οι Πατέρες της Εκκλησίας, για να άρουν από τους χριστιανούς — έχοντας καθορισμένο σκοπό — κάθε επιφύλαξη απέναντι στην απάτη και τη διγλωσσία: την προσποίηση του Δαβίδ ενώπιον του Άχις, του βασιλέα της Γαθ· την απάτη της Ιουδίθ κατά του Ολοφέρνη· τη μεγάλη απάτη του Ιακώβ που πήρε δόλια την ευλογία του Ισαάκ· την εξαπάτηση του Φαραώ από τις ισραηλίτισσες μαμές στην Αίγυπτο. Τη σφαγή από τον Ιηού όλων των ιερέων του Βάαλ με έναν «ωφέλιμο δόλο» (*utilis simulatio*: εκκλησιαστικός Πατέρας Ιερώνυμος). Και ακριβώς αυτός εδώ ο άγιος και προστάτης των λογίων ο οποίος υποστηρίζει την πραγματική θεοπνευστία, το απόλυτο αλάθητο της Βίβλου, εξυμνούσε τη «*simulatio*» και στην Καινή Διαθήκη, την προσποίηση του Πέτρου στην Αντιόχεια ή εκείνη του Παύλου ο οποίος «έγινε για τους πάντες τα πάντα, ώστε να σώσει τουλάχιστον μερικούς» — και παρ* όλα αυτά μπορούσε να μέμφεται τον Ωριγένη λόγω των ιδεών του σχετικά με τη νόμιμη απάτη!³⁵⁵

Ο Ιωάννης Κασσιανός, τον οποίο διόρισε διάκονο στην Κωνσταντινούπολη ο Ιωάννης Χρυσόστομος, διατείνεται, προτού αποκτήσει ύστερα μεγάλη επιρροή στην εξάπλωση του δυτικού μοναστικού στοιχείου, ότι ένας χριστιανός είναι μάλιστα υποχρεωμένος να πει ψέματα,

όταν, βλάπτοντας την ηθική ακεραιότητα του, συμπαράσπεται σε άλλους. Κάτω από ορισμένες συνθήκες το ψέμα, το οποίο αυτό καθ'αυτό είναι θανατηφόρο δηλητήριο, γίνεται θεραπευτικό και απαραίτητο όπως τα φάρμακα — «sine dubio subeunda est nobis necessitas mentiendi». Χαρακτηριστικά το ψέμα και η απάτη δεν εμφανίζονται καθόλου στη διδασκαλία του Κασσιανού περί των οχτώ αμαρτημάτων, στη δριμεία κριτική του για τα οχτώ κύρια αμαρτήματα (έλλειψη μέτρου, έλλειψη αγνότητας, πλεονεξία, οργή, θλίψη, αγανάκτηση, φιλοδοξία, υπεροψία)!³⁵⁶

Με τέτοιου είδους συνθήματα ηγετών της Εκκλησίας και αιρέσεων η ήσυχη συνείδηση των πλάνων, ψευδολόγων, υποκριτών χριστιανών ήταν καλυμμένη από όλες τις πλευρές. Ο μονοθελητής Μακάριος της Αντιόχειας (περίπου 650/81) δικαιολογεί απλά την πλαστογραφία του με την πρόταση: «Έπραξα έτσι, για να μπορέσω να επιβάλω την πρόθεση μου». Και την ίδια περίπου εποχή ο εκκλησιαστικός Πατέρας Αναστάσιος ο Σιναΐτης, ηγούμενος στο όρος Σινά, στην μπαγαμπόντικη δράση του εναντίον των μονοφυσιτών επικαλείται τον Παύλο, Β' Κορ. 12,16: «Εγώ δεν σας επιβάρυνα. Ας πούμε όμως πως όντας πανούργος σάς κατέκτησα με δόλο»³⁵⁷.

Ο Norbert Brox, ο οποίος τονίζει τη διαδεδομένη ιδέα σύμφωνα με την οποία για χάρη της «αλήθειας» και της αποτελεσματικής μετάδοσης της επιτρέπονταν στο χριστιανισμό ρητά ο δόλος, τα τρικ και η παραπλάνηση, μερικές φορές επιβάλλονταν μάλιστα, παρ' όλα αυτά εξαιρεί τους περισσότερους Πατέρες της Εκκλησίας από αυτή την πατρολογική παράδοση και συγκαταλέγει στους αποφασιστικότερους αντιπάλους της τον Αυγουστίνο³⁵⁸.

Αλλά λέτε ειδικά ο Αυγουστίνος, ο οποίος ήδη στην ειδωλολατρική περίοδο του, κατά δική του ομολογία, έλεγε πολλά ψέματα, να μην έλεγε περισσότερα ψέματα και να μην έκανε περισσότερες απάτες ειδικά ως χριστιανός; Ένα χρόνο πριν τη μεταστροφή του, 33χρονος, έβγαζε στα Μεδιόλανα έναν φλογερό επαινετικό λόγο για τον αυτοκράτορα Βαλεντινιανό Β' —ο ηγεμόνας ήταν τότε 14 χρονών! Παρ' όλα αυτά ο Αυγουστίνος δεν δίστασε με όλη τη ρητορική αίγλη «να πει πολλά ψέματα και να κερδίζει τα χειροκροτήματα ανθρώπων που γνώριζαν ότι έλεγε ψέματα», πράγμα που δεν τον εμπόδισε αργότερα να στηλιτεύσει «όλες εκείνες τις υψηλόφωνες κολακείες και τη δουλική προθυμία» στο περιβάλλον του αυτοκράτορα. Αλλά και για τον επίσκοπο Αυγουστίνο ένα ψέμα της Βίβλου, λόγου χάρη εκείνο του Ιακώβ στην Παλαιά Διαθήκη, «δεν είναι ψεύδος, αλλά μυστήριο». Ρητά επιτρέπει ο Αυγουστίνος ευσεβείς επινοήσεις προς όφελος της Εκκλησίας. Διότι «όταν το επινόημα μας (fictio) σχετίζεται με κάποιο σκοπό, δεν είναι πλέον ψεύδος, αλλά έκφραση (figura) της αλήθειας»³⁵⁹.

Ένας χριστιανός δεν χρειαζόταν επομένως να έχει τύψεις συνείδησης, αλλά μπορούσε να ψεύδεται και να πλαστογραφεί ανενδοίαστα, αν το έκανε με «αγαθές» προθέσεις. Και ο καθολικός Βροχ παραδέχεται για τους «Πατέρες» του: «Οι πατρολογικές σκέψεις δείχνουν μια ευρηματικότητα και δυνατότητα ελιγμών σε πολλά από τα δικαιολογητικά επιχειρήματα που αντικατοπτρίζουν ένα πεδίο της παλαιοχριστιανικής σκέψης το οποίο —ας το επαναλάβουμε άλλη μια φορά— δεν ανέχονταν όλοι και στο οποίο δεν εισέρχονταν όλοι, αλλά πάντως έφτα-

σε σε εμάς με σεβαστό εύρος παράδοσης. Και τούτο ακριβώς τεκμηριώνει αυτή την ιδιόρρυθμη νοοτροπία, σύμφωνα με την οποία η πλαστογραφία είναι και αποκαλείται πλαστογραφία και η απάτη απάτη, αλλά παρ' όλα αυτά μπορούσε να αξιολογηθεί θετικά με το χαρακτηριστικό του προσήκοντος, του ωφέλιμου ή του σωτήριου»³⁶⁰.

Στον εκκλησιαστικό Διδάσκαλο Αυγουστίνο στηρίζεται ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος Θωμάς Ακινάτης. Γιατί, καθώς σύμφωνα με αυτόν είναι «μέγιστη ευεργεσία» να οδηγήσεις «κάποιον από την πλάνη στην αλήθεια», επιτρέπει γενναιόδωρα μύθους οι οποίοι αφορούν μια «res significata», μια «σωτήρια αλήθεια»· επομένως, για χάρη του καθολικισμού επιτρέπονται τα ψέματα και οι απάτες³⁶¹.

Αργότερα, αυτό το είδος της αναλήθειας δεν περιορίστηκε καθόλου, αλλά επεκτεινόταν όλο και περισσότερο. Ιδιαίτερα οι πιο διακεκριμένοι θεολόγοι του πιο διακεκριμένου καθολικού τάγματος, οι Ιησουίτες, ανέπτυξαν μια πραγματική δεξιοτεχνία στη διδασκαλία της παραπλάνησης και μας έδωσαν πλήθος παραδειγμάτων της. Έτσι ο Ιησουίτης Gardenas στο έργο του «Crisis theologica» δεν το χαρακτηρίζει ψεύδος, όταν κάποιος ο οποίος σκότωσε ένα Γάλλο (*hominem natione gallum*), «δηλώνει ότι σκότωσε ένα γάλο (*gallum*), χρησιμοποιώντας την ίδια λέξη, αλλά εννοώντας το πουλί». Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο δεν είναι ψέμα, όταν πούμε για κάποιον παρόντα ότι «δεν είναι μέσα», εννοώντας ότι «δεν είναι στη φυλακή». Ούτε διαπράττει ψευδορκία όποιος ορκιστεί ότι έχει 20 κανάτια λάδι, ακόμη κι όταν έχει περισσότερα· διότι δεν αρνείται «με αυτό ότι έχει ακόμη πε-

ρισσότερα, και ταυτόχρονα λέει την αλήθεια, μια και έχει βέβαια 20 κανάτια» κ.λπ. κ.λπ.³⁶²

ΓΓ αυτή την ιησουίτικη ηθική και πρακτική έλεγε σκωπτικά ο Ντοστογιέφσκι: «Ο Ιησούιτης λέει ψέματα και είναι πεπεισμένος ότι το ψέμα για έναν καλό σκοπό είναι ωφέλιμο και καλό. Επαινούν το γεγονός ότι ενεργεί σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του. Δηλαδή, λέει ψέματα και αυτό είναι κακό, καθώς όμως ψεύδεται εκ πεποιθήσεως, είναι καλό. Επομένως από τη μια πλευρά το ψέμα είναι καλό, από την άλλη κακό. Θαύμα!»³⁶³

Λόγω τέτοιων εννοιών αλήθειας και ηθικής ο Ιησούιτης Lehmkuhl του οποίου η «Theologia moralis (Ηθική θεολογία)» ήταν ευρέως διαδεδομένη στα ιερατικά σεμινάρια ακόμη στα τέλη του 19 ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, να μην ανακηρύσσει σε θανάσιμο αμάρτημα το «να χαρακτηρίσεις ψεύτη έναν ιερέα ή έναν ευσεβή άντρα του τάγματος», από την άλλη πλευρά όμως γράφει ο Lehmkuhl: «Ποιος θα το θεωρούσε ως βαριά συκοφαντία να πούμε ότι θεωρούμε έναν αθεϊστή ικανό να διαπράξει κρυφά οποιοδήποτε έγκλημα (qualibetcrimina);»³⁶⁴

Φυσικά ισχύουν ακόμη και σήμερα αυτά των οποίων υπεραμύνθηκαν οι πρώτες αυθεντίες της Εκκλησίας στην αρχαιότητα, το Μεσαίωνα, τον 18ο και 19ο αιώνα. Μόνο που τώρα οι θεολόγοι τα περιγράφουν με μεγαλύτερη επιμέλεια. Ένας από τους κορυφαίους ηθικολόγους του παρόντος, ο Bernhard Haring, χαρακτηρίζει αυτό που ο Ιωάννης Χρυσόστομος αποκαλεί ευθέως ψέμα, αυτό που ο Αυγουστίνος (και αντίστοιχα και ο Ακινάτης) αποκαλεί μύθο, «συγκαλυπτικό λόγο» (πνευματική επιφύλαξη) και συμβουλεύει να προσπαθούμε πρώτα να ξεφορτωθούμε όσους «κάνουν αδιάκριτες ερωτήσεις» με «γε-

νικά καμία απάντηση». Αλλά μπορούμε και «να τους αποκρούσουμε ή να τους περισπάσουμε την προσοχή με μια αντερώτηση». Και τέλος, αν έχουν αποτύχει όλα αυτά, ο «μαθητής του Χριστού» έχει δικαίωμα να εφαρμόσει ακόμη και τον «συγκαλυπτικό λόγο» ως μέθοδο ανάγκης «στον κακό κόσμο» (!), αν και όχι βέβαια «για το παραμικρό». (Μια και όμως τα θέματα της πίστης, της Εκκλησίας, δεν είναι ποτέ μικροπράγματα, μπορούν επομένως πάντα να γίνονται «συγκαλυπτικοί» λόγοι.)³⁶⁵

Εδώ αντιθέτως μιλάμε πάντα καθαρά, πάρα πολύ καθαρά για όλα τα χριστιανικά αφτιά των ανθρώπων της Εκκλησίας και των πιστών, και καθαρά θα μιλάμε και στα επόμενα κεφάλαια και πάντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΑΠΑΘΗ ΤΩΝ ΘΑΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ

«Χωρίς τα θαύματα δεν θα ήμουν χριστιανός.» «Χωρίς τα θαύματα δεν θα ήταν αμαρτία να μην πιστέψουν στον Ιησού Χριστό.» Blaise Pascal¹

«Γιατί τα θαύματα του Ιησού Χριστού είναι αληθινά και τα θαύματα του Ασκληπιού, του Απολλώνιου του Τυανέα και του Μωάμεθ αναληθή;» Denis Diderot²

«Σκοπός το θαυμάτων είναι να μου αποδείξουν ότι η διδασκαλία είναι θεία· εγώ όμως καλούμαι να καταλάβω από τη διδασκαλία αν αυτά είναι του Θεού και όχι μάλλον του Διαβόλου.» David Friedrich Strauß³

«Οι πληροφορίες για θαύματα δεν είναι θαύματα.» Gotthold Ephraim Lessing⁴

«Όσο πιο αντίθετο της λογικής είναι ένα θαύμα, τόσο περισσότερο ανταποκρίνεται στην έννοια του θαύματος.» Peter Bayle⁵

«Ένα πραγματικό θαύμα θα ήταν σε κάθε περίπτωση μια διάψευση την οποία θα έκανε η φύση για τον εαυτό της.» Arthur Schopenhauer⁶

«Δεν χρειάζεται υποχρεωτικά ένας υψηλότερος βαθμός μόρφωσης για τη διαπίστωση κάποιου θαύματος: επαρκούν πλήρως μια ανοιχτή ματιά και κοινή λογική.» Καθολικός θεολόγος Brunsmann⁷

Η ΑΠΑΘΗ ΤΩΝ ΘΑΪΜΑΤΩΝ

Στο έργο του «Η θεολογία του θαύματος» ο Ιησουίτης L. Monden γράφει: «Το γεγονός του "μεγάλου θαύματος" στην Καθολική Εκκλησία πρέπει να είναι αναντίρρητα βέβαιο για το μη προκατειλημμένο ερευνητή... Απέναντι σε έναν τόσο σημαντικό αριθμό θαυμάτων τα οποία βασίζονται πάντα σε αξιόπιστες μαρτυρίες και αντικειμενικές παρατηρήσεις, τα οποία συμβαίνουν κάτω από τις πιο διαφορετικές περιστάσεις τόπου, χρόνου και πολιτισμού..., αποκλείεται κάθε ειλικρινής αμφιβολία για την πραγματικότητα των συμβάντων»⁸.

Και σαν να μην έφτανε αυτή η γελοιότητα, ο Monden αποτολμά και το ψέμα: «Το επαναλαμβανόμενο, απρόβλεπτο, αλλά παρ* όλα αυτά τακτικό φαινόμενο του "μεγάλου θαύματος" στην Καθολική Εκκλησία φαίνεται ακόμη πιο καθαρά, λόγω της απουσίας του σε άλλα χριστιανικά δόγματα και στις μη χριστιανικές θρησκείες»⁹.

Θαύμα εδώ φυσικά δεν σημαίνει τα «επτά θαύματα του κόσμου», το «τεχνολογικό θαύμα», το «θαύμα του ποταμού Μάρνη», «του ποταμού Βιστούλα», το «θαύμα της Δουνκέρκης», το θαύμα της «20ής Ιουλίου 1944». Ούτε εννοούνται θαύματα, όπως εκείνα τα οποία έκανε ο Θεός, σύμφωνα με τον Bertrand Russell, στους ιεροκήρυκες Toplady και Borrows. Ο Toplady μετακόμισε, λέει, από ένα πρεσβυτέριο σε άλλο. Μετά από μια εβδομάδα το πρεσβυτέριο στο οποίο κατοικούσε λίγο πριν, κάηκε, ώστε ο νέος ιερέας να πάθει μεγάλες ζημιές. «Μετά από

αυτό ο Toplady ευχαρίστησε το θεό· αλλά παραμένει άγνωστο τι έκανε ο καινούργιος παπάς.» Ο Borrow, ο άλλος άνθρωπος του θεού, πέρασε σώος και αβλαβής ένα μονοπάτι, στο οποίο είχαν στήσει ενέδρα ληστές. Η επόμενη ομάδα ταξιδιωτών καταληστεύτηκε όμως στο ίδιο πέρασμα και μερικοί έχασαν μάλιστα τη ζωή τους· «μαθαίνοντας τα καθέκαστα, ο Borrow ευχαρίστησε το θεό, όπως είχε κάνει και ο Toplady»¹⁰.

Εδώ εννοούνται πολύ περισσότερο τα υπερφυσικά θαύματα, θαύματα ενάντια στους νόμους της φύσης (ή τουλάχιστον που αποκλίνουν από αυτούς)· για να το πούμε σχολαστικά: θαύματα *supra*, *contra*, *praeter naturam* (υπεράνω, αντίθετα, εκτός φύσης). Εννοούνται τα θρησκευτικά θαύματα στη σκιά της μαγικής κοσμοθεωρίας, τα οποία περιζώνουν την πρώιμη ανθρωπότητα αλλά και το χριστιανισμό, το δόγμα τού οποίου δεν είναι καν κάποια ιδιάζουσα δεισιδαιμονία, όπως θα δείξει ακριβώς αυτό το κεφάλαιο¹¹.

ΤΑ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΑ ΘΑΪΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΙΔΙΟ ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΑ ΟΣΟ ΚΑΙ ΤΑ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΑ ΑΛΛΑ ΘΑΪΜΑΤΑ

Θαύματα δεν υπάρχουν μόνο στο χριστιανισμό. Η ιστορία των θρησκειών κατακλύζεται από αυτά. Αλλά καθώς όλοι οι εκκλησιαστικοί Πατέρες απέδιδαν στα καθολικά θαύματα αποδεικτική δύναμη για την αξιοπιστία της δικής τους υπόθεσης, όπως και οι μεσαιωνικοί και μεταμεσαιωνικοί (καθολικοί) θεολόγοι, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, τα μη χριστιανικά, μάλιστα όλα τα μη καθολικά θαύματα, δεν μπορούν να θεωρηθούν έγκυρα.

Απαξιώνουν την εγκυρότητα τους τις περισσότερες φορές με συνοπτικές διαδικασίες, ανακηρύσσοντας τα σε απάτη, έργο του Σατανά, υπερβολικές φαντασίες, ώστε δεν μπορούν να γίνουν πιστευτά —και αγνοούν το πόσο φανταστικά είναι τα θαύματα των δικών τους «πηγών αποκάλυψης», π.χ. της Παλαιάς Διαθήκης. Και τι θαύματα δεν κάνει εκεί μόνο και μόνο ο Ηλίας! Ανασταίνει το γιο μιας χήρας. Με τη βοήθεια του μανδύα του χωρίζονται τα ύδατα του Ιορδάνη ποταμού. Και όταν πεθαίνει, κάνει και μια ένδοξη ανάληψη στους ουρανούς. Δεν είναι και λίγο πράγμα. Και τι να πούμε για το Μωυσή! «Τότε ο Κύριος ρώτησε το Μωυσή: "Τι είναι αυτό που κρατάς στο χέρι σου;" Αυτός απάντησε: "Ραβδί". Και είπε ο Κύριος: "Ρίξε το στη γη!" Ο Μωυσής το έριξε στη γη, και το ραβδί μεταμορφώθηκε σε φίδι. Ο Μωυσής έτρεξε να φύγει. Αλλά ο Κύριος του είπε: "Άπλωσε το χέρι σου και πιάσ' το απ' την ουρά!" Ο Μωυσής άπλωσε το χέρι του, το έπιασε, κι αυτό έγινε πάλι ραβδί στο χέρι του. "Έτσι", του λέει, "θα πιστέψουν οι Ισραηλίτες ότι σου παρουσιάστηκε ο Κύριος"... Και συνέχισε ο Κύριος: "Βάλε το χέρι σου στη μασχάλη σου". Έβαλε το χέρι του στη μασχάλη του ο Μωυσής, αλλά όταν το έβγαλε, το χέρι του ήταν άσπρο σαν χιόνι. Τότε του είπε ο Κύριος: "Βάλε πάλι το χέρι σου στη μασχάλη σου!" Και όταν το έβγαλε, αυτή τη φορά το χέρι του είχε ξαναγίνει όπως το υπόλοιπο σώμα του». Υπάρχουν μεγαλύτερες φαντασιώσεις; Και πιο φτηνές; Υπάρχουν: οι πληγές της Αιγύπτου, το μάννα της έρημου, η φωτιά από τον ουρανό για τη θυσία του *ολοκαυτώματος* στο όρος Κάρμηλος, το γαίδουράκι του Βαλαάμ που μίλησε με ανθρώπινη φωνή, η διάσωση του Ιούδα του Μακκα-

βαίου από πέντε ουράνιους ιππείς, το πέρασμα της Ερυθράς θάλασσας, το πέρασμα του ποταμού Ιορδάνη —και στη Γαβών για μια ολόκληρη ημέρα σχεδόν ο ήλιος στέκεται ακίνητος στον ουρανό. Μάλιστα, αυτό κι αν είναι φαντασία! Μία υβριδική συλλογή τρόμου —«Αγία Γραφή»!¹²

Ταυτόχρονα, ήδη η Παλαιά Διαθήκη, όπως ύστερα και η Καινή, δείχνει ότι τα θαύματα αυξάνονται στο πέρασμα του χρόνου· οι νεότερες παραδόσεις κλιμακώνουν το στοιχείο του θαύματος. Στην περίπτωση του «θαύματος της θάλασσας» η παράδοση J δεν γνωρίζει τίποτα ακόμη για το πέρασμα των Ισραηλιτών από τη θάλασσα. Οι Αιγύπτιοι διώκτες απλά πνίγονται εκεί. Στην παράδοση P, όμως, οι υδάτινοι όγκοι χωρίζονται και υψώνονται και από τις δύο πλευρές σαν τείχος¹³.

Φανταστικές δεν είναι και πολλές πράξεις του Ιησού στην Καινή Διαθήκη (όπου τα θαύματα αποκαλούνται *Βύναμις, έργον, σημείον, θαύμα, θαυμάσιον, τέρας*); Το θαύμα με το κρασί στον γάμο της Κανά; Η κατάπαυση της τρικυμίας; Το περπάτημα πάνω στα νερά της λίμνης; Η μεγαλειώδης παραγωγή άρτου; Ή, όπως και να το κάνουμε, τρεις νεκραναστάσεις, όπου ο κακομοίρης ο Λάζαρος βρομάει ήδη από τη σήψη!; Ή ακόμη και ένα φαινομενικά τόσο αφανές θαύμα που αναφέρεται σχεδόν παρεμπιπτόντως, όπως οι φόροι του ναού, τους οποίους ψαρεύουν από τη θάλασσα, λόγω έλλειψης χρημάτων: «Ρίξε το αγκίστρι και πάρε το πρώτο ψάρι που θα βγάλεις· άνοιξε το στόμα του και θα βρεις μέσα ένα τετράδραχμο...» Δεν είναι φανταστικό; Για να μην πούμε τίποτα για το αποκορύφωμα όλων: την ίδια την ανάσταση του¹⁴.

Αλλά ακόμη κι αυτή έπειθε πολύ λιγότερους από ό,τι σήμερα. Οι Ιουδαίοι πάντως παρέμεναν «άπιστοι», σαν να μην είχε συμβεί τίποτα — έτσι χλευάζει και ο Diderot: «Επομένως, αυτό το "θαύμα" πρέπει να επικυρώσουμε, την απιστία των Ιουδαίων, και όχι το θαύμα της Ανάστασης». (Και ο Γκαίτε: «Χάσκει ανοιχτός ο τάφος. Τι περίλαμπρο θαύμα, ανέστη ο Κύριος! Ποιος το πιστεύει! Κατεργάρηδες, αφού εσείς τον πήρατε».)¹⁵

Ο ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΕΙ ΠΑΣΙΓΝΩΣΤΕΣ ΜΕΘΟΔΟΥΣ

Οι Ευαγγελιστές βάζουν τον Ιησού να κάνει 38 θαύματα· όμως, κατά περίεργο τρόπο, 19 θαύματα, τα μισά, δεν είναι κοινά σε όλους: δύο από αυτά αναφέρει ο Μάρκος, άλλα δύο ο Ματθαίος, οχτώ ο Λουκάς και επτά ο Ιωάννης. Αυτά τα θαύματα δε, «επιβεβαιωμένα από τα τέσσερα Ευαγγέλια ως *ιστορικές πράξεις*» (Zwettler), αποδεικνύουν στους καθολικούς το θεϊκό κύρος του Ιησού. Και, επειδή οφείλονταν στο θεό, δεν είναι μάγια, πλάνη, όπως όλα τα άλλα, αλλά, αντιθέτως, αυτά είναι γνήσια, ενώ τα άλλα ψευδή¹⁶.

Για να αποδείξει την αυθεντικότητα, τη «μοναδικότητα» του Ιησού, η καθολική θεολογία τον ύψωσε εξ αρχής πάνω από τους υπόλοιπους σοφούς, μάντεις, μυσταγωγούς, θαυματοποιούς, οι οποίοι τριγυρνούσαν εκείνη την εποχή σε όλη τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, κάνοντας, όπως και εκείνος, θαύματα, τον ύψωσε μάλιστα γενικά πάνω από όλους τους θαυματοποιούς, αρχαϊκούς, όπως ο Ορφέας, ο Άβαρις, ο Αριστέας από την Προκόννησο, ο Ερμότιμος, ο Επιμενίδης, ο Εύκλος, ή μεταγε-

νέστερους, όπως ο Πυθαγόρας, ο Εμπεδοκλής, ο Απολλώνιος ο Τυανέας, ο Πλωτίνος, ο Ιάμβλιχος ο Χαλκιδέας, ο Σώπατρος, ο Πρόκλος, ο Ασκληπιόδοτος ο Αλεξανδρέας, ο Ηραΐσκος κ.λπ. κ.λπ. Οπότε η γνωστή *Ολλανδική Κατήχηση* γράφει: «Χρειάζεται να συγκρίνουμε μόνο την παρουσία του Ιησού με εκείνη πολλών μάγων, θαυματοποιών και οπαδών μυστικιστικών επιστημών, για να εντυπωσιαστούμε από την απλότητα, την αγνότητα και τη λαμπρότητα της παρουσίας του που προκαλεί δέος»¹⁷.

Αλλά δεν συμπεριφέρεται πολλές φορές και ο Ιησούς σαν τους άλλους αρχαίους κομπογιαννίτες; Δεν χρησιμοποιεί τις συνήθεις μεθόδους; Δεν χρησιμοποιεί και εκείνος τη μαγική λέξη *Εφφαθά* («Άνοιξε!»); Δεν αγγίζει με τα δάχτυλα του τη γλώσσα και τα αφτιά ενός κωφάλαλου, δεν τα σαλιώνει; Δεν φτιάχνει μια ζύμη από σάλιο και χώμα και τη βάζει στα μάτια ενός τυφλού; Δεν φτύνει κάποιον μέσα στα μάτια; Αλλά ο θεολόγος Gnllka μάς νοθετεί ότι δεν προκαλούν αυτά τη θεραπεία. Μοναδικός σκοπός τους είναι να μας δείξουν «ότι το θαύμα οφείλεται στη δύναμη του Ιησού». Δηλαδή δεν θα το γνωρίζαμε αυτό, εάν ο Ιησούς έκανε θαύματα χωρίς αυτές τις μεθόδους; Αλλά τότε γιατί τις έκανε; Και δεν έδειχναν ανάλογες πράξεις άλλων θαυματοποιών ότι το θαύμα ξεπηδούσε από τη δύναμη τους;⁴⁸

Ωστόσο, σε αυστηρή αντίθεση με πολυάριθμα σημεία της Βίβλου πολλοί Πατέρες της Εκκλησίας, ο Ιουστίνος, ο Ειρηναίος, ο Αρνόβιος, ο Ευσέβιος, τονίζουν ότι ο Ιησούς έκανε θαύματα χωρίς κανένα εξωτερικό μέσο, αλλά μόνο και μόνο με απλή προσταγή, μόνο και μόνο με το λόγο του. Και στις πλαστογραφίες επιμένουν σε

αυτό, π.χ. σε μια επιστολή που λέγεται ότι έγραψε ο τοπάρχης της Έδεσσας Άβγαρος Ουκκάμα «στον αγαθό Σωτήρα που εμφανίστηκε στην Ιερουσαλήμ». Με τον ίδιο τρόπο θεραπεύει και ο Απόστολος Θαδδαίος, ο οποίος, σύμφωνα με μια άλλη πλαστογραφία, εμφανίζεται στην Έδεσσα, «χωρίς γιατρικά και χωρίς βότανα». Όπως υπερηφανεύεται ο εκκλησιαστικός ιστοριογράφος Ευσέβιος, θεράπευε μάλιστα «την κάθε ασθένεια»!¹⁹

Τα θαύματα πληθαίνουν στην παράδοση, τα κλιμακώνουν και τα πολλαπλασιάζουν.

ΤΟ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΟ ΟΠΛΟΣΤΑΣΙΟ ΘΑΥΜΑΤΩΝ — ΤΙΠΟΤΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ

Εύκολα μπορούμε να παρακολουθήσουμε την παραγωγή θαυμάτων της Καινής Διαθήκης. Πώς δηλαδή οι νεότεροι Ευαγγελιστές βελτιώνουν σχεδόν συστηματικά από πολλές απόψεις τον αρχαιότερο, το Μάρκο, πώς κλιμακώνουν την εικόνα του Ιησού, πώς με πλήρη συνέπεια καθαρίζουν όλο και περισσότερο τους Αποστόλους από τις αδυναμίες τους και τους εξυψώνουν — «Όλα τα ελαττώματα που έχουν ακόμη στο Κατά Μάρκον, έχουν εξαφανιστεί», αναφέρει ο θεολόγος Wagenmann. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι επανυξημένες και βελτιωμένες εκδόσεις του Κατά Μάρκον, το Κατά Ματθαίον και το Κατά Λουκάν, κλιμακώνουν και τη θαυματουργική παράδοση, αναφέροντας π.χ. αντί για μια θεραπεία, επανειλημμένα, δύο. Ή αναφέροντας αντί της θεραπείας «πολλών» τη θεραπεία «όλων». Ή διπλασιάζοντας τον αριθμό των «πέντε χιλιάδων» ή αλλού «τεσσάρων χιλιά-

δων» σιτισμένων. Ἡ δραματοποιώντας τις αναστάσεις των νεκρῶν, προσθέτοντας εντελῶς νέες πράξεις σε σύγκριση με το Κατά Μάρκον. Ο Ιωάννης, ο τέταρτος Ευαγγελιστής, προσθέτει μάλιστα άλλα τέσσερα αρκετά μεγάλα θαύματα τα οποία δεν αναφέρονται από κανέναν προηγούμενο του: ξεκινώντας με τη μετατροπή του νερού σε κρασί στο γάμο της Κανά (όπου ο δικός του Χριστός παράγει, όπως και να το κάνουμε, εξακόσια με επτακόσια λίτρα), στέφει το όλον με την ανάσταση του Λαζάρου ο οποίος έχει ήδη περάσει στο στάδιο της σήψης — «μυρίζει ήδη»²⁰.

Την εποχή του Ιησού συνηθίζονταν τα θαύματα, ήταν σχεδόν καθημερινή υπόθεση. Ο θεολόγος Tiede αναφέρει ότι «με τη σκέψη και την πίστη τους» ζούσαν «σε ένα κόσμο θαυμάτων, όπως το ψάρι στο νερό». Έκαναν και θεωρούσαν δυνατό σχεδόν κάθε είδους θαύμα. Και δεν αμφισβητούσαν ούτε το θαύμα του αντιπάλου, αλλά αρέσκονταν να το ανάγουν στον Διάβολο. Και πλήθος προφητειῶν ενδημούσαν. Ακόμη και τμήματα των ανωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων ήταν τόσο εύπιστα, όσο και οι μάζες. Αυτό φαίνεται να παραμένει ίδιο σε όλες τις εποχές. Πράγμα που έγραψε ο Thomas Munzer κατά τη Μεταρρύθμιση: «Ο λαός πιστεύει τώρα τόσο εύκολα, όπως μια γουρούνια μπαίνει γουργουρίζοντας στο νερό». Αυτό ίσχυε πάντως ήδη κατά τη γένεση των ευαγγελικῶν θαυμαστών παραμυθιῶν και ισχύει όμως, σε ότι αφορά τη μάζα των πιστῶν, σχεδόν ακόμη και σήμερα²¹.

Από την άλλη πλευρά, η *Ολλανδική Κατήχηση* ισχυρίζεται τώρα ότι τα θαύματα του Ιησού είχαν «τόσο ιδιαίτερο και πρωτότυπο χαρακτήρα, ώστε πρέπει να

πούμε ότι μόνο μια εξήγηση είναι δυνατή: Έκανε πράγματι ο ίδιος θαύματα». Όμως εδώ δεν υπάρχει τίποτα το πρωτότυπο· αν και δεν πρέπει να είναι όλα ψέματα. Κάποια θαύματα της Καινής Διαθήκης —η οποία ακολουθεί συνήθως, αλλά όχι στερεότυπα, το κλασικό σχήμα της περιγραφής των θαυμάτων: έκθεση, προετοιμασία, αναβολή, τεχνική, διαπίστωση κ.λπ.— εξηγούνται πλήρως ως θεραπείες ψυχογενών ασθενειών, ως θεραπείες νευρασθενικών, υστερικών, σχιζοφρενών χαρακτήρων, αυτό είναι αυτονόητο²².

Κατά τα άλλα όμως αυτά τα θαύματα είναι στο σύνολο τους λογοκλοπίες. Η θρησκευτική ιστορική έρευνα το έχει αποδείξει προ πολλού: όλα τα θαύματα που αποδίδουν τα Ευαγγέλια στον Ιησού γίνονταν ήδη σε προχριστιανικές εποχές. Θαυματουργικές θεραπείες κουφών, τυφλών, αναπήρων, εξορκισμοί δαιμόνων, περπάτημα πάνω στο νερό, κατάπαυση τρικυμιών, θαυματουργικοί πολλαπλασιασμοί της τροφής, μεταμόρφωση νερού σε κρασί, νεκραναστάσεις, αναλήψεις στον ουρανό και επισκέψεις στην κόλαση, όλα αυτά και πολύ περισσότερα ήταν πασίγνωστα. Όλα τους ήταν τυποποιημένα θαύματα των μη χριστιανικών θρησκειών, και τα Ευαγγέλια τα μετέφεραν στον Ιησού, αφού τα στόλισαν με μοτίβα θαυμάτων της εποχής. Τις πιο εντυπωσιακές αντιστοιχίες —όλες τους κατασκευασμένες με την παραδοσιακή συνταγή του Οβίδιου: «Θαύμα αφηγούμαι και το θαύμα έγινε» — συναντάμε στο Βούδα, τον Πυθαγόρα, τον Ηρακλή, τον Ασκληπιό, το Διόνυσο, για να αναφέρουμε μόνο αυτούς. Αλλά και στοιχεία της Παλαιάς Διαθήκης επηρέασαν την ευαγγελική παραγωγή θαυμάτων²³.

Μία ιδιαίτερα εντυπωσιακή αντιστοιχία με το περπάτημα του Ιησού πάνω στα νερά της λίμνης υπάρχει στο Βούδα. Αλλά και η κατάπαυση τρικυμιών συγκαταλέγεται στις τυπικές θαυματουργικές πράξεις. Τη γνώριζαν από την θρησκεία του Ασκληπιού και του Σάραπη. Το ίδιο συνήθεις ήταν ιστορίες για θαυματουργικούς σιτισμούς στην ειδωλολατρία και τον ιουδαϊσμό-εκκλησιαστική ομοιότητα με τον ευαγγελικό θρύλο έχει η αρχαία αναφορά για έναν ινδικό θαυματουργικό πολλαπλασιασμό του άρτου. Ακόμη και οι νεκρاناστάσεις δεν ήταν κάτι το ασυνήθιστο —υπήρχαν μάλιστα ειδικά μαγικά τυπικά γι' αυτό το σκοπό, και στη Βαβυλωνία πολλοί θεοί ονομάζονταν ευθέως «ζωοδότες των νεκρών». Ο Ασκληπιός, από τον οποίο ο Ιησούς παίρνει και τους τίτλους «ιατρός», «κύριος», «σωτήρ», ανάστησε έξι νεκρούς, όπου οι λεπτομέρειες είναι οι ίδιες όπως και στην περίπτωση των νεκρών που ανασταίνει ο Ιησούς. Και ταξίδια στον παράδεισο και την κόλαση ήταν πολύ γνωστά, όπως και θεότητες οι οποίες πεθαίνουν και ανασταίνονται σε τρεις ημέρες. Η διακύμανση των Ευαγγελίων ανάμεσα στην τρίτη και τέταρτη ημέρα (μετά από τρεις ημέρες!) έχει προφανώς την αιτία της στο γεγονός ότι εόρταζαν την ανάσταση του Όσιρη κατά την τρίτη, του δε Άττη κατά την τέταρτη ημέρα μετά το θάνατο του. «Αυτό το θαύμα», λέει ο Ωριγένης σχετικά με την ανάσταση του Ιησού, «δεν είναι τίποτα καινούργιο για τους ειδωλολάτρες και δεν μπορεί να τους φανεί σκάνδαλο»²⁴.

Ήδη πολύ πριν τον Ιησού είχαν κατέβει και άλλοι θεοί από τον ουρανό: σταλμένοι από τον Πατέρα, αναγγελλόμενοι από αγγέλους, γεννημένοι ως γιοι παρθένων

στη φάτνη και διωκόμενοι ήδη από την κούνια τους. Ονομάζονται αφυπνιστές, κύριοι των κυρίων, βασιλείς βασιλέων, σωτήρες, λυτρωτές, ευεργέτες, υιοί θεού, καλοί ποιμένες. Διακρίνονται στα δώδεκα χρόνια τους, αρχίζουν κάποιες φορές να διδάσκουν στα τριάντα τους περίπου, δοκιμάζονται από το Διάβολο, έχουν κάποιον αγαπημένο μαθητή, κάποιον προδότη, θεραπεύουν αρρώστους, δίνουν την όραση σε τυφλούς, την ακοή σε κουφούς, ισιώνουν το σώμα σακάτηδων, δεν θεραπεύουν μόνο το σώμα, αλλά και την ψυχή. Κάνουν, αιώνες πριν, κάποιο θαύμα με κρασί, όπως στον γάμο της Κανά. Κηρύττουν: «Όποιος έχει αφτιά και ακούει, ας πιστέψει». Αλλά η αποστολή τους δεν είναι μόνο επίδειξη. Τους βασανίζουν, τους μαστιγώνουν, πεθαίνουν, κάποιον από αυτούς στο σταυρό, κι αυτοί με κάποιον άλλο εγκληματία, ενώ κάποιος άλλος εγκληματίας γλυτώνει, μια γυναίκα σκουπίζει το αίμα της καρδιάς του θεού που αναβλύζει από μια πληγή από δόρυ. Πεθαίνοντας λένε: *Τετελεσται*, «Σε παρακαλώ, ανέβασε το πνεύμα μου στα άστρα... Κοίτα, ο πατέρας μου με καλεί και ανοίγει τους ουρανούς»· κάποιες φορές ο θάνατος τους έχει και χαρακτήρα εξιλέωσης. Τον υπερνικούν, λυτρώνουν τις φτωχές ψυχές στην κόλαση, ανεβαίνουν στους ουρανούς — έτσι μόνο για να σκιαγραφήσουμε μόνο μερικά από αυτά που σερβίρει ύστερα πάλι η Βίβλος, όπου όμως ειδικά στην ίδια περίπτωση του μεγαλύτερου θαύματος, της Ανάστασης, και όχι μόνο σε αυτήν, υπάρχει πλήθος αντιφάσεων²⁵.

Τι είναι πρωτότυπο στο «Βίο του Ιησού» από την άποψη της ιστορίας των θρησκειών; Τίποτα. Και ευχαριστημένοι θα είμαστε να μην απορριφθεί η ιστορικότητα

του. Και αν απορριφθεί, δεν χάλασε και ο κόσμος. Τα θαύματα πάντως είναι ουσιαστικό κομμάτι της εικόνας του Χριστού. Χωρίς αυτά ο κύριος θα ήταν «μια άψυχη σκιά». Το να διαψεύσεις και να απορρίψεις τα θαύματα του, τονίζει ο καθολικός I. Klug, *«σημαίνει να διαψεύσεις και να αρνηθείς τον ίδιο το Χριστό»*. «Ο Χριστός απατεώνας! Απατεώνας!» αναφωνεί ρητορικά. «Αυτός, ο αγνός, ο άγιος τον οποίο δεν τόλμησαν να κατηγορήσουν για αμάρτημα ούτε οι εχθροί του, απατεώνας! Ένας θαυματοποιός που μπορούσε να εμφανίζεται με τη μεγαλοπρέπεια ενός βασιλέα!» Ε, τώρα αυτό δεν σημαίνει και πολλά, αν σκεφτούμε πόσες ψεύτικες μεγαλειότητες ήρθαν ως βασιλείς από το πουθενά — και πόσες πραγματικές δεν ήρθαν! Και ποιος λοιπόν κατηγορεί τον Ιησού για απάτη; Ακόμη και για τον Alfred Rosenberg, τον οποίο ατίμασε πολύ η Εκκλησία, ο Ιησούς ήταν «η μεγάλη προσωπικότητα». Αντιθέτως, κατηγορεί τους γραφείς των Ευαγγελίων, των υπόλοιπων πραγματειών της Καινής Διαθήκης και της πρωτοχριστιανικής εποχής — αυτό είναι τελείως διαφορετικό πράγμα!²⁶

Τώρα, η Εκκλησία δεν θεωρεί ότι η απόδειξη για την θεότητα του Ιησού έρχεται μόνο από τα θαύματα αλλά και από τη δήθεν επαλήθευση των προφητειών της Παλαιάς Διαθήκης. Τι συμβαίνει όμως εδώ;

Η ΑΠΑΘΗ ΤΗΣ «ΠΡΟΦΗΤΙΚΗΣ ΑΠΟΔΕΙΞΗΣ» ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

Όπως τα θαύματα, έτσι και οι προφητείες δεν ήταν κάτι το καινούργιο· αντιθέτως, κι αυτές ήταν πολύ οι-

κείες σε ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο. Ήδη την εποχή του Αυγούστου υπήρχαν τόσα προφητικά βιβλία που ο αυτοκράτορας διέταξε να κάψουν δύο χιλιάδες από αυτά τα οποία κυκλοφορούσαν με ανεπαρκή πιστοποιητικά. Η παράδοση είχε προφητείες του Βούδα, του Πυθαγόρα, του Σωκράτη, τις οποίες υποστήριζαν οι νεοπυθαγόρειοι και οι νεοπλατωνιστές, άνθρωποι μάλιστα σαν τον Πλίνιο τον πρεσβύτερο ή τον Κικέρωνα οι οποίοι δεν πίστευαν σε θαύματα. Οι ειδωλολάτρες σέβονταν, μάλιστα, τις προφητείες περισσότερο από τα θαύματα²⁷.

Δηλαδή δεν εντυπωσίαζες και πολύ ούτε τον ιουδαϊκό ούτε τον ελληνωρωμαϊκό κόσμο με θαύματα. Το στοιχείο του θαύματος ενδημούσε, ήταν κάτι το φυσικό, σχεδόν καθημερινό, η πίστη στα θαύματα δεν είχε όρια. Ακόμη και οι αντίπαλοι των χριστιανών πίστευαν στα θαύματα τους, μόνο που τους καταλόγιζαν δαιμονική προέλευση. Τις πράξεις του Ιησού οι Ιουδαίοι τις θεωρούσαν μαγεία και τις απέδιδαν στο Σατανά. Έτσι, οι χριστιανοί είχαν ανάγκη από ένα κριτήριο το οποίο θα έδινε, ούτως ειπείν, ένα έρεισμα στα θαύματα τους, θα τα νομιμοποιούσε, και αυτό το κριτήριο το έδωσε η προφητική απόδειξη, ο κύριος σκοπός τους όταν ερμήνευαν τις Γραφές. Μόνο σε συνδυασμό με αυτήν απέκτησαν τα θαύματα την ιδιαίτερη σημασία τους. Η προφητική απόδειξη είχε μεγαλύτερη ισχύ από τα θαύματα, όπως δείχνουν οι πραγματείες του Ψευδο-Βαρνάβα, του Ιουστίνου, του Ειρηναίου, του Ωριγένη και άλλων —αν και υπάρχουν και αρχαίοι χριστιανοί συγγραφείς, όπως ο Μελίτων των Σάρδεων, ο Ιππόλυτος, ο Νοβατιανός, ο Βικτωρίνος ο εκ Πετταβίου, ο ίδιος ο Ωριγένης, για τους οποίους τα θαύματα του Κυρίου είναι η καλύτερη απόδειξη για τη θεία υπόσταση του²⁸.

Βέβαια, έτσι βλέπουν τα πράγματα ακόμη και σήμερα. Γιατί από τότε που αποκαλύφθηκε η απάτη της επαλήθευσης των προφητειών προτιμούν να επιμένουν πολύ περισσότερο στο θαύμα. Ναι μεν ο καθολικισμός συνεχίζει να θεωρεί ότι τη θεότητα του Ιησού επιβεβαιώνεται από τα θαύματα *και από* τις προφητείες. Αλλά ιδιαίτερα το θαύμα είναι τώρα θεολογικά σημάδι της αποκάλυψης και λόγος της αξιοπιστίας της. Στο θαύμα δίνει τώρα η καθολική θεολογία «ιδιαιτερη βαρύτητα ως αντικειμενικό κριτήριο» (Fries)²⁹.

Ήδη ο Παύλος, ο αρχαιότερος χριστιανός συγγραφέας, χρησιμοποιεί τη στερεότυπη φράση «σύμφωνα με τις Γραφές» (Α' Κορ. 15,3 κ.εξ.). Ήδη για τον Παύλο, τα πάθη του Ιησού, ο θάνατος και η ανάσταση του, το όλο έργο της σωτηρίας, γενικά το Ευαγγέλιο, τεκμηριώνεται από την Παλαιά Διαθήκη. Αλλά ακόμη και το αρχαιότερο Ευαγγέλιο, εκείνο του Μάρκου —και ακόμη περισσότερο, πιο συχνά από όλα, εκείνο του Ματθαίου—, δείχνει έντονα πόσο πιέζονταν να αποδείξουν τη ζωή του Ιησού με όλες τις λεπτομέρειες της από τα ιερά βιβλία των Ιουδαίων, πόσο ήθελαν να δείξουν ότι όλα αυτά προφητεύονταν εκεί. Οι χριστιανοί ερευνούσαν όλα αυτά τα κείμενα, έκλεισαν όλα τα κενά της παράδοσης σχετικά με τη ζωή του Ιησού με τη βοήθεια της Παλαιάς Διαθήκης, δηλαδή συσχέτισαν με το πρόσωπο του όλα τα γραφόμενά της. «Εμείς όμως», λέει ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας, «ανοίξαμε τα βιβλία των προφητών που είχαμε στην κατοχή μας και τα οποία αναφέρουν τον Ιησού άλλοτε με παραβολές, άλλοτε με αινίγματα, άλλοτε αξιόπιστα και καθαρά, και βρήκαμε την έλευση του και το θάνατο του και το σταυρό με όλους τους

υπόλοιπους βασανισμούς στους οποίους τον υπέβαλαν, οι Ιουδαίοι και την ανάσταση και την ανάληψη προτού κριθεί (;) η Ιερουσαλήμ, καθώς είχαν καταγραφεί όλα αυτά που έμελλε να πάθει και τι θα γίνει μετά από αυτόν. Όταν το καταλάβαμε, αποκτήσαμε πίστη στο Θεό μέσα από αυτά που γράφτηκαν σε σχέση με αυτόν... Διότι καταλάβαμε ότι ήταν πράγματι εντολή του Θεού, και δεν λέμε τίποτα χωρίς γραπτή απόδειξη»³⁰.

Αλλά οι χριστιανοί δεν περιορίζουν την προφητική απόδειξη μόνο στα Ευαγγέλια ή την Καινή Διαθήκη, αλλά την επεκτείνουν πολύ πέρα από αυτά σε όλο και ευρύτερο πεδίο, ξεκινώντας π.χ. από την Επιστολή Βαρνάβα ο οποίος αναγνωρίζει στους 318 δούλους του Αβραάμ τον σταυρικό θάνατο του Ιησού, και φθάνοντας έως τον Γρηγόριο Α', τον «Μέγα», ο οποίος ερμηνεύει τους επτά γιους του Ιώβ ως προφητεία για τους δώδεκα Αποστόλους. Ιδιαίτερα στον Ιουστίνο, το σημαντικότερο υπερασπιστή του χριστιανισμού της εποχής του, χάνεται εντελώς η απόδειξη από τα θαύματα και εξαντλείται η απόδειξη μέσω των προφητειών, καθώς μάλιστα και οι δήθεν εν Χριστώ εκπληρωμένες προφητείες νομιμοποιούν αναμφίβολα με τον καλύτερο τρόπο τη χριστιανική αξίωση επί της Παλαιάς Διαθήκης.

Εάν όμως δεν έβρισκαν προφητικές ρήσεις με «αποδεικτική δύναμη», τότε τις πρόσθεταν στο άψε-σβήσε με πλαστογραφίες, με την τόσο δημοφιλή μέθοδο της «βελτιωτικής επεξεργασίας» των ιουδαϊκών κειμένων. Αυτό ήταν ιδιαίτερα αναγκαίο στην περίπτωση της γέννησης του Ιησού από παρθένα. Έτσι, στις πλαστογραφημένες «Πράξεις Πέτρου» αναγράφονται οι δύο δήθεν προφητικές ρήσεις: «Στους έσχατους καιρούς θα γεννη-

θεί από το Άγιο Πνεύμα ένα αγόρι- η μητέρα του δεν θα γνωρίζει άντρα, ούτε κανένας θα πει ότι είναι ο πατέρας». Και: «Δεν γεννήθηκε από τη μήτρα γυναικός, αλλά κατέβηκε από ουράνιο τόπο». Ο Harnack αποκαλεί αυτές τις προφητείες «αδέξιες χριστιανικές πλαστογραφίες». Δεν βρίσκονται πουθενά στην Παλαιά Διαθήκη. Άλλο τόσο συναντάμε εκεί και ρήσεις οι οποίες αποδόθηκαν εκ των υστέρων π.χ. στο Σολομώντα ή τον Ιεζεκιήλ³¹.

Όπως είπαμε, τα θαύματα του Ιησού από μόνα τους είχαν λίγη μόνο αποδεικτική δύναμη. Γενικά δεν τα διέψευδαν, αλλά τα απέδιδαν στις μαγικές δυνάμεις του Γαλιλαίου. Όλα αυτά τους ήταν γνωστά από πολλούς θαυματοποιούς. Μόνο σε συνδυασμό με τις προφητείες αποκτούσαν τα θαύματα του Ιησού μεγαλύτερη σπουδαιότητα. Ο ίδιος ο Άγιος Ειρηναίος τα θεμελίωνε με αυτές. Αφού η αρχαία Εκκλησία αρεσκοτόταν να θεωρεί τις προφητείες επιβεβαίωση της γνησιότητας των θαυμάτων. Εκείνες τα είχαν προβλέψει, επομένως ήταν αληθινά. Έτσι, οι δήθεν προφητείες μεταβλήθηκαν σε κύριο μέσο του χριστιανικού προσηλυτισμού και θεωρούντο, όπως πιστοποιεί ο Ωριγένης, «η ισχυρότερη απόδειξη» για την αλήθεια των διδασκαλιών του. Αφού ο ίδιος μέτρησε «χίλια σημεία», στα οποία οι προφήτες αναφέρονται στο Χριστό. Και πράγματι μόνο και μόνο στην Καινή Διαθήκη υπάρχουν περίπου διακόσιες πενήντα παραθέσεις χωρίων από την Παλαιά Διαθήκη και πάνω από εννιακόσιοι υπαινιγμοί σε αυτήν. *Διότι οι Ευαγγελιστές είχαν πάρει από εκεί πολλά στοιχεία για τη ζωή του Ιησού που εικάζονταν ως πραγματικά, και τα είχαν παρεμβάλει συνειδητά στην ιστορία του —ο καθένας*

που διάβαζε το κείμενο, μπορούσε να τα αντιληφθεί ως «εκ πλ ηρωμένω»³².

Γιατί όμως αυτοί οι χριστιανοί έβαζαν το Χριστό να πεθαίνει «σύμφωνα με τις Γραφές»; Επειδή μόνο έτσι μπορούσαν να συγκαλύψουν το φιάσκο της δράσης του, μόνο έτσι μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις ειρωνείες του κόσμου για τον εσταυρωμένο Μεσσία. Ο Ιησούς έπρεπε να πεθαίνει «σύμφωνα με τις Γραφές», αυτή ήταν η προφητεία. Και ο κόσμος έπρεπε να το ξέρει, έπρεπε να πειστεί. Επομένως με παραθέσεις χωρίων, με υπαινιγμούς, παρουσίασαν όλα αυτά τα αίσχη, την προδοσία, τη φυγή των μαθητών, την ταλαιπωρία των παθών, το θάνατο στο σταυρό, ως εκπλήρωση των προφητειών της Παλαιάς Διαθήκης. Η δειλή στάση των μαθητών προφητεύεται σύμφωνα με το Ζαχαρία 13,7· το αντίτιμο (τριάντα αργύρια) της εξαγοράς για την προδοσία του Ιούδα σύμφωνα με τον Ζαχαρία 11,12· η επιστροφή αυτών των χρημάτων σύμφωνα με τον Ζαχαρία 11,13· η αγορά του χωραφιού του αγγειοπλάστη σύμφωνα με τον Ιερεμία 32,6· η ρήση του Ιησού στο Μεγάλο Συνέδριο για τη θέση του στα δεξιά του Παντοδύναμου και ο ερχομός του πάνω στα σύννεφα, σύμφωνα με τον Δανιήλ 7,13 και τον ψαλμό 110,1· η ρήση τού «διψώ» σύμφωνα με τον ψαλμό 22,16·, το πότισμα του με ξίδι σύμφωνα με τον ψαλμό 69,22· η κραυγή του για την εγκατάλειψη του από το Θεό, σύμφωνα με τον ψαλμό 22,2· η έκλειψη του ηλίου —κατά τον εορτασμό του Πάσχα (με πανσέληνο) τουλάχιστον αστρονομικά αδύνατη— σύμφωνα με τον Αμώς 8,9 κ.λπ. κ.λπ.³³

Ιδιαίτερα δύσκολο ήταν να αποδείξουν με την Παλαιά Διαθήκη την «προφητεία» του σταυρικού θανάτου, αφού εκεί λέει: «Διότι όποιος κρέμεται στο σταυρό, θα είναι

καταραμένος από το Θεό» (Ε' Μωυσ. 21,23). Και ακριβώς αυτό έκανε την «πρόρρηση» σημαντικότερη. Εδώ οι πρώτοι χριστιανοί αποτόλμησαν τους πιο παράλογους συνδυασμούς, πράγμα που έδειξα σε άλλο σημείο. Αλλά το ιδιαίτερο πρότυπο για την ευαγγελική ιστορία των παθών πρόσφερε, εκτός από τις κλασικές μαρτυρίες των παθών του ψαλμού 22 και 29, προ πάντων το πλαστό 53ο κεφάλαιο του Ησαΐα³⁴.

Το φαιδρό σε όλες αυτές τις «προφητείες» είναι ότι οι προφήτες τις είχαν καταγράψει, αιώνες πριν, όχι σε μελλοντικό αλλά σε παρελθοντικό χρόνο. Επομένως όλα αυτά είχαν ήδη συμβεί, ένα πραγματικά θαυμαστό φαινόμενο. Και ακόμη και τις ίδιες τις προφητείες για τα πάθη του Ιησού τις είχε αποκαλύψει ήδη ο Κέλσος ως εκ των υστέρων επινοήσεις. Ο Μάρκος, ο αρχαιότερος των Ευαγγελιστών, όταν έγραψε το Ευαγγέλιο του, δεκαετίες μετά την εικαζόμενη σταύρωση του Ιησού, μπόρεσε να βάλει να προφητεύεται ο θάνατος του με όλες τις λεπτομέρειες. Με λίγα λόγια, συμφωνώντας με το θεολόγο Hirsch: «Η προφητική απόδειξη απορρίπτεται για εμάς. Όλοι γνωρίζουμε ότι δεν αληθεύει»³⁵.

Φυσικά αυτό το γνωρίζουμε —εξαιρουμένων των περιπτώσεων που αναφέραμε— και για τα θαύματα, κι έτσι θα στραφούμε στα «απόκρυφα» κείμενα.

ΘΑΥΜΑΤΑ ΣΤΑ «ΑΠΟΚΡΥΦΑ»

Ή

ΕΝΑΣ ΚΑΙΝΙΣΤΟΣ ΤΟΝΝΟΣ ΖΩΝΤΑΝΕΥΕΙ

Όπως τα «Απόκρυφα» συνοδεύουν ως παράλληλη εξέλιξη τα αφηγηματικά είδη της Καινής Διαθήκης και

ύστερα τη διαμορφώνουν περαιτέρω, τη συμπληρώνουν, το ίδιο συμβαίνει και με τα θαύματα τα οποία αναφέρονται εκεί³⁶.

Σε συνέχεια των κανονικών ιστοριών εμφανίζονται ολόκληρες λίστες θαυμάτων, μάλιστα με τη συχνή διαβεβαίωση ότι ο Ιησούς έκανε και άλλα πολλά θαύματα. Η τάση είναι ανοδική, φτάνει στα άκρα. Και η τάση τού «θεράπευσε πολλούς» στον αρχαιότερο Ευαγγελιστή Μάρκο και του «θεράπευσε τους πάντες» στο νεότερο Ματθαίο συνεχίζεται. Και, ενώ στις Πράξεις των Αποστόλων αναφέρεται ότι ο Ιησούς «έκανε το καλό και θεράπευσε τους πάντες οι οποίοι είχαν καταβληθεί από το Σατανά», ο Ψευδο-Κλήμης βάζει τον Ιησού να θεραπεύει «κάθε ασθένεια». Το μάλλον αξεπέραστο αποκορύφωμα αναφέρεται στις Πράξεις Ιωάννη: «Τα μεγάλα και θαυμαστά έργα του θα τα αποσιωπήσουμε για την ώρα, μια και είναι ανείπωτα και ίσως δεν μπορούν ούτε εξιστορηθούν ούτε να ακουστούν»³⁷.

Για τους μεταγενέστερους, πολλά από τα παλαιότερα θαύματα ήταν πολύ απλοϊκά. Επομένως τα επεξεργάστηκαν, τα εμπλούτισαν.

Έτσι στη βάπτιση του Ιησού, όπου αρχικά, όπως και να το κάνουμε, ανοίγουν οι ουρανοί, κατεβαίνει ένα περιστέρι του Αγίου Πνεύματος και ηχεί η φωνή του Θεού, τώρα προστίθεται και ένα φωτεινό φαινόμενο, ο ποταμός Ιορδάνης υποχωρεί, εκσφενδονίζει ψηλά τα ταραγμένα νερά του, ακόμη και τα άστρα *δόξοΚογούν* τον Κύριο και οι άγγελοι από κοντά. Ένα πρωτοχριστιανικό κείμενο αναφέρει: «Πάνω από τον Ιορδάνη (απλώθηκαν) λευκά σύννεφα, και εμφανίστηκαν πολλές στρατιές πνευμάτων τα οποία τραγουδούσαν στον αέρα "δόξα". Ο Ιορδάνης

σταμάτησε να κυλάει, καθώς τα νερά του ηρέμησαν και ανάδινε μια ευωδία από μυρωδικά»³⁸.

Και όσο θαυμαστή είναι η βάπτιση του Ιησού, το ίδιο θαυμαστό είναι φυσικά και το τέλος του.

Στο Ευαγγέλιο του Βαρθολομαίου, ο Βαρθολομαίος βλέπει κατά τη σταύρωση τους αγγέλους να κατεβαίνουν από τον ουρανό και να προσκυνούν τον Κύριο. Και σαν να μην έφταναν αυτά, ο μαθητής του Κυρίου έχει ύστερα την ικανότητα να ακούει τι γίνεται και μέσα στην κόλαση. Γιατί, «όταν έπεσε το σκοτάδι, τότε κοίταξα προς τα εκεί και είδα ότι είχες εξαφανιστεί από το σταυρό- μόνο τη φωνή σου άκουγα από τον κάτω κόσμο, και ότι εκεί ξαφνικά σηκώθηκε τρομερός κλαυθμός και τρίξιμο των δοντιών...» Όπως πάντα η καλύτερη μουσική για τα χριστιανικά αφτιά³⁹.

Ιδιαίτερα αναπτύσσεται η ευσεβής φαντασία στα εξαιρετικά πολυάριθμα Ευαγγέλια που εξιστορούν την παιδική ηλικία του Ιησού. Η εποχή της γέννησης, της εφηβείας, της νεότητας του Ιησού δεν είχε φωτιστεί καθόλου από το Μάρκο και τον Ιωάννη, και από το Ματθαίο και το Λουκά μόνο εν συντομία, αν και πολύ θαυματουργικά, με αντιστοιχίες ιδιαίτερα από την ινδική, αιγυπτιακή, περσική λογοτεχνία. Ωστόσο αυτά τα δάνεια από ξένους μύθους αυξάνονται σημαντικά στις μεταγενέστερες εξιστορήσεις της παιδικής ηλικίας του Ιησού. Ό,τι γνώσεις είχαν για παιδιά θεών και θαυματουργά παιδιά, τις μετέφεραν με ζήλο τον Ιησού. Ακόμη και σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα συνεχίστηκε η πληθωρική μυθοπλασία. Όλη αυτή η γραμματεία, την οποία η Εκκλησία καταδίκασε επίσημα, άσκησε μάλιστα μεγαλύτερη επιρροή στη λογοτεχνία και την τέχνη

από ό,τι η Βίβλος, ξεκινώντας από τον Προυδέντιο, τη μοναχή Ροσβίτα και πολλούς άλλους, μέχρι την Αναγέννηση. Ακόμη και πάπες επέλεγαν μοτίβα από εκεί, όπως ο Λέων Γ' ο οποίος τον 9ο αιώνα έβαλε να αναπαραστήσουν στην Εκκλησία του Αγίου Παύλου της Ρώμης ολόκληρη την ιστορία του Ιωακείμ και της Άννας. Τον 16ο αιώνα, επί Πίου Ε', διαγράφηκε μεν από το ρωμαϊκό Βρεβιάριο (Ωρολόγιο) η λειτουργία του Αγίου Ιωακείμ, του πατέρα της Παναγίας, γνωστού μόνο από ένα «απόκρυφο», και καταργήθηκε το κείμενο της παράστασης της στο ναό, ύστερα όμως αποκαταστάθηκαν και τα δύο. —Παρεμπιπτόντως, αν η Εκκλησία επέκρινε και απέρριπτε τα «μυθικά Απόκρυφα», δεν το έκανε λόγω των θαυματουργικών ιστοριών που περιείχαν, όσο απίστευτες κι αν μας φαίνονται, αλλά λόγω ηθικών, δογματικών αμφιβολιών, λόγω κάποιων ασκητικών ή δοκητικών τάσεων. Αφού ειδικά η πίστη στα θαύματα «καλλιεργούνταν από τους πιο διαφωτισμένους εκκλησιαστικούς άνδρες» (Lucius)⁴⁰.

Το Κατά Θωμάν Ευαγγέλιο αναφέρει σειρά αξιοσημείωτων πράξεων του Ιησού από το πέμπτο έως το δωδέκατο έτος της ηλικίας του. Το θείο βρέφος κάνει θαύματα με τις πάνες του, με το νερό που το πλένουν, με τον ιδρώτα του. Με μια και μόνο λέξη του καθαρίζει ένα ρυάκι, κάνει να απογειωθούν και να πετάξουν μακριά πουλιά από πηλό, έναν κακό σύντροφο στο παιχνίδι να ξεραθεί σαν δέντρο και έναν άλλο να πεθάνει, επειδή το σκούνησε στον ώμο. Αλλά ο νεαρός διδάσκαλος δείχνεται και φιλόανθρωπος και επαναφέρει στη ζωή κάμποσους νεκρούς⁴¹.

Όπως ο Κύριος, έτσι διαπρέπουν στα «Απόκρυφα»

φυσικά και οι Απόστολοι του, οι μαθητές του και πολλοί άλλοι χριστιανοί.

Και γι' αυτά έδωσε την αφορμή η Καινή Διαθήκη. Ήδη ο Παύλος κάνει «σημεία και τέρατα». Αλλά και το Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο γράφει ήδη: «Βγήκαν στον κόσμο και κήρυτταν να μετανοούν. Και έβγαζαν από ανθρώπους πολλά κακά πνεύματα, άλειφαν ασθενείς με λάδι και τους θεράπευαν». Όμοια αναφέρουν και οι Πράξεις των Αποστόλων «πολλά σημεία και τέρατα στο λαό από τα χέρια των Αποστόλων». Αναφέρουν ακόμη και θαύματα των μαθητών με τις ποδιές τους, με το μαντήλι για τον ιδρώτα ή τη σκιά τους⁴².

Οι απολογητές τονίζουν πάντα την απουσία υπερβολών στην περίπτωση των θαυμάτων της Καινής Διαθήκης. Αλλά, αν εξαιρέσουμε κάποιες θαυματουργικές θεραπείες οι οποίες, όπως και να το κάνουμε, δεν είναι θαύματα, κάθε θαύμα βασίζεται στην υπερβολή, είτε έχει ευλογηθεί ως «κανονικό» είτε είναι «απόκρυφο». Και αν, τώρα, θαύματα που έγιναν με τη σκιά δεν είναι υπερβολικά και γι' αυτό γίνονται πιστευτά, γιατί άλλα να είναι υπερβολικά κι απίστευτα; Π.χ. όταν ο κορυφαίος Απόστολος Πέτρος κάνει ένα σκύλο να μιλήσει με ανθρώπινη φωνή; Ή όταν κάνει μια καμήλα να περάσει μέσα από την τρύπα μιας βελόνας," και μάλιστα όχι μόνο μια φορά, όταν κάνει έναν τόνο ο οποίος κρεμόταν ήδη καπνιστός από το παράθυρο να κολυμπήσει πάλι ζωντανός στη θάλασσα; Τελικά για το θεό δεν είναι τίποτα αδύνατο. Και αν μπορεί να σταματήσει έναν ποταμό, ακόμη και την πορεία του ήλιου, τότε σίγουρα μπορεί να ζωντανέψει ένα απλό καπνιστό ψάρι. Ή δεν είναι του «γούστου» του; Αλλά πώς γνωρίζουν οι θεολόγοι τα

γούστα του; Πάντως, με όλες αυτές τις ιστορίες έκαναν τον προσηλυτισμό, διέδιδαν το χριστιανισμό. Οι πιο γνωστοί Πατέρες της Εκκλησίας υπερασπίζονταν τέτοια κείμενα ως μαρτυρίες, και οι περισσότεροι αρχαίοι θεολόγοι τα θεωρούσαν εντελώς αληθινά. Ποτέ να μην ξεχνάμε επίσης ότι και με τέτοια σκουπίδια —και ειδικά με τέτοια! — προπαγάνδιζαν το χριστιανισμό, και με τέτοια σκουπίδια εξαπλώθηκε και εδραιώθηκε η πνευματική και σωματική βαρβαρότητα του· τα ανέχτηκαν, τα προώθησαν, θα μπορούσαν να γεμίσουν ολόκληρες βιβλιοθήκες, ή μάλλον τις γεμίζουν!⁴³

ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΕΠΙΣΚΙΑΖΟΥΝ ΤΑ ΠΑΝΤΑ

Στην προκωνσταντίνηα Εκκλησία τα πιο τολμηρά θαύματα τα κατάφερναν οι μάρτυρες. Τα σχετικά αρχεία είναι τις περισσότερες φορές πλαστογραφημένα, αλλά θεωρούντο όλα ως ιστορικά ντοκουμέντα πλήρους αξίας. Και η μετάβαση στις εντελώς μυθικές ιστορίες των μαρτύρων και στα μυθιστορήματα, όπου θριαμβεύει «η πλήρης έλλειψη ιστορικής λογικής» (Lucius), ήταν σχεδόν φυσική, όσο περίεργη κι αν ήταν. Φωνές ηχούν από τον ουρανό, περιστέρια βγαίνουν από το αίμα των μαρτύρων, άγρια ζώα ψοφάνε με την προσευχή των ευσεβών ηρώων ή δαγκώνουν και σπάνε τα δεσμά τους. Είδωλα, ολόκληροι ναοί καταρρέουν μπροστά τους. Ο Άγιος Λαυρέντιος, σχεδόν ήδη λιωμένος στη σχάρα του, φιλοσοφεί με άνεση για την ειδωλολατρική και χριστιανική Ρώμη. Άλλοι, σχεδόν απανθρακωμένοι, κατεβάζουν φλογερούς ιεραποστολικούς λόγους. Ο μάρτυρας Ρωμανός, τον ο-

ποίο η Εκκλησία εξακολουθεί να γιορτάζει στις 9 Αυγούστου, επιτίθεται με 260 στίχους στην ειδωλολατρία και, αφού του κόβουν τη γλώσσα, απαγγέλλει και άλλους 100. Για τον πρώην καθηγητή θεολογίας στο Πανεπιστήμιο της Βόννης Franz Joseph Peters έχουμε στα χέρια μας —με έγκριση της Εκκλησίας— μέσω «δύο μαρτύρων που άκουσαν και είδαν οι ίδιοι» «την πλήρη πιστοποίηση» για το γεγονός ότι ο βασιλιάς των Βανδάλων Χάινριχ —προφανώς ο Ονώριχος— «το έτος 483 διέταξε να κόψουν το δεξί χέρι και τη γλώσσα των καθολικών της πόλης Τίπασα στη Βόρεια Αφρική, επειδή δεν ήθελαν να αναγνωρίσουν τον αρειανιστή επίσκοπο. Δια θάύματος διατήρησαν την ικανότητα της ομιλίας τους»⁴⁴.

Ο Άγιος Ποντιανός ο οποίος μαρτύρησε την εποχή του αυτοκράτορα Αντωνίνου, βαδίζει χωρίς να καίγεται σε αναμμένα κάρβουνα, τον βασανίζουν μάταια, μάταια τον ρίχνουν στα λιοντάρια, μάταια τον περιλούζουν με καυτό μολύβι. Τώρα γιατί ξαφνικά τον σκοτώνει το σπαθί, αυτό δεν το καταλαβαίνουμε. Αλλά αναρωτιόμαστε συχνά, γιατί αυτοί οι ήρωες αντέχουν στα πιο σκληρά βασανιστήρια και ύστερα υποκύπτουν σε ένα εντελώς τετριμμένο χτύπημα με σπαθί ή σε μια απλή λαβή στραγγαλισμού, όπως ο Άγιος Ελευθέριος, επίσκοπος Ιλλυρικού, μαζί με τη μητέρα του Ανθία την εποχή του αυτοκράτορα Αδριανού.

Γιατί, ακόμη και αν κάποιος κερδίζουν τις δάφνες του μάρτυρα πνιγμένος σε ένα ποτάμι, σε ένα πηγάδι ή στη θάλασσα, πολλές φορές με μια βαριά πέτρα στο λαιμό ή μέσα σε ένα σάκο με φίδια και σκύλους, ακόμη κι αν κάποιος λιμοκτονούν, ακόμη κι αν «στέφονται» στην αγχόνη, ακόμη κι αν παλουκώνονται, σταυρώνονται, «γεν-

νιούνται» για τον ουρανό με τη συντριβή των κοκάλων τους ή με σιγανό ψήσιμο, ακόμη κι αν καίγονται στο καμίνι σαν ζώσα φλόγα, κι αν ξεσκίζονται από θηρία, ακόμη κι αν τους πετροβολούν, τους κατακρεουργούν με πριόνι ή ακόμη κι αν ο Κυριάκος, ένα τρίχρονο αγοράκι, συντρίβεται στα σκαλοπάτια της δικαστικής έδρας και κερδίζει «το στέμμα της αιώνιας ζωής» —παρ' όλα αυτά η πλειοψηφία καταλήγει πάντα πολύ απλά αποκεφαλισμένη. Ο αποκεφαλισμός είναι σχεδόν πάντα αποτελεσματικός. Το ερώτημα ωστόσο παραμένει: γιατί τότε οι ειδωλολάτρες δοκίμαζαν τόσα χρόνια στην αρχή τόσο μάταιες μεθόδους θανάτωσης στους χριστιανούς, και γιατί αυτοί επιβίωναν ακόμη και από τα πιο καλοσχεδιασμένα και περίτεχνα μαρτύρια, αλλά σχεδόν ποτέ από τον πρωτόγονο αποκεφαλισμό;⁴⁵

Θαύματα επί θαυμάτων, όπως και να έχει το πράγμα.

Οι χριστιανοί ήρωες, όσο διακαώς κι αν επιθυμούσαν το θάνατο, για να πάρουν την ύψιστη αμοιβή, το βασίλειο των ουρανών, συχνά αργούν να πεθάνουν, δεν γλυτώνουν μόνο από τη συνηθισμένη φωτιά, όπως ο Απολλώνιος, ο Φιλήμων και αμέτρητοι άλλοι, επιζούν ακόμη και από το καμίνι, βγαίνουν, φυσικά, «αλώβητοι», π.χ. ο Άγιος Νεόφυτος. (Και γιατί όχι, αφού στην «Αγία Γραφή» ο Δανιήλ και οι σύντροφοι του επιζούν «ακέραιοι» από το πυρωμένο καμίνι «που το έκαιγαν επτά φορές περισσότερο» απ' ό,τι χρειαζόταν. Αν υπερβάλλουν τα «Απόκρυφα», τότε υπερβάλλει και η Βίβλος.) Ο ιερομόναχος Βενέδικτος αντέχει τη διαδικασία στο καμίνι μια ολόκληρη νύχτα, χωρίς να πάθει τίποτα. Και ο Άγιος Λουκιλλιανός, ένας πρώην «ιερέας των ειδώ-

λων», γλυτώνει από το αναμμένο καμίνι μαζί με τέσσερα αγόρια, αν και μόνο λόγω μίας ξαφνικής βροχής. Τέλος πάντων. Τελικά οι περισσότεροι από αυτούς τους μάρτυρες είχαν βασανιστεί πριν μέχρι θανάτου, συχνά όμως εις μάτην. Αφού συνεχώς εμφανίζονται άγγελοι — υπάρχουν πολλοί— και το έχουν κάνει σίγουρα αποστολή ζωής να συμπαραστέκονται σε μάρτυρες. Ο Άγιος ιερέας Φήλιξ ελευθερώνεται από άγγελο και μάλιστα νύχτα. (Και γιατί όχι, αφού στην Καινή Διαθήκη άγγελος ανοίγει στους Αποστόλους την πόρτα της φυλακής, νύχτα! Αν υπερβάλλουν τα «Απόκρυφα», τότε υπερβάλλει και η Βίβλος.) Τον Άγιο Ευστάθιο βγάζει από το ποτάμι ένας άγγελος και ύστερα ένα περιστέρι τον οδηγεί «στη δόξα της αιώνιας χαράς». Στην περίπτωση του Στεφάνου, του πολυδοκιμασμένου ηγουμένου, «οι άγιοι άγγελοι» είναι τουλάχιστον παρόντες στο θάνατο του· ο ίδιος πάπας Γρηγόριος Α', ο «Μέγας» το πιστοποιεί αυτό, και τους «είδαν και άλλοι». Ε, ποιος άλλος να αμφιβάλει! Ο Άγιος φύλακας Απρονιανός δεν βλέπει μεν αγγέλους, δεν μπορεί ο καθένας να βλέπει αγγέλους, ακούει όμως, όταν βγάζει από τη φυλακή τον Άγιο Σισίνιο, μια ουράνια φωνή: «Ελάτε, εκλεκτοί του πατρός μου...» κ.λπ., οπότε εκείνος πιστεύει και πεθαίνει για τον Κύριο του. Μάλιστα αυτός ο ίδιος, δήθεν, υφίσταται το θάνατο του μάρτυρα, ένα από τα πιο σκληρά μαρτύρια που συνέβη στη Συρία, το μαρτύριο *«κατ' εικόνα του Σωτήρος μας*, ο οποίος σταυρώθηκε από τους Ιουδαίους, και έχυσε τόσο αίμα, ώστε οι Εκκλησίες της Ανατολής και της Δύσης πήραν πολύ από αυτό»⁴⁶.

Και φυσικά όλοι οι πειρασμοί συντρίβονται πάνω στους χριστιανούς ήρωες. Κανείς δεν απαρνείται την πίστη

του. Ό,τι κι αν τους προσφέρουν, τίποτα δεν τους κλονίζει, ούτε προνόμια ούτε δώρα ούτε τιμές. Εις μάτην προσφέρει ένας δικαστής την ίδια του την κόρη σε γάμο. Εις μάτην υπόσχεται ολόκληρος αυτοκράτορας να παντρευτεί μια χριστιανή, εις μάτην τής υπόσχεται τη συμβασιλεία και τιμητικούς στύλους σε όλη την αυτοκρατορία...⁴⁷

Οι πιο γνωστοί αρχαίοι Πατέρες της Εκκλησίας συμμετείχαν αναίσχυντα στις πιο αισχρές υπερβολές αυτού του έπους. Ολόκληρο το αρχαίο βιβλίο της εκκλησιαστικής ιστορίας του Ευσέβιου είναι γεμάτο από αυτές. Από τη μια πλευρά η αδιανόητη κακία των διωκτών των χριστιανών, των «υπηρετών των δαιμόνων», από την άλλη πλευρά οι ένδοξες πράξεις των «πραγματικά θαυμαστών μαχητών», πάνω στους οποίους ξεσπάνε τα πάντα, «φωτιά, σπαθί, κάρφωμα, θηρία, θαλάσσια βάθη, κόψιμο των άκρων, πυρωμένο σίδερο, βγάλσιμο των ματιών, ακρωτηριασμοί σε όλο το σώμα...» Ο επίσκοπος Ευσέβιος συγκεντρώνει «αμέτρητα» ψεύτικα θύματα, «μαζί και μικρά παιδιά», όπως και πλήθος από απίστευτες λεπτομέρειες: «Και όταν το κάθε ένα από τα θηρία ήταν έτοιμο να χυμήξει, υποχωρούσε συνεχώς, σαν να το κρατούσε μια θεϊκή δύναμη...» «Πανηγύριζαν μάλιστα και έψελναν στο Θεό δοξολογίες και αίνους μέχρι την τελευταία τους πνοή». Του φαίνεται αδύνατον, λέει ο «πατέρας της εκκλησιαστικής ιστορίας», «να ντύσει με λέξεις το πλήθος και το μέγεθος των μαρτύρων του Θεού». Και στην αρχή ακόμη ομολογεί ότι «υπερβαίνει τις δυνάμεις μας» να περιγράψουμε όλα αυτά «επάξια» — πόσο αλήθεια λέει!⁴⁸

Παρεμπιπτόντως, ο ίδιος ο Ευσέβιος δεν είχε ηρωικό

θάνατο. Οι χριστιανοί αντίπαλοι του τον κατηγόρησαν μάλιστα ότι κατά τη διάρκεια των διωγμών έκανε θυσίες στους θεούς ή τουλάχιστον το είχε υποσχεθεί· ίσως να ήταν συκοφαντία. Αλλά, όταν η κατάσταση έγινε επικίνδυνη, ο μεγάλος υμνητής των μαρτύρων αποσύρθηκε σε ασφαλές μέρος και κατάφερε να επιζήσει και από τους διωγμούς του Διοκλητιανού, χωρίς να πάθει τίποτα. Όσες δεκάδες χιλιάδες μάρτυρες κι αν δόξασε κι επινόησε, αυτός ο «πατέρας της εκκλησιαστικής ιστορίας» δεν συγκαταλέγεται μεταξύ τους. Και γιατί άλλωστε; Ούτε ένας επίσκοπος της Παλαιστίνης δεν υπέστη μαρτυρικό θάνατο⁴⁹.

Κι όμως, σύμφωνα με τον Διδάσκαλο της Εκκλησίας Εφραίμ, τον ασυγκράτητο αντισημίτη, σύμφωνα με το Διδάσκαλο της Εκκλησίας Γρηγόριο Ναζιανζηνό, αλλά και άλλους, οι μάρτυρες δεν ένιωθαν κανένα πόνο. Σύμφωνα με τους Διδασκάλους της Εκκλησίας Βασίλειο και Αυγουστίνο, οι μάρτυρες απολάμβαναν τα βασανιστήρια. Περπατάνε, γράφει ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος Χρυσόστομος, πάνω σε αναμμένα κάρβουνα, λες κι ήταν τριαντάφυλλα, και ρίχνονται στην πυρά σαν σε δροσερό λουτρό. Ο Προυδέντιος, ο μεγαλύτερος αρχαίος χριστιανός ποιητής της Δύσης, τον οποίο στο Μεσαίωνα θαύμαζαν περισσότερο από όλους, αναφέρει το μαρτύριο ενός παιδιού που μόλις είχε αποκοπεί από το στήθος της μάνας του και που υπέμενε γελώντας τις βουρδουλίες που έσκιζαν το σωματάκι του. Φυσικά δεν είναι το μοναδικό βρέφος-θύμα στην καθολική ένδοξη μυθολογία! Και για την κάπως μεγαλύτερη στην ηλικία Αγνή, ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος Αμβρόσιος, ο ταλαντούχος ευρετής τόσων μαρτύρων, γράφει: «Μα πρόσφερε γενικά

το τρυφερό κορμί του παιδιού χώρο για θανάσιμο τραύμα;» Για τον Αμβρόσιο, όπως και για όλους τους ομοίους του, ένα θαύμα δεν μπορούσε ποτέ να είναι αρκετά θαυμαστό. «Γιατί μίλησε ακόμη και το γαίδουράκι με ανθρώπινη φωνή, καθώς ήταν θέλημα Θεού.» Από την άλλη πλευρά, ο μαρτυρικός θάνατος του Αγίου Γεωργίου επισκιαίνει όλους τους άλλους. Ήταν τόσο παράλογος και φιλοτεχνημένος με τόσο τρελά θαύματα, ώστε οι άνδρες της Εκκλησίας σε Ανατολή και Δύση τα μετρίασαν με «βελτιώσεις», για να τον κάνουν πιο πιστευτό⁵⁰.

Οι άγιοι δεν θα ήταν άγιοι, αν δεν έκαναν θαύματα και μετά θάνατον, και ειδικά τότε. Έτσι το άκαρπο δέντρο, στο οποίο πεθαίνει ο Πάπας μετά από φριχτά βασανιστήρια, καρποφορεί μετά από αυτό. Η κάρα του μοναχού Αναστάσιου, η οποία στάλθηκε από την Περσία στη Ρώμη μαζί με τη σεπτή εικόνα του, με ένα απλό κοίταγμα διώχνει τα κακά πνεύματα και θεραπεύει ασθένειες. Και τα κουρέλια από την γκαρνταρόμπα του Αγίου Αβραάμ κάνουν θαυματουργικές σωτηρίες, όπως και η διαλυμένη κουβέρτα, πάνω στην οποία ξάπλωνε ο Μαρτίνος της Τουρ. Από το σώμα του Αγίου εξομολογητή Θεόδωρου, ενός θαυματουργού εξορκιστή δαιμόνων, ρέει λάδι το οποίο θεραπεύει τις ανίατες ασθένειες. Το νερό του πηγαδιού, στο οποίο ο Άγιος Ισίδωρος «στέφθηκε» και μάλιστα ένδοξα, θεραπεύει τους αρρώστους, τουλάχιστον «αρκετά συχνά». Αλλά αμέτρητοι είναι εκείνοι οι οποίοι λάμπουν «ακόμη και στον τάφο τους, δείχνοντας πολλές φορές τη δύναμη της θείας χάριτος», όπως η παρθένος Αγνή⁵¹.

Γενικά διακρίνονται και γυναίκες, τις περισσότερες

φορές φυσικά παρθένες, όπου εντύπωση κάνει πόσο συχνά οι χρονικογράφοι των χριστιανών βάζουν τους κακούς ειδωλολάτρες να κόβουν τα στήθη καθολικών παρθένων: κόβουν τα στήθη της Αγίας παρθένου Αγάθης, της Αγίας παρθένου Μάκρας, της Αγίας παρθένου Φεβρονίας, της Αγίας παρθένου Εγκρατίδας, της οσιομάρτυρος Ελικωνίδας, της Αγίας Καλλιόπης κ.ο.κ. Για την Αγία παρθένο Αναστασία την πρεσβυτέρα το Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο αναφέρει: «Κατά τους διωγμούς του Βαλεριανού υπό τον ηγεμόνα Πρόβο δέθηκε με σκοιινιά και λουρίδες, βασανίστηκε με χαστούκια, φωτιά και χτυπήματα, και, καθώς επέμενε αμετακίνητη παρ' όλα αυτά στην ομολογία πίστης του Χριστού, της έκοψαν τα στήθη, της έβγαλαν τα νύχια, της έκοψαν τα χέρια και τα πόδια, και τέλος το κεφάλι, και έτσι έσπευσε να συναντήσει τον ουράνιο νυμφίο της». Ένα εντυπωσιακό τέλος, μα την αλήθεια. Επί Κωνσταντίου ο «αιρετικός Μακεδόνιος», επομένως ένας χριστιανός, διατάζει, προφανώς εντελώς συστηματικά, να κόβουν με το χαντζάρι τα στήθη των «πιστών γυναικών» και να τα καυτηριάζουν με πυρωμένο σίδηρο. Κι αν δεν αναφύονται πάντα τα στήθη τους, και συχνά δεν το κάνουν, παρ' όλα αυτά οι κυρίες κάνουν άλλα θαυμαστά πράγματα.

Η Αγία παρθένος Αγνή ρίχνεται στην πυρά, και η προσευχή της σβήνει τη φωτιά. Η Αγία παρθένος Ιουλιανή περιφρονεί τον τοποτηρητή Εβιλάσιο ως σύζυγο και επιβιώνει τόσο από πύρινες φλόγες, όσο και από ένα ντους με βραστό νερό. Και η Αγία Ερωτηίδα βγαίνει ζωντανή από τις πύρινες φλόγες, «από αγάπη προς το Χριστό». Με τον ίδιο τρόπο βγαίνουν σώες μέσα από τις φλόγες την εποχή των διωγμών του Διοκλητιανού οι

Αγίες παρθενομάρτυρες Αγάπη και Χιονία. Η Αγία παρθένος Εγκρατίδα επιβιώνει (αρχικά) παρά τα κομμένα στήθη και το βγαλμένο συκώτι, για να μην αναφέρουμε και τα άλλα μαρτύρια. Και η Αγία Ελικωνίδα η οποία εκτέθηκε σε πολλά βασανιστήρια επί αυτοκράτορα Γορδιανού, βγαίνει ζωντανή από τον ακρωτηριασμό του στήθους της, τη ρίψη στην πυρά και σε θηρία, έως ότου υποκύπτει τελικά στο σπαθί. Η Αγία παρθένος Χριστίνα, ήδη φριχτά κομματιασμένη, σώζεται από άγγελο μέσα σε μια λίμνη, παραμένει «σώα» επί πέντε ημέρες μέσα σε ένα καμίνι, επιβιώνει και από δηλητηριώδη φίδια, από το κόψιμο της γλώσσας της, οπότε όμως ολοκληρώνει «την πορεία του ένδοξου μαρτυρίου της» (Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο)⁵².

Κατά τους διωγμούς των χριστιανών στη Γαλατία το 177 υπό τον Μάρκο Αυρήλιο —οι οποίοι, σύμφωνα με τον εκκλησιαστικό ιστοριογράφο Ευσέβιο, κόστισαν τη ζωή σε «δεκάδες χιλιάδες μάρτυρες», ενώ τώρα στο καθολικό «Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό» απομένουν μόνο οχτώ! — «οι οσιομάρτυρες περνούσαν από βασανιστήρια τα οποία ξεπερνούν κάθε περιγραφή» (Ευσέβιος)⁵³.

Ιδιαίτερα η Αγία Βλανδίνη (εορτάζεται τη 2α Ιουλίου), μια τρυφερή υπηρέτρια, διακρίνεται για τις επιδόσεις της δύναμης της. Παρότι τη βασανίζουν από το πρωί έως το βράδυ, αντί να κουραστεί εκείνη, εξαντλείται το μαστίγιο των βασανιστών της. Κατακρεουργημένη ήδη σε όλο της σώμα, ρίχνεται στα θηρία, τη μαστιγώνουν, την ψήνουν, έτσι ώστε τα μέλη που ψήνονται «την τύλιγαν στην τσίκνα τους». Αφού ύστερα τη μαστίγωσαν άλλη μια φορά, αφού την έριξαν στα θηρία και αφού τη σούβλισαν, «εγκαταλείπει στο τέλος τα εγκόσμια»⁵⁴.

Ο καθολικός εκκλησιαστικός ιστορικός Michel Clevenot τονίζει μεν ότι εκείνη την εποχή, σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους του Τραϊανού, «δεν κυνηγούσαν τους χριστιανούς», αλλά αρκούνταν να συλλαμβάνουν απλά τους καταγγελλθέντες (δικαίως το θεωρεί άλλη μια απόδειξη, «αν γενικά χρειάζεται, για το γεγονός ότι οι ρωμαϊκές αρχές δεν ήταν καθόλου εχθρικά διατεθειμένες εναντίον των χριστιανών»). Ύστερα όμως αναφέρεται στο «λουτρό αίματος της Λυών» και ψέλνει έναν μακροσκελή ύμνο στην Αγία Βλανδίνη. «Ω! αξιέραστη Βλανδίνη, φτωχή μικρή που μορφωμένοι κρατικοί υπάλληλοι, ανθρωπιστές, στολισμένοι με διπλώματα και τιμές, σε έδωσαν βορά της αμβλύνου αγριότητας του ξεσηκωμένου όχλου, εσύ είσαι το σύμβολο όλων εκείνων των θυμάτων αυτού του τρομακτικού κρατικού Δικαίου... Εσύ σίγουρα δεν νοιάστηκες για το σώμα σου, Βλανδίνη, και δεν έκλαψες για τη ψυχή σου. Ήσουν εντελώς αφοσιωμένη, με ψυχή και σώμα, στον ίδιο τον Ιησού...»⁵⁵

Σχεδόν ακόμη πιο μεγαλόπρεπη στάση από την αγία κράτησε ο διάκονος Σάνκτος ο οποίος μαρτύρησε μαζί της. Αφού τον υπέβαλαν σε όλων των ειδών τα βασανιστήρια, αφού τελικά πλάκωσαν τα πιο ευαίσθητα τμήματα του σώματος του με πυρωμένες σιδερένιες πλάκες, έτσι ώστε ήταν μόνο μια πληγή, εντελώς συντετριμμένος, καμένος, παραμορφωμένος, γεμάτος όγκους, εξανθήματα, αίμα, τον βασάνισαν πάλι μετά από δύο ημέρες, άνοιξαν ξανά όλες τις πληγές του, οι οποίες όμως γιατρεύτηκαν πάλι όλες με θαυμαστό τρόπο. Ζωηρός-ζωηρός, υγιής και δυνατός ξανασηκώθηκε από τους βασανισμούς. «Ρωτάτε, ποιοι ήταν οι μεγάλοι της Εκκλησίας; Αποκλειστικά και μόνο οι μάρτυρες» (Καθολικός Van der Meer)⁵⁶.

Ο Σάνκτος, η Βλανδίνη και οι σύντροφοι τους πυρπολήθηκαν και, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αγίου επισκόπου Γρηγόριου της Τουρ, η τέφρα τους ρίχτηκε στον ποταμό Ροδανό, όπου όμως ξαναβρέθηκε με θαυματουργικό τρόπο —αυτό κι αν είναι θαύμα— και ενταφιάστηκε στη Λυών. Ο μακράν επιφανέστερος χριστιανός της Λυών, ο Άγιος Ειρηναίος, ο οποίος, όταν άρχισαν οι διωγμοί, ήταν ακόμη στην πόλη, βρέθηκε ύστερα στο άψε-σβήσε σε υπηρεσιακό ταξίδι στη Ρώμη, αλλά αργότερα πρόλαβε και έγινε και μάρτυρας —στα χαρτιά⁵⁷.

Η «ΠΡΩΤΟΜΑΡΤΥΡΑΣ»

Ως πρώτη μάρτυρας γενικά, ως «πρωτομάρτυρας», θεωρείται η Αγία Θέκλα, αν και λέγεται ότι γλύτωσε από θαύμα. Όπως αποδεικνύουν οι «Πράξεις Παύλου και Θέκλας» οι οποίες πλαστογραφήθηκαν από έναν «ορθόδοξο») και έκτοτε διαπλάθουν την ηθική ολόκληρης της χριστιανικής υψηλίου, τα βασανιστήρια ήταν τόσο φριχτά, ώστε να αναρωτιόμαστε ποιος εξακολουθεί να πιστεύει σήμερα αυτά τα πράγματα, ακόμη και ανάμεσα στους πιστούς. Αλλά οι μεγαλύτεροι εκκλησιαστικοί Διδάσκαλοι, ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ο Ιωάννης Χρυσόστομος, ο Αμβρόσιος, ο Ιερώνυμος, ο Αυγουστίνος και άλλοι, τα εξιστόρησαν και τα δόξασαν.

Όμορφη κόρη ενός πλούσιου «ιερέα των ειδώλων» από το Ικόνιο, ανοίγει την καρδιά της στο Θεό με το κήρυγμα του Αγίου Παύλου περί εγκράτειας. Τη φανατίζει υπέρ της αγνότητας, έτσι ώστε εκείνη δεν δίνεται στον αρραβωνιαστικό της Θάμυρη, αλλά, αντί αυτού, το

σκάει ντυμένη με αντρικά ρούχα με τον Άγιο Απόστολο των εθνών. Αφού τη φέρνουν πίσω, ο γαμπρός και ολόκληρη η ειδωλολατρική οικογένεια προσφέρουν τα πάντα για την επανάκτηση της χριστιανής νύφης του Θεού — αλλά μάταια. Ο Παύλος μαστιγώνεται, διώκεται, η Θέκλα καταδικάζεται ως χριστιανή από τον γαμπρό και την ίδια της τη μητέρα, ρίχνεται ολόγυμνη σε λεοπαρδάλεις, λιοντάρια, τίγρεις που βρυχώνται τρομακτικά. Αλλά τα θηρία ξαπλώνουν σαν αρνιά στα πόδια της και τη γλείφουν με μεγάλη αγάπη. «Τέτοια θαυμαστή μαγεία καλύπτει την παρθενία της», εκθειάζει ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος Αμβρόσιος, «ώστε ακόμη και τα λιοντάρια τής καταθέτουν το θαυμασμό τους: αν και ήταν πεινασμένα, δεν τα παρέσυρε το φαγητό· αν και ήταν εξερεθισμένα, δεν τα παρέσυρε η βία· αν και τα κέντριζαν, ο θυμός τους δεν φούντωνε· αν και ήταν συνηθισμένα, η συνήθεια δεν τα πτοούσε· αν και άγρια, η φύση δεν τα εξουσίαζε πλέον. Έγιναν διδάσκαλοι της ευσέβειας, τιμώντας τη μάρτυρα, όπως και διδάσκαλοι της αγνότητας, αφού γεύονταν μόνο τα πέλματα της παρθένου, με τα μάτια χαμηλωμένα στο χώμα, σαν από ντροπή, ώστε τίποτα το αρσενικό, ακόμη κι αν ήταν ξωώδες, να μην κοιτάξει τη γυμνή παρθένο». Θεούλη μου, Θεούλη μου!

Τώρα η μνηστή του Θεού πηγαίνει στην πυρά στη Ρώμη. Αλλά ανάμεσα στις πυρωμένες φλόγες μένει αλώβητη. Καταλήγει σε ένα λάκκο με φίδια, όπου όμως οι απεχθείς οχιές, προτού προλάβουν να γλείψουν πάλι τρυφερά τη Θέκλα, κεραυνοβολούνται από αίθριο ουρανό. Και αργότερα αποφεύγει όλες τις παγίδες του Σατανά. Μια φορά ρίχνεται σε μια δεξαμενή γεμάτη θαλάσσιους

ελέφαντες με την κραυγή: «Στο όνομα του Ιησού Χριστού δέχομαι την τελευταία ημέρα τη βάπτιση». Αλλά τελικά δεν είναι το τέλος της. Ένας άλλος κεραυνός σκοτώνει τους θαλάσσιους ελέφαντες, και απελευθερώνεται με θαυμαστό τρόπο από δύο ταύρους στους οποίους τη δένουν. Ο γαμπρός πεθαίνει, εκείνη συνοδεύει τον Άγιο Παύλο και σε πολλά άλλα αποστολικά ταξίδια, συγκεντρώνει γύρω της και άλλες ευσεβείς παρθένες και κηρύττει μέχρι τα βαθιά γεράματα. Και έζησε αυτή καλά, και εμείς καλύτερα.

Για όποιον δεν το πιστεύει: οι περισσότεροι Πατέρες της Εκκλησίας, ανάμεσα τους ο Άγιος Χρυσόστομος, ο Άγιος Αυγουστίνος, εορτάζουν την Αγία Θέκλα ως μάρτυρα και δοξάζουν την αγνότητα της παρθενίας της, λόγω των πολλών δεινών που είχε την τιμή να υποστεί ο καθεδρικός ναός του Μιλάνου, όπου την τιμούν ως προστάτιδα αγία, διαθέτει και λείψανα της, τουλάχιστον τα είχε έως τον 19ο αιώνα, και η Αγία Καθολική Εκκλησία συνεχίζει να γιορτάζει την Αγία Θέκλα στις 23 Σεπτεμβρίου⁵⁸.

Σε μια «Εκκλησιαστική ιστορία για το σχολείο και την οικογένεια» των αρχών του 20ού αιώνα, ένας καθολικός θεολόγος παρουσιάζει (με επίσημη άδεια της Εκκλησίας) αυτό το μαρτύριο ακόμη ως αληθινό και όλα τα θαύματα με τα οποία ο Θεός προστάτευσε τη δούλη του. Αλλά και η καθολική «έρευνα» βρίσκει εδώ «σπόρους ιστορικής αλήθειας». Όπως ο Otto Bardenhewer, κάποτε δόκτωρ θεολογίας και φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο του Μονάχου, ο οποίος τονίζει: «Οι πλούσιες μαρτυρίες της όψιμης εκκλησιαστικής λογοτεχνίας σχετικά με την Θέκλα δεν μπορούν να αποδοθούν όλες τους

στις Πράξεις». Μεγαλύτερες επιφυλάξεις δημιουργούνται γύρω από την ιστορική αξία της προσωπογραφίας του Αποστόλου. Κάπου στην εισαγωγή περιγράφεται ο Παύλος ως "άνδρας κοντός στο παράστημα, με φαλακρό κεφάλι, με στραβές γάμπες, ευκίνητος (*ευεκπικός*), με σμιχτά φρύδια, αρκετά μεγάλη μύτη, γεμάτος χάρη· άλλοτε έμοιαζε άνθρωπος, άλλοτε είχε το παρουσιαστικό αγγέλου"⁵⁹.

Η καθολική μέριμνα για τη σωτηρία της ψυχής όμως συμβάλλει και εδώ με την εξής «εκκλησιαστική προσευχή»: «Σε παρακαλούμε, παντοδύναμε Θεέ, δώσε σε εμάς που τιμούμε τη μνήμη της Αγίας παρθένου Σου και μάρτυρος Θέκλας, κατά τον ετήσιο εορτασμό της να γινόμαστε πάντα πιο δεκτικοί για την αληθινή ουράνια αγαλλίαση και να καταλαμβανόμαστε από όλο και μεγαλύτερο πάθος, για να μιμηθούμε τον ηρωισμό της πίστης της. Αμήν.» Παρεμπιπτόντως: «Με έγκριση του εντιμότατου επισκοπικού συμβουλίου του Άουγκσμπουργκ και με άδεια των ανωτέρων», δηλαδή του τάγματος των Καπουτσίνων. Σύνθημα αυτού του οικογενειακού θησαυρού (με «διδασκαλίες και προσευχές για την κάθε ημέρα του έτους»): «Πάρε και διάβασε! "Ποιος μπορεί να το διατυπώσει επάξια και μόνο να το σκεφτεί, τι ισχυρό κίνητρο για τη σωτηρία δίνουν στις ευσεβείς ψυχές που τους μελετούν, οι βίοι των αγίων του Θεού και οι αρετές τους; Η πίστη εδραιώνεται, τρέφεται ο φόβος του Θεού, γεννιέται η περιφρόνηση (!) των εγκόσμιων, αφυπνίζεται η επιθυμία για τα υπέργεια πράγματα." Άγιος Πασχάσιος»⁶⁰.

Ποια ευγενή καθολική μορφή μπορούν να πάρουν όλα αυτά, καθιστά σαφές ο Ludwig Donin και το βασικό

έργο του «Βίος και Πολιτεία των Αγίων του Θεού ή Ο θρίαμβος της αληθινής πίστης ανά τους αιώνες. Με στοιχεία από τις εκλεκτότερες ιστορικές πηγές και την πρακτική εφαρμογή σύμφωνα με τους καταξιωμένους ανθρώπους του πνεύματος» και «Με έγκριση της σεβασμιότατης αρχιεπισκοπικής έδρας της Βιέννης». Η επακόλουθη «εφαρμογή» του βίου της Αγίας Θέκλας δείχνει: «Οι οικείοι μας, οι γονείς μας, οι φίλοι μας είναι συχνά οι χειρότεροι εχθροί μας. Η σωματική και ακατάστατη αγάπη (!) που τρέφουν για μας, προξενούν περισσότερα κακά από ό,τι το μίσος και ο Διάβολος. Αντιτίθενται στην καλή μας πρόθεση να αφιερωθούμε στο Θεό· και οι κολακείες τους έχουν συχνά περισσότερη δύναμη από τις απειλές και τα δεινά των τυράννων». Επιπλέον, τυπωμένη με αραιά στοιχεία, μια ρήση του Αγίου Κυπριανού: *«Παράξενη απιστία μάς κατέστρεφε, οι γονείς μας είναι δολοφόνοι»*. Αυτό το μίσος για φίλους, συγγενείς, ακόμη και για τους ίδιους τους γονείς, εφόσον εμποδίζουν τους σκοπούς της Εκκλησίας, διδάσκει ο χριστιανισμός εδώ και περίπου σχεδόν δύο χιλιάδες χρόνια και ίσως μόνο με αυτό προκάλεσε μεγαλύτερη δυστυχία από ό,τι με όλες τις πυρές⁶¹.

Όταν εξέλιπαν οι μάρτυρες, τουλάχιστον από την πλευρά των καθολικών, άρχισαν να παίζουν θαυματουργικό ρόλο ιδιαίτερα οι μοναχοί, αλλά και πλήθος επισκόπων.

ΜΟΝΑΧΟΙ ΚΑΙ ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΩΣ ΘΑΥΜΑΤΟΠΟΙΟΙ

Στη μετακωνσταντίνηα εποχή αναβίωσε δυναμικά στην

Εκκλησία η πίστη στα θαύματα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τώρα καλλιεργούσε η ίδια όσα αναθεμάτιζε πριν στους ειδωλολάτρες, προσπαθούσε μάλιστα και να τους «ξεπεράσει, με τον θρασύ ισχυρισμό της μεγαλύτερης και πληρέστερης επιτυχίας» (Spreigl). Όλος ο κόσμος, κοσμικοί, κληρικοί, ακόμη και αυτοκράτορες πίστευαν τον 4ο και 5ο αιώνα όλο και πιο αχαλίνωτα σε θαύματα, ακόμη και στα πιο περίεργα. Δεν υπάρχει πλέον ίχνος κριτικής, οι άνθρωποι δεν έχουν αυτόνομη σκέψη αλλά στείρα, κάθε πνευματική δύναμη παραλύει. Τώρα μεν χάνουν οι μάρτυρες την εξαιρετική θέση τους, καθώς δεν υπάρχουν πλέον άλλοι. Αλλά στη θέση τους παρουσιάζουν στους πιστούς νέα «πρότυπα»: μοναχούς, ασκητές, ερημίτες, τους «αθλητές της εξορίας», τους «παλαιστές του Χριστού», τους οποίους λατρεύουν ακόμη πιο αφηνιασμένα από ό,τι τους μάρτυρες, από τους οποίους θεωρούν πολλούς, όπως κάποιον Παφνούτιο, «περισσότερο αγγέλους παρά ανθρώπους» (Ρουφίνος). Αν και ο τρόπος της ζωής τους από μόνος του είναι ήδη θαυμαστός, προσθέτουν κι από πάνω θαύματα. «Διότι ακόμη και σήμερα», ισχυρίζεται γύρω στο 420 ο επίσκοπος Παλλάδιος, συγγραφέας της «Λαυσιακής ιστορίας», μιας πολυχρησιμοποιημένης συλλογής από ιστορίες μοναχών, «ανασταίνουν νεκρούς και περπατάνε πάνω στο νερό όπως ο Άγιος Πέτρος...» Μία ζωντανή απόδειξη αμέσως: ο κλαίων περιπλανώμενος ερημίτης Βησσαρίωνας. Διασχίζει με άνεση το Νείλο, περπατώντας πάνω στα νερά του, και ανασταίνει νεκρούς, αν και μόνο κατά λάθος, επειδή τους περνάει για ασθενείς —μάλλον δεν έβλεπε καλά από τα δάκρυα στα μάτια του· αλλιώς η ταπεινοφροσύνη του θα του απαγόρευε τα θαύματα!⁶²

Και εδώ όμως επικεντρώνεται το ενδιαφέρον των χριστιανών ειδικά στο θαύμα, που πρώτο μεταβάλλει αυτές τις εξιδανικευμένες, λατρεμένες υπάρξεις σε αγίους· τουλάχιστον αυτό απαιτεί η λαϊκή φαντασία. Αλλά εδώ και μια χιλιετία, επίσημη προϋπόθεση για την αγιοποίηση είναι τουλάχιστον δύο ή τρία θαύματα, επικυρωμένα από τον πάπα. Στη δε αρχαιότητα, χωρίς θαύμα δεν νοείτο καμία «βιογραφία» αγίου. Τα θαύματα είναι το «σαφές χαρακτηριστικό» τους (Puzicha). Και στη συνήθη λογοτεχνία των «Βίων των Αγίων» τα ιστορικά ατομικά χαρακτηριστικά του αγίου «στυλιζάρονται, αλλοιώνονται ή επινοούνται ελεύθερα» (Schreiner). Αδίστακτα μεταφέρουν οι κατασκευαστές χριστιανικών θρύλων ακόμη και θαύματα ενός αγίου σε άλλους αγίους, αν και αυτά ποτέ δεν «ομολογήθηκαν» από αυτούς, τους ταιριάζουν όμως τόσο καλά και άγια, όπως και σε οποιονδήποτε άλλον⁶³.

Οι χριστιανοί ιστορικοί των μοναχών είναι περίπου τόσο αξιόπιστοι, όσο και οι χριστιανοί κατασκευαστές μαρτύρων. Το ότι βέβαια διαβεβαιώνουν ότι γράφουν μόνο την αλήθεια, ότι τίποτα δεν είναι παραμύθι, αλλά αντιθέτως τα είδαν και τα άκουσαν οι ίδιοι ή τα πήραν από αυτόπτες μάρτυρες, όλα αυτά είναι κατά κανόνα «καθαρή φαντασία» (Lucius). Ακριβώς το ίδιο φανταστικά είναι συνήθως και τα ταξίδια τα οποία ισχυρίζονται ότι έκαναν οι ίδιοι ή οι έμπιστοι τους σε πολλούς αγίους της ερήμου. Οι περισσότερες από αυτές τις αναφορές προέρχονται από κάποια βιβλία ή από τη φαντασία τους και ήταν λογοτεχνικές συνήθειες τις οποίες είχαν τιμήσει πλουσιοπάροχα ήδη οι ειδωλολάτρες⁶⁴.

Η απόκοσμη ζωή των μοναχών, των εγκλειστών,

λες και ήταν φτιαγμένη για τη δοξασία των θαυμάτων. Η τρέλα των θαυμάτων και των δαιμόνων διαδίδεται παντού με αυξανόμενη μανία, ιδιαίτερα την εποχή των Αιγυπτίων μοναχών του 4ου αιώνα. Ληστές δένονται επιτόπου με μάγια, νεκροί ξαναζωντανεύουν, δαίμονες ουρλιάζουν και χτυπιούνται στη θέα ενός ιερού λείψανου. Άγγελοι με σάρκα και οστά τρέφουν τους ασκητές με ελάχιστο διαιτολόγιο, οι χριστιανοί ήρωες διαβαίνουν το Νείλο με τα πόδια ή στην πλάτη ενός κροκοδείλου, κατόπιν διαταγής τους μάλιστα ο ήλιος σταματάει συνεχώς την πορεία του για ώρες⁶⁵.

Αυτοί οι ταπεινόφρονες μοναχοί θαυματοποιοί λατρεύονταν σχεδόν σαν θεοί, σαν επουράνιοι άγγελοι. Οι επισκέπτες τούς πλησίαζαν γεμάτοι φόβο, έπεφταν στα πόδια τους, αγκάλιαζαν τα γόνατα τους. Επιθυμούσαν διακαώς τη συμβουλή τους σε ζητήματα πίστης, τους εκχωρούσαν πρόθυμα εξουσία δυνάστη, ακόμη και αυτοκράτορες λέγεται ότι θεωρούσαν τον εαυτό τους τυχερό, όταν μπορούσαν να τους σερβίρουν στο τραπέζι τους. Σε μερικούς έφτιαξαν εκκλησίες, ενόσω ζούσαν ακόμη — τις περισσότερες φορές μια πολυέξοδη προσπάθεια δωροδοκίας, η οποία σκοπό είχε να εξασφαλίσει το σώμα του αγίου ως ιερό λείψανο, καθώς πίστευαν ότι οι θαυματουργικές δυνάμεις του ζωντανού συνέχιζαν να δρουν και στα νεκρά οστά⁶⁶.

Οι θαυμάσιες μυρωδιές αναδίδονται από αυτούς τους πεθαμένους σχεδόν υποχρεωτικά. Αμέσως μετά την αποβίωση του στυλίτη Συμεών και του Αγίου Ιωάννη του ελεήμονος τα πτώματα τους αναδίνουν γλυκές ευωδιές. Και το σώμα του Αγίου Ιλαρίωνα αναδίδει κατά τη μεταφορά του με καράβι από την Κύπρο στη Συρία ένα άρωμα, σαν να το είχαν μυρώσει!⁶⁷

Λέγεται ότι ο πρώτος χριστιανός μοναχός, ο Άγιος Παύλος ο ερημίτης (γιορτάζει στις 15 Ιανουαρίου), ο «πρωτερημίτης», διατρέφεται παρόμοια με τον προφήτη Ηλία: εξήντα ολόκληρα χρόνια βάζει ο Θεός ένα κοράκι να τον σερβίρει καθημερινά ένα (ή μισό) καρβέλι ψωμί. Κατά την επίσκεψη του Αγίου Αντωνίου όμως το κοράκι φέρνει δύο άρτους. Ο Αντώνιος, ο οποίος έχει ήδη πάρει το δρόμο της επιστροφής, «βλέπει» το θάνατο του Παύλου και γυρίζει πίσω, αλλά δεν γνωρίζει πώς να θάψει τον (113χρονο) κοιμηθέντα. Τότε έρχονται δύο λιοντάρια που κλαίνε γοερά και του σκάβουν έναν τάφο. 97 χρόνια έζησε αυτός ο άγιος «μόνος στην έρημο» (Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο) —εάν έζησε, πράγμα που είναι πολύ απίθανο, αφού ακόμη κι ένας πάπας, ο Βενέδικτος ΙΔ' (1740-1758) δήλωσε ότι η καταχώρηση του ονόματος του στο Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο δεν αποδεικνύει επ' ουδενί την αγιότητα, μάλιστα ούτε καν απαραίτητα την ύπαρξη κάποιου ατόμου!⁶⁸

Στο Βίο του Αγίου Αντωνίου, που είναι γεμάτος από λυσσαλέες μάχες με δαιμόνια και οράματα του Διαβόλου, τα θηρία υπάκουαν τον άγιο, όπως σήμερα τους θηριοδασαστές στο τσίρκο. Ο Αντώνιος θεραπεύει ασθενείς, ανάμεσα τους μια παρθένα, οι εκκρίσεις της οποίας από τα μάτια, τη μύτη, τα αφτιά έπεφταν κάτω και μεταμορφώνονταν αμέσως σε σκουλήκια. Βλέπει την ψυχή ενός συναδέλφου μοναχού, του Αμμούν (Αμμωνα), του ιδρυτή του μοναστικού κέντρου της ερήμου της Νιτρίας (νοτιοανατολικά της Αλεξάνδρειας), να απογειώνεται κατ' ευθείαν για τον ουρανό, αφού και ο Αμμούν ήταν παρομοίως θαυματοποιός (και μάλιστα συζούσε με τη γυναίκα του από την ημέρα του γάμου τους επί δεκαέξι χρόνια εντελώς αγνά και σε παρθενία)⁶⁹.

Ο ερημίτης Ζώσιμος *έχασε* κάποτε το μουλάρι του από ένα λιοντάρι. Μετά από αυτό ο Ζώσιμος φόρτωσε τα πράγματα του στο λιοντάρι (το οποίο φιλικά, κουνώντας την ουρά του και γλείφοντας τα χέρια του αγίου, προφανώς περίμενε αυτό το πράγμα όλη του τη ζωή) και συνέχισε έτσι το ταξίδι του για την Καισαρεία. Η υπόθεση αυτή παρουσιάζεται ως γεγονός ακόμη και σε μια εκκλησιαστική ιστορία των πρώτων χρόνων του 20ου αιώνα (με έγκριση της Εκκλησίας). Ο μοναχός Ευγένιος ο Αιγύπτιος έμεινε —άλλη μια φορά— σώος στη λάβα του φούρνου και βοήθησε τον επίσκοπο φίλο του, Ιάκωβο της Νίσιβης (κι αυτός περίφημος θαυματοποιός και πανηγυρικά αποκαλούμενος «Μωυσής της Μεσοποταμίας») να ανακαλύψει ένα πολύτιμο λείψανο, μια σαινίδα της κιβωτού του Νώε, την οποία έβγαλαν σκάβοντας με τη βοήθεια ενός αγγέλου. Ο Άγιος Μακάριος θεραπεύει ένα δράκο ο οποίος γονατίζει με ευγνωμοσύνη, υποκλίνεται και του φιλάει το γόνατο— ενώ ένας άλλος δράκος τον οποίο θεραπεύει ο Άγιος Συμεών προσκυνάει επί δύο ώρες το μοναστήρι του ευεργέτη του!⁷⁰

Αυτοί οι αρχαίοι μοναχοί είναι σε θέση να κάνουν απλά τα πάντα. Με καθαγιασμένο ύδωρ ή έλαιο θεραπεύουν άρρωστα ζώα, όπως και συζύγους, θύματα «βασκανίας». Θεραπεύουν τις χειρότερες μορφές σεληνιασμού, ανάμεσα σε άλλους και γυναίκες οι οποίες τρώνε στην καθισιά τους τριάντα κοτόπουλα. Ο αγιασμός σταματάει ένα σμήνος από ακρίδες το οποίο μαστίζει τη χώρα, σαν να ήταν τείχος. Μόνο μια κίνηση των ασκητών ρίχνει κάτω ληστές, ανασταίνουν νεκρούς. Αν λείπει πόσιμο νερό, το παρουσιάζουν ως δια μαγείας με την προσευχή τους ή κάνουν το θαλασσινό νερό γλυκό. Α-

φράτο ψωμί τους έρχεται από το υπερπέραν καθημερινά ή την Κυριακή. Μερικοί παίρνουν από εκεί για το Σαββατοκύριακο το σώμα και το αίμα του Κυρίου, ανάμεσα τους ο Άγιος Ονούφριος. Και όταν χάνονται, χέρια που κατεβαίνουν από τον ουρανό τούς δείχνουν το δρόμο. Γνωστός για τις θαυματουργικές θεραπείες στη σκήτη του είναι ο μοναχός Βενιαμίν —ο ίδιος όμως υποφέρει από μια τόσο άσχημη μορφή υδρωπικίας, ώστε στο τέλος αναγκάζονται να σπάσουν τους παραστάτες της πόρτας του κελιού του για να μπορέσουν να πάρουν το πτώμα. Ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος Ιερώνυμος αναφέρει με κάθε λεπτομέρεια τον επιτυχημένο εξορκισμό ενός δαίμονα που είχε καταλάβει μια καμήλα. Ο επίσκοπος Παλλάδιος, φίλος του Αγίου Χρυσοστόμου, αναφέρει στο έργο του «Λαυσιακή ιστορία» (η οποία παρ' όλα αυτά, σύμφωνα με τον καθολικό Kraft το 1966, «προσεγγίζει αρκετά την πραγματική ιστορία») τη μεταμόρφωση μίας γυναίκας σε φοράδα⁷¹.

Οι επιφανέστεροι Πατέρες της Εκκλησίας αντιμετωπίζουν αυτές τις βλακείες με τόσο λίγο κριτικό νου, όσο και οι μάζες των χριστιανών. Τουλάχιστον έτσι δείχνουν. Υπερασπίζονται και τις πιο κραυγαλέες ηλιθιότητες. Αποκαλούν μάλιστα τους μοναχούς αγγέλους με ανθρώπινη μορφή, αληθινούς γιους του φωτός, τέλειους ήρωες της αρετής. Ο Αθανάσιος, ο Αμβρόσιος, ο Ιερώνυμος, ο Αυγουστίνος συμφωνούν σε αυτό το σημείο. Αλλά όποιος δεν πιστεύει αυτά τα θαύματα των μοναχών, είναι για τους εκκλησιαστικούς Πατέρες πνευματικά διεστραμμένος, αφού δεν πιστεύει ούτε στο Ευαγγέλιο, αφού δεν πιστεύει ούτε στα μεγάλα θαύματα της Παλαιάς Διαθήκης. Είναι η ίδια θεία χάρη που ενεργούσε μέσα σε

όλους —πράγμα που μάλλον αληθεύει. Τους αμφισβητί-
 ες τους στιγματίζουν ως «αιρετικούς», ειδωλολάτρες ή
 Ιουδαίους⁷².

Αν και τώρα η (χριστιανική) έρευνα τείνει να μην
 απορρίπτει πλέον τα θαύματα —ποια θαύματα;— ως
 καθαρή επινόηση, απάτη, αν και δέχεται ότι οι συγγρα-
 φείς αγιογραφιών θεωρούν τα θαύματα πραγματικά, παρ'
 όλα αυτά δύσκολα μπορούμε να πούμε ότι ήταν πραγμα-
 τικότητα! Και τα περισσότερα από αυτά τα τραγελαφι-
 κά κείμενα τα οποία έχουν το θράσος να μας σερβίρουν
 οι ευσεβείς παραμυθάδες, δεν τα πίστευαν βέβαια ούτε οι
 ίδιοι⁷³.

Μετά από τους μάρτυρες και τους ασκητές κέρδισαν
 και οι επίσκοποι τη λατρεία των πιστών. Τουλάχιστον
 στα πρόσωπα κάποιων έβλεπαν τους εκπροσώπους της
 πάλης εναντίον του κακού, ιδιαίτερα εναντίον της «αι-
 ρετικής πίστης» (του αρειανισμού), και βέβαια τότε ξέ-
 σπασαν και οι νέες εποχές των διωγμών. «Ορθόδοξοι»
 επίσκοποι φυλακίζονταν, εξορίζονταν, πολλές φορές θα-
 νατώνονταν. Επομένως έβλεπαν τώρα στα πρόσωπα των
 εκκλησιαστικών ηγετών ^και σίγουρα όχι χωρίς τη
 δική τους συμβολή— τους νέους μάρτυρες, τους ανθρώ-
 πους που πραγμάτων τις χριστιανικές αρετές και τους
 επευφημούσαν όπως τους ασκητές, οι οποίοι βέβαια υ-
 πήρχαν μεταξύ των επισκόπων. Έβαζαν ειδικά τους
 αρχιποιμένες ασκητές, τους «σεσαρκωμένους αγγέλους»,
 να εξορκίζουν δαιμόνια, να θεραπεύουν ασθενείς, να κά-
 νουν ακόμη και πολλά θαύματα με τα στοιχεία της
 φύσης. Στους επισκόπους Βάρσο της Έδεσσας, Επιφά-
 νιο της Σαλαμίνας, Ακάκιο της Βέροιας η υστεροφημία
 απέδιδε θαύματα. Ο επίσκοπος Πορφύριος της Γάζας με

την προσευχή του φέρνει βροχή και κατευνάζει μια καταιγίδα. Ο επίσκοπος Δονάτος της Εύροιας σκοτώνει ένα δράκο, φτύνοντας τον⁷⁴.

Ένα σημαντικό θαύμα αναφέρει ο Φαύστος ο Βυζάντιος για τον «αρχιεπίσκοπο» Άγιο Ναρσή. Εξόριστος από τον αρειανιστή αυτοκράτορα Βάλεντα μαζί με 72 επισκόπους και ιερείς σε ένα έρημο, άνδρo νησί, κινδυνεύει, όπως και όλοι οι άλλοι, από λιμοκτονία. Αλλά ο άνθρωπος του Θεού έχει τη λύση. Μετά από ένα μακρόπνοο κήρυγμα, στο οποίο αφηγείται πολλά θαύματα της Παλαιάς Διαθήκης, υπενθυμίζει τις ευεργεσίες και τη δύναμη του Κυρίου και τελικά διατάζει όλους να πέσουν στα γόνατα, για να γίνουν άξιοι της ανθρώπινης αγάπης του Χριστού, και τότε «σηκώθηκε στη θάλασσα φοβερή τρικυμία, και αυτή άρχισε να ρίχνει στο νησί πάρα πολλά ψάρια, έως ότου μαζεύτηκαν σωροί επί σωρών στο έδαφος του νησιού, και ταυτόχρονα και πολλά ξύλα. Όταν οι εξόριστοι μάζεψαν και συγκέντρωσαν τα ξύλα, σκέφτηκαν ότι χρειάζονταν φωτιά για να κάψουν την ξυλεία. Ξαφνικά πήραν φωτιά τα ξύλα από μόνα τους... Αφού έφαγαν, χόρτασαν και τους ήρθε η επιθυμία να πουν νερό, σηκώθηκε όρθιος ο Άγιος Ναρσής και έσκαψε την άμμο του νησιού, και ανάβλυσε μια πηγή με γλυκόπιτο νερό, και έπιναν διαρκώς όλοι όσοι ήταν στο νησί».

Αλλά αυτό τώρα επαναλαμβανόταν διαρκώς. Συνεχώς έστελνε το πέλαγος στους εξόριστους την «τροφή που ήταν δώρο του Κυρίου», και ο Ναρσής, τρώγοντας ο ίδιος μόνο λίγο τις Κυριακές, «τους ενίσχυε τα εννέα χρόνια κατα τα οποία ήταν στο νησι» .

Και ο εκπρόσωπος του Καθολικού των Αρμενίων, ο

Άγιος επίσκοπος Χαδ της Βαγραβάνδης, δεν υστερούσε σχεδόν καθόλου του κυρίου του. Ο Φαύστος γράφει ότι έκανε «μάλιστα πολλά μεγάλα θαύματα. Όταν υπηρετούσε τους φτωχούς, άδειαζε όλα τα φρεσκογεμισμένα κρασοβάρελα κι έβαζε να μοιράζουν τα αποθέματα του κελαριού στους φτωχούς· όταν γύριζε, έβλεπε τα βαρέλια και τα κελάρια να έχουν γεμίσει πάλι από μόνα τους, σαν να το είχε διατάξει ο Θεός· επέστρεφε κάθε μέρα και τροφοδοτούσε τους φτωχούς, και εκείνα ήταν πάντα γεμάτα. Τέτοια μεγάλα σημεία συνέβαιναν μέσω αυτού του άντρα· τον θαύμαζαν, τον γνώριζαν και τον τιμούσαν σε όλη την Αρμενία. Περιπλανιόταν εδώ και εκεί, συμβούλευε και νουθετούσε τις Εκκλησίες της Αρμενίας, όπου κι αν βρίσκονταν, όπως ο δάσκαλος του, ο Ναρσής. Μία μέρα ήρθαν κλέφτες και έκλεψαν τα βόδια της εκκλησίας του Αγίου επισκόπου Χαδ, τα πήραν και έφυγαν. Αλλά μια ημέρα τυφλώθηκαν τα μάτια των ληστών. Τώρα εκείνοι ήρθαν παραπατώντας στα τυφλά και έφεραν όλα τα βόδια στην πόρτα του Αγίου Χαδ. Εκείνος βγήκε έξω, τα είδε και δόξασε τον κύριο που ήταν τέτοιος οδηγός και προστάτης των πιστών του. Ο Επίσκοπος Χαδ προσευχήθηκε και θεράπευσε τα μάτια των κλεφτών τους διέταξε να πλυθούν, τους έδωσε φαγητό και τους έδωσε μεγάλη χαρά. Ύστερα τους ευλόγησε, τους έδωσε τα βόδια που είχαν κλέψει και τους άφησε να τραβήξουν το δρόμο τους»⁷⁶.

Αχ, αυτοί οι καλοί εκκλησιαστικοί ηγέτες. Ακριβώς έτσι τους γνωρίζουμε από την ιστορία! (Το Μεσαίωνα έπρεπε να αποζημιωθούν οι κλεμμένοι εκκλησιαστικοί θησαυροί, σύμφωνα με το αλαμαννικό δίκαιο είκοσι επτά φορές επάνω.) Αλλά για να ποδηγετήσουν τους ανθρω-

πους, καλή ήταν κάθε ευσεβής μπουρδα — στη Δύση όπως και στην Ανατολή.

Ο Μαρτίνος της Τουρ, «"άγιος"... από τα πρώτα νεανικά χρόνια του» (Goosen), ύστερα διορισμένος από τον επίσκοπο Ιλάριο ως εξορκιστής, κάνει τον όψιμο 4ο αιώνα το ένα θαύμα μετά το άλλο· ακόμη και η αυτοκράτειρα του ρίχνει νερό για να πλύνει τα χέρια του «και τον υπηρετούσε στο τραπέζι σαν δούλα» (Walterscheid). Ο Μαρτίνος απομάκρυνε με ένα απλό σταυροκόπημα ένα πεύκο, δέντρο λατρείας των ειδωλολατρών το οποίο ήταν έτοιμο να πέσει επάνω του και το έστρεψε προς την άλλη πλευρά, όπου έπεσε σπέρνοντας τον όλεθρο. Στην Τρηρ ο άγιος θεράπευσε έναν «δαιμονισμένο» μάγειρα και μια νεαρή παράλυτη με ένα ποτό με λάδι. Θεραπεύει και με απλό άγγιγμα, ακόμη και το όνομα του έχει συχνά θαυματουργική δύναμη. Στη Βιεν λυτρώνει τον Παυλίνο της Νόλας από μια ασθένεια των ματιών. Μια φορά απαλλάσσει μια αγελάδα από ένα κακό πνεύμα. Μετά από αυτό η αγελάδα πέφτει στα γόνατα και φιλάει τα πόδια του αγίου. Μία άλλη φορά πετρώνει μια ολόκληρη λιτανεία την οποία είχε εκλάβει ως «ειδωλολατρική», έως ότου αναγνωρίζει το λάθος του και την θέτει πάλι σε κίνηση. Όταν μια ημέρα επαναφέρει έναν κατηχούμενο από κρίση ακαμψίας, μιλάνε αμέσως περί ανάστασης. Και αφού επαναφέρει στη ζωή και έναν απαγχονισμένο, γίνεται διάσημος. Τρεις ανθρώπους ανάστησε — αλλά δεν ήταν «τσαρλατάνος» (Clevenot). Δεν άφησε ούτε μια σειρά γραπτού κειμένου — σκέτο θαύμα. Εάν του την αποσπούσαν, δεν θα ήταν διαφορετικό από το να «πάρουν από το Μότσαρτ τη μουσική» (καθολικός Mohr)⁷⁷.

Ένας μεγάλος θαυματοποιός της Δύσης είναι ο Άγιος Βενέδικτος, ισάξιος με τους πιο έμπειρους σπεσιαλίστες της Παλαιάς Διαθήκης, σχεδόν ισάξιος με τον Ιησού. Όπως ο Μωυσής, έτσι και ο Βενέδικτος κάνει να αναβλύσει το νερό από το βράχο για τους αδελφούς του. Όπως ο προφήτης Ηλίας, κάνει ένα θαύμα με λάδι την εποχή ενός λιμού. Παρ' όλα αυτά ο άγιος δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλής. Αλλά, όταν οι μοναχοί του προσπαθούν να τον σκοτώσουν, βάζοντας δηλητήριο στο κρασί του, αναγνωρίζει το δηλητηριώδες ποτό, όπως και το δηλητηριασμένο ψωμί το οποίο του στέλνει ο ιερέας Φλωρεντινός. Βγάζει από ένα «δαιμονισμένο» κληρικό ένα δαιμόνιο, ανασταίνει δύο ανθρώπους από τους νεκρούς. Το πιο φιλόδοξο όμως είναι το θαύμα το οποίο θυμίζει ένα ευαγγελικό. Διότι όπως ο Ιησούς έκανε τον Πέτρο να βαδίζει πάνω στο νερό, έτσι και ο Βενέδικτος κάνει τον μαθητή του, τον Άγιο Μαύρο, να περπατάει «με στεγνά πόδια στο νερό» (Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο). «Ω του θαύματος, δεν έχει ξανακουστεί τέτοιο πράγμα από την εποχή του Πέτρου, του Αποστόλου!» αναφωνεί ο πάπας Γρηγόριος Α', ο «Μέγας», ο οποίος μας παραδίδει όλα αυτά τα θαυματουργικά και προσθέτει και νέα θαύματα, το τηλεπαθητικό χάρισμα του Βενέδικτου, το προφητικό χάρισμα του Βενέδικτου. Έτσι ο Βενέδικτος προφητεύει ανάμεσα σε άλλα την άνοδο και το θάνατο του βασιλιά Τοτίλα (πέθανε το 552), πράγμα που ο Γρηγόριος «ο Μέγας» (πέθανε το 604) μπορεί βέβαια εύκολα να βάλει τον Βενέδικτο να το προφητέψει —το παλιό γνωστό κόλπο⁷⁸.

Μια και στο χριστιανισμό —ο οποίος τιμωρεί στους αιώνες των αιώνων για μια σύντομη επίγεια ζωή— η

τιμωρία παίζει τουλάχιστον πρακτικά ένα πολύ μεγάλο ρόλο απ' ό,τι η «λύτρωση», οι θαυματουργικές τιμωρίες σύντομα έγιναν πολύ δημοφιλείς, αν και εδώ φυσικά προπορευόταν η ειδωλολατρία. Ακόμη και η Παναγία, η σπλαχνική Παρθένος και Θεομήτωρ, κάνει σειρά θαυμάτων με σκοπό την τιμωρία. Τυφλώνει ληστές, αρνείται σε μια «αιρετική» την πρόσβαση στην εκκλησία του Αγίου Τάφου, έως ότου η κακιά πιστεύει. Σε ένα ηθοποιό ο οποίος —παρά τις επανειλημμένες προειδοποιήσεις της σε όνειρα— συνέχιζε να τη βλασφημεί επί σκηνής, κόβει τα χέρια και τα πόδια, αγγίζοντας τα με τα δάχτυλα⁷⁹.

Με θαυματουργικές τιμωρίες διαπρέπουν ήδη και οι Απόστολοι στην Καινή Διαθήκη. Ο Ελύμας π.χ. έπεσε θύμα της αποστολικής αγάπης προς τον πλησίον και θαυματουργικής τέχνης· αφού ήταν ένας άντρας ο οποίος στράβωνε «τον ίσιο δρόμο του Κυρίου», ένας «ψευδοπροφήτης», «ένας Ιουδαίος», «τέκνο του Διαβόλου, γεμάτος με κάθε δόλο και κάθε κακία, εχθρός κάθε δικαιοσύνης» —ο Παύλος, «πλήρης Αγίου Πνεύματος», τον κάνει να τυφλωθεί. Και ο Πέτρος στέλνει κατευθείαν στην κόλαση τον κακομοίρη τον Ανανία, μαζί με τη σύζυγο του Σαμφείρα, επειδή δεν δέχτηκαν να δώσουν αμέσως όλα τους τα χρήματα⁸⁰.

Όταν κάποτε ο Ιάκωβος της Νίσιβης εμφανίστηκε σε κάτι κορίτσια τα οποία πλένονταν σε μια πηγή και εκείνα ούτε το έβαλαν στα πόδια ούτε κατέβασαν τα ρούχα τα οποία είχαν σηκωμένα, τα καταράστηκε να γίνουν διαμιές γριές. Σχεδόν το ίδιο εντυπωσιακά τιμωρεί ο Άγιος Απολλώνιος. Την εποχή του αυτοκράτορα Ιουλιανού του «Παραβάτη» κοκκάλωσε μια ολόκληρη

συγκέντρωση ειδωλολατρών οι *οποίοι* τελούσαν τη λατρεία τους, «ώστε υπέφεραν από τον αφόρητο καύσωνα και ήταν σαν καμένοι από τις ακτίνες του ήλιου...». Αυτό το θαύμα με θύματα τους επάρατους ειδωλολάτρες — οι οποίοι, παρεμπιπτόντως, όπως έκαναν ύστερα οι χριστιανοί, περιέφεραν και το «είδωλο» τους σε λιτανεία, «για να τους δώσει ο ουρανός βροχή» (Ρουφίνος) — είχε σίγουρα μεγάλη συμβολική αξία και σηματοδοτούσε το μέλλον, δηλαδή τίποτα άλλο από μια συμβολική σφαγή των πιστών της αρχαίας θρησκείας. Έμοιαζε, γράφει ο Jacques Lacarrière «υπερβολικά με αυτά που θα γίνονταν αργότερα ιστορική πραγματικότητα, για να μη μείνουν απλά και μόνο η λογοτεχνική έκφραση υποσυνείδητων χριστιανικών επιθυμιών». Και ποιος ξέρει αν ήταν υποσυνείδητες! Στην περίπτωση του συντάκτη του Βίου του Αγίου Παχώμιου πάντως δεν ήταν. Αφού, όταν αντίπαλοι θέλησαν να εμποδίσουν μια από τις οικοδομές του, εμφανίστηκε στο πλευρό του «ξαφνικά άγγελος Κυρίου και τους έκαψε όλους»⁸¹.

Δεν καταστρέφουν πάντα «μόνο» ανθρώπους. Σε πολλές ιστορίες θαυμάτων συντρίβονται, αφανίζονται ιδίως αγάλματα ειδωλολατρικών θεών. Ο Άγιος Θωμάς διατάζει ένα δαιμόνιο που κατοικούσε σε ένα είδωλο να το καταστρέψει στο όνομα του Κυρίου Ιησού Χριστού — «τότε εκείνο έλιωσε σαν κερί». Ο Ιωάννης με την προσευχή του κάνει κομμάτια περισσότερα από επτά είδωλα στον ναό της Εφέσιας Άρτεμης. Μετά την προσευχή του Αγίου Θεόδωρου, επισκόπου της Πάφου, ο Θεός συγκατανεύει και αμέσως γκρεμίζονται τα είδωλα. Σε άλλους μύθους, το άγαλμα του Ιουλιανού καταστρέφεται από κεραυνό, το δε είδωλο της Αφροδίτης στη Γάζα κατά την είσοδο του σταυρού στο ναό⁸².

Ο Άγιος Μαυρίλιος, επίσκοπος Αγγέρης (πέθανε το 417), αφανίζει με θαυματουργική τιμωρία έναν ολόκληρο ναό — με φωτιά από τον ουρανό. Απελευθερώνει ένα δούλο, σκοτώνοντας με τις προσευχές του τον δούλέμπορο. Αλλά ύστερα τον ανασταίνει· τελικά δεν χρειαζόταν να επιβάλλονται τιμωρίες, αν και με τόσο θαυματουργικό τρόπο. Ωστόσο, ένα άρρωστο παιδί το οποίο του το φέρνει η μητέρα του, πεθαίνει, επειδή ο Μαυρίλιος τυχαίνει εκείνη τη στιγμή να διαβάξει τη Θεία Λειτουργία και δεν θέλει να διακόψει την ιερή πράξη. Ύστερα αισθάνεται ένοχος και αποφασίζει να εξιλεωθεί. Γι' αυτό το σκοπό πηγαίνει κρυφά με πλοίο στην Αγγλία. Τότε του πέφτουν στα βαθιά νερά τα κλειδιά του θησαυροφυλακίου των ιερών λειψάνων της πατρίδας του. Ορκίζεται να μη γυρίσει πίσω χωρίς τα κλειδιά. Ενώ ζει εκεί ως κηπουρός, βρίσκουν τα ίχνη του αγγελιοφόροι της επισκοπής του. Στο ταξίδι τους, ένα μεγάλο ψάρι πηδάει στο πλοίο, και στην κοιλιά του έχει το χαμένο κλειδί του αρχιποιμένα. Βρίσκουν και τον ίδιο στην Αγγλία, επιστρέφει στην πατρίδα, βάζει να ξεθάψουν το παιδί που είχε πεθάνει κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας, και το ανασταίνει στη στιγμή. Εκτός αυτού ο άγιος επίσκοπος κάνει και κάποια άλλα θαύματα. Ακόμη και την ώρα της κηδείας του θεραπεύεται ένας από δεκαετίες κατάκοιτος, και δύο τυφλοί βρίσκουν το φως τους με τις δεήσεις του υπέρ αυτών⁸³.

Από τον 5 ο αιώνα ανθεί και βλασταίνει η αγιολογική λογοτεχνία σε ολόκληρο το χριστιανικό κόσμο. Μόνο και μόνο ο Άγιος Γρηγόριος, ο επίσκοπος της Τουρ, αναφέρει το τελευταίο δεύτερο του αιώνα περισσότερα από διακόσια θαύματα: πάνω από τριάντα θεραπείες τυφλών,

εκτός αυτού θεραπείες δαιμονισμένων, μουγγών, όπως και αρκετές νεκραναστάσεις. Και, καθώς είχαν ήδη καλή διαπαιδαγώγηση και ήταν διαφωτισμένοι, έγραφαν για τους αγίους και επιστολές, τις απόθεταν στους τάφους τους ή σε κάποια Αγία Τράπεζα μαζί με μια κόλλα χαρτί για την απάντηση —και ήδη μετά από λίγο, ω του θαύματος, έβρισκαν εκεί τη δήλωση του αγίου με τελειώς γήινα γράμματα. Με αγγέλους συναναστρέφονται συχνά. Τα οράματα, ιδίως τη νύχτα, ήταν σχεδόν συνηθισμένα⁸⁴.

ΟΡΑΜΑΤΑ ΣΑΝ ΜΕΛΙΣΣΙΑ

Η γνησιότητα των οραμάτων θεωρείται από τον καθολικισμό βεβαιωμένη από τα οράματα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης. Αλλά πέρα από αυτό ποτέ δεν υπήρχε έλλειψη από οράματα, αποκαλύψεις, ενοράσεις στον χριστιανισμό έως και τους νεότερους χρόνους —από όλες τις πλευρές! Όσο κι αν αλληλοκατηγορούνται, όσο κι αν συχνά αλληλοσπαράζονται, ο ουρανός ήταν δίκαιος και μίλησε προς όλους. Αλλά τα οράματα των αντιπάλων δεν μπορούσαν φυσικά να είναι γνήσια οράματα. «Όταν ισχυρίζονται κάτι καινούργιο», λέει ο Τερτυλλιανός για τους βαλεντινιανούς, «αποκαλούν το θράσος τους κατευθείαν αποκάλυψη και τη φαντασίωση τους δώρο της θείας χάρης». Αυτή ήταν πράγματι η τακτική όλων των χριστιανών⁸⁵.

Ο Παύλος έχει τα περίφημα οράματα του —σύμφωνα με ακριβή θεολογικοϊστορικά πρότυπα, με αντιστοιχίες από τον Όμηρο, το Σοφοκλή, το Βεργίλιο, προ πά-

ντων με εκπληκτικές ομοιότητες με τις «Βάκχες» του Ευριπίδη και τον μύθο του Ηλίοδωρου της Παλαιάς Διαθήκης. Σε μια γνωστή μοναχή προφήτισσα παρουσιάζεται, στολισμένος με αστραφτερή ενδυμασία, ο Χριστός με μορφή γυναίκας και βάζει μέσα της «τη σοφία». Στον βαλεντινιανό Μάρκο, κατεβαίνει από αόρατους, ακατονόμαστους τόπους όλη η ύψιστη τετράδα, παρομοίως με γυναικεία μορφή, και του αποκαλύπτει αυτά που δεν είχαν αποκαλυφθεί μέχρι τότε ούτε σε θεούς ούτε σε ανθρώπους, δηλαδή την ίδια τους την υπόσταση και τη γέννηση του σύμπαντος⁸⁶.

Ιδιαίτερα στους ασκητές έρχονται τα οράματα, όπως οι μέλισσες στην κυψέλη. Η παράφρων ασκητεία με την οποία κακομεταχειρίζονται σώμα και πνεύμα, η διαρκής νηστεία, οι αγρυπνίες, μια υποβόσκουσα μανία φαντασμάτων, μέσα σε συχνά τρομακτική μοναξιά, τους καθιστούν εκ των προτέρων επιρρεπείς σε «οπτασίες». Όσο περισσότερο αυτοτιμωρούνται, όσο περισσότερο παλεύουν με δαιμόνια, τόσες περισσότερες παραισθήσεις, οπτασίες, ακροάσεις έχουν και τόσο λιγότερη επαφή με τον υπόλοιπο κόσμο.

Ο Άγιος Αντώνιος ο οποίος ζει τόσο ασκητικά ώστε ούτε πλένεται ούτε λούζεται, έχει τόσο συχνά επαφή με υπέργειες ή και υπόγειες δυνάμεις, ώστε ακούει την περίφημη φωνή «άνωθεν», όπως εμείς ακούμε ραδιόφωνο, χωρίς οποιοδήποτε παράσιτο, καθώς, βλέπετε, «έχει συνηθίσει να του μιλάνε έτσι». Και στις ακροάσεις έρχονται να προστεθούν τα οράματα. Κάποτε απειλείται η ίδια του η ανάληψη στους ουρανούς από όλων των ειδών τις αισχρές λάμπεις του αέρα. Μία άλλη φορά βλέπει πώς ένας τρομακτικός δαίμονας που φτάνει μέχρι τα

σύννεφα προσπαθεί να σταματήσει άλλες (φτερωτές) ψυχές που ανεβαίνουν αλλά ο Διάβολος δεν κατορθώνει «να νικήσει εκείνους οι οποίοι δεν τον υπάκουσαν». Πάρα πολλά στοιχεία της περίφημης-κακόφημης βιογραφίας του Αγίου Αντωνίου που γράφτηκε από την πέννα του Αγίου πλαστογράφου Αθανάσιου —ένα έργο παγκόσμιας λογοτεχνίας» (Staats), «ένα βιβλίο με τη μεγαλύτερη επιρροή όλων των εποχών» (Momigliano), όπως εικάζεται, γενικά το πιο επιτυχημένο παραμύθι με αγίους — επαναλαμβάνονται και σε άλλους βίους αγίων, ανάμεσα τους και πολλά οπτασιακά. Όπως π.χ. ο Αντώνιος βλέπει κατά το θάνατο του μοναχού Αμμούν (Αμμωνα) να ανεβαίνει η ψυχή του στους ουρανούς, έτσι βλέπει και ο Άγιος ηγούμενος Βενέδικτος την ψυχή της αδελφής του, κατά το θάνατο της, να αιωρείται και να ανεβαίνει στους ουρανούς με τη μορφή περιστεριού. Το κατασκεύασμα του Αλεξανδρινού Πατριάρχη έγινε το χριστιανικό μπεστ σέλερ του 4ου αιώνα και αποβλάκωσε την ανθρωπότητα, όπως λίγα άλλα του είδους του, έως και σήμερα⁸⁷.

Και ο Παχώμιος, ο ιδρυτής των κοινοβιακών μοναχών, βλέπει την ανάληψη στους ουρανούς κάποιου δικαίου ανθρώπου και την πτώση στην κόλαση κάποιου αμαρτωλού. Δύο ανελέητοι άγγελοι τραβάνε το δεύτερο από το στόμα με ένα άγκιστρο και ύστερα τον καθίζουν πάνω σε «ένα μαύρο νοερό άλογο». Διότι όσο ρεαλιστής (θα μπορούσαμε κάλλιστα να πούμε: δικτάτορας) ήταν αυτός ο ιδρυτής οχτώ αντρικών και δύο γυναικείων μοναστηριών, ο συντάκτης ενός μοναχικού κανόνα, ο οποίος δημιούργησε αργότερα σχολή, άλλο τόσο ήταν και «μια αετίσια μορφή η οποία με πνευματικά φτερά πετούσε προς το Ύψιστο», ένας άντρας, «ο οποίος συνομι-

λούσε με αγγέλους» —μία «εμπειρία που φέρνει ρίγη» (Nigg). Παντού τον προκαλούν ο Σατανάς και οι βοηθοί του. Τον περιτριγυρίζουν με τη μορφή σκύλων που γαβγίζουν, αφουγκράζεται τις συζητήσεις των κακών πνευμάτων, φαντάζεται την παραίσθηση μιας κόρης του Βελζεβούλ, μίας πανέμορφης γυναίκας, ο ουρανός και ιδιαίτερα η κόλαση του αποκαλύπτονται με φρικιαστικές λεπτομέρειες. Με λίγα λόγια, όλα γύρω από τον Παχώμιο είναι γεμάτα με διαβόλους και δαίμονες, προ πάντων φυσικά το δικό του χριστιανικό κεφάλι. Διότι, ενώ ο επιφανής ιδρυτής μοναστηριών οργανώνει έξυπνα και διοικεί αυστηρά, παρ' όλα αυτά το κρανίο του βγάζει «μεταφυσικούς» καπνούς, οράματα για αγγέλους και δαίμονες, τουλάχιστον έτσι δείχνει⁸⁸.

Και πάπες παρουσιάζονται κάποιες φορές σε οράματα. Έτσι λέγεται ότι ο πάπας Φήλιξ Γ' (483-492) παρουσιάστηκε στην εγγονή του, την Αγία Θαρσίλλα — όπως αναφέρει τουλάχιστον ο Άγιος πάπας Γρηγόριος Α', ο «Μέγας», ο δισέγγονος του Αγίου Φήλικα, και αυτός, εννοείται, μέγας θαυματοποιός. Και ήταν τελείως καθημερινή υπόθεση οι μάρτυρες να εμφανίζονται πάνω στους τάφους τους σε προσκυνητές. Και ο Αυγουστίνος — σε άμεση αντίθεση προς μια αφρικανική Σύνοδο της Εκκλησίας— είναι πεπεισμένος για τη γνησιότητα αυτών των συμβάντων και παρουσίασε γραπτά και διεξοδικά τις πιθανότητες τους και τα είδη τους⁸⁹.

Αμέτρητες φορές παρουσιάστηκε η Παναγία. Όμως τις περισσότερες φορές μόλις σε μεταγενέστερες εποχές, όταν οι καθολικοί άρχισαν, ούτως ειπείν, να την ανακαλύπτουν. Διότι σε ολόκληρη την Καινή Διαθήκη αναφέρεται μόνο σε πολύ εξαιρετικές περιπτώσεις και χωρίς

ιδιαίτερη συμμετοχή. Τον 4ο αιώνα ακόμη η λατρεία της δεν είναι επίσημα αναγνωρισμένη, αφού τιμούν πολύ περισσότερο από αυτήν εντελώς συνηθισμένους μάρτυρες ή ασκητές. Τον 5ο αιώνα ακόμη, την εποχή του Αυγουστίνου, δεν υπάρχουν γιορτές της Παναγίας στην Αφρική. Ενώ σε ολόκληρη την αυτοκρατορία υπάρχουν ήδη εκατοντάδες εκκλησίες αφιερωμένες σε αγίους, δεν υπάρχει ούτε μια εκκλησία της Παναγίας.

Οστόσο η Παναγία παρουσιάζεται ήδη στο Γρηγόριο το Θαυματουργό (πέθανε το 270) πράγμα το οποίο αναφέρει όμως μόλις ο Γρηγόριος Νύσσης τον όψιμο 4ο αιώνα, ένας από τους τέσσερις βιογράφους του θαυματοποιού. Μία νύχτα, καθώς εκείνος συλλογίζεται δύσκολα δογματικά προβλήματα, εμφανίζεται μπροστά του ένας γέροντας: ο Ευαγγελιστής Ιωάννης. Καθησυχάζει τον Γρηγόριο και δείχνει στην άλλη γωνία: εκεί στέκεται η Παναγία, μια γυναίκα με υπεράνθρωπη μεγαλοπρέπεια. Διαφωτίζει το Γρηγόριο, και όλα εξηγούνται με τον ωραιότερο τρόπο. «Μετά από έναν μεστό και σαφή διάλογο εξαφανίστηκαν», αναφέρει ο εκκλησιαστικός Πατέρας Γρηγόριος Νύσσης εκατό χρόνια μετά.

Ο Γρηγόριος ο Θαυματουργός ήταν επίσκοπος της Νεοκαισάρειας, όπου την εποχή που ανέλαβε το αξίωμα του λέγεται ότι υπήρχαν μόνο 17 χριστιανοί, κατά το θάνατο του όμως πια μόνο 17 ειδωλολάτρες — αυτό σημαίνει ότι μεταμόρφωσε μια ειδωλολατρική πόλη σε χριστιανική και σίγουρα και με τη βοήθεια εκείνων των θαυματουργικών πράξεων, λόγω των οποίων πήρε το προσωνύμιο του. Τα θαύματα προάγουν το ιεραποστολικό έργο. Στη μια γωνία η Παναγία, στην άλλη ο Ευαγγελιστής, μεταξύ τους ο θαυματουργός άνδρας, τι μπορεί να πάει εδώ στραβά;

Εξάλλου, οποτεδήποτε υπάρχουν προβλήματα, υπάρχουν και οράματα της Παναγίας, τα οποία, σύμφωνα με έναν σύγχρονο θεολόγο, χαρακτηρίζονται από το γεγονός «ότι τις περισσότερες φορές δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις μιας κριτικής ανάλυσης, αλλά πιστοποιούνται από το ότι πραγματοποιούν» —και αυτό το τονίζει ο ίδιος, για να αποκαλύψει εντελώς τον κυνισμό— «αυτά που εξαγγέλλουν»⁹⁰.

Και στην περίπτωση του Αγίου Μαρτίνου παρουσιάστηκε επανειλημμένα η Παναγία —εκτός από το Διάβολο και ένα σωρό κακά πνεύματα. Με τον ίδιο τρόπο συναναστρεφόταν ο Μαρτίνος και άλλες ουράνιες προσωπικότητες, τον Παύλο, τον Πέτρο, την Αγνή, τη Θέκλα. Ο βιογράφος του παρατηρεί σχετικά ότι σε πολλούς μπορεί αυτά να φανούν απίστευτα. «Αλλά μάρτυρας μου ο Χριστός ότι δεν ψεύδομαι.» Και ο αββάς Σανούτιος, ένας μεγάλος ληστής και φονιάς ενώπιον του Κυρίου, συναντήθηκε με το Δαβίδ και τον Ιερεμία, με τον Ηλία και τον Ελισαίο, με τον Ιωάννη το Βαπτιστή και με το Χριστό⁹¹.

Με όλα αυτά είμαστε από ώρα χωμένοι βαθιά στο κεφάλαιο του μύθου —βασικά με την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, ιδιαίτερα τα Ευαγγέλια, αν και είναι επαρκώς αποδεδειγμένο ότι υπάρχει κι ένα ξεχωριστό είδος μύθου, το ψεύδος με φωτοστέφανο, την ηθοπλαστική λογοτεχνία, προ πάντων οι ιστορίες των αγίων, οι βίοι των αγίων.

Ο ΘΡΥΛΟΣ: «Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ»

Η

**«ΜΕΓΑΛΑ, ΑΝΑΙΣΧΥΝΤΑ, ΘΡΑΣΕΑ, ΕΠΙΤΗΔΕΙΑ, ΒΡΟΜΕΡΑ
ΠΑΠΙΚΑ ΨΕΥΔΗ»**

Ήδη στην αρχαία Εκκλησία, τη θέση των όλο και περισσότερο δαιμονοποιημένων και παραγκωνισμένων «Απόκρυφων» έπαιρναν λαογραφικά ηθοπλαστικά βιβλία, δημοφιλή ψυχαγωγικά κείμενα, καθαροί θρύλοι. Κυκλοφορούσαν πολυάριθμα κοινότυπα μυθιστορήματα, μια όλο και πιο απίστευτη λογοτεχνία την οποία ωστόσο πίστευαν, την οποία ο κλήρος αντιμετώπιζε δήθεν με απόσταση, αλλά προωθούσε κρυφά, και η οποία απόκτησε «μεγάλη ιστορική σημασία», έγινε μάλιστα «η πνευματική τροφή του λαού (καθολικός Bardenhewer)⁹².

Θρύλοι υπήρχαν ήδη στις προχριστιανικές θρησκείες. Στο χριστιανισμό όμως πήραν τη μορφή επιδημίας.

Ετυμολογικά η λατινική λέξη *legenda* (θρύλος, μύθος) σημαίνει αυτό που πρέπει να αναγνωστεί. Αρχικά σημαίνει αυτό που πρέπει να διαβάσουν στο λαό κατά τη Θεία Λειτουργία από το *Lectionarium* (Εκλογάδιο) ή *Epistolarium* (Επιστολάριο). Αργότερα εννοούν με αυτή τη λέξη κυρίως τις περιγραφές βίων καθολικών αγίων. Τον 6ο αιώνα εκχριστιανίστηκε πλήρως το αρχαίο σύστημα θρύλων, καθώς ο άγιος έγινε ο νέος φορέας του θρύλου. Από τον πρώιμο Μεσαίωνα, τα κείμενα της ιστορίας του εκάστοτε αγίου της ημέρας γίνονται υποχρεωτικό ανάγνωσμα για τους κληρικούς, η ιστορία των αγίων δηλαδή γίνεται «*legenda*». Αλλά μιλούσαν και για την «*vita*» (τον βίο) ή στην περίπτωση των μαρτύρων για το «*passio*» (το πάθος)⁹³.

Το άδοξο τέλος του πάπα Ιωάννη Α' επί βασιλιά Θεοδώριχου εξιδανικεύεται κατά πολύ από τον καθολικό θρύλο. Όταν συγκλητικοί και λαός ορμούν σαν χείμαρρος στο νεκρικό κρεβάτι του πάπα και μαλλιοτραβιούνται ποιος θα πρωτοπάρει τα λείψανα του, τα ρούχα του, συμβαίνει μια θαυματουργική θεραπεία. Κατά τον ενταφιασμό του συμβαίνει άλλο ένα θαύμα. Και καθώς γενικά τα θαύματα αυξάνονται, στο τέλος του αιώνα ο πάπας Γρηγόριος Α' αναφέρει θαύματα τα οποία ο Ιωάννης είχε ήδη κάνει όσο ζούσε, δηλαδή κατά το ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη, όπου ξανάδωσε το φως και σε έναν τυφλό. «Η πίστη σε μαρτυρίες θαυμάτων από ζωντανούς και πρόσφατα αποθανόντες ξέσπασε ισχυρή και άμεση με κάθε επισημότητα στον αιώνα μιας νέας ανερχόμενης πνευματικότητας η οποία απομακρυνόταν όλο και περισσότερο από την αρχαία λογική διαύγεια» (Caspar)⁹⁴.

Η περιγραφή των βίων των χριστιανών αγίων, για τους οποίους, σύμφωνα με την καθολική εκκλησιαστική εγκυκλοπαίδεια των Wetzer/Weltes, τον 2ο αιώνα ανέφεραν «τα πιο περίεργα πράγματα», έγινε σιγά-σιγά πιο λεπτομερής, πιο μυθολογική, πιο ψεύτικη. Κύριος σκοπός της ήταν «να αφυπνίζει τα πανίερα αισθήματα και φρονήματα του λαού, και να του θέτει έτσι προ οφθαλμών με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μορφολογική ποικιλία τη δύναμη και το μεγαλείο του χριστιανισμού στο πρόσωπο των μεμονωμένων αγίων». Και το νεότερο «Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό» ομολογεί: «Τάση του θρύλου στην παλαιοχριστιανική εποχή και σε ολόκληρο το Μεσαίωνα είναι η θρησκευτική διάπλαση των ηθών... Τον όψιμο Μεσαίωνα ο θρύλος ήταν εξαιρε-

τικά δημοφιλής και ένα ισχυρό μέσο θρησκευτικής λαϊκής διαπαιδαγώγησης, αναγνωρισμένο τώρα από όλους για τη σημασία του στην εκκλησιαστική, πολιτισμική, γλωσσική έρευνα, αλλά και στην τέχνη· ενώ η εποχή του Διαφωτισμού το περιφρονούσε ως "απάτη των παπάρδων"» (A. Zimmermann) —και καλά έκανε⁹⁵.

Διότι με αυτές τις ως επί το πλείστον φανταστικές αφηγήσεις, οι οποίες παρουσιάζονταν ως εξ ολοκλήρου ιστορικές, επηρεάζονταν οι μάζες διαρκώς, πιθανώς πολύ περισσότερο από ό,τι με άλλα «αγαθά της πίστης». «Με το θρύλο οι άγιοι έπαιρναν, ούτως ειπείν, σάρκα και οστά και εμφυτεύονταν στη συναισθηματική ζωή του λαού» (καθολικός Schauerte). Οι θρύλοι ήταν ένας αποτελεσματικότητας «παιδαγωγικός παράγοντας» (Giinter) και αυτό παραμένουν στον καθολικισμό έως τα βάθη των νεότερων χρόνων, εάν όχι ακόμη και σήμερα σε πολλές περιοχές. Στον υπόλοιπο χριστιανικό κόσμο ίσχυαν έως τη Μεταρρύθμιση· έως ότου ο Λούθηρος, κάνοντας λογοπαίγνιο, αποκάλεσε το «Legende (θρύλο)» «Lugende (ψεύδος)» και το 1562 ο ιεροκήρυκας της αυλής του Παλατινάτου-Νόυμπουργκ Ιερώνυμος Ράουσερ έγραψε μια ανθολογία που πρέπει να παραδεχτούμε ότι έχει έναν πολύ πιο επιθετικό τίτλο: «Εκατό επίλεκτα, μεγάλα, αναίσχυντα, θρασέα, επιτήδεια, βρομερά παπικά ψεύδη»⁹⁶.

Από μορφολογική άποψη, πολλές από αυτές τις πλαστογραφίες θυμίζουν ειδωλολατρικά μυθιστορήματα. Αλλά η συνήθης κρίση (καλύτερα: η συχνή δικαιολογία, για να μην πούμε το στάνταρ ψέμα των καθολικών απολογητών) ότι η χριστιανική μυθιστοριογραφία δεν ήθελε να αποδώσει την ιστορία και ότι οι πιστοί θεωρού-

σαν αυτές τις παραγωγές ευσεβή δημιουργία, λογοτεχνικά παραμύθια, συγχωρεί αυτή τη μυθιστοριογραφία, αποκρύπτει την επικινδυνότητα της, τη δικαιολογεί καταχρηστικά και είναι απαράδεκτη. Διότι αυτά τα ηθοπλαστικά βιβλία δεν ισχυρίζονταν ότι είναι καλλιτεχνικές φαντασιώσεις, δεν αποσκοπούσαν στη διασκέδαση και τη ψυχαγωγία, παρά στη νουθεσία, τη διαφήμιση, την ιεραποστολή, ήταν μεροληπτική θεολογική λογοτεχνία. Και όπως ήδη για τους Ιουδαίους, έτσι και για τους χριστιανούς αυτά τα ψέματα ήταν ιστορικές αλήθειες, καθώς σε ολόκληρη την αρχαιότητα δεν γινόταν σχεδόν καμία διάκριση ανάμεσα στο ιστορικό μυθιστόρημα και στην ιστορία. Αφού όλοι οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς «θεωρούσαν όλα αυτά τα κείμενα ιστορικές μαρτυρίες και πολλές φορές τα αξιολογούσαν βάσει του περιεχομένου τους ως γνήσια —όταν η διδασκαλία τους συμφωνούσε με τη δική τους— ή στην αντίθετη περίπτωση ως πλαστά» (Spreyer)⁹⁷.

Έτσι οι θρύλοι ήταν κάθε άλλο παρά ακίνδυνοι. Αυτές οι ευθαρσώς ψευδείς επινοήσεις, οι εξιδανικεύσεις, ήταν καθολική προπαγάνδα, γραμμένες με σκοπό να γίνουν πιστευτές. Ήταν μέσα προσηλυτισμού και εδραίωσης της πίστης, «τεκμήρια πίστης». Και τις πίστευαν, δεν τις θεωρούσαν καθόλου «ευσεβή» απάτη. Αφού τότε θα αποτύγγαναν στο σκοπό τους! Όχι, από αιώνα σε αιώνα, κατά τη διάρκεια όλης της αρχαιότητας, ολόκληρου του Μεσαίωνα και πέρα από αυτόν, έγραφαν ιστορία με θρύλους, όχι μόνο θρησκευτική ιστορία αλλά και πολιτική ιστορία, που εκείνη την εποχή είχαν στενή σχέση μεταξύ τους, έγραφαν ιστορία τόσο με θρύλους, όσο και με το σπαθί. Και μάλιστα, καθώς —χάρη στην καθολική διαπαιδαγώγηση— ειδικά ο Μεσαίωνας «δεν

έκανε διάκριση ανάμεσα στην ιστορία και το θρύλο» (Gunter). Οι «θρύλοι», γράφει κι ένας σύγχρονος Ιησούιτης, «γίνονταν πιστευτοί και συνέβαλαν καίρια (!) στην αύξηση της ελκυστικότητας και της εμπιστοσύνης». «Πολλοί δέχονταν αψήφιστα (!) ως αληθινό οποιοδήποτε (!) αφήγημα διάβαζαν στα έργα ευυπόληπτων συγγραφέων» (Beissel). Εάν όμως αυτό ισχύει για τους πιο μορφωμένους, τότε φανταστείτε τι γίνεται με τη μεγάλη μάζα των χριστιανών αναλφάβητων! Είχαν τη δυνατότητα να τους πουν οποιοδήποτε ψέμα —και αυτό έκαναν⁹⁸.

Αλλά οι θρύλοι προέκυπταν για αιώνες, έως και τον όψιμο Μεσαίωνα, όχι από το λαό, όπως ισχυρίζονταν συχνά, αλλά από τον κλήρο για τον λαό, προέκυπταν ιδιαίτερα στα μοναστήρια και τις επισκοπικές έδρες, δηλαδή εκεί που έβγαζαν το μεγαλύτερο κέρδος. Διότι, εκτός από τις ιστοριούλες θαυμάτων, δεν είχαν άλλο τρόπο να εξηγήσουν κάτι στη μεγάλη πλειοψηφία των πιστών, ούτε να την εντυπωσιάσουν, αν εξαιρέσουμε τους θαλάμους βασανιστηρίων και την πυρά. Αλλά είτε πλαστογραφούσαν από καθαρή κερδοσκοπία είτε «καλή τη πίστη», αποδίδοντας στον Κύριο ή σε κάποιον άγιο κάθε είδους «θαύματα» και «οράματα» για την ύψιστη δόξα τους, πρακτικά το αποτέλεσμα είναι ακριβώς το ίδιο. Η απάτη με τα θαύματα στους θρύλους αγίων οι οποίοι αρχίζουν στο χριστιανισμό με την Καινή Διαθήκη, ουσιαστικά ήδη με την Παλαιά, ίσως απέφερε στην Εκκλησία πολύ περισσότερα πλούτη και δύναμη από όσο οι αμέτρητες πλαστογραφίες οι οποίες γίνονταν *μόνο από φιλοχρηματία*. Και η πίστη στην αυθεντία «υπερνίκησε κάθε μικρόβιο κριτικής σκέψης» (Gunter)⁹⁹.

Ήδη ο αρχαιότερος Ευαγγελιστής προειδοποιεί για ψευδοπροφήτες, οι οποίοι «κάνουν σημεία και τέρατα, για να παραπλανήσουν όπου μπορούν τους εκλεκτούς του Θεού». Αρειανιστές και καθολικοί αλληλοκατηγορούνταν ύστερα για απατηλά θαύματα. Και στην περίπτωση των εξορκισμών οι εν Χριστώ αντίπαλοι αλληλοκατηγορούνταν για απάτη. Και πράγματι, σε αντιστοιχία με την άμεση πρακτική της απάτης που εφήρμοζαν οι ιερείς και οι μάγοι, είχε αρχίσει στον χριστιανισμό ήδη του 2ου και περισσότερο του 3ου αιώνα, σε κύκλους των γνωστικών και στην «ορθόδοξη» Εκκλησία, η έμπρακτη αγυρτεία των θαυμάτων, η άμεση τερατουργία των παπάδων, που στο Μεσαίωνα και στους νεότερους χρόνους πήρε τεράστιες διαστάσεις. Αφού ανάμεσα στον τύπο του «μάγου» και του «παπά» υπάρχουν ποικίλα

· 100

κοινά στοιχεία .

Μία ευφράδη επισήμανση αυτού του γεγονότος χρωστάμε στον Άγιο Επιφάνιο, αρχιεπίσκοπο Σαλαμίνας της Κύπρου, έναν εκκλησιαστικό Πατέρα με μεγάλο φανατισμό, αλλά, σίγουρα, λίγο μυαλό. «Σε πολλούς τόπους», αναφέρει ο Επιφάνιος, επαναλαμβάνεται το θαύμα του γάμου της Κανά, η μετατροπή του νερού σε κρασί, «μέχρι και τη σημερινή ημέρα... ως απόδειξη για τους απίστους», όπως έδειξαν «πηγές και ποτάμια σε πολλά μέρη», και μάλιστα την ημέρα της επετείου εκείνου του γάμου. Φυσικά εννοείται ότι ο Επιφάνιος είχε πει κρασί από τέτοιο πηγάδι, αλλά (από κάποιο άλλο) και το ποίμνιο του. Καθώς, όμως, στο παλαιοχριστιανικό εορτολόγιο η αναφερόμενη ημέρα της επετείου ήταν η 6η Ιανουαρίου και αυτή με τη σειρά της η ημερομηνία του εορτασμού του Διονύσου ο οποίος, σύμφωνα με τη

μαρτυρία του Ευριπίδη (περίπου 480-406 π.Χ.), έκανε τη θαυματουργική μετατροπή νερού σε κρασί ήδη μισή χιλιετία πριν το Χριστό, καταλαβαίνουμε ότι οι χριστιανοί ιερείς συνέχιζαν τη διονυσιακή απάτη, και μάλιστα στα ερείπια πρώην διονυσιακών ναών¹⁰¹.

Σε ανάλογες κομπίνες συμμετείχαν προφανώς ακόμη και οι πιο επιφανείς άγιοι του καθολικισμού, καθώς μάλιστα άρχισε να εμφανίζεται σιγά-σιγά μια κάποια έλλειψη σε θαύματα.

Ο Άγιος Αμβρόσιος ανάστησε το γιο ενός ευγενούς από τη Φλωρεντία, αλλά και κατά τα άλλα είχε το θράσος να αποδίδει στον εαυτό του μια σειρά σκοτεινών, βασικά όμως εντελώς σαφών, ταχυδακτυλουργικών κόλπων, ανευρίσκοντας με θαυματουργό τρόπο ιερά οστά μαρτύρων. Οι αρειανιστές τον υποπεύονταν επίσης για σκηνοθετημένη θεραπεία δαιμονισμένων¹⁰².

Ο Αυγουστίνος διατείνεται ότι τα θαύματα δεν είναι τόσο διαδεδομένα όσο παλαιότερα, αν και συμβαίνουν ακόμη αρκετά συχνά —εκείνα των ειδωλολατρών τα προκαλεί φυσικά ο Διάβολος. Ο Αυγουστίνος παροτρύνει τους γειτονικούς επισκόπους να έχουν το νου τους για θαυματουργικά συμβάντα, να τα καταγράφουν και να τα αξιοποιούν τόσο για την απολογητική, όσο και για τον προσηλυτισμό. Και ίδιος βάζει να φτιάξουν ένα «κατάλογο θαυμάτων» (*Libellus Miraculorum*) ο οποίος τεκμηριώνει εβδομήντα θαύματα μόνο μεταξύ των ετών 424-426 —αυτό δεν γίνεται σήμερα ούτε στη Λούρδη. Και το μεγαλύτερο κεφάλαιο του βασικού του έργου «*De civitate Dei* (Περί της πολιτείας του θεού)», διακρίνεται από είκοσι πέντε πολύ ηθοπλαστικά θαύματα, τα οποία βίωσε εν μέρει ο ίδιος, όπου το φάσμα φτάνει

από μια θαυματουργική θεραπεία αιμορροϊδων μέχρι τη νεκρανάσταση. Μόνο και μόνο τα οστά του Αγίου Στεφάνου (που τα ίδια είχαν βρεθεί από θαύμα, μετά από θεία αποκάλυψη στο όνειρο του ιερέα Λουκιανού) ανάστησαν στην Ιππώνα πέντε νεκρούς, αφού μεταφέρθηκαν πανηγυρικά στην επισκοπή του Αυγουστίνου!¹⁰³

ΑΠΟ ΤΟ MIRACULUM SIGILLUM MENDACII ΣΤΟΙΣ ΚΑΘΟΛΙΚΟΤΣ
ΑΠΟΛΟΓΗΤΕΣ

Την πρώτη χιλιετία, πολλοί άγιοι «συμπεριλαμβάνονταν στο αγιολόγιο, τρόπον τινά με τη γενική συμφωνία του λαού» (Naegle). Με το πέρασμα του χρόνου, η ασυδοσία οδήγησε όμως στο να επιφυλάσσουν οι πάπες για τον εαυτό τους το δικαίωμα της ανακήρυξης κάποιου σε άγιο. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι εκείνοι ενεργούσαν με κριτική σκέψη. Το να περιμένουμε εδώ αυτοκριτική θα ήταν το αποκορύφωμα της φαιδρότητας, σε έναν τομέα στον οποίο όλα είναι φαιδρά. Όπως φαιδρό είναι και το γεγονός ότι και σήμερα (ή πάλι σήμερα) ακόμη και άνθρωποι που χαίρουν υψηλής εκτίμησης (ανάμεσα τους ο Canetti ή και ο Cioran) ξεστομίζουν τη λέξη «άγιος» με ιερό ρίγος, μολονότι κρύβει σχεδόν πάντα τα χειρότερα· κι όσο πιο λαμπρός ο φωτοστέφανος γύρω από το εγκληματικό στοιχείο, τόσο πιο τρομακτικός είναι. Εάν συλλογιστούμε την ολέθρια επιρροή όλων αυτών των «Βίων αγίων» στη διαπαιδαγώγηση της ανθρωπίνης κοινωνίας προς όφελος των Ρωμαίων ιεραρχών (και όχι μόνο), τότε δεν ακούγεται μόνο ως κοροϊδία, όταν, σε μια εγκύκλιο επιστολή της 31ης Δεκεμ-

βρίου 1929 σχετικά με τη χριστιανική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας, ο πάπας Πίος ΙΑ' — ο αποφασιστικός υποστηρικτής του φασισμού σε όλες του τις εκδοχές! — ισχυρίζεται: «Οι άγιοι πέτυχαν στον τελειότερο βαθμό το στόχο της χριστιανικής διαπαιδαγώγησης και εξεργένισαν και εμπλούτισαν την ανθρώπινη κοινωνία με όλων των ειδών τα αγαθά. Οι άγιοι ήταν, είναι και θα παραμείνουν πράγματι για πάντα οι μεγαλύτεροι ευεργέτες και τα τελειότερα πρότυπα της ανθρώπινης κοινωνίας, για όλες τις τάξεις και όλα τα επαγγέλματα, για κάθε κοινωνικό στρώμα και βιοτικό επίπεδο»¹⁰⁴.

Αφού εξετάσαμε ήδη λεπτομερώς το *miraculum sigillum mendacii* (το θαύμα ως σημάδι ψεύδους), όπως αρεσκόταν να λέει ο Σοπενχάουερ, ας ελπίσουμε ότι δεν θα μας ζητήσει κανένας να εξετάσουμε τώρα το *mirum quoad nos*, το *mirum in se*, το απόλυτο και το σχετικό θαύμα, το ουσιαστικό (*quoad substantiam*) και το τροπικό (*quoad modum*), το υπερφυσικό (*supra naturam*), το αφύσικο (*contra naturam*), το μεταφυσικό (*praeter naturam*), το κοσμολογικό, ανθρωπολογικό, ιστορικό, το θαύμα της φύσης και του πνεύματος, το θαύμα της διάνοησης και της ηθικής κ.λπ. κ.λπ. — θα έπρεπε βέβαια να είμαστε ακόμη πιο τρελοί από όλους εκείνους οι οποίοι πριν από σχεδόν δύο χιλιάδες χρόνια ή πριν διακόσια χρόνια ακόμη τα πίστευαν ή εξακολουθούν να τα πιστεύουν ίσως και σήμερα. (Πιστεύω ότι είναι πιθανά πολλά πράγματα, τα οποία η σχολική σοφία δεν έχει δει ούτε στον ύπνο της — αλλά αρνούμαι να πιστέψω σε πράγματα που έχουν αποδειχτεί ηλιθιότητες.) Είναι σχεδόν απίστευτο ότι κάποιος σαν τον Ludwig Feuerbach πήρε τόσο σοβαρά το θαύμα και το ανέλυσε. Ήδη ο Louis

Biichner εξεπλάγη και θεώρησε από την πλευρά του «θαύμα πώς ένα τόσο καθαρό και οξυδερκές μυαλό... θεώρησε σκόπιμο να καταναλώσει τόση διαλεκτική σκέψη, για να αντικρούσει τα χριστιανικά θαύματα»¹⁰⁵.

Λες και δεν είχε ήδη γίνει η καίρια κριτική των θαυμάτων! Παραδείγματος χάρη από τον Σπινόζα, σύμφωνα με την περίφημη πρόταση του οποίου η απόδειξη μιας θρησκείας μέσω θαυμάτων δεν σημαίνει τίποτα άλλο παρά «την προσπάθεια να φωτίσουμε μια σκοτεινή υπόθεση με μια ακόμη πιο σκοτεινή». Από τον Bayle ο οποίος χαρακτηρίζει την πίστη στα θαύματα ως την ουσία των θαυμάτων και διατυπώνει τον εύστοχο ορισμό ότι «όσο περισσότερο εναντιώνεται ένα θαύμα στη λογική, τόσο περισσότερο ανταποκρίνεται στην έννοια του θαύματος». Από τον Lessing, σύμφωνα με τον οποίο τυχαίες ιστορικές αλήθειες δεν μπορούν ποτέ να γίνουν η απόδειξη αναγκαίων λογικών αληθειών. Έγραψε: «Άλλο πράγμα είναι τα θαύματα τα οποία βλέπω με τα ίδια μου τα μάτια, και άλλο τα θαύματα, για τα οποία το μόνο που γνωρίζω από την ιστορία είναι ότι άλλοι ισχυρίζονται ότι τα είδαν και τα έλεγξαν. Οι πληροφορίες για θαύματα δεν είναι θαύματα»¹⁰⁶.

Σ' αυτούς ανήκουν φυσικά ο Βολταίρος και ο Χιουμ. Και ύστερα, τον 19ο και 20ό αιώνα, αρνήθηκαν και οι ίδιοι οι (ευαγγελικοί) θεολόγοι το θαύμα. Καθώς «η πληρέστερη πεποίθηση» του Schleiermacher ήταν «ότι τα πάντα αιτιολογούνται και δικαιολογούνται στο σύνολο της φυσικής αιτιότητας». Όπως και πεποίθηση του Harnack ήταν ότι «δεν μπορεί να υπάρξει θαύμα ως διάρρηξη της φυσικής αιτιότητας». «Το κάθε θαύμα», γράφει ο Harnack, «παραμένει ιστορικά εντελώς αμφίβο-

λο και το άθροισμα των αμφίβολων στοιχείων δεν οδηγεί ποτέ στη βεβαιότητα». Καθώς και για το θεολόγο Blutmann τα θαύματα ήταν μια υπερφίαλη και απαράδεκτη πλέον απαίτηση των ανθρώπων, μια και είναι αδύνατον να διανοηθούμε θαύματα ως συμβάντα *contra naturam* (αντίθετα προς τη φύση)¹⁰⁷.

Αλλά δεν σάρωσε η κβαντική φυσική αυτή την επιχειρηματολογία; Δεν είναι έκτοτε εντελώς διαφορετικοί οι νόμοι που διέπουν τη φύση; Αφότου ο Werner Heisenberg τους ερμήνευσε όχι ως εικόνα της φύσης, αλλά ως εικόνα της σχέσης μας με τη φύση; Αφότου το έργο του «Η οριστική αντίκρουση της αρχής της αιτιότητας» στην κβαντική φυσική δεν αντιλαμβανόταν πλέον τους νόμους της φύσης (όπως η κλασική μηχανική) ως οριστικούς αλλά ως στατιστικούς; Αχ, τι ευκαιρία για όλους τους απολογητές να εκμεταλλευτούν θεολογικά την ανατροπή του ντετερμινισμού από την κβαντομηχανική! Και οποία παρανόηση, καθώς η μακροφυσική δεν αντικρούει την κλασική θεωρία, αλλά την επαληθεύει. Γιατί, όπως τονίζει ο προτεστάντης Sigurd Daecke, αλλά κι ο Pascual Jordan (τον οποίο επικαλούνταν όλοι εκείνοι οι θεολόγοι οι οποίοι προσπαθούσαν να περισώσουν τα θαύματα), η μακροφυσική παραδέχεται «ότι στην περιοχή του ορατού όλα τα συμβάντα υπόκεινται στους φυσικούς νόμους, και μην προσπαθείτε να ορίσετε την πιθανότητα των θαυμάτων μέσα από τους στατιστικούς νομούς της υποατομικής περιοχής» .

Εξάλλου δεν ισχυρίζομαι επ' ουδενί, διότι είμαι πολύ προσεκτικός με ισχυρισμούς που δεν μπορούν να αποδειχθούν τέλεια, ότι τα θαύματα είναι αδύνατα. Αλλά συμφωνώντας με το θεολόγο Renan λέω κι εγώ: «Έως

τώρα δεν έχει αποδειχθεί κανένα θαύμα». Τουλάχιστον, δεν υπάρχει ούτε ένα απόλυτα τεκμηριωμένο θαύμα, μη αμφισβητούμενο από οποιαδήποτε άποψη. Δηλαδή τεκμηριωμένο από επαρκή αριθμό ανθρώπων με επαρκώς κριτικό νου και επαρκή εντιμότητα .

Αλλά, γενικά, σε τι χρειάζονται τα θαύματα;

Στο έργο του «Απαντήσεις στις βολές εναντίον της θρησκείας» ο Μονσιγιόρ ντε Σεγκύρ γράφει ότι ο Θεός έκανε θαύματα ακριβώς «για να δείξει ότι είναι ο Κύριος του κόσμου». Αλλά, εάν είναι αυτό το ζητούμενο, γιατί δεν κάνει πολύ μεγαλύτερα θαύματα, εντελώς αδιαμφισβήτητα, πειστικά για όλους, παρά μόνο τέτοια που ικανοποιούν μόνο τους οπαδούς του, παρά τόσο μικρά θαύματα, ή και μεγάλα αλλά στους πανάρχαιους χρόνους που δεν μπορούν να ελεγχθούν με κανένα τρόπο; Γενικά, χρειάζεται τα θαύματα; Ή τα χρειάζονται οι θρησκείες και οι ιερείς τους; Εάν οι διδασκαλίες τους ήταν επαρκώς λογικές, θα χρειάζονταν τότε ακόμη τα θαύματα; Γιατί είναι η πίστη αυτή καθαυτή τόσο λίγο επιβλητική, ώστε ο Θεός επιλέγει αυτές τις πλάγιες μεθόδους; Γιατί αναγκάστηκε «να αποδείξει τη θεία προέλευση της θρησκείας μέσα από εμπειρικά και επιπλέον εξαιρετικά φτωχά συμβάντα» (Schelling); Δεν θα μπορούσε να δημιουργήσει πιο σαφείς, προφανείς θρησκείες, δεν θα μπορούσε αυτός, ο παντοδύναμος, να πείσει απλά τους ανθρώπους; Μα δεν χρειαζόταν παρά να θέλει να έχουν πεισθεί και θα είχαν, έγραφε ο βαρόνος von Holbach. Δεν χρειαζόταν και δεν χρειάζεται «παρά να τους δείξει καθαρά, σαφή, προφανή πράγματα, και εκείνοι θα πεισθούν από το προφανές, γι' αυτό δεν χρειάζεται ούτε θαύματα ούτε διερμηνείς»¹¹⁰.

Αλλά τέτοιες επιθέσεις δεν φέρνουν σε αμηχανία τους καθολικούς. Παντού όπου κάτι δεν πάει καλά με τη λογική, όπου δεν τους βγαίνει ο λογαριασμός, φέρνουν στο πεδίο της μάχης τις «αδιερεύνητες βουλές του Θεού» και αντιτάσσουν την κατηγορία του «ορθολογισμού» (σπάνια χωρίς το επίθετο «επιφανειακός»), ενώ σε εκείνους όλα είναι «βαθιά» κι «αληθινά» από πάνω. Έτσι μπορεί να απαντηθεί και η απορία του Ντιντερό, γιατί τα θαύματα του Ιησού είναι αληθινά, ενώ τα θαύματα του Ασκληπιού, του Απολλώνιου του Τυανέα ή του Μωάμεθ είναι ψεύτικα και δεν συνταράσσουν. Η απάντηση τους είναι απλή: Τα θαύματα του Ιησού είναι αληθινά, επειδή ακριβώς είναι τα θαύματα του Ιησού και τα επικαλείται η Εκκλησία. Τα θαύματα όλων των άλλων είναι ψεύτικα, επειδή ακριβώς είναι τα θαύματα των άλλων και ο χριστιανισμός δεν έχει κανένα όφελος από αυτά. Αναγνωρίζοντας τα θα απαξιώνε τα δικά του. Επομένως κάνουν τη διάκριση ανάμεσα σε «θαύματα» και «ψευδοθαύματα», όπου τα θαύματα, τα γνήσια, είναι, βλέπετε, πάντα τα δικά τους, ενώ τα ψεύτικα και απατηλά θαύματα είναι πάντα εκείνα των άλλων, θαύματα εκτός χριστιανισμού γενικά δεν υπάρχουν, και σε αυτόν μόνο στους κόλπους της χριστιανικής «ορθόδοξης» Εκκλησίας. Μόνο τα δικά της θαύματα είναι γνήσια, είναι «θεία θαύματα, σε αντίθεση με τα ψεύτικα, τα πλαστά θαύματα ως εξαιρετικά έργα του Σατανά και των οργάνων του» (Schmid). Αυτά τα «ψευδοθαύματα» δεν είναι καν «ιστορικά γεγονότα» ή, σε περίπτωση που παρ' όλα αυτά είναι, είναι μόνο «κομπίνες» και «φυσικές ενέργειες» (Specht/Bauer). Αυτό ισχύει γενικά και για τα θαύματα των «αιρετικών» χριστιανών. Στην περι-

πτώση κάποιας «αίρεσης» μάλιστα η πιθανότητα «πραγματικού θαύματος» ελαττώνεται, «όσο περισσότερο απομακρύνεται εκείνη από την αλήθεια» (Fassbinder)¹¹¹.

Μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε με αυτή τη λογική ότι όσο λιγότερο απομακρύνεται μια «αίρεση» από την αλήθεια, τόσο περισσότερο αυξάνεται η πιθανότητα «πραγματικού θαύματος»;

Εν πάση περιπτώσει, ο καθολικός θεολόγος Zwettler θεωρεί παραδείγματος χάρη τα θαύματα του Βούδα ή του Κρίσνα «φιλοτεχνημένα με τόση φαντασία που εξαρχής δεν μπορούν να γίνουν πιστευτά» —και παρ' όλα αυτά τα πιστεύουν πολλά εκατομμύρια βουδιστές και ινδουιστές, όπως οι χριστιανοί πιστεύουν τα γραφόμενα της Βίβλου. Ο καθολικός Brunsmann παραδέχεται μεν ότι η προσωπικότητα του Βούδα παρουσιάζεται «άμεμπτη από ηθική άποψη», αλλά τα θαύματα του Βούδα τού φαίνονται «στην πλειοψηφία τους προϊόντα φαντασίας σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μας δίνουν την αίσθηση των παραμυθιών από τις "Χίλιες και μία νύχτες"». Το γεγονός ότι «δεν είναι παρά δημιουργήματα ανθρώπινης φαντασίας, δεν χρήζει πλέον απόδειξης». Στην περίπτωση των θαυμάτων του Ασκληπιού και του Σάραπη «δεν μπορούμε πλέον να αμφιβάλλουμε ότι έχουμε να κάνουμε με δαιμονικές δυνάμεις». Στην περίπτωση των θαυμάτων του Απολλώνιου του Τυανέα πολλά ανήκουν «αναμφίβολα στο βασίλειο του μύθου». Ωστόσο, για άλλα ο Brunsmann θεωρεί ότι ανταποκρίνονται στην αλήθεια, όπως οι εξορκισμοί του Διαβόλου από τον Απολλώνιο, η ξαφνική εξαφάνιση του λοιμού στην Έφεσο κ.ά. Πάτως και αυτός ο άντρας έκανε τα «θαύματα» του σε «συμμαχία με τους δαίμονες», πράγμα το οποίο ο καθο-

λικός βλέπει να επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ο Απολλώνιος «θεωρούσε έργο της ζωής του την προώθηση της λατρείας των ειδωλολατρικών θεών». Και σε ό,τι αφορά τη φοβερή συχνότητα των «αιρετικών» θαυμάτων, είναι σαφές ότι «ούτε ένα από αυτά "τα θαύματα" δεν αφήνει να διαφανεί θεϊκή αιτιότητα». Ο Brunsmann, όπως στην περίπτωση του γιανσενισμού, όπου δεν βλέπει να επιδρά η «υποβολή», «υποθέτει δαιμονικές επιρροές»¹¹².

Μάλιστα, εάν τα θαύματα των μη καθολικών δεν είναι ψευτοθαύματα, τότε είναι θαύματα του Διαβόλου. Αυτό το γνώριζαν ήδη οι αρχαίοι θεολόγοι. Έδη σύμφωνα με τον Άγιο Ιουστίνο, οι αντίπαλοι έκαναν τα θαύματα τους με τη βοήθεια κακών πνευμάτων. Αλλά και σύμφωνα με τον Ειρηναίο οι εχθροί των χριστιανών πειραματίζονταν με βλάσφημο τρόπο, καλούσαν τους αγγέλους, χρησιμοποιούσαν μαγανείες, ξόρκια. Ήθελαν απλά να παρασύρουν τους ανθρώπους με το μέρος τους — πράγμα που βέβαια ήταν και είναι πολύ διαφορετικό, όταν γίνεται από την πλευρά των καθολικών. Και για τον Αυγουστίνο — ο οποίος καταγράφει την κάθε αναφορά θαύματος και διατάζει να τη διαβάσουν στο ποίμνιο του —, τα θαύματα εκτός της καθολικής Εκκλησίας, ιδίως εκείνα των ειδωλολατρών, είναι μιαρές πρακτικές, βρόμικη κάθαρση, απάτη, εδώ όλα είναι «έργο απατηλών δαιμόνων με σκοπό την τύφλωση των ανθρώπων», ενώ τα δικά τους θαύματα «συμβαίνουν μέσω αγγέλων ή με οποιαδήποτε άλλη θεϊκή δύναμη», και δεν θα πρέπει να ακούμε εκείνους «οι οποίοι αμφισβητούν ότι ο αόρατος θεός κάνει ορατά θαύματα»¹¹³.

Τα θαύματα, όσο απίστευτα κι αν φαίνονται εντωμε-

ταξύ ακόμη και στο ευρύτερο κοινό, δεν μπορούν να εγκαταλειφθούν μέχρι και σήμερα· όχι μόνο επειδή τα ισχυρίζονταν ανέκαθεν, αλλά επειδή τα θαύματα στον καθολικισμό είναι η απόδειξη του (για ευνόητους λόγους) αόρατου Θεού και της θείας αποκάλυψης —και η θεία αποκάλυψη και ο αόρατος Θεός είναι η απόδειξη για τη γνησιότητα των θαυμάτων. Με άλλα λόγια: το γεγονός ότι τα θαύματα του Ιησού είναι αληθινά, γνήσια, αποδεικνύεται από την αναφορά τους στη Βίβλο, και τη θεϊκή προέλευση της Βίβλου την αποδεικνύουν τα θαύματα που καταγράφονται σε αυτή. Εδώ δεν έχουμε να προσθέσουμε τίποτα άλλο. Εκτός ίσως από ένα τελευταίο κριτήριο: το «σκοπό». Γιατί το καθένα από αυτά τα γνήσια θαύματα (σε αντίθεση με τα δαιμονικά) υπηρετεί «κάποιο καλό σκοπό». Αυτά γράφει ο καθολικός Brunsmann με τριπλή τυπογραφική άδεια της Εκκλησίας. Και αυτός ο κάποιος καλός σκοπός είναι πάντα ο ίδιος: το όφελος της καθολικής Εκκλησίας. Εάν η υπόθεση την υπηρετεί, τότε είναι αληθινή, εάν όχι, τότε δεν είναι¹¹⁴.

Και ακριβώς έτσι απλα έχουν τα πράγματα με την απάτη των ιερών λειψάνων η οποία συνδέεται άρρηκτα με την απάτη των θαυμάτων.

Η ΑΠΑΤΗ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ

«Με αυτά που ανέφερα προηγουμένως ελπίζω να κατέστησα σαφές ότι το γενικό σύστημα της χριστιανικής και της αρχαίας λατρείας ιερών λειψάνων είναι το ίδιο.» Friedrich Pfister¹¹⁵

«Προ πάντων με τις σταυροφορίες ανοίχτηκαν για τη Δύση οι Άγιοι Τόποι και η χριστιανική Ανατολή ως θησαυροφυλάκιο λειψάνων.» Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό¹¹⁶

«Αυτονόητο είναι το γεγονός ότι κατά την αγορά αυτών των θησαυρών, έκλεβαν και πολλούς άλλους, πράγμα που ανήκει στα ποινικά αδικήματα. Πώληση και κλοπή λειψάνων δεν ήταν σπάνια φαινόμενα.» Bernhard Kotting¹¹⁷

Όπως δεν είναι τίποτα καινούργιο στο χριστιανισμό, έτσι δεν είναι καινούργιο και το φαινόμενο της λατρείας των ιερών λειψάνων η οποία θεωρείται στοιχείο της λατρείας των μαρτύρων και των αγίων, και θα παίξει μεγάλο ρόλο στη ζωή των πιστών χριστιανών για δύο ολόκληρες χιλιετίες.

Ιερά λείψανα υπήρχαν από θεούς και ήρωες. Ήδη οι «πρωτόγονοι» διατηρούσαν λείψανα ανθρώπων που είχαν ανώτερες δυνάμεις, συγγενών, φυλάρχων, πολεμιστών, εχθρών, όπως παραδείγματος χάρη τα κρανία που αποκούσαν οι κυνηγοί κεφαλών. Ή φόραγαν τα λείψανα ως φυλαχτό. Η λατρεία των λειψάνων βασίζεται στην πίστη ότι μέσα στους ήρωες, τους προφήτες, τους μεσσίες και τους αγίους δρα μια ιδιαίτερη δύναμη η οποία παραμένει ενεργή και μετά το θάνατο τους¹¹⁸.

Ευρεία λατρεία λειψάνων υπήρχε σε αρκετές προχριστιανικές «ανώτερες θρησκείες».

Στον ινδουισμό, λείψανα έχουν μόνο μερικές μεταρρυθμιστικές αιρέσεις, οι ραντασβάμις τα ρούχα αρχαίων γκουρού, οι καμπιρπάνθις τις παντόφλες του δασκάλου τους. Αντιθέτως, στον ζαίνισμό ή το βουδισμό αυτή η λατρεία είναι πολύ ανεπτυγμένη. Λατρεύονται υπολείμματα του σώματος βουδιστών αγίων (sharirika) και χρηστικά αντικείμενα (paribhogika). Και η στάχτη και τα οστά του Βούδα, όπως αργότερα εκείνα πολλών χριστιανών αγίων, μοιράστηκαν ανάμεσα στους κοσμικούς οπαδούς του, σε πολλούς τρόπους των Ινδιών εξέθεταν τα δόντια του, τα μαλλιά του, το ραβδί, το παγούρι, όπως

και λείψανα των μαθητών του. Σήμερα ακόμη η πόλη Κάντι της Κεϋλάνης ισχυρίζεται ότι έχει στην κατοχή της ένα δόντι του Βούδα (μήκους 5 εκ.), η παγόδα Σουέ Ντάγκον στη Ρανγκούν (Βιρμανία) οχτώ τρίχες του Γκαουτάμα μαζί με ό,τι άφησαν οι μυθικοί προγονοί του. (Πολλά τζαμιά διατηρούν τις τρίχες από το γένι του Μωάμεθ σε γυάλινα μπουκάλια.) Αλλά και στον κινέζικο βουδισμό διατηρούν ιερά οστά, όπως και πλήθος άλλων πραγμάτων που φτάνουν μέχρι μικροσκοπικούς κόκκους σκόνης πτωμάτων¹¹⁹.

Ο ιουδαϊσμός δεν έχει λατρεία λειψάνων. Πώς θα μπορούσε να αναπτυχθεί σ' ένα λαό, στον οποίο η «Αγία Γραφή» (Δ' Μωυσής 19,11 κ.εξ.) επιτάσσει: «Όποιος αγγίζει νεκρό, θα είναι ακάθαρτος για επτά ημέρες». Όποιος μάλιστα δεν καθαριστεί την τρίτη και την έβδομη ημέρα, «όποιος μολύνει και την κατοικία του Κυρίου», «πρέπει να αποκόπτεται από το λαό του Ισραήλ». Ωστόσο η καθολική θεολογία βρίσκει στην Παλαιά Διαθήκη, εκτός πολλών άλλων χριστιανικών στοιχείων, και τη λατρεία των λειψάνων, π.χ. στα σημεία: «Τα κόκκαλα του Ιωσήφ, τα οποία έφεραν τα παιδιά του Ισραήλ από την Αίγυπτο, τα έθαψαν στην πόλη Συχέμ...» Ή «Τα οστά τους (των δικαίων) ας αναδώσουν νέα ζωή από τον τόπο τους» (Σοφ. Σειρ. 46,12)¹²⁰.

Η μαγεία των χριστιανικών λειψάνων έχει επομένως τόση σχέση με τον ιουδαϊσμό, όση και με τον Ιησού και τους Αποστόλους του. Αντιθέτως υπάρχουν εκπληκτικές ομοιότητες με μια ευρέως διαδεδομένη ειδωλολατρική λατρεία.

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΛΕΙΨΑΝΟΛΑΤΡΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΜΟΝΟ Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΗΣ ΗΡΩΟΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Για τους Έλληνες, οι ήρωες ήταν οι γενναίοι του πανάρχαιου παρελθόντος, νικητές σε μάχες, σε αγωνίσματα, ήταν ηγεμόνες, βασιλείς, τις περισσότερες φορές μυθικά πρόσωπα τα οποία ωστόσο σχεδόν όλοι θεωρούσαν πραγματικούς ανθρώπους. Σε αυτούς απέδιδαν την ίδρυση ναών και πόλεων, όλους τους σημαντικούς θεσμούς· σε αυτούς απέδιδαν την καταγωγή τους γέννη ευγενών ο Όμηρος τους ύμνησε και παντού πίστευαν ότι είχαν στην κατοχή τους τα λείψανα τους. Καθώς μάλιστα είχαν και τάφους θεών, του Δία, του Ουρανού, του Διόνυσου, του Απόλλωνα και άλλων, γνώριζαν και λάτρευαν φυσικά και πλήθος μνημείων ηρώων, θρυλικούς τάφους, πηγές, δέντρα, πέτρες, σπήλαια τα οποία έδειχναν οι ξεναγοί¹²¹.

Τπήρχαν όμως και ηρώα ιστορικών προσώπων. Αφού είχαν ήδη προ πολλού θεοποιησει ανθρώπους: τον Φίλιππο π.χ., τον πατέρα του Μεγάλου Αλέξανδρου ή το συνομήλικο νεανικό φίλο του Αλέξανδρου, Ηφαιστίωνα· αφού απέδιδαν ήδη προ πολλού και σε ζωντανούς θεϊκή λατρεία, στον Αλέξανδρο τον ίδιο, στο Δημήτριο τον Πολιορκητή, στους Διαδόχους, ύστερα και στους Ρωμαίους αυτοκράτορες. Έτσι, στην αρχαία ηρωολατρεία της Σικελίας τιμούσαν στη Γέλα τον ποιητή Αισχύλο, στην Έγεστα τον ολυμπιονίκη Φίλιππο, τους Σικελούς τυράννους Γέλωνα των Συρακουσών, Ιέρωνα της Κατάνης, Θήρωνα του Ακράγαντα. Τον Συρακούσιο Δίωνα θεοποίησαν μάλιστα ήδη εν ζωή κατά την είσοδο του στην απελευθερωμένη πόλη¹²².

Τα λείψανα των ηρώων τα διατηρούσαν συνήθως σε τάφους που συχνά ήταν και ο αποκλειστικός τόπος λατρείας τους. Κι όπως έκαναν αργότερα οι χριστιανοί με τα οστά των αγίων τους, έτσι ενταφίαζαν ήδη οι Έλληνες τα οστά των ηρώων τους σε διακεκριμένες θέσεις, παραδείγματος χάρη στο κέντρο της πόλης, αν και κατά τα άλλα δεν έθαβαν σχεδόν καθόλου νεκρούς μέσα στην πόλη λόγω του κινδύνου της μόλυνσης. Κι αν ανέχονταν ακόμη λιγότερο να τους θάβουν στα ιερά, πάλι αποτελούσαν οι ήρωες εξαίρεση, αφού υπήρχαν πολλοί ναοί ή άλση ναών με τάφους ηρώων, ως επί το πλείστον μυθικών, αλλά και ιστορικών προσώπων¹²³.

Ωστόσο, στην ειδωλολατρική αρχαιότητα η λατρεία των σαρκικών λειψάνων ήταν σχεδόν πάντα ταφική λατρεία— μόνο σε μερικές εξαιρετικές περιπτώσεις διατηρούσαν οστά ηρώων εκτός τάφου, σε λειψανοθήκη, παραδείγματος χάρη στην περίπτωση της Ευρώπης στην Κρήτη. Και τα οστά του Πέλοπα στην Ολυμπία και του Τάνταλου στο Άργος αναπαύονταν σε ορειχάλκινο δοχείο. Πάντως, τα περισσότερα τμήματα λειψάνων ήταν τις πιο πολλές φορές σε τάφο. Και όπως η ηρωολατρεία, έτσι και η χριστιανική λατρεία λειψάνων ήταν αρχικά ταφική λατρεία. Οι μάρτυρες των πρώτων αιώνων θάβονταν από τους χριστιανούς σε τάφους και λατρεύονταν εκεί. Χωρίς τάφο κάποιου μάρτυρα δεν υπήρχε λατρεία. Όπως και στους ειδωλολάτρες, έτσι και στους χριστιανούς λειψανοθήκη ήταν αρχικά η σαρκοφάγος. Είτε την τοποθετούσαν στον τάφο είτε παρέμενε θεατή στη θολωτή είσοδο του τάφου, ώστε οι περαστικοί μπορούσαν να τη δουν και να την αγγίξουν, όπως συνέβαινε και σε πολλά ειδωλολατρικά ηρώα. Ακόμη και η

επόμενη φάση της λατρείας των λειψάνων, η ανύψωση της σαρκοφάγου και η τοποθέτηση της στο ίδιο ύψος με την Αγία Τράπεζα, υπήρχε ήδη στο Ηρώο της Θήρας. Το ίδιο ισχύει και για την περιφορά λειψάνων με λιτανεία, που εμφανίζεται, αν και ως μεμονωμένη περίπτωση, στη λατρεία της Ευρώπης την οποία τιμούσαν στην Κρήτη ως Ελλωτίδα. Αλλά και η εξωτερική διακόσμηση του τάφου των μαρτύρων έμοιαζε με τα ηρώα της όψιμης περιόδου¹²⁴.

Στους Έλληνες ήταν πολύ γνωστές ήδη και οι ανακομιδές λειψάνων, κυρίως μυθικές. Τπήρχαν όμως και ιστορικές ανακομιδές, π.χ. εκείνη του Μεγάλου Αλέξανδρου, του οποίου η σορός, καλά βαλσαμωμένη, σε σαρκοφάγο από σφυρήλατο χρυσό, με μια χρυσοϋφαντη πορφύρα από πάνω, βρισκόταν σχεδόν δύο χρόνια στη Βαβυλώνα, προτού τη μεταφέρουν το 321 με άμαξα που την έσερναν 64 μουλάρια και με μεγάλη συνοδεία μέχρι τη Συρία και τη θάψουν αρχικά στη Μέμφιδα και αργότερα στην Αλεξάνδρεια¹²⁵.

Όπως μετέφεραν ύστερα λείψανα αγίων για πολλούς λόγους, για να έχουν προστατευτικά και θεραπευτικά μέσα στη ζωή και στο θάνατο, και βοήθεια κυρίως στον πόλεμο, έτσι ήδη οι ανακομιδές λειψάνων των ειδωλολατρών — τις οποίες διέταζε συνήθως το μαντείο των Δελφών— γίνονταν τις περισσότερες φορές για συγκεκριμένο σκοπό: με την ανακομιδή των οστών του Ορέστη στη Σπάρτη, η Σπάρτη ανέκτησε την υπεροχή στον πόλεμο. Με παρόμοιο τρόπο βοήθησε τους Αθηναίους στον πόλεμο εναντίον των «βαρβάρων» η μεταφερμένη ωμοπλάτη του Πέλοπα. Και όπως αργότερα στους χριστιανούς, έτσι συνέβαιναν ήδη οι ανακομιδές των Ελλήνων συχνά

στα κρυφά, με δόλο ή βία. Κι όπως στους χριστιανικούς θρύλους ανακομιδών ο άγιος ανθίσταται κάποιες φορές στη μεταφορά του, έτσι αντιδρούσε σ' αυτή κάποιες φορές κι ο ήρωας¹²⁶.

Τους ήρωες, όπως και τους αγίους, δεν τους λάτρευαν ανιδιοτελώς. Αλλά η βοήθεια την οποία περιέμεναν, δεν εξαρτιόταν από τη λατρεία του τάφου. Υπήρχαν γενικά πολλά ηρώα χωρίς λείψανα. Διότι οι ήρωες ήταν αδέσμευτοι, μπορούσαν να δρουν παντού, μπορούσαν να δραστηριοποιηθούν όπου τους παρακαλούσαν και θυσιά-ζαν για βοήθεια. Τις περισσότερες φορές κέρδιζαν με ικεσίες τη συμπαράσταση τους σε μάχη και σε πόλεμο. Αλλά η αποτελεσματικότητα τους προχωρούσε ακόμη περισσότερο, αφού βοηθούσαν και εναντίον της πανούκλας και των λιμών, π.χ. ο Έκτορας, ο Ησίοδος, η ωμοπλάτη του Πέλοπα. Αλλά υπήρχαν και τάφοι ηρώων οι οποίοι ήταν μόνιμοι τόποι θεραπειών και προφητειών, όπως ο τάφος του Μαχάονα στη Γερηνία, εκτός αυτού ηρώα τα οποία επισκέπτονταν με συγκεκριμένες αφορμές και για συγκεκριμένους σκοπούς, στα οποία πήγαιναν π.χ. ερωτευμένοι ή δούλοι φυγάδες· το Θησείο των Αθηνών θεωρείτο άσυλο για πρόσφυγες. Τέτοιες εξειδικεύσεις υπάρχουν, ως γνωστόν, ακόμη και σήμερα στον καθολικισμό. Τελικά σε τάφους ηρώων γίνονταν και θαύματα, εμφανίσεις θεών, η δράση των ηρώων ήταν μάλιστα «το ίδιο πολύπλευρη, όπως εκείνη των χριστιανών αγίων» (Pfister). Κι έτσι εκεί, όπως και εδώ, όσο μεγαλύτερη η αποτελεσματικότητα, τόσο μεγαλύτερος ο κύκλος των θαυμαστών¹²⁷.

Οι γιορτές των ηρώων γίνονταν ανελλιπώς μια φορά το χρόνο, όπως μαρτυρούν πολλοί τάφοι ηρώων, ανάμε-

σα σε άλλα με ύμνους και πεζούς λόγους, όπως θα γιορτάζονται ύστερα και οι άγιοι στις επετείους μνήμης τους με ύμνους και κηρύγματα· και λιτανείες συνηθίζονταν και στις δύο περιπτώσεις. Στην ηρωολατρεία όπως και στην αγιολατρεία απεικόνιζαν τους τιμώμενους συχνά σε νομίσματα, αν και τους αγίους μόλις κατά το Μεσαίωνα. Κι όπως οι χριστιανοί έπαιρναν συχνά ονόματα αγίων, ιδιαίτερα από τα τέλη του 3ου αιώνα και μετά, έτσι καθοριζόταν ήδη για τους ειδωλολάτρες η επιλογή ονόματος από κάποιο ήρωα¹²⁸.

Ιδιαίτερη δύναμη περνάει μερικές φορές και στα αντικείμενα τα οποία χρησιμοποιούσαν οι ήρωες. Κι αυτή η δύναμη μπορεί να μεταδοθεί περαιτέρω. Γενικά όμως κάνει ο ίδιος ο ήρωας θαύματα, ενώ στη χριστιανική πίστη θαύματα κάνουν και τα λείψανα, μεταδίδοντας τη δύναμη την οποία έχουν μέσα τους. Αυτό ισχύει ακόμη και για τμήματα λειψάνων. Όποιος αγγίζει τα οστά μάρτυρα, διδάσκει ο Άγιος Βασίλειος, αποκτά μέσω της δύναμης τους μερίδιο στην αγιοσύνη¹²⁹.

Ωστόσο, τα αρχαία λείψανα δεν μοιράζονταν. Δεν εκχωρούνταν κομμάτια λειψάνων. Ούτε υπήρχε παραγωγή τεχνητών λειψάνων —αδιανόητο για τους Έλληνες. Και πρώτα από όλα δεν γνώριζαν καθόλου το εμπόριο λειψάνων, όπως το διεξήγαγαν οι χριστιανοί από τον 4ο αιώνα. Οι ειδωλολάτρες λάτρευαν τα σαρκικά λείψανα, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, στον τάφο. Θα το θεωρούσαν ασέβεια να διαταράξουν τη γαλήνη του νεκρού. Ναι μεν διαμέλισαν στην αρχαία Αίγυπτο τα οστά του θεού Όσιρη και τα σκόρπισαν στη χώρα —αλλά μόνο στο μύθο. Η μάλλον μοναδική ιστορική εξαίρεση σε προχριστιανική εποχή, το σκόρπισμα των λειψάνων του Μέ-

νανδρου, ενός ηγεμόνα της Ινδίας της ελληνιστικής περιόδου, ενός βουδιστή, δεν αφορούσε το σκελετό αλλά την τέφρα¹³⁰.

**ΙΕΡΑΡΧΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ:
ΑΠΟ ΤΑ ΕΞΕΧΟΝΤΑ ΚΟΜΜΑΤΙΑ ΤΗΣ ΣΟΡΟΤ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ
ΕΩΣ ΤΙΣ ΤΡΙΧΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΝΙ ΚΑΙ ΤΗ ΣΚΟΝΗ**

Ο καθολικισμός βλέπει τη βιβλική δικαιολόγηση της λατρείας των λειψάνων στο θαυματουργικό χωρισμό των υδάτων του Ιορδάνη ποταμού με το μανδύα του Ελισαίου ή στη νεκρανάσταση με τη βοήθεια των οστών του Ελισαίου στην Παλαιά Διαθήκη. «Και όταν εκείνος άγγιξε τα οστά του Ελισαίου, ζωντάνεψε και σηκώθηκε στα πόδια του.» Επίσης παραπέμπουν στο Κατά Ματθαίον 9,20 κ.εξ., και τις Πράξεις Αποστόλων 5,15 και 19,12. Αλλά όλα αυτά δεν είναι παρά πολύ διάτρητες ψεύτικες δικαιολογήσεις. Πουθενά δεν αναφωνεί ο Ιησούς: Φυλάξτε τα λείψανα, λατρέψτε τα, μοιράστε τα, μεταφέρετε τα και ξεπουλήστε τα, χτίστε Αγίες Τράπεζες γύρω τους και διαβάστε τους Θείες Λειτουργίες! Αυτή θα ήταν μια σαφής ρήση που θα δικαιολογούσε τις εξελίξεις —αλλά απουσιάζει, όπως απουσιάζουν και τόσες πολλές ρήσεις για τόσες πολλές απόψεις. Κι αν παρουσιάζει θεραπευτικές ιδιότητες ο μανδύας του Ιησού, ή τα ιδρωμένα μαντήλια και οι ζώνες του Παύλου, αυτά απέχουν πολύ από εκείνα που έμελλε να εμφανιστούν στην Εκκλησία¹³¹.

Η πρώτη μαρτυρία για την αρχή της χριστιανικής λειψανολατρείας είναι η πολλαπλά πλαστογραφημένη α-

ναφορά στο μαρτύριο του Πολύκαρπου, και αυτή η λατρεία αρχίζει στον τάφο του μάρτυρα. Σε αυτόν οδηγούν τα αρχαιότερα ίχνη — «όπως και στην ηρωολατρεία στον τάφο του ήρωα» (Pfister). Από τα μέσα του 3 ου αιώνα ο τάφος των μαρτύρων δεν είναι μόνο τόπος της νέας αρχαίας λατρείας, αλλά μεταβάλλεται ο ίδιος σε λατρευτικό αντικείμενο, μεταβάλλεται, πριν τη γένεση της τότε ακόμη απαγορευμένης χριστιανικής εικονολατρείας, σε σημείο αποκρυστάλλωσης της αγιολατρείας. Στον τάφο καλούν τον άγιο, παρακαλούν για τη διαμεσολάβηση του, πιστεύουν ότι θα τους δοθεί βοήθεια και ευχαριστούν ήδη με αφιερωματικές πλάκες. Πάνω από μερικούς από τους δημοφιλέστερους τάφους χτίζουν μάλιστα και εκκλησίες, πράγμα με το οποίο δημιουργούνται οι απαρχές του μελλοντικού κύματος των προσκυνητών¹³².

Οι χριστιανοί πίστευαν τώρα ότι η δύναμη που δρούσε στον άγιο, όταν ζούσε, συνεχίζει να είναι αποτελεσματική και στο άψυχο σώμα του. Συμπέραναν ότι, εάν τα ρούχα του Αποστόλου Παύλου έκαναν θαύματα, τότε πόσο μάλλον το σώμα των αγίων. Όποιος άγγιζε αυτά τα λείψανα, σε αυτόν μεταβιβαζόταν η δύναμη τους. Και πίστευαν ότι χάρη στην υπερφυσική δύναμη τους, με τη θεία χάρη τους, τα ιερά λείψανα κάνουν θαύματα, εξορκίζουν τα δαιμόνια των ειδωλολατρών γι' αυτό το λόγο και τα χρησιμοποιούσαν στους εξορκισμούς, τα έπαιρναν μαζί τους σε λιτανείες ή τα εναπέθεταν σε ειδικούς βωμούς¹³³.

Αλλά καθώς στον καθολικισμό τα πάντα είναι ιεραρχημένα, όπως ο πάπας έχει μεγαλύτερο κύρος από ό,τι ο επίσκοπος, ο επίσκοπος μεγαλύτερο από του ιερέα,

εκείνος με τη σειρά του μεγαλύτερο από του λαϊκού, έτσι και τα λείψανα, όσο ιερά κι αν είναι, έχουν διαφορετική αξία, τα εξέχοντα κομμάτια (*Reliquiae insignes*), ολόκληρη η σορός, το κεφάλι, το χέρι, το πόδι, έχουν μεγαλύτερο κύρος από τα *Reliquiae non insignes* (μη εξέχοντα κομμάτια) στην περίπτωση των οποίων κάνουν και τη διάκριση σε «*notabiles*» (σημαντικά), όπως η παλάμη και το πέλμα, και σε «*exiguae*» (κατώτερα), π.χ. τα δάχτυλα των χεριών ή τα δόντια. Εκτός από αυτά, υπάρχουν τα αποκαλούμενα πρωταρχικά και τα δευτερεύοντα λείψανα, τα οποία με τη σειρά τους χωρίζονται σε αντικείμενα, όπως ρούχα, όργανα του μαρτυρίου κ.λπ., και σε *ευλογίες*, δηλαδή αντικείμενα με τα οποία αγγίχτηκαν οι σοροί ή τα απομεινάρια των αγίων¹³⁴.

Μετά τον ίδιο τον άγιο, το πρωταρχικό αντικείμενο, τη μεγαλύτερη αξία καταλαμβάνουν τα αντικείμενα με τα οποία ήρθε σε επαφή όταν ζούσε, και ανάμεσα σε αυτά πάλι τη μεγαλύτερη έχουν τα όργανα του μαρτυρίου. (Ο Άγιος Λαυρέντιος αποκεφαλίστηκε μάλλον. Αυτό φάνηκε πολύ απλοϊκό στους μεταγενέστερους χριστιανούς. Γύρω στο 400 τον έβαλαν να ψηθεί σε σχάρα, και τώρα, φυσικά, σύντομα ξαναβρήκαν και το περίφημο όργανο του μαρτυρίου και το λάτρευσαν ως λείψανο- παρεμπιπτόντως δεν είναι η μοναδική τιμώμενη σχάρα.) Μετά τα όργανα βασανισμού ακολουθούσε η γκαρνταρόμπα των αγίων προσώπων, π.χ. της Παναγίας. (Στο Βυζάντιο μάλωναν δύο Εκκλησίες σε ποιο από τα ρούχα της Παναγίας άξιζε η πρώτη θέση.) Στα λείψανα δευτέρου βαθμού συγκαταλέγονται και αντικείμενα από το κοντινό περιβάλλον των τάφων των αγίων: λουλούδια,

σκόνη την οποία οι *πιστοί* έτρωγαν, Χάδι από τον τάφο, από τα καντήλια που άναβαν εκεί, ή και πράγματα που είχαν έρθει σε επαφή με τον τάφο, μαντήλια, αφιερώματα. Με την ευρύτερη και υψηλότερη έννοια του όρου, λείψανα θεωρούνταν και θεωρούνται όλα όσα βρίσκονταν δήθεν σε στενότερη σχέση με τον Ιησού και έτσι καθαγιαστήκαν στον ίδιο βαθμό, η φάτνη, ο σταυρός, το αγκάθινο στεφάνι, τα καρφιά, τα ρούχα του κ.ο.κ.¹³⁵

Και το κοινό αίσθημα του λαού ήξερε να κάνει το λεπτό διαχωρισμό. Γερά κομμάτια της σορού μετρούσαν φυσικά περισσότερο από ένα δόντι ή τρίχες από το γένι. Αλλά κι αυτά εξακολουθούσαν να καταλαμβάνουν υψηλότερη θέση από ό,τι ενδύματα ή άλλα πράγματα με τα οποία είχε έρθει σε επαφή ο τιμώμενος. Επίσης ιεράρχησαν βέβαια πολύ καλά και τους θαυματουργούς αγίους, χτίζοντας στους μεγαλύτερους μεγαλύτερες εκκλησίες ή μνήματα, στους μικρότερους μικρότερα, και τους πρώτους τους γιόρταζαν φυσικά και με μεγαλύτερες γιορτές¹³⁶.

ΑΥΞΑΝΟΜΕΝΗ «ΖΗΤΗΣΗ» ΝΕΚΡΩΝ ΑΓΙΩΝ, Η ΑΝΕΪΡΕΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΘΑΥΜΑΤΑ ΤΟΥΣ

Με την αυξανόμενη λατρεία των μαρτύρων και των λειψάνων τους χρειάζονταν φυσικά όλο και περισσότερες σορούς μαρτύρων. Έλα όμως που οι τάφοι των ομολογητών του 1ου και 2ου αιώνα είχαν χαθεί εντελώς. Αλλά και στην περίπτωση μεταγενέστερων δεν γνώριζαν συχνά τον τόπο ταφής τους. Έτσι έπρεπε να τους εντοπίσουν και να τους μεταφέρουν εκεί που ήθελαν. Τέτοιες

ανακομιδές πιστοποιούνται στο χριστιανισμό από τον 4ο αιώνα. Προϋποθέτουν συνήθως την ανεύρεση (*inventio*), όπως και την εκταφή τους (*elevatio*), και τελειώνουν κάθε φορά με την εναπόθεση τους (*depositio*)¹³⁷.

Η πρώτη ανακομιδή μιας (ακέραιης) σορού μάρτυρα έγινε στην Αντιόχεια το 354, όταν μετέφεραν τον Άγιο Βαβύλα στη Δάφνη, για να αφανίσουν την εκεί λατρεία του Απόλλωνα. Αργότερα ο διαβόητος Κύριλλος μετέφερε τους μάρτυρες Κύρο και Ιωάννη από την Αλεξάνδρεια στη Μένουθη, για να καταστρέψει εκεί τη λατρεία της Ίσιδος. Στην περίπτωση του πρωτομάρτυρα Στέφανου, του οποίου ο μαρτυρικός τάφος εμφανίστηκε το 415 ξαφνικά στα Καφαργάμαλα —η σημαντικότερη ανακάλυψη σε αυτή την περιοχή—, ξαναβρήκαν τώρα ακόμη και τις πέτρες με τις οποίες τον είχαν λιθοβολήσει —και τις λάτρευαν φυσικά κι αυτές ως λείψανα, καθώς είχαν έρθει σε επαφή με το μάρτυρα, πράγμα που δηλώνει κάποια συνέπεια· γιατί, ακόμη κι αν είναι τρέλα, έχει παρ' όλα αυτά μια μέθοδο¹³⁸.

Πολύ μεγάλο ρόλο στις ανακομιδές παίζουν τα θαύματα τα οποία αρχίζουν κατά την ανακάλυψη και την εκταφή του αγίου, κατά την ίδια τη μεταφορά και λίγο μετά την άφιξη. Αφού προϋπόθεση για την επίσημη εκκλησιαστική αναγνώριση των λειψάνων ήταν γενικά η απόδειξη μέσω θαυμάτων και οραμάτων. Γι' αυτό το λόγο οπουδήποτε υπάρχει τάφος μάρτυρα, συμβαίνουν θαύματα, θεραπεύονται άρρωστοι, εξορκίζονται δαίμονες. Κι από το δεύτερο ήμισυ του 4ου αιώνα ανακάλυπταν τον ένα τάφο μάρτυρα μετά τον άλλο. Και οι σοροί και τα οστά ασκητών ήταν περιζήτητα λείψανα. Μόλις πέθαινε κάποιος ιδιαίτερα σεβαστός μοναχός, έσπευδαν ε-

κεί, για να αποκτήσουν τη σορό του. Πολλοί προσπαθούσαν να αποφύγουν τη μοίρα των ιερών λειψάνων, παρακαλώντας να ταφούν σε μυστικό μέρος. Όταν τελικά κατάφεραν να μεταφέρουν στην πόλη το λιπόθυμο μοναχό Ιάκωβο — παραλίγο να γίνει μάχη ανάμεσα στους κατοίκους της πόλης και τους αγρότες —, δεν ήθελαν να τον δώσουν πίσω, μόλις συνήλθε. Κατά το θάνατο του στυλίτη Συμεών αναγκάστηκαν μάλιστα να κληθούν στρατιώτες για την προστασία της σορού του. Και μετά τη δολοφονία μερικών μοναχών το έτος 395 από Άραβες ληστές, δύο πόλεις έδωσαν κανονική μάχη μεταξύ τους για τις σορούς· και δεν ήταν η μοναδική περίπτωση¹³⁹.

Κλοπές λειψάνων ήταν για τους εραστές του είδους σχεδόν υπόθεση τιμής. Έτσι έκλεψαν ανάμεσα σε άλλα τη σορό του Αγίου Ιλαρίωνα, του Αγίου Μαρτίνου της Τουρ, του Αγίου Μακάριου. Τα λείψανα του Αγίου Χρυσοστόμου τα έκλεψαν μαζί με εκείνα άλλων αγίων κατά τη διαβόητη σταυροφορία του έτους 1204 στην Κωνσταντινούπολη και τα «μετέφεραν» στη Βασιλική του Βατικανού στη Ρώμη¹⁴⁰.

Οι χριστιανοί δεν φείδονταν κανενός κόπου, καμίας θυσίας και καμίας απάτης, για να αποκτήσουν λείψανα. Κατά τη διάρκεια των διωγμών, κάποιοι προσπάθησαν, λέει, να αποσπάσουν τα σκηνώματα ακόμη κι από τα χέρια των διωκτών τους, για να έχουν «κοινότητα» με το «ιερό σώμα». Και χριστιανοί αποστάτες κατά τους διωγμούς επιθυμούσαν διακαώς λείψανα μαρτύρων, για να αντιμετωπίσουν την αδυναμία τους! Και όταν δεν υπήρχαν πλέον μάρτυρες, αναζητούσαν τους τάφους τους, τους μυρίζονταν με αλάθητη όσφρηση λαγωνικού και

τους ξέθαβαν. Ακόμη κι οι πιο περίφημοι εκκλησιαστικοί ηγέτες το έκαναν, όπως ο Άγιος Αμβρόσιος, στον οποίο έδειχνε τα οστά μαρτύρων «κάποιο φλογερό αισθητήριο». Το έτος 386 έγινε ευρετής και εφευρέτης δύο εντελώς άγνωστων έως τότε ομολογητών, «ιερών σφαγίων», όπως τους ονόμαζε, «θριαμβευτικών σφαγίων», των Αγίων «Γερβάσιου» και «Προτάσιου» —η πρώτη γνωστή εκταφή «ευρεθέντων» μαρτύρων—, όπου σκηνοθέτησε και μια θεραπεία τυφλού, η οποία αντιμετώπιστηκε με μεγάλες επιφυλάξεις ακόμη κι από οπαδούς του. (Εφ)ήυρε έπειτα τους Αγίους «Αγρικόλα» και «Βιτάλιο», «Ναζάριο» και «Κέλσο» και ισχυρίστηκε ότι «ακόμη κι αν η τέφρα τους σκορπιστεί σε ολόκληρο τον κόσμο, η δύναμη τους θα παραμείνει ακέραιη». Αλλά και η χριστιανική αυτοκρατορική αυλή θεωρούσε αυτές τις αμβροσιανές δραστηριότητες στημένο παιχνίδι¹⁴¹.

Το 386, το ίδιο έτος κατά το οποίο ο Αμβρόσιος είχε παρουσιάσει στα Μεδιόλανα με θαυματουργικό τρόπο τους δύο μάρτυρες «Γερβάσιο» και «Προτάσιο», ένα διάταγμα απαγόρευε την παραγωγή και διανομή λειψάνων. Ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος ο οποίος στο αποκορύφωμα του αγώνα του εναντίον της αυλής υμνούσε τα ευρήματά του ως «υπερασπιστές» και «στρατιώτες», ως «προστάτες», και δόξαζε την ισχυρή προστασία τους (praesidia, patrocinia), νοιάζεται για το διάταγμα λιγότερο από όλους. Γενναϊόδωρα έστειλε τα μικρότερα κομμάτια του «Γερβάσιου» και του «Προτάσιου» σε όλο τον κόσμο· τα περισσότερα κατακλύζουν τη Γαλατία. Μικρές μερίδες των μαρτύρων ταξίδεψαν στην Τουρ, Βιεν, Ρουέν, όπου ο Άγιος επίσκοπος Βικτρίκιος (εορτάζεται στις 7 Αυγούστου) —ένας πρώην στρατιώτης ο

οποίος εγκατέλειψε τη στρατιωτική θητεία του «με ένα καλά επικυρωμένο θαύμα» (Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό) και ύστερα δραστηριοποιήθηκε ως φανατικός προσηλυτιστής ειδωλολατρών έως τη Βρετανία — κέρδισε υψηλές απολαβές, πουλώνοντας του κόσμου τα λείψανα. Ο Βικτρίκιος διέθετε ήδη μια συλλογή την οποία είχε αγοράσει στην Ιταλία, και προπαγάνδιζε ακούραστα την αποτελεσματικότητα της, αν και τα κομμάτια ήταν πολύ μικρά: «Δεν κάνει να διαμαρτυρόμαστε για το μικρό μέγεθος αυτών των λειψάνων... Οι άγιοι δεν παθαίνουν τίποτα, όταν τεμαχίζονται τα λείψανα τους. Σε κάθε κομμάτι υπάρχει η ίδια θεραπευτική ενέργεια, όπως και στο σύνολο» —μια «γρανιτένια προσωπικότητα» υμνεί ο Ιησουίτης E. de Moreau, εξέχουσα «ανάμεσα στις ευγενέστερες της εποχής του» .

Αλλά δεν κατάφερναν όλοι τα πάντα, και ακόμη κι ένας τόσο πωρωμένος, τετραπέρατος πάτρωνας, όπως ο Άγιος Μαρτίνος, έμελλε κάποτε να σταματήσει μια λατρεία που μόλις άνθιζε, επειδή εκείνος που τιμάτο και λατρευόταν από την Εκκλησία ήταν πρώην ληστής των δρόμων¹⁴³.

Όπως ο Αμβρόσιος, έτσι υποστήριξαν κι οι άλλοι εκκλησιαστικοί Διδάσκαλοι τη λατρεία των λειψάνων, ο Βασίλειος, ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ο Χρυσόστομος, ο Ιερώνυμος, ο Αυγουστίνος. Χωρίς κανένα δισταγμό επικυρώνουν θαύματα. Σύμφωνα με τον Αμβρόσιο, «πολλοί θεραπεύτηκαν σαν από μια σκιά (*umbra quadam*) των ιερών σορών». «Μόνο λίγη σκόνη μάζεψε τέτοιο μεγάλο πλήθος λαού. Η τέφρα δεν φαίνεται, οι ευεργεσίες είναι εμφανείς» (Αυγουστίνος). «Όχι μόνο οι σοροί των αγίων, αλλά και οι τάφοι τους είναι γεμάτοι πνευματική χάρη» (Χρυσόστομος)¹⁴⁴.

Για παράδειγμα με μύρο. Πολλά λείψανα αναβλύζουν κατά θαυμαστό τρόπο μύρο. Και ο Ιωάννης Δαμασκηνός ο οποίος «ως λόγιος, ποιητής και κήρυκας» παρείχε «στην εκκλησία μεγάλες υπηρεσίες» (Altaner/Stuiber), τον οποίο δόξασε η Σύνοδος της Νίκαιας (787), παρακινούσε τους αμφισβητίες του αγίου μύρου που ανέβλυζε από τα λείψανα: «Ως θεραπευτική πηγή μάς έδωσε ο Κύριος Ιησούς Χριστός τα λείψανα των αγίων από τα οποία βγαίνουν με ποικίλους τρόπους ποτάμια αγαθοεργιών και αναβλύζουν μύρα. Και κανείς να μην είναι άπιστος! Διότι αφού από σκληρό βράχο στην έρημο ανάβλυσε νερό... είναι τότε απίστευτο να αναβλύζει από λείψανα μαρτύρων μύρο;»¹⁴⁵

Έτσι στηρίζει η μια βλακεία την άλλη.

Από το σεπτό δήθεν τάφο του Αποστόλου Ανδρέα στην Πάτρα, όπου υπέστη δήθεν μαρτυρικό θάνατο σε σταυρό από τον οποίο έβγαξε δύο ολόκληρες ημέρες τα πιο ηθοπλαστικά κηρύγματα, από τον οποίο κήρυξε την «από του σταυρού διδασκαλία», ο οποίος «χρησιμεύει για την αιώνια καταστροφή των απίστων» («αυτό διαβάζεται σαν ευαγγέλιο»: Καπουτσίνοσ Maschek), ανάβλυζε μύρο και μάννα. (Ο Αντρέας προήχθη βέβαια και σε προστάτη άγιο της Ρωσίας, της Σκωτίας, της Ελλάδας, σε προστάτη του Τάγματος του Χρυσόμαλλου Δέρατος, προστάτη των χασάπηδων κ.ά. και τον καλούν συχνά στο ανεμοπύρωμα, τους σπασμούς όπως και ως διαμεσολαβητή σε ερωτικές υποθέσεις.)¹⁴⁶

Ως διασημότερος αναβλυστής μύρου θεωρείτο ο — ίσως ιστορικό πρόσωπο— Άγιος Δημήτριος του οποίου η λατρεία εντούτοις είναι μόνο συνέχεια εκείνης του ειδωλολατρικού Κάβειρου. Ο (δήθεν) τόπος ανάπαυσης

του Δημήτριου στη Θεσσαλονίκη, όπου του αποδίδουν μεγάλες τιμές ως πολιούχου αγίου, με τη δύναμη του νεκρού έκανε το μύρο να αναβράζει. Αλλά και ερχόμενο σε επαφή με τα λείψανα του το μύρο αναβράζει — όπως κι αλλού, αν το μύρο περ'ιέλθει στα χέρια των σωστών ανθρώπων, π.χ. σε εκείνα του Αγίου Μαρτίνου της Τουρ. Ο φίλος του Σουλπίκιος Σεβήρος γράφει: «Ο ιερέας Αρπάγιος πιστοποιεί ότι είδε πώς φούσκωνε το λάδι με τις ευλογίες του Μαρτίνου, έως ότου ξεχείλισε από το παραγεμισμένο δοχείο». Το ίδιο αποτέλεσμα είχε φυσικά και η ευλογία του «ελαίου από το Τίμιο Ξύλο», του οποίου τα θραύσματα ταξίδεψαν σε ολόκληρο τον (ορθόδοξο) κόσμο. Ο προσκυνητής της Πιατσέντσα (Πλακεντίας) αναφέρει: «Κατά τη διάρκεια της λατρείας του Σταυρού στο αίθριο της εκκλησίας του Αγίου Τάφου φέρνουν λάδι για αγιασμό σε μισογεμάτα δοχεία. Τη στιγμή που το Τίμιο Ξύλο αγγίζει το στόμιο του δοχείου, το λάδι φουσκώνει, κι αν δεν το κλείσουν αμέσως, χύνεται έξω όλο το λάδι»¹⁴⁷.

Τον 4ο αιώνα εδραιώθηκε σιγά-σιγά το έθιμο να φυλάσσουν λείψανα αγίων κάτω από την Αγία Τράπεζα (πράγμα που συνήθιζαν προ πολλού στον ειδωλολατρικό κόσμο). Τα έβαζαν κάτω από την πλάκα της Τράπεζας ή σε κάποια εσοχή της, το «sepulcrum» —η Αγία Τράπεζα μεταβλήθηκε σε τάφο αγίων. Όσο ακαλαίσθητο κι αν ήταν πράγμα, παρότι το είχαν συνηθίσει —αν αγνοήσουμε το γεγονός ότι πάρα πολλά, πιθανώς τα περισσότερα οστά, πάνω από τα οποία τελούσαν το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας, το Δείπνο του Κυρίου, δεν ανήκαν σε εκείνους στους οποίους τα απέδιδαν—, προέκυψε τώρα «έντονη ζήτηση» (Εγκυκλοπαίδεια της

Εικονογραφίας) ιερών σορών ή μερών της σορού, η «ανάγκη» ήταν σύντομα κυριολεκτικά τεράστια. Και το πρόβλημα επίσης. Και το συλλεκτικό πάθος επίσης. Υπήρχαν φανατικοί συλλέκτες χριστιανικών λειψάνων. Και σιγά-σιγά κάθε Εκκλησία ήθελε να έχει τα δικά της ιερά λείψανα μαρτύρων, και στα τέλη του 6ου αιώνα είχαν σχεδόν όλες¹⁴⁸.

ΑΠΟ ΤΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΑ ΕΜΒΛΗΜΑΤΑ ΕΩΣ ΤΟ ΛΙΠΟΣ

ΑΡΚΟΥΔΑΣ

Ή

«ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ ΪΠΗΡΧΕ Η ΑΥΘΟΡΜΗΤΗ ΕΥΛΑΒΕΙΑ...»

Τώρα όμως τα λείψανα δεν χρειάζονταν μόνο για την «τιμή των Αγίων Τραπεζών». Ιερές σοροί προστάτευαν κι από κάθε είδους διαβολικά πράγματα, έδιωχναν ένα σωρό κακά. Έτσι τα επιθυμούσαν διακαώς οι αυτοκράτορες, οι Εκκλησίες, αλλά και ιδιώτες.

Οι χριστιανοί αυτοκράτορες έδειξαν αμέσως μεγάλο ενδιαφέρον. Ήδη ο γιος του Κωνσταντίνου Κωνστάντιος διέταξε να μεταφέρουν το έτος 357 τρεις ολόκληρους αγίους, ή μάλλον τα οστά τους, στην πρωτεύουσα της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, τα φερόμενα ως οστά των Αγίων Ανδρέα, Λουκά και Τιμόθεου. Το 438, η Ευδοκία η Αθηναΐδα, η σύζυγος του Θεοδόσιου Β', του ανθρώπου που εκπλήρωνε «όλες τις εντολές του χριστιανισμού», έφερε στην Κωνσταντινούπολη από ένα προσκύνημα των Ιεροσολύμων τα λείψανα του Αγίου Στέφανου και τις αλυσίδες του Αγίου Πέτρου. Αφού ο βασιλιάς Σιγισμούνδος της Βουργουνδίας «κατανάλωσε» τα ιερά λείψανα

που είχε πάρει κατά την επίσκεψη του στη Ρώμη, έστειλε το διάκονο του Ιουλιανό στον πάπα Σύμμαχο (498-514) —περιβόητο για τις οδομαχίες του, τις εκκλησιαστικές σφαγές και τις συμμαχιανές πλαστογραφίες—, για να του δώσει καινούργια. Επανειλημμένα δώρισε ο πάπας Πελάγιος Α' (556-561), τον οποίο θεώρησαν συνένοχο στο θάνατο του προκατόχου του, του δολοφόνου πάπα Βιγίλιου, και στο βασιλιά Χιλδεβέρτο θησαυρούς λειψάνων. Κι όταν ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός θέλησε να ανεγείρει στην Κωνσταντινούπολη εκκλησία προς τιμή των Αγίων Αποστόλων, παρακάλεσε και πήρε από τον πάπα Ορμίσδα σχετικά λείψανα, καθώς βέβαια άξιζε «να πάρει κι εκείνος τέτοια λείψανα, όπως τα είχε όλος ο κόσμος». Επιθυμούσε «sanctuaria beatorum Petri et Pauli *ζευλογίες από τους μακάριους Πέτρο και Πάυλο*», εκτός αυτού και κάτι από τις αλυσίδες των Αγίων Αποστόλων, «ει δυνατόν» και μερικά κομματάκια από τη σχάρα του Αγίου Λαυρέντιου¹⁴⁹.

Οι αυτοκράτορες ήταν συχνά παρόντες και κατά την άφιξη των λειψάνων, κι αυτό το ενδιαφέρον διατηρήθηκε κι εντάθηκε περισσότερο κατά τους επόμενους αιώνες. Τα λείψανα ανήκαν, ούτως ειπείν, στο δημόσιο θησαυρό, ήταν σύμβολο «επίσημης» άσκησης της εξουσίας μέχρι και τον ακμάζοντα Μεσαίωνα. Η ευσεβής μανία (ή η υποκρισία) των κυρίων, τα καμώματα της εξουσίας τους έφταναν μέχρι τον εξοπλισμό των εκκλησιών των αυτοκρατορικών νεκροταφείων με λείψανα, μέχρι το συνδυασμό των αυτοκρατορικών εμβλημάτων με λείψανα, αλλά και τη δημιουργία «αυτοκρατορικών αγίων», *patroni peculiare*s των βασιλέων, τα ιερά λείψανα έπαιζαν ρόλο και κατά τη σύναψη συμβάσεων, ορκίζονταν παρουσία λει-

ψάνων, αλλά κυρίως τα έπαιρναν μαζί στον πόλεμο. Ο βασιλιάς Ερρίκος Α' (919-936) δεν φειδόταν καμίας εκστρατείας, για να αρπάξει μια από τις πολλές «Ιερές Λόγχες»¹⁵⁰.

Ειδικά την εποχή της μετανάστευσης των λαών, όταν η δύναμη της αυτοκρατορίας συρρικνώθηκε, όταν η αυτοκρατορία της Δυτικής Ρώμης κατέρρευσε και οι πόλεις αφέθηκαν στη μοίρα τους, κοίταζαν και οι Εκκλησίες να βρουν θρησκευτικούς προστάτες. Εδώ βοήθησαν κατά κάποιο τρόπο τα ιερά πτώματα, οι σοροί, τα οστά αλλά και άλλα κομμάτια των αγίων, κυρίως τις ιδιαίτερα απειλούμενες πόλεις. Οι μεγάλοι άγιοι των προσκυνημάτων, οι Απόστολοι και οι μάρτυρες της Ρώμης, ο Άγιος Φήλιξ της Νόλας, ο Άγιος Βικέντιος της Σαραγόσας, φιγούραραν ακριβώς με τον ίδιο τρόπο ως πολιούχοι όπως ο Σέργιος στη Ρουσαφά, ο Θεόδωρος στα Ευχάιτα, ο Θωμάς στην Έδεσσα, ο Δημήτριος στη Θεσσαλονίκη ή ο επίσκοπος Ιάκωβος στη Νίσιβη —ο «προστάτης και στρατηλάτης»¹⁵¹.

Σε περίπτωση πολέμων και λοιμών βοηθούσαν πάντα τα σκηνώματα, οι ιεροί σκελετοί, τα ιερά λείψανα. Σε κάποια επιδημία, οι πολίτες της Ρενς έκαναν πανηγυρική λιτανεία στην πόλη, μεταφέροντας ένα κάλυμμα από τον τάφο του Αγίου Ρεμίγιου (Ρεμί)¹⁵².

Ωστόσο το έθιμο δεν είχε μεταδοθεί μόνο στους ηγεμόνες και στις πόλεις, αλλά και στους περισσότερους χριστιανούς. Υπήρχαν αμέτρητα άτομα που έπαιρναν σπίτι τους λείψανα μαρτύρων (ή τέλος πάντων αυτά που νόμιζαν πως ήταν), κυρίως τέφρα ή «λείψανα αίματος», πανιά ποτισμένα με αίμα, στην Αίγυπτο ενίοτε και ολόκληρες σορούς μαρτύρων, τα είχαν μαζί τους στο κάθε

τους βήμα ή τα χρησιμοποιούσαν περιστασιακά. Κι έτσι πίστευαν ότι αποσοβούσαν όλων των ειδών τις καταστροφές ή προσέλκυαν τη «δύναμη» και τη συνηγορία των ουρανών. (Έως τον 13ο αιώνα οι αγορές λειψάνων από ιδιώτες επιτρέπονταν, χωρίς οποιονδήποτε έλεγχο από την πλευρά της Εκκλησίας.)¹⁵³

Ένα από τα πρώτα τεκμηριωμένα παραδείγματα αυτής της πίστης δίνει τον πρώιμο 4ο αιώνα η πλούσια χήρα Λουκίλλα από την Καρχηδόνα. Πριν κοινωνήσει, φιλούσε πάντα οστά μαρτύρων —κι αυτό μάλιστα, χωρίς εκείνα να είναι επίσημα αναγνωρισμένα ως τέτοια. Με εντελώς διαφορετικό τρόπο προσπαθούσε να προστατευθεί ο βασιλιάς Χιλπέριχος. Όταν το 583 εισέβαλε στο Παρίσι, διέταξε να προπορευθούν τα λείψανα πολλών αγίων, για να ματαιώσει μια κατάρρα. Λεγόταν δε ότι τα οστά δε βοηθούσαν μόνο σε αυτή τη ζωή αλλά και στην άλλη. Καθώς μια άλλη χριστιανική δεισιδαιμονία ή δοξασία — που τελικά είναι το ίδιο — ήταν να παίρνουν μαζί στον τάφο τους λείψανα, «για να γλυτώσουν μ' αυτό τον τρόπο τα ερέβη του Κάτω Κόσμου» (επίσκοπος Μάξιμος του Τορίνου). Ο ειδικός προσκυνηματολόγος και τα λειψανολόγος Kotting διαπιστώνει και σε τέτοιου είδους «απανθήσματα» ένα γνήσιο θρησκευτικό πυρήνα «της υγιούς χριστιανικής λειψανολατρείας». Όταν όλα γύρω σήπονται, για τους απολογητές εξακολουθεί να υπάρχει πάντα ένας ωφέλιμος «πυρήνας»¹⁵⁴.

Ήδη κατά τον όψιμο 4ο αιώνα εμφανίστηκε στην Ανατολή η ευσεβής μέθοδος να ξεθάβουν και να τεμαχίζουν αυτές τις σορούς, με σκοπό τον πολλαπλασιασμό και τη διανομή των θαυματουργικών δυνάμεων των μαρτύρων. Ειδωλολάτρες και χριστιανοί αυτοκράτορες είχαν

μεν διασφαλίζει δια νόμου το απρόσβλητο των τάφων, εκδίδοντας μάλιστα και αυστηρότερες διατάξεις, αλλά αυτό δεν κατόρθωσε να αποτρέψει τη χριστιανική Εκκλησία. Ήδη ο εκκλησιαστικός Πατέρας Θεοδώρητος, ο πρώτος θεολόγος της χριστιανικής λειψανολατρείας, απέδιδε στα πιο μικρά τμήματα των λειψάνων την ίδια αποτελεσματικότητα με τα ολόκληρα. Τεμαχισμένα σώματα — ολόκληρη η δράση της θείας χάριτος! Άρχισε ένα ανθηρό εμπόριο, ανταλλαγές και πωλήσεις, παζάρευαν με γνήσια κι ακόμη συχνότερα με ψεύτικα λείψανα, ενίοτε έβγαιναν στην αγορά ως υπολείμματα μαρτύρων και δόντια τυφλοπόντικα, κόκκαλα ποντικών, λίπος αρκούδας. Με λίγα λόγια, οι συναλλαγές πήραν από εκείνη την εποχή τέτοιες διαστάσεις, ώστε το 386 ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος εξέδωσε ειδικό νόμο ενάντια στην πώληση και το εμπόριο λειψάνων. Εντούτοις αυτό συνέχιζε να ανθεί ασταμάτητα, καθώς μάλιστα δεν κατακρουρούσαν με φρικιαστικό τρόπο μόνο τα πτώματα (*reliquiae de corpore*), αλλά κατά τον ίδιο τρόπο τεμάχιζαν κι άλλα ιερά λείψανα, τα διέλυαν, τα παλαιώναν, όπως τα όργανα του μαρτυρίου, τον δήθεν σταυρό του Χριστού, αλυσίδες, σχάρες, ρούχα, καθώς, όπως δίδασκε ο πάπας Γρηγόριος Α', «ο Μέγας», υπήρχε και σ' αυτά η ίδια «δύναμη». Έτσι άνθιζαν οι δουλειές από τον 4ο αιώνα έως τη Μεταρρύθμιση, «διότι ένα θαυματουργό λείψανο έφερνε μεγάλα κέρδη» (*Schlesinger*), οπότε τον 9ο κι ακόμη περισσότερο το 12ο και 13ο αιώνα ο τζίρος έφτασε στα ύψη, με τις σταυροφορίες, τη λεηλασία της Κωνσταντινούπολης. Στο τέλος ο κλήρος, όταν αυτό το εμπόριο είχε φτάσει στο αποκορύφωμα του, προσπάθησε να βγάλει από τη μέση τους ακριβούς μεσάζοντες. Γιατί

η λατρεία των λειψάνων είναι «μία απλή ανθρώπινη ανάγκη σεβασμού προς το πρόσωπο του αγίου ανθρώπου». «Στην αρχή υπήρχε η αθόρμητη ευλάβεια απέναντι στα λείψανα...» (Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό)¹⁵⁵.

ΕΥΛΟΓΙΕΣ ΚΑΙ ΣΚΕΛΕΤΟΙ ΠΟΤ ΤΑΞΙΔΕΥΟΥΝ

Όπως και να έχει το πράγμα, με τον τεμαχισμό των λειψάνων μπόρεσαν να εκπληρώσουν πολλές επιθυμίες και να αναζωογονήσουν την πίστη τους. Διότι όσο μικρό κομματάκι κι αν έπαιρναν από το λείψανο, ως ιδιώτες ή ως Εκκλησία, από μισαλλοδοξία ή για οποιοδήποτε άλλο λόγο, μιλούσαν ασταμάτητα για το γεγονός ότι είχαν στην κατοχή τους τον ένα ή τον άλλο άγιο. Και καθώς σκέφτονταν ποσοτικά και πίστευαν ότι η προστασία από περισσότερους αγίους θα ήταν μεγαλύτερη παρά από έναν, όπως και ότι, συγκεντρώνοντας πολλά ακόμη και μικροσκοπικά κομμάτια, θα αποκτούσαν μεγαλύτερη ευλογία, επεδίωκαν την απόκτηση όλο και περισσότερων. Έτσι προέκυψαν βέβαια ολόκληρες συλλογές λειψάνων¹⁵⁶.

Ο τεμαχισμός των λειψάνων γινόταν χωρίς περιορισμούς ιδίως στη χριστιανική Ανατολή. Πριόνιζαν, έκοβαν κι έσπαγαν ό,τι μπορούσαν να κόψουν από τον άγιο, ό,τι μπορούσαν να μικρύνουν και να πολλαπλασιάσουν. Η Δύση έδειχνε έως και τον 7ο, 8ο αιώνα περισσότερη αυτοσυγκράτηση, αλλά όχι και πλήρη αποχή, όπως πίστευαν για πολύ καιρό έως και τον 20ό αιώνα. Ένας αυστηρός ρωμαϊκός νόμος διασφάλιζε μεν το απρόσβλητο των τάφων, αλλά προφανώς τον παρέβαιναν. Στη

Δύση έκοβαν ήδη τεμαχισμένα σαρκικά λείψανα σε ακόμη μικρότερα κομμάτια, ή μοίραζαν σε μερίδες όσα ήταν εύκολο να διαιρεθούν, όπως το αίμα, η τέφρα, τα δόντια, οι τρίχες, και με τον ίδιο τρόπο κομματιαζαν και τις εισαγόμενες, ήδη κομματιασμένες σορούς. Σύμφωνα με το Γρηγόριο της Τουρ, στις ταξιδιωτικές αποσκευές μιας προσκυνήτριας των Ιεροσολύμων υπήρχε ένα κομμάτι από λείψανο του Ιωάννη του Βαπτιστή, το οποίο τρεις Γαλάτες επίσκοποι ήθελαν να κόψουν σε μικρότερες φέτες¹⁵⁷.

Και στην Τουρ έγιναν πολλές ανακομιδές. Και στη Βόρεια Ιταλία υπό τον ιδιοφυή ευρετή κι εφευρέτη μαρτύρων Αμβρόσιο τεμάχιζαν σορούς μαρτύρων. Τη Δύση κατέκλυσαν κυρίως λείψανα από το αίμα των μαρτύρων «Γερβάσιου» και «Προτάσιου» που ο ίδιος είχε «ανακαλύψει». Ο φίλος του Αμβρόσιου επίσκοπος Βικτρίκιος της Ρουέν αγόραζε με ζήλο λείψανα μαρτύρων της Βόρειας Ιταλίας και της Ανατολής. Αλλά και στη Βόρεια Αφρική πουλούσαν μοναχοί αληθινά και ψεύτικα οστά μαρτύρων¹⁵⁸.

Ωστόσο, παρόλο τον τεμαχισμό και τη διακίνηση μικρών και μικροσκοπικών κομματιών, το απόθεμα δεν επαρκούσε, καθώς μάλιστα στη Ρώμη, όπως φαίνεται, για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν έκαναν τεμαχισμούς, αν και δεν δίσταζαν να παίρνουν λείψανα που είχαν κόψει οι Έλληνες. Οι πάπες τσιγκουνεύονταν μεν τα λείψανα που είχαν στην κατοχή τους, ιδίως εκείνα «πρωτευόντων αγίων», αλλά πιο γενναιόδωρα χάριζαν λείψανα τα οποία παρήγαγαν φτηνά, με ένα κόλπο. Κατασκεύασαν δηλαδή το είδος των *ευλογιών*, όπου το κάθε αντικείμενο το οποίο ερχόταν σε επαφή με τον τάφο του αγίου, π.χ.

τον δήθεν τάφο του Αγίου Πέτρου (ή ύστερα και στην Τουρ τον τάφο του Αγίου Μαρτίνου), μεταβαλλόταν το ίδιο σε ιερό λείψανο, καθώς η υπερφυσική δύναμη του «γνήσιου» λείψανου μεταφερόταν στο άλλο, που ήταν τώρα και αυτό «γνήσιο». Τοποθετούσαν απλά δίπλα στις σορούς των αγίων μαντήλια μέσα σε κουτιά από ξύλο, ελεφαντόδοντο ή πολύτιμο μέταλλο, και ισχυρίζονταν ότι είχαν ακριβώς την ίδια αποτελεσματικότητα με τα άλλα λείψανα —πράγμα που αναμφίβολα αλήθευε. Και σ' αυτό έδωσαν έμφαση οι μεγάλοι θεολόγοι του χριστιανισμού του 4ου και 5ου αιώνα, οι εκκλησιαστικοί Διδάσκαλοι Ιλάριος, Βασίλειος, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Ιωάννης Χρυσόστομος, Αυγουστίνος και άλλοι. Πολλά πράγματα μπόρεσαν τώρα να γίνουν λείψανα, για να μην πούμε τα πάντα, όχι μόνο το ελάχιστο κομματάκι μιας σορού αγίου, αλλά π.χ. κι ένα σφουγγάρι το οποίο ήταν ποτισμένο με το αίμα του αγίου ή ακόμη κι ένα κουρελάκι, αρκεί να είχε έρθει σε επαφή με το λείψανο· διότι με αυτό τον τρόπο η «δύναμη» του γνήσιου λειψάνου μεταφερόταν στο καινούργιο —από τον 4ο αιώνα μια έμμονη ιδέα ολόκληρου του χριστιανικού κόσμου¹⁵⁹.

Με τη βοήθεια των *ευλογιών*, τις οποίες η Ρώμη διασκόρπισε σε όλη τη Δύση, εδραίωσε πρώτα από όλα την επιρροή της εκκλησιαστικής πολιτικής της. Γενναιόδωρα μοίραζαν οι πάπες προς όλες τις κατευθύνσεις τα δώρα τους που δεν κόστιζαν τίποτα και μάλιστα «στην ιστορία της ευσέβειας» με ποικίλα ονόματα: *brandea*, *pallida*, *sanctuaria*, *memoriae*, *benedictiones*, *eulogiae*, *patrocinia*. Ο πάπας Γρηγόριος Α' (590-604), ο *επονομαζόμενος* Μέγας, έκανε μεγάλες αποστολές λειψάνων. Ανάμεσα τους υπήρχαν σπάνια κομμάτια (με

αποδέκτες βασιλείς), όπως σταυροί με ένθετα θραύσματα από το σταυρό του Ιησού ή με τρίχες του Ιωάννη του Βαπτιστή, ο οποίος ως εκ θαύματος άφησε δύο κεφάλια. Αυτός ο πάπας έστελνε και κλειδιά με ρινίσματα από τις αλυσίδες του κορυφαίου Αποστόλου, για να τα κρεμάνε κατά της βασκανίας. Και τώρα δεν δίσταζαν ούτε στη Ρώμη να χυμήξουν στους τάφους. Έτσι ο πάπας Βονιφάτιος Δ' (608-615) διέταξε να μεταφέρουν στη Ρώμη πολλά οστά και να τα τοποθετήσουν κυρίως στην εκκλησία Santa Maria ad martyres (Παναγία των Μαρτύρων), το αρχαίο Πάνθεο, το «Ιερό όλων των θεών», το οποίο είχε ο ίδιος αναμορφώσει και αφιερώσει στην Παναγία και σε άπαντες τους μάρτυρες. Από την εποχή του Παύλου Α' (757-767) παραδόθηκαν πολλά «άγια σώματα» (αργότερα πλέον μόνο μικρά τμήματα) στο βασίλειο των Φράγκων αφού αυτός ο πάπας απευθύνθηκε επανειλημμένα στον Πιπίνο για βοήθεια εναντίον των Λογγοβάρδων και του Βυζαντίου —επομένως μπορούσε να ξοδέψει γι' αυτό το σκοπό μερικά πτώματα, σε οποίον κι αν ανήκαν¹⁰⁰.

Οι περισσότεροι σκελετοί, κόκκαλα και κοκκαλάκια έκαναν πιο έντονη, πιο διάσημη ζωή απ' ό,τι είχαν κάνει ποτέ όσο ζούσαν.

Τα λείψανα του Αγίου Βικέντιου της Σαραγόσας π.χ., του Ισπανού πρωτομάρτυρα και προστάτη της Πορτογαλίας, είναι από μόνα τους μια ολόκληρη ιστορία, είτε είναι ιστορικός ο θρυλικός θάνατος του είτε όχι. Έως τον 6ο αιώνα αναπαύονταν όλα τα οστά του, όπως λέγεται, στη Βαλένθια· όμως μισή χιλιετία αργότερα δεν υπάρχει τίποτα εκεί. Αντί αυτού, δίνονται ήδη το 542 στη μονή Σαιν-Ζερμαίν-ντε-Πρε (Αγίου Γερμανού του

Πρε) κοντά στο Παρίσι τα άμφια του αγίου, στο αββαείο των Βενεδικτίνων του Καστρ δίνονται το 864 τα οστά, στο Λε Μαν η κάρα, αλλά και στο ναό του Αγίου Λαυρέντιου της Κολωνίας δίνεται η κάρα (και το κεφάλι του Ορφέα ήταν θαμμένο σύμφωνα με τη μια παράδοση στη Λέσβο, συμφωνά με την άλλη κοντά στη Σμύρνη), το Μπάρι παίρνει το «ιερό λείψανο της χειρός» του χριστιανού ήρωα, οστά δίνονται και στο ναό του Αγίου Βικέντιου στο Μετς, οστά και στο Μπρέσλαου (Βρότσλαφ), όπου ο Βικέντιος προήχθη τον 11ο αιώνα σε προστάτη του ιερατείου του εκεί καθεδρικού ναού και σε δεύτερο άγιο της επισκοπής, το σώμα δόθηκε και στην Αλγκάρβε της Πορτογαλίας, το σώμα δόθηκε και στη Λισαβόνα, λείψανα δόθηκαν και στη Σαραγόσα (το 855), στην Κορτόνα, στον καθεδρικό ναό της Λωζάνης (έως το 1529). Τέλος η κάρα η οποία είχε κλαπεί από την Κολωνία, καταλήγει το 1463 στη μητρόπολη της Βέρνης, όπου ο Άγιος Βικέντιος γίνεται πολιούχος, και η εικόνα του εμφανίζεται σε νομίσματα και εμβλήματα της πόλης¹⁶¹.

Ειδικό κεφάλαιο, ολόκληρο βιβλίο θα μπορούσε να γραφτεί για τη φαιδρή ιστορία της «Θεομήτορος», ιδίως για τα λείψανα της.

ΥΠΟΛΕΙΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Η

«ΟΛΗ Η ΑΘΛΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ...»

Μάλλον δεν χρειάζεται να αναφερθούμε στο γεγονός ότι από την Παναγία δεν διέθεταν τίποτα, ούτε το παρα-

μικρό. Οι κάτοικοι της Ναζαρέτ δεν είχαν προσέξει τίποτα το ασυνήθιστο επάνω της. Ολόκληρη η Καινή Διαθήκη την αναφέρει σπάνια και χωρίς ιδιαίτερες τιμές. Οι Πατέρες της Εκκλησίας, του 3ου αιώνα ακόμη, την κατηγορούν για ματαιοδοξία, υπερηφάνεια, έλλειψη πίστης στο Χριστό και πολλά άλλα. Και οι επίσημοι ηγέτες της Εκκλησίας διατηρούσαν αρχικά κάποιες επιφυλάξεις απέναντι στη λατρεία της Παναγίας, προσπαθούσαν τουλάχιστον να την περιορίσουν στα όρια της αγιολατρίας. Ενώ μάλιστα από τον 4ο αιώνα τιμούσαν τους αγίους με αναφορά του ονόματος τους στις δεήσεις κατά τη θεία Λειτουργία, η Μαρία εξαιρείτο από αυτό έως τα μέσα του 5ου αιώνα. Έναν αιώνα νωρίτερα της έδιναν λιγότερη προσοχή απ' ό,τι στους κατώτερους μάρτυρες. Μόλις τον όψιμο 4ο αιώνα χτίζουν την πρώτη εκκλησία της Παναγίας στη Ρώμη η οποία διαθέτει σήμερα περίπου ογδόντα εκκλησίες της Παναγίας. Αλλά τότε δεν γνώριζαν ακόμη πουθενά προσκύνημα της Παναγίας. Τουλάχιστον τέσσερις αιώνες τα έβγαλε πέρα χωρίς αυτήν η χριστιανοσύνη. Μόλις από τον 5ο αιώνα τελούν εορτασμούς της Παναγίας. Αλλά στην Αφρική ακόμη και την εποχή του Αυγουστίνου δεν υπάρχει εορτασμός της Παναγίας. Και μόνο από τη Σύνοδο της Εφέσου, στην οποία ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος Κύριλλος επιβάλλει το δόγμα της Θεοτόκου Μαρίας, με τεράστιες δωροδοκίες, επίσκοποι, αυτοκράτορες και όσοι άλλοι ήθελαν και είχαν τη δυνατότητα, «σκοτώνονταν» ποιος θα ανεγείρει ναό της Παναγίας¹⁶².

Για την εξωτερική εμφάνιση της Μαρίας δεν ήταν τίποτα γνωστό, όπως πιστοποιεί κι ο Αυγουστίνος. Αλλά

κατά το προσκύνημα της στα Ιεροσόλυμα, η αυτοκράτειρα Ευδοκία είχε την τύχη ενός ευτυχούς ευρήματος. Γύρω στο 435 ανακάλυψε μια εικόνα της Παναγίας, και μάλιστα ζωγραφισμένη από τον Απόστολο Λουκά! Τον 6ο-7ο αιώνα παρήγαγαν «κυριολεκτικά εργοστασιακά» πορτρέτα της Παναγίας, και σαν να μην έφταναν αυτά, τον 8ο αιώνα ήρθαν να προστεθούν οι εικόνες της Παναγίας που δεν είχαν φτιαχτεί από ανθρώπινα χέρια, οι «αχειροποίητες». Συνηθισμένες εικόνες της Παναγίας βρίσκονταν τον όψιμο 6ο αιώνα αναμφίβολα στα σπίτια των περισσότερων χριστιανών της Ανατολής, όπως και στα κελιά των μοναχών, όπου λέγεται ότι σχεδόν τις θεοποιούσαν. Εικόνες της Παναγίας λατρεύονταν τώρα περισσότερο από άλλες εικόνες αγίων, λατρεύονταν ως λείψανα, κι αυτός ήταν πιθανώς ο λόγος που δεν έκαναν ακόμη μεγάλο εμπόριο με λείψανα της Μαρίας: η εικόνα της ήταν αρχικά επαρκές υποκατάστατο. Τέλος έγινε το πιο συχνό θέμα της χριστιανικής τέχνης. Φιγούραρε από τις αρχές του 7ου αιώνα (610) στα πολεμικά πλοία του αυτοκράτορα Ηράκλειου —και διαμέσου των αιώνων η Παναγία παρέμεινε η «βασίλισσα της άνοιξης» και η μεγάλη βασίλισσα του πολέμου και του αίματος, η οποία γνώρισε σίγουρα τους μεγαλύτερους θριάμβους της στη Δύση, έως και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁶³.

Από τα τέλη του 5ου και τον 6ο αιώνα, κυρίως στην Παλαιστίνη, συνηθίζουν να προωθούν την πίστη και το εμπόριο με λείψανα της Παναγίας. Γνώριζαν ξαφνικά την πέτρα πάνω στην οποία ξεκουράστηκε η Παρθένος στο ταξίδι της για τη Βηθλεέμ. Όπως πιστοποιεί κάποιος προσκυνητής, αυτή η πέτρα ήταν τοποθετημένη

γύρω στο 530 ως Αγία Τράπεζα στην εκκλησία του Αγίου Τάφου των Ιεροσολύμων. Δεκαετίες αργότερα όμως ένας άλλος προσκυνητής τη βρήκε πάλι στην πρωταρχική θέση της· από εκεί ανάβλυζε τώρα αφρίζοντας το πιο εύγευστο νερό.

Τον 6ο αιώνα ακόμη, υπάρχουν σχετικά λίγα λείψανα της γκαρνταρόμπας της Παναγίας. Γύρω στο 570 προσκυνητές από τη Δύση λατρεύουν στη Διοκαισάρεια ένα σταμνί κι ένα καλαθάκι της Παναγίας, στη Ναζαρέτ θαυματουργά ρούχα της Παναγίας, στα Ιεροσόλυμα δείχνουν τη ζώνη της και το κεφαλομάντηλό της. Ιδιαίτερα η ζώνη αποκτά όπως φαίνεται σύντομα μεγάλο κύρος και υμνείται αργότερα σε ύμνους και κηρύγματα. (Αφού τώρα λείψανα της ζώνης της Παναγίας υπάρχουν στο Λίμπουργκ, στο Άαχεν, στη Σαρτρ, στο Πράτο της Φλωρεντίας. Στην Τοσκάνη χαίρει ιδιαίτερης εκτίμησης ένα λείψανο της Τίμιας Ζώνης, στην Ανατολή έχουν προς τιμήν της ιδιαίτερο εορτασμό στις 31 Αυγούστου.) Εκκλησίες και ιδιώτες μαλώνουν τώρα για το ποιος κατέχει αυτά ή τα άλλα λείψανα της Παναγίας. Τα περισσότερα τα κερδίζει η Κωνσταντινούπολη: τα ιδρωμένα σάβανα στα οποία ήταν τυλιγμένη η σορός της Παναγίας, κι ένα φόρεμα το οποίο φορούσε κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης της. Προς τιμή του φορέματος και της ζώνης η Κωνσταντινούπολη τελεί εορτασμούς, περιφέρουν το φόρεμα ακόμη και σε παρακλητικές λιτανείες, κι αυτό με μεγάλη επιτυχία, αφού τον 7ο και τον 9ο αιώνα προστατεύει την πόλη επανειλημμένα από πολεμικούς αντιπάλους και σεισμούς. Τώρα τα λείψανα από τα ρούχα της Παναγίας βρίσκονται στο Άαχεν (από το «θησαυρό λειψάνων» των Καρολίγγειων), στη Σαρτρ

(ως δώρο του Καρόλου του Φαλακρού), στη Σανς, στη Ρώμη, στο Λίμπουργκ κ.ο.κ.¹⁶⁴

Τέλος σκορπίζονται στο κόσμο όλα τα πράγματα της Παναγίας που μπορεί κανείς να διανοηθεί.

Το Μεσαίωνα λατρεύουν στο Γκάμινγκ κάτι «από την πέτρα πάνω στην οποία έτρεξε γάλα από τη παμμακάριστη παρθένο», κάτι «από τα μαλλιά της, από το πουκάμισο της, από τα παπούτσια της» κ.ά. Η εκκλησία των ανακτόρων της Βιτεμβέργης διαθέτει το 1509 «5 κομματάκια από "το γάλα της Παρθένου, 4 κομματάκια από τα μαλλιά της Παναγίας, τρία κομματάκια από το πουκάμισο της Παναγίας» κ.λπ. Ας σκεφτούμε: Η Βιτεμβέργη είχε στην κατοχή της εκείνη τη χρονιά, όπως και να το κάνουμε, 5.005 λείψανα, τα περισσότερα εκ των οποίων είχε εισαγάγει από τους «Άγιους Τόπους» ο πρίγκιπας Φρειδερίκος ο Σοφός (!)· έως το 1522 εργαζόταν στη Βενετία για λογαριασμό του σοφού ηγεμόνα ειδικός αγοραστής. Αλλά και στα μέσα του αιώνα του Διαφωτισμού οι Ιησουίτες, οι οποίοι είναι μέχρι σήμερα ενεργοί στο Μόναχο, εισήγαγαν μια ειδική «προσευχή στη χτένα της Παρθένου Μαρίας», ισχυριζόμενοι ότι η λατρεία των μαλλιών της Μαρίας σε κάνει αλεξίσφαιρο: «Σαν να είσαι χωμένος σε σακί με μαλλί, θα στέκεσαι καταμεσής στη βροχή από σφαίρες...» Λάτρευαν δε τη μαλλιαρή ιστορία της Παναγίας και με ένα ποίημα από το οποίο αρκεί μάλλον η πρώτη στροφή:

«Ο Θεός που μετράει όλες τις τριχούλες
διάλεξε και τούτες,

κι έτσι αυτές οι λίγες τριχούλες αξίζουν για μένα
περισσότερο από όλα τα μαργαριταράκια»¹⁶⁵.

Ακόμη κι αυτή η σύντομη ματιά στο μέλλον μπορεί να υποδηλώσει την αποβλάκωση της χριστιανοσύνης για δύο ολόκληρες χιλιετίες. Αφού από ιστορική άποψη — κι εμείς εδώ δεν εξετάζουμε καμία άλλη! — ειδικά η λατρεία της Παναγίας παρουσιάζει μια εικόνα που, όπως λέει με παράπονο ο Arthur Drews, στη θέα της σε αγγίζει «όλη η αθλιότητα της ανθρωπότητας. Είναι μια ιστορία της πιο παιδαριώδους δεισιδαιμονίας, των πιο θρασείων πλαστογραφιών, παραποιήσεων της αλήθειας, ερμηνειών, φαντασιώσεων, σκευωριών, υφασμένη από ανθρώπινη κακομοιριά και ανεπάρκεια, ιησουίτικη πονηριά και εκκλησιαστική αρχομανία, ένα θέατρο για γέλια και για κλάματα: η αληθινή θεία κωμωδία...»¹⁶⁶

ΣΠΑΝΙΑ ΚΟΜΜΑΤΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Ωστόσο, ειδικά ανάμεσα στα λείψανα υπάρχουν αρκετά φαιδρά και περίεργα πράγματα. Ακόμη σπανιότερα κομμάτια είναι ίσως τα φτερά και τα αβγά του Αγίου Πνεύματος στην τιμημένη αρχιεπισκοπή του Μάιντς. Ή τα λείψανα του γαϊδάρου των Βαϊών, τα οποία η Βερόνα επέμενε ότι είχε. (Στον ευσεβή Μεσαίωνα υπήρχαν ακόμη και πολλές εορτές του γαϊδάρου όπως' η festum asinorum της Ρουέν, η οποία όμως αφορούσε το γάιδαρο του Βαλαάμ, το αντίστοιχο ζώο της Παλαιάς Διαθήκης· και η γιορτή του γαϊδάρου στη Μπωβαί τελείτο σε ανάμνηση της υποτιθέμενης φυγής στην Αίγυπτο.)¹⁶⁷

Σε ιερά λείψανα μπορούσαν να μεταβληθούν ακόμη και κτίρια. Π.χ. στη Ρώμη μια ιδιωτική κατοικία, στην

οποία λέγεται ότι ζούσε και κήρυττε ο Απόστολος Παύλος δύο ολόκληρα χρόνια- έδειχναν τη σάλα ακόμη και τον 20ό αιώνα. Το πιο περιβόητο λείψανο αυτού του είδους όμως είναι αναμφίβολα η Santa Casa (Άγια Οικία) του Λορέτο, η υποτιθέμενη οικία της Παναγίας στη Ναζαρέτ την οποία επισκέπτονταν κάποτε αμέτρητοι προσκυνητές. Αλλά όταν το 1291 έχασαν και το τελευταίο οχυρό στην Παλαιστίνη, άγγελοι μετέφεραν «την Αγία Οικία» στην Ιταλία· αρχικά κοντά στο Φιούμε (Ριγιέκα), ύστερα στο Λορέτο, όπου και τον 20ό αιώνα εξακολουθεί να είναι προορισμός προσκυνητών¹⁶⁸.

Η λατρεία των λειψάνων διευρύνθηκε με το σύστημα των φυλακτηρίων που δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια συνέχεια των πολύ διαδεδομένων φυλαχτών της ειδωλολατρίας, αντικειμένων γεμισμένων με μαγικά στοιχεία τα οποία φορούσαν τις περισσότερες φορές γύρω από το λαιμό και τα οποία σκοπό είχαν να δίνουν ιδιαίτερες υπερφυσικές δυνάμεις και να απομακρύνουν το κακό από εκείνους που τα φορούσαν. Η Εκκλησία απαγόρευσε μεν τα φυλαχτά, αλλά ευλόγησε τα φυλακτήρια και σύντομα η ζήτηση φυλακτηρίων από χριστιανούς «έγινε ανυπολόγιστη» (Kotting)¹⁶⁹.

Το όλο ήταν όμως τόσο απεχθές, ώστε ακόμη και μέσα από την Εκκλησία ξεσηκώθηκαν διαμαρτυρίες εναντίον των «τεφρολατρών και των ειδωλολατρών» (cinerarios et idololatrias). Με τη μεγαλύτερη σφοδρότητα συνέβη αυτό στις αρχές του 5ου αιώνα από το Γαλάτη ιερέα Βιγιλάντιο τον οποίο υποστήριξαν και επίσκοποι της πατρίδας του, αλλά ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος Ιερώνυμος, προφανώς για εντελώς προσωπικούς λόγους, του επιτέθηκε με τη γνωστή και διαβόητη σφεντόνα

λάσπης του και τον γκρέμισε στη δυσμένεια. Αλλά και κατά το Μεσαίωνα εμφανίζονταν συνεχώς πολέμοι της αηδιαστικής λατρείας, παραδείγματος χάρη στο πρόσωπο του αρχιεπισκόπου Αγοβάρδου της Λυών (πέθανε το 840) ή, ακόμη περισσότερο στο πρόσωπο του σύγχρονου του, επισκόπου Κλαύδιου του Τορίνου, ο οποίος πολέμησε για την άποψη να αφήνουν καλύτερα τα λείψανα στον τάφο, στο χώμα, όπου είναι η Θέση τους· ο οποίος αποκαλούσε αντιπάλους επισκόπους υβριστικά «σύναξη γαιδάρων»· ο οποίος δεν είχε σε καμία υπόληψη τα προσκυνήματα στον δήθεν τάφο του Πέτρου· ο οποίος έβαλε να απομακρύνουν από τις εκκλησίες της επισκοπής του όλες τις εικόνες, ακόμη και τους σταυρούς, και παρά την καταδίκη έμεινε ανενόχλητος στο επισκοπικό αξίωμα έως το θάνατο του. Μόνο με τη Μεταρρύθμιση αποδοκιμάστηκε αυστηρά κάθε λατρεία λειψάνων¹⁷⁰.

Η Σύνοδος του Τριδέντου διέταξε όμως άλλη μια φορά κατηγορηματικά το αρχαίο χριστιανικό έθιμο και διακήρυξε ότι όλοι όσοι ισχυρίζονται ότι τα λείψανα των αγίων λατρεύονται ανώφελα, ότι τα μνήματά τους (*memoriae*) δέχονται μάταια επισκέπτες, ότι δεν επιτυγχάνεται καμία βοήθεια μέσω αυτών, «πρέπει να αναθεματίζονται ακριβώς όπως τους αναθεμάτιζε παλαιότερα η Εκκλησία και το κάνει πάλι τώρα»¹⁷¹.

Η χριστιανική λειψανολατρεία συνδέεται άρρηκτα με τη μαρτυρολατρεία και αγιολατρεία· σχεδόν το ίδιο όμως και με το θεσμό του προσκυνήματος. Ηγεμόνες, επίσκοποι ή απεσταλμένοι τους έκαναν πολύ μακρινούς δρόμους, για να αποκτήσουν σορούς μαρτύρων και αγίων (για τις οποίες, εκτός από τα φανταστικά θαύματα που τους απέδιδαν, ισχυρίζονταν συχνά και ότι δεν σήπονταν, ότι

ανέδιδαν την πιο γλυκιά ευωδιά). Αλλά και τους απλούς πιστούς παρακινούσε η επιθυμία να πάρουν στο σπίτι τους λείψανα ή *ευλογίες* που διέθετε κάθε τόπος προσκυνήματος της αρχαιότητας. Και εκείνη την εποχή δεν έκαναν σχεδόν καμία διάκριση ανάμεσα σε λείψανα και *ευλογίες*. Πολύ θετικά για τα προσκυνήματα έδρασε και η δεισδαιμονία (ή η πίστη) ότι ο άγιος βοηθούσε πολύ περισσότερο εκεί όπου κειτόταν θαμμένος ο ίδιος ή τουλάχιστον ένα κομμάτι του, το κεφάλι, το χέρι, το πέλμα, το δάχτυλο του ποδιού ή ένα κόκκαλο. Σε αυτά ήρθε να προστεθεί τέλος η πίστη (ή η δεισδαιμονία) ότι η θαυματουργική δύναμη του ζωντανού αγίου υπήρχε αναλλοίωτη και στα λείψανα του και ότι αποκτούσαν ή μπορούσαν να αποκτήσουν αυτή τη δύναμη και οι ίδιοι με ένα απλό άγγιγμα¹⁷².

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΑΠΑΤΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΩΝ

«Τι ήταν πιο ευνόητο από το να ανταποκριθούν στην επιθυμία των προσκυνητών και να τους αφήσουν να δουν με σάρκα και οστά αυτά που τους αναπαριστούσε το μάτι της πίστης μόνο με σιωπηρή μελέτη;» Bernhard Kotting¹

«Και καθώς η ιερή "τοπομανία" δεν είχε όρια, της έδειξαν» — στη διάσημη προσκυνήτρια Αιθέρια— «οι μοναχοί τον τάφο του Μωυσή, το παλάτι του Μελχισεδέκ και το μνήμα του Ιώβ. Λίγο έλειψε να της παρουσιάσουν και το κρανίο του Αδάμ, το ρόπαλο του Κάιν ή να της δώσουν να δοκιμάσει το κρασί του Νώε!» J. Steinmann²

ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΑ: ΜΙΑ ΕΜΜΟΝΗ ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΠΡΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΗΔΗ ΕΠΟΧΗΣ

Στις περισσότερες θρησκείες, τα προσκυνήματα, δηλαδή τα ταξίδια σε δήθεν ιερούς τόπους για θρησκευτικούς λόγους, για την ομολογία πίστης, την εμφύχωση, την εξιλέωση, την προσευχή, την ευχαριστία, συνηθίζονταν ήδη την προχριστιανική εποχή. Το προσκύνημα, με πολλές θαυματουργικές θεραπείες, αφιερώματα κ.λπ., υπήρχε στους ειδωλολάτρες, στους Ιουδαίους, αλλά και στους Άραβες της προϊσλαμικής περιόδου. Σε ολόκληρο τον ελληνικό και ρωμαϊκό πολιτισμικό χώρο, ακόμη και πέρα από αυτόν, ο θεσμός του προσκυνήματος άνθιζε την εποχή του «Χριστού», όταν οι χριστιανοί ούτε καν τον φαντάζονταν ακόμη. Κι όπως και στους ειδωλολάτρες, έτσι έπαιζε ύστερα και στους χριστιανούς κυρίαρχο ρόλο η επιθυμία για θεραπεία, πράγμα που αποδεικνύουν πολυάριθμες αναφορές θαυμάτων από τους πρώτους αιώνες.

Το προσκύνημα συνδεόταν στενά με την παραφροσύνη ότι η θεότητα προτιμούσε να αποκαλύπτεται σε ορισμένα σημεία παρά σε άλλα, στο σημείο συγκέντρωσης «υπερφυσικών» δυνάμεων, στο σημείο του «ιερού», σε κάποια θαυματουργή λατρευτική εικόνα, σε ένα λείψανο ή σε οποιονδήποτε άλλο τόπο με σημαντική θρησκευτική ιστορία, γνωστό από τη δράση κάποιου ιδρυτή θρησκείας, ενός ήρωα, ενός αγίου. Ακριβώς έτσι έπαιζε εδώ ρόλο και η πίστη ότι η θεότητα προτιμούσε να λατρεύ-

εται εκεί, ότι εκεί εισάκουε με μεγαλύτερη προθυμία τους ικέτες για την απόκτηση υλικών ή πνευματικών αγαθών, ότι εκεί κατά προτίμηση απάλλασσε από τη σωματική και ψυχική ασθένεια —έμμονες ιδέες οι οποίες έρχονται σε αντίθεση με την απανταχού παρουσία ενός παντοδύναμου Θεού³.

Οι πιστοί λάμβαναν μέρος και σε πομπές· στους Ιουδαίους π.χ., στην αρχαία αραβική εποχή, ύστερα πάλι στο Ισλάμ. Στον ίδιο τον τόπο του προσκυνήματος συνηθίζονταν στους Ιουδαίους οι λιτανείες κατά την εορτή της Σκηνοπηγίας, ιδιαίτερα συχνές ήταν όμως στην ειδωλολατρία, με αγάλματα θεών, με άλλα λατρευτικά σύμβολα, λόγος για τον οποίο οι χριστιανοί τις καταδίκασαν ως «*rompa diaboli*», ως λιτανείες του διαβόλου και ως έκφραση της ειδωλολατρίας, όπως και να έχει το πράγμα για αιώνες ολόκληρους. Έτσι είχαν και οι ίδιοι λιτανείες, βέβαια με τα «αληθινά» σύμβολα· αντί για θεούς είχαν δηλαδή τώρα αγίους⁴.

Οι ειδωλολάτρες, οι Ιουδαίοι και οι Κέλτες γνώριζαν επίσης το εορταστικό προσκύνημα. Σ' αυτή την περίπτωση οι άνθρωποι συνέρεαν από παντού, όπως αργότερα πάλι οι χριστιανοί, τα προσκυνήματα των οποίων έχουν τουλάχιστον μια φορά το χρόνο τη μεγάλη εορταστική επέτειο τους. Όμοια είχαν και οι ειδωλολάτρες και οι Ιουδαίοι το αφιερωματικό προσκύνημα, δηλαδή το προσκύνημα λόγω κάποιου τάματος. Δεν μπορούμε να πούμε ότι η θρησκεία του Ιησού άφηνε περιθώριο για κάτι τέτοιο, όπως και για τον όρκο· αφού η ρήση κατά του όρκου συμπεριλάμβανε και το τάμα (Ματθ. 5,34). Αλλά οι χριστιανοί έκαναν ύστερα συχνά τάματα και έτσι δεν απείχαν πολύ ούτε από τη ιουδαϊκή ούτε την

ειδωλολατρική πρακτική. «Τα κίνητρα για τα τάματα παραμένουν τα ίδια... Ούτε εμφανίζεται καμία αλλαγή όσον αφορά το περιεχόμενο των ταμάτων... Το μόνο που αλλάζει είναι ο αποδέκτης του τάματος: ο Χριστός..., η Αγία Τριάδα... και προ πάντων οι μάρτυρες και οι λοιποί άγιοι» (Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Αρχαιότητας και του Χριστιανισμού). Μυριάδες χριστιανοί έκαναν τάματα, αλλά, όπως γνωρίζει μια αρχαία πηγή, «σε πολλούς η θέληση για το τάμα διαρκεί τόσο, όσο και ο πονοκέφαλος». Ωστόσο, όπως προειδοποιεί ο Παυλίνος της Νόλας, οι άγιοι δεν ανέχονται τις απάτες στα τάματα — κοινός τόπος σε σχεδόν όλα τα ειδωλολατρικά αλλά και τα χριστιανικά προσκυνήματα. Κι όπως ο ειδωλολάτρης εκπληρώνει ή πραγματοποιεί ένα τάμα κάνοντας μια θυσία, κάνει το ίδιο κι ο χριστιανός⁵.

Αφιερώματα υπήρχαν στους αρχαιότερους πολιτισμούς πρωτόγονων και πολιτισμένων λαών, υπήρχαν σε προσκυνήματα των Κελτών και των Γερμανών, όπως και στην Ιταλία, την Ελλάδα, τη Μεσοποταμία ή την Αίγυπτο. Στην Κολωνία οι ειδωλολάτρες έφερναν ξύλινα μέλη ως αφιερώματα. Στη Νότια Ιταλία βρέθηκαν στις εκβολές του Σίλαρου σε ένα προσκύνημα της Ήρας πολλά αναθήματα της Κουροτρόφου με το παιδί. Τα Ασκληπιεία της Επιδαύρου, της Αθήνας κ.ά. γέμιζαν από πολλές αναθηματικές πλάκες⁶.

Τα *donata votiva* (αναθηματικά δώρα), τα *donaria*, έκαναν πλούσιους τους ναούς. Ακόμη και υπέρ του ιουδαϊκού ναού της Ιερουσαλήμ έδιναν αναθήματα ειδωλολάτρες ηγεμόνες, ο Αύγουστος, ο Αγρίππας, ο Κλαύδιος. Και με τα αναθήματα πολλαπλασιάζονταν οι θησαυροί των ναών από τη Μεσοποταμία έως τη Ρώμη. Ο Αρι-

στοφάνης αποκαλούσε το ιερό της Άρτεμης στην Έφεσο «ολόχρυσο οίκο». Έφερναν αφιερώματα όλων των ειδών: πολύτιμες φορεσιές, υφάσματα, χρυσό, ασήμι, αγάλματα θεών, λάφυρα πολέμου, κοπάδια ζώων, ως επί το πλείστον απεικονίσεις θεραπευμένων μελών, ακόμη και ολόκληρους ναούς δώριζαν. Αυτά τα *donaria* μπορεί να ήταν ανταποδοτικές θυσίες, παρακλητικά ή ευχαριστήρια αφιερώματα, δώρα για βοήθεια που περίμεναν ή είχαν ήδη λάβει. Κι όλα αυτά συνέχισαν να τα εφαρμόζουν οι χριστιανοί, μόνο που δεν το έκαναν για τους ειδωλολάτρες αρωγούς και θεούς αλλά για τους αγίους και το Θεό. «Σχεδόν το μόνο που αλλάζει είναι τα ονόματα» (Weinreich). Για να το πούμε με την καθολική ορολογία: «Ο χριστιανισμός παρέμεινε από νωρίς πιστός σε αυτές τις μορφές λατρείας του Θεού και εμπιστοσύνης σε Αυτόν...» (πραιλάτος Sauer)⁷.

Και η εγκοίμηση, ο ύπνος σε ιερούς τόπους για την επίτευξη θείων ονείρων, ευαγγελισμών, οραμάτων, πρόχεται από την ειδωλολατρία. Η εγκοίμηση που αρχικά συνδεόταν με τους τόπους αποκάλυψης των χθόνιων θεοτήτων, ήταν διαδεδομένη ιδιαίτερα στον ελληνικό πολιτισμικό χώρο. Συχνά μετά από συγκεκριμένες προετοιμασίες, αποχή από ορισμένα φαγητά και από τη συνουσία, άντρες και γυναίκες ξάπλωναν χωριστά σε ένα λατρευτικό χώρο και περίμεναν την εμφάνιση του θεού με τη δική του ή με άλλη μορφή. Περίμεναν αποκαλύψεις στο όνειρο τους, χρησμούς, τους οποίους τις περισσότερες φορές έπρεπε να ερμηνεύσουν οι εν υπηρεσία ιερείς. Και κυρίως περίμεναν τη θεραπεία, λόγος για τον οποίο η εγκοίμηση γινόταν κυρίως από αρρώστους· ιδίως στους ναούς των θεραπευτών ηρώων και θεών, περισσό-

τερο ίσως στα ιερά του Ασκληπιού από την Αίγυπτο έως την Ελλάδα και τη Ρώμη- αργότερα σε εκείνα των ελληνοαιγυπτιακών θεοτήτων της Ίσιδας και του Σάραπη, από τους οποίους εισακούονταν πολλοί που οι γιατροί είχαν ήδη ξεγράψει. Αλλά αυτοί οι χώροι εγκοίμησης, όπως αργότερα οι χριστιανικοί, ήταν και νοσοκομεία⁸.

Στο χριστιανισμό κατά την εγκοίμηση (που, όπως λέγεται, εξακολουθεί να εφαρμόζεται στην Ελλάδα και τον 20ό αιώνα) ικέτευαν αντί των ειδωλολατρικών θεών τους αγίους: τη Θέκλα, το Μιχαήλ, το Θεράποντα, τους Κύρο και Ιωάννη, τους Κοσμά και Δαμιανό —ωστόσο όχι μόνο για να τους δοθεί βοήθεια για το σώμα αλλά και για την ψυχή, πράγμα που λέγεται ότι διέκρινε τη χριστιανική εγκοίμηση από τους παγανιστικούς τρόπους εγκοίμησης και τα νοσοκομεία. Στην πραγματικότητα, ψυχική βοήθεια ζητούσαν φυσικά ήδη στην ειδωλολατρία. Δεν είναι πάντα σαφές και αμφισβητείται αν πολλοί Πατέρες της Εκκλησίας (Ευσέβιος, Χρυσόστομος, Ιερώνυμος, Κύριλλος της Αλεξάνδρειας κ.ά.) πολεμούσαν τη χριστιανική εγκοίμηση ως δεισιδαιμονία· την ειδωλολατρική φυσικά την καταριούνταν. Στις Θέρμες του Ηλία στον Ιορδάνη ποταμό οδηγούσαν τους ασθενείς κρυφά από μια πίσω πόρτα στο χώρο των λουτρών. Αλλά ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός σίγουρα δεν είχε επισκεφθεί στον ύπνο του κρυφά τους Αγίους Κοσμά και Δαμιανό, όταν αρρώστησε κάποτε βαριά, αντιθέτως επέκτεινε και φιλοτέχνησε την εκκλησία τους. Και ο επίσκοπος Βασίλειος της Σελεύκειας αναφέρει χωρίς καμία αιδώ και επικροτώντας την εγκοίμηση χριστιανών, και

πολύ διεξοδικότερα ο Σωφρόνιος, Πατριάρχης Ιεροσολύμων, κατά τον 7ο αιώνα⁹.

Ο βουδισμός είχε αρχικά τέσσερις ιερούς τόπους, για τους οποίους ο Βούδας προφήτεψε ότι θα πήγαιναν προσκυνητές και ότι όποιος πέθαινε εκεί, θα ξαναγεννιόταν στον ουρανό: το Λουμπίνι (Νεπάλ), όπου γεννήθηκε ο Βούδας, το Μποντ Γκαγιά, όπου δέχτηκε τη θεία φωτισση, το Σαρνάτ, όπου άρχισε να κηρύττει, και την Κουσινανγκάρα, όπου πέρασε στη νιρβάνα. Αργότερα ήρθαν να προστεθούν κι άλλοι πολλοί τόποι προσκυνήματος, π.χ. το Κογιασάν στην Ιαπωνία, το Κάντυ στην Κεϋ-λάνη, όπου λάτρευαν το δόντι του Βούδα. Και στον ινδουισμό (κύριο ιερό η Μπενάρες) υπήρχαν και υπάρχουν πολυάριθμες ιερές πόλεις, αφού οι Σαντού πάνε από το ένα προσκύνημα στο άλλο. Και στο λαμαϊσμό (ο οποίος είναι ωστόσο μεταχριστιανικός), το θιβητιανό βουδισμό, με κέντρο λατρείας και προσκυνημάτων τη Λάσα, ο λαός (το ένα τέταρτο είναι ιερατικού επαγγέλματος) πάει κατά ορδές στα μοναστήρια, τα κέντρα της λατρευτικής και οικονομικής ζωής, προσκυνά τα ιερά λείψανα, αγοράζει φυλαχτά, εικόνες των θεών, κατεβάζει ολόκληρα τροπάρια. Προσκυνητές υπάρχουν στον σιντοισμό, την αρχαία και εθνική ιαπωνική θρησκεία (*kami no michi*), η οποία παρομοίως είχε ένα πολύ εμπορικό ιερατείο, όπου μεμονωμένες οικογένειες θεωρούσαν τα έσοδα των ναών ως οικογενειακό εισόδημα. Προσκυνήματα υπήρχαν στους κομφουκιανιστές, στους αρχαίους Αιγυπτίους και ιδίως στην αρχαία Ελλάδα¹⁰.

**ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ, Ο ΘΕΟΣ ΜΕ ΤΑ «ΑΓΑΘΟΕΡΓΑ ΧΕΡΙΑ», ΚΑΙ
ΕΠΊΔΑΓΓΡΟΣ, Η ΛΟΓΡΑΗ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΩΝ**

Με τρόπο όμοιο με του προσκυνήματος, εξασκούσαν και στη θρησκεία του αιγαιοκρητικού χώρου τη λατρεία «τεμενών» της υπαίθρου, ορεινών ιερών, ιερών σπηλαίων — που εν μέρει εξακολουθούν να είναι προορισμοί προσκυνητών και της σύγχρονης ελληνικής λαϊκής πίστης. Περίπου από τον 5ο αιώνα και μετά άρχισε ο Ασκληπιός τη νικητήρια πομπή του. Επισκίασε όλες τις άλλες θεραπευτικές θεότητες, όχι μόνο στην κλασική εποχή, αλλά σε ολόκληρη την αρχαιότητα. Έγινε ο σημαντικότερος, σχεδόν γενικά αναγνωρισμένος θεραπευτής θεός, ένας αγαθοεργός, ελεήμων, δημοφιλής αρωγός, ένας σωτήρας ο οποίος αρχικά ήταν ίσως κάποιος ήρωας θεραπευτής, στο πρόσωπο του οποίου ηρωοποίησαν κάποιον περίφημο Θεσσαλό γιατρό. Γύρω στο 475 π.Χ. ακόμη, ο Πίνδαρος θεωρούσε τον Ασκληπιό ηρωοποιημένο θνητό — και ο αρχαίος κόσμος λάτρευε στο πρόσωπο του έναν θεό που υπήρξε άνθρωπος, τον λάτρευαν ακριβώς γι' αυτό το λόγο ως τον πιο ανθρώπινο, τον πιο φιλόανθρωπο θεό, τον θεό με τα «αγαθοεργά χέρια», τον θεό «ο οποίος με το αγαθοεργό χέρι του φέρνει την ίαση»¹¹.

Τον θεοποίησαν ως θαυματουργό, ο οποίος θεράπευε παράλυτους, μουγγούς, τυφλούς, ο οποίος έκανε ακόμη και μαλλιά να ξαναφυτρώσουν, που κατεύναζε τρικυμίες κι ανάσταине νεκρούς, αλλά και θεράπευε ψυχικές ασθένειες. Πολλοί ισχυρίζονταν ότι τον είχαν δει και πιστοποιούσαν τις πράξεις του. Πολυάριθμα θαύματα του Ασκληπιού, του σωτήρα σε όλες τις δυσκολίες της ζωής,

ο οποίος θεράπευε και με επίθεση της χειρός, ο οποίος αποκαλούνταν γιατρός, ο «αληθινός γιατρός», «εξουσιαστής» των δυνάμεων των ασθενειών, «σωτήρας», πέρασαν στη Βίβλο στο πρόσωπο του Ιησού, πολύ συχνά με τις πιο εκπληκτικές λεπτομέρειες. Ο Ασκληπιός, γιος θεού, δεν πεθαίνει μόνο τιμωρημένος, αλλά ανέρχεται και στους ουρανούς. Με λίγα λόγια, ο βίος και τα λογοτεχνικά μοτίβα μοιάζουν στις βιογραφίες των δύο θεοτήτων, και ειδικά οι θαυματουργικές θεραπείες του Ασκληπιού ταυτίζονται στις λεπτομέρειες τους «με εντυπωσιακό τρόπο με τις θαυματουργικές θεραπείες του Ιησού» (Croon)¹².

Οι χριστιανοί δεν μπόρεσαν να τα αρνηθούν όλα αυτά· ήταν πάρα πολύ γνωστά. «Όταν λέμε», γράφει ο Ιουστίνος, «ότι ο Χριστός θεράπευε σακάτηδες, παράλυτους και εκ γενετής αρρώστους κι ότι ανάστανε νεκρούς, τότε φαίνεται σαν να αφηγούμαστε πράγματα τα οποία μοιάζουν με αυτά που αναφέρουν για τον Ασκληπιό». Αλλά ακριβώς αυτές οι αντιστοιχίες έδιναν αφορμή στους εκκλησιαστικούς Πατέρες για δριμείες επιθέσεις. Και φυσικά δεν λείπει εδώ ο ισχυρισμός ότι ο Ασκληπιός είναι ένας επικίνδυνος δαίμονας, ότι ο Χριστός είναι πολύ ανώτερος του¹³.

Τα Ασκληπιεία εξαπλώθηκαν σε όλο το χώρο της Μεσογείου. Περισσότερα από διακόσια ιερά του θεού πιστοποιήθηκαν από την έρευνα, τα οποία ήταν όλα τους προσκυνήματα. Από τα μεγαλύτερα ήταν η Κως, η Πέργαμος, η Αθήνα, η Τρίκκη, η Λεβήνα, οι Αιγές της Κιλικίας, η Ρώμη. Αμέτρητοι άνθρωποι αναζητούσαν εδώ θεραπεία και βοήθεια στο μεταίχμιο προς τη μεταχριστιανική εποχή. Στο Ασκληπιείο των Αθηνών

δεν έλειπε ανάμεσα στα αφιερώματα των ευγνώμονών-των σχεδόν κανένα μέλος του σώματος —όπως συνέβαινε ύστερα σε τόσους πολλούς χριστιανικούς τόπους προσκυνήματος. Κατασκευασμένα από τα πιο διαφορετικά υλικά φιγούραραν εκεί λαιμοί, αφτιά, μάτια, χέρια, πόδια κ.ά. Πολυάριθμα αθηναϊκά αφιερώματα ακόμη και από τον 5ο αιώνα π.Χ. δείχνουν το αγαθοεργό χέρι βοήθειας του Ασκληπιού. Γιατί προσπαθούσαν ποικιλοτρόπως να αυξήσουν την εμπιστοσύνη στον θεραπευτή θεό και συνάμα τη φήμη του ιερού¹⁴.

Το πιο περίφημο προσκύνημα, το οποίο ωστόσο απόκτησε πολλούς ισάξιους ανταγωνιστές από την ίδια λατρεία, ήταν η Επίδαυρος, ένα είδος Λούρδης της αρχαιότητας, τοποθετημένο ρομαντικά σε μια μεγάλη κοιλάδα στα βορειοανατολικά της Πελοποννήσου, εννέα χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της πόλης της Επιδαύρου, και προσβάσιμο από την Αθήνα με εξάωρο θαλάσσιο ταξίδι. Η λατρεία άρχισε τον 7ο π.Χ. αιώνα, μεταφέρθηκε πιθανώς από την Τρίκκη της Θεσσαλίας στην Επίδαυρο και τον 5ο αιώνα άρχισε να ανθεί. Έκανε παγκοσμίως γνωστή την Επίδαυρο και προσείλκυε από πολύ μακριά προσκυνητές όλων των κοινωνικών στρωμάτων, κυρίως για θεραπεία με χρησμούς στα όνειρα τους και υδροθεραπείες: μονόφθαλμοι, τυφλοί, μουγγοί, παράλυτοι, φυματικοί, τραυματίες από βέλη. Αλλά και άνθρωποι οι οποίοι είχαν χάσει σημαντικά πράγματα. Και ιδιαίτερα συχνά γυναίκες που επιθυμούσαν να κάνουν παιδιά. (Κι άλλοι ναοί του Ασκληπιού δέχονταν ερωτήσεις σε τέτοιες περιπτώσεις, όπως και οι Δελφοί —και αργότερα πήγαιναν προσκυνήτριες για τον ίδιο λόγο οι χριστιανές στις εκκλησίες.) Για τον καθορισμό κάποιου αντιτίμου δεν γνωρίζου-

με κάτι· αλλά ήξεραν «να εκμεταλλεύονται ψυχολογικά έξυπνα» το αίσθημα των ανθρώπων να δίνουν (Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Αρχαιότητας και του Χριστιανισμού). Πολλοί" επισκέπτονταν την Επίδαυρο μάλιστα μόνο και μόνο για να προσευχηθούν. Εκτός από το κύριο ιερό, σημαντικό από καλλιτεχνική άποψη, υπήρχαν και ναοί άλλων θεοτήτων, προ πάντων της Άρτεμης, της Θέμιδας, της Αφροδίτης, υπήρχαν τόσοι ναοί διαφόρων θεών, ώστε έπρεπε να τους αριθμήσουν —όπως και στην Ολυμπία. Και φυσικά υπήρχαν και μεγάλα κτίρια για τη στέγαση των προσκυνητών.

Πολλοί παρέμεναν για εβδομάδες ή μήνες, άλλοι για χρόνια, κι από αυτό κέρδιζαν περισσότερο από όλους οι ιερείς. Κρατούσαν για τον εαυτό τους ακόμη και τα αφιερώματα, εκτός αυτού δέχονταν από θεραπευμένους χρήματα, πολύτιμα μέταλλα, κάποιες φορές και ολόκληρα χρυσά αγάλματα. Φρόντιζαν να δείξουν με καταλόγους θαυμάτων, ότι οι θεραπευμένοι, οι οποίοι αρνούνταν στη θεότητα την οφειλόμενη ευχαριστία, χτυπιούνταν από νέα ασθένεια. Φρόντιζαν για αναφορές σχετικά με αρρώστους, οι οποίοι με τη βοήθεια του Ασκληπιού θεραπεύονταν στο δρόμο της επιστροφής ή στο σπίτι τους. Και προφανώς διέδιδαν και οι ιερείς τη δοξασία ότι με το μέγεθος του αφιερώματος αυξανόταν και η πιθανότητα της θεραπευτικής επιτυχίας. Στο τέλος της αρχαιότητας υπήρχε στα ιερά του Ασκληπιού ίσως και ένα είδος θεραπευτηρίου με κανονικές εισφορές- όπως και γενικά σε πολλούς τόπους προσκυνήματος οι γιατροί ταυτίζονταν με τους ιερείς του Ασκληπιού¹⁵.

Ήδη τον 4ο αιώνα π.Χ., την εποχή της, πρώτης μεγάλης άνθισης, κατέγραφαν στην Επίδαυρο, για λό-

γους προπαγάνδας, θαυματουργικές θεραπείες σε τετράγωνες στήλες, οι οποίες σώζονται εν μέρει και οι οποίες δεν διαφέρουν από τις αντίστοιχες αναφορές των χριστιανικών προσκυνημάτων. Λόγω τέτοιων και άλλων επιγραφών στην Επίδαυρο, όπως και από βιβλιογραφικές πηγές, αποδεικνύονται εκεί ανάμεσα στο 300 π.Χ. και 200 μ.Χ. περίπου 80 θαυματουργικές παρακλήσεις οι οποίες εισακούστηκαν. Στην πραγματικότητα θα ήταν πολύ περισσότερες. Προσπαθούσαν επίσης να δικαιολογήσουν και το λόγο για τις μη εισακουσθείσες παρακλήσεις προσκυνητών. Ύστερα οι χριστιανικοί τόποι προσκυνήματος βρέθηκαν μπροστά στο ίδιο πρόβλημα και ανέφεραν συχνά ως αιτία το αμαρτωλό ποιόν των επισκεπτών¹⁶.

Δεν μπορούμε πλέον να διαπιστώσουμε το ακριβές ημερήσιο τελετουργικό της Επιδαύρου. Εκτός του ότι προσεύχονταν πιθανώς σε διάφορους θεούς, όπως συνηθίζόταν στην ειδωλολατρία, πολλά στοιχεία θυμίζουν μεταγενέστερα χριστιανικά τελετουργικά: η έντονη χρήση του φωτός και των λύχνων, η χρήση του θυμιάματος, ιδιαίτερα οι ύμνοι των διαφορετικών ωρών της ημέρας, πανηγυρικές πομπές προς τιμή του Απόλλωνα, του Ασκληπιού, ιδίως οι δωρεές. Τον 3ο και 4ο μ.Χ. αιώνα, δεν μειώνεται η συχνότητα των αφιερωμάτων, ο αριθμός των προσκυνητών μάλλον συνεχίζει να αυξάνεται και οι μύησεις πληθαίνουν. Ο Επιδαύριος, όπως αποκαλείται εδώ ο θεραπευτής θεός, ξεπερνάει τώρα ακόμη και τόσο περίφημες λατρείες όπως εκείνες της Ελευσίνας και των Δελφών¹⁷.

Η Επίδαυρος, πολύ πλούσια ήδη κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα, λεηλατήθηκε κατά τον 1ο από το Σύλλα, ύστερα

από πειρατές, και γύρω στα 400 μ.Χ. είχε καταστραφεί. Οι χριστιανοί δεν την πλησίαζαν για καιρό. Μόλις μετά από αιώνες άρχισε να ανθεί εκεί η λατρεία δύο αγίων, η οποία δεν θυμίζει καθόλου τυχαία τον Ασκληπιό και τη δράση του, και δεν υιοθετεί μόνο την αρχαία εξωτερική μορφολογία. Άγνωστο πότε, ανέγειραν ύστερα μια βασιλική με πέντε κλίτη, για να τη μεταβάλλουν τελικά σε οχυρό¹⁸.

ΣΑΡΑΠΙΣ, ΙΣΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΟΣ ΜΑΡΙΑ

Ό,τι ήταν ο Ασκληπιός στον ελληνικό πολιτισμικό χώρο, ήταν ο Σάραπισ στην Αίγυπτο. Στα μέσα του 2ου μ.Χ. αιώνα αναφέρονται εκεί —παραλλήλα με την Ίσιδα— 42 ναοί του δημοφιλέστερου αιγυπτιακού θεού. Στην Αλεξάνδρεια και την Κάνωπο τα ιερά του έχουν έντονη κίνηση επισκεπτών. Και με τη λατρεία του θεού συνδεόταν η πρόοδος της ιατρικής επιστήμης —την οποία σύντομα θα περιφρονήσει ο χριστιανισμός, και μάλιστα συχνά θα την πολεμήσει. Όπως ο Ασκληπιός, έτσι και ο Σάραπισ θεωρείτο ως οικουμενικός αρωγός, ως πανθεϊστικός θεός. Τπάρχει και διδασκαλία του τρισυπόστατου Σάραπη: Ίσις, Σάραπισ, Ώρος. Ο Σάραπισ φέρει τον ιερό τίτλο «Σωτήρας» —μαζί με άλλους θεούς και θεϊκές προσωπικότητες, τους Σελευκίδες στη Συρία, τους Πτολεμαίους στην Αίγυπτο, όπως αργότερα και ο βιβλικός Ιησούς. Επίσης πηγαίνουν στο «Δείπνο του Σάραπη», όπως ύστερα και στο «Δείπνο του Κυρίου». Ο Σάραπισ είχε ήδη μοναχούς, κι αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Παχώμιος, ο ιδρυτής των πρώτων χριστιανι-

κών μοναστηριών, είχε υπάρξει μοναχός του Σάραπη. Στην ελληνιστική περίοδο ο Σάραπης θα μπορούσε ταυτιστεί με τον Ασκληπιό, αλλά η λατρεία του συνδεόταν και με εκείνη της Ίσιδας. Στην Κόρινθο, την Πάτρα, στις Κώπες της Βοιωτίας υπήρχαν ναοί του, μόνο στη νήσο Δήλο τρεις, αρκετοί στη Ρώμη. Και με την ερμηνεία ονείρων, την εξήγηση χρησμών κ.λπ. τα ιερά του είχαν την ίδια κίνηση προσκυνητών με τα Ασκληπιεία¹⁹.

Ένα σημαντικό αρχαίο κέντρο προσκυνημάτων ήταν η Έφεσος, η πρωτεύουσα της επαρχίας της Ασίας και βασική έδρα της ειδωλολατρικής Θεομήτορος. Εδώ που η μικρασιατική θρησκευτικότητα αναμιγνύονταν με την ελληνική ευσέβεια, κορυφώθηκε η λατρεία της Άρτεμης, και η Εφεσία Άρτεμις, στην οποία ο Δίας είχε δώσει το χάρισμα της αιώνιας παρθενίας, ταυτίστηκε σχεδόν με την Ίσιδα, τη διασημότερη θεά της Αιγύπτου.

Η θρησκεία της Ίσιδας διέθετε αποκάλυψη, ιερά κείμενα, ιεραρχική εκκλησιαστική οργάνωση και τόσα θαύματα που οι καλλιτέχνες πλούτουν από αυτά. Εορτές της Ίσιδας πέρασαν στη λατρεία της Παρθένου Μαρίας η οποία εμφανίστηκε σχετικά αργά. (Στις νότιες ακτές της Γαλλίας, το *navigium Isidis* [Πλοίο της Ίσιδας] γιορτάζεται ακόμη και σήμερα για την Παναγία.) Έως και τον 6ο μ.Χ. αιώνα, στο νησί του Νείλου Φιλές προσπαθούσαν με προσκυνήματα, πομπές και αφιερώματα να κερδίσουν την εύνοια της θεάς Ίσιδας που σε πολλά μέρη ήταν καταξιωμένη και ως θεραπεύτρια και χρησιμοδότρια. Πολύ πριν τη Μαρία από τη Ναζαρέτ λάτρευαν τη θεία παρθένο Ίσιδα με το θείο βρέφος, την ειδωλολατρική Παναγία, στην οποία κατέφευγαν κυρίως

γυναίκες και κορίτσια, με λιτανείες, κατανύξεις, νηστείες, με ασκητεία, τη δόξαζαν ως παντομήτορα, προστάτιδα της ζωής, ζωοδότρια «από την οποία εκπορεύονται όλα τα καλά», ως «καλή κυρία», «φιλόστοργη μητέρα», «παντάνασσα», «σωτήρα», «άσπιλο», «sancta regina (αγία βασίλισσα)», «mater dolorosa (πολύπαθη μητέρα)», ως «μητέρα της βλάστησης και της άνθισης». Και δεν είναι τυχαίο που μετά από μακρές δογματικές διαμάχες στη Σύνοδο της Εφέσου, η Ίσιδα αναγκάστηκε να παραδώσει οριστικά τον τίτλο της «Θεομήτορος», τον οποίο έφερε ήδη στην αρχαία Αίγυπτο, στη μητέρα του Ιησού, η οποία τώρα παίρνει κανονικά τη θέση της²⁰.

Όπως σε όλους τους τόπους προσκυνήματος και τα ιερά του προχριστιανικού κόσμου, έτσι και στην Έφεσο συνέβαιναν «σημεία και τέρατα». Βρήκαν 800 περίπου αφιερώματα κοντά στον αρχαίο βωμό, απεικονίσεις όλων των μελών του ανθρώπινου σώματος, δείγματα ευγνωμοσύνης για οποιαδήποτε ικεσία που είχε «εισακουσθεί». Στο ναό υπήρχε ακόμη και τράπεζα — η μεγαλύτερη τράπεζα της επαρχίας — και προφανώς ειδικό τοπικό εργοστάσιο το οποίο κατασκεύαζε τα αφιερώματα και τα αναμνηστικά τα οποία πουλούσαν στους προσκυνητές. Τπήρχε ολόκληρη στρατιά από υπαλλήλους του ναού, όχι μόνο έμποροι, οι πωλητές φυλαχτών, αλλά και θυσιαστές, φύλακες, μουσικοί, χορωδοί, μάγοι, μάντιες, και φυσικά ο κλήρος, η αρχιέρεια με τις ακολούθους της, τις «μέλισσες». Κι όπως ακόμη και σήμερα τα πολυάριθμα σπήλαια του καθολικού κόσμου σε στυλ Λούρδης δεν μειώνουν τη γοητεία της Λούρδης, έτσι και δεν αποδυνάμωναν τα πολλά παραρτήματα, τα οποία ξεφύ-

τρωναν παντού προς τιμή της Εφεσίας θεάς, την ελκυστικότητα της ίδιας της Εφεσίας. Στη Δύση τα ιερά της έφταναν ως τη Μασσαλία, σύμφωνα με τον Πανυσανία μάλιστα τη λάτρευαν σε όλη τη γη²¹.

ΤΟ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ ΣΤΟΝ ΠΡΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΙΟΥΔΑΪΣΜΟ

Και στο αρχαίο Ισραήλ ανθούσε ο θεσμός του προσκυνήματος.

Δημοφιλείς προορισμοί των προσκυνητών ήταν η Σιλώ, η Βαιθήλ, τα Γάλγαλα (Γιλγάλ), η Βέερ-Σεβά. Προσεύχονταν κι έκαναν δωρεές, θυσίαζαν αλεύρι, κρασί, βόδια. Συχνά γίνονταν φαγοπότια και μεθύσια (όπως ακόμη και σήμερα σε αμέτρητα καθολικά πανηγύρια, αν κι όχι μέσα στις εκκλησίες αλλά ακριβώς δίπλα). Κατά καιρούς υπήρχε, όπως συχνά στους τόπους προσκυνήματος της Φοινίκης και της Συρίας, ακόμη και ιερή πορνεία. «Ναι, ελάτε στη Βαιθήλ και αμαρτάνετε, και στα Γάλγαλα, για ακόμη περισσότερες αμαρτίες», μαίνεται ο προφήτης Αμός και προειδοποιεί: «Στον τόπο της Βαιθήλ τον ιερό να μην πηγαίνετε... Ούτε στον ιερό τον τόπο των Γαλγάλων... και με κανένα τρόπο μην πηγαίνετε στον ιερό τον τόπο της Βέερ-Σεβά ». (Πολλές Βίβλοι απέδωσαν όμως το χωρίο του Αμός 2,7 ως «γιος και πατέρας σε πλούσιο γεύμα πάτε», εκεί που θα έπρεπε να αναγράφεται «με την ίδια δούλα πάτε», όπως συνήθως αναφέρεται.)²²

Ο κύριος τόπος προσκυνήματος ήταν φυσικά το κεντρικό ιερό της Ιερουσαλήμ, όπου ήταν συγκεντρωμένη η δύναμη των Ιουδαίων ιερέων.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα, το προσκύνημα στην Ιερουσαλήμ έγινε υποχρεωτικό για τους άρρενες Ισραηλίτες άνω των δεκατριών —για τις γυναίκες ήταν προαιρετικό. (Αργότερα το Ισλάμ μετέβαλε και το προσκύνημα στη Μέκκα στο διασημότερο, τελετουργικά επακριβώς κανονισμένο καθήκον, με το οποίο συνδέεται τις περισσότερες φορές και το προσκύνημα στη Μεδίνα, στον τάφο του Μωάμεθ, που είναι όμως προαιρετικό.) Οι Ισραηλίτες που κατοικούσαν πολύ μακριά έπρεπε να εμφανίζονται τουλάχιστον μια φορά το χρόνο κατά το Πάσχα, εάν έμεναν πιο κοντά εκτός αυτού και κατά την Πεντηκοστή, τη Σκηνοπηγία, όπως και την ημέρα της Εξιλέωσης. Όλοι οι άλλοι ναοί του Γιαχβέ έξω από την Ιερουσαλήμ δεν αναγνωρίζονταν από τους ιερείς της Ιερουσαλήμ. Αφού, όπως γράφει ο Φίλων ο Αλεξανδρεύς, ο Ελληνοϊουδαίος φιλόσοφος, επιτρέπεται να υπάρχει μόνο ένα ιερό, «μια και υπάρχει μόνο ένας Θεός. Δεν επέτρεψε ούτε τις θυσίες στο σπίτι για όσους ήθελαν, αλλά αντιθέτως τους επιβάλλει να ξεκινήσουν από τα πέρατα της γης και να επισκεφθούν αυτό το ιερό». Σχεδόν παντού η μπίζνα είναι το αποκορύφωμα της θρησκείας²³.

Εβδομάδες ολόκληρες επιδιόρθωναν τους δρόμους, προτού έρθει ο κύριος όγκος των προσκυνητών, αποκαθιστούσαν γέφυρες, άνοιγαν τα πηγάδια. Και κυρίως στην Ιερουσαλήμ έφτιαχναν τους δρόμους και τις πλατείες. Κι ακόμη κι αν την εποχή του Νέρωνα δεν συνέρρεαν, όπως ισχυρίζεται ο Ιώσηπος Φλάβιος υπερβάλλοντας τρομερά, 2.700.000 Ιουδαίοι για τον εορτασμό του Πάσχα, μπορούμε να υπολογίζουμε, έχοντας γύρω στους 55.000 μόνιμους κάτοικους, το διπλάσιο αριθμό προσκυνητών, χωρίς υπερβολή. Έρχονταν από σχεδόν όλες τις επαρχί-

ες της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και κανείς δεν επιτρεπόταν να εμφανιστεί με άδεια χέρια. Έτσι, καθώς έθεταν τη θρησκεία στο επίκεντρο, καθώς καθημερινά έρχονταν κατά χιλιάδες από όλα τα σημεία του ορίζοντα, από στεριά κι από θάλασσα, όπως μας πληροφορεί ο Φίλων, για να αφιερωθούν «στην αναγκαιότητα αναψυχή λατρεύοντας με ευσέβεια το Θεό», ο ανώτερος κλήρος εισέπραττε από τις προβλεπόμενες δωρεές, από πολλές θυσίες, από τα τέλη της χορήγησης αδείας για το στήσιμο των εμπορικών πάγκων, και από πολλές άλλες πηγές. Είχε τράπεζες και προσέλκυε έτσι και τους ληστές, ανάμεσα τους και Ρωμαίους κυβερνήτες. Δεν ήταν μάλλον τυχαίο που επέλεγαν τα εορταστικά προσκυνήματα, για να εκτελούν τους εγκληματίες²⁴.

**ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ
ΙΕΡΟΣΟΛΗΜΩΝ — ΑΠΟ ΤΟ «ΕΥΡΗΜΑ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ
ΣΤΑΥΡΟΥ» ΕΩΣ ΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ ΑΚΡΟΒΥΣΤΙΑ**

Για δυο-τρεις αιώνες πάντως, οι χριστιανοί ούτε που το σκέφτονταν να πάνε προσκυνητές. Τελικά ο Ιησούς δεν είχε αναφωνήσει: Όταν πεθάνω, τρέξτε όλοι στην Ιερουσαλήμ! Θαυμάστε τη γκαρνταρόμπα της μακαρίτισσας της μάνας μου! Πηγαίνετε προσκυνητές στο γάλα της, στα πούπουλα του Αγίου Πνεύματος! Ο Ιησούς της Βίβλου, και ιδιαίτερα εκείνος της ιστορικοκριτικής θεολογίας, άλλα πράγματα δίδασκε.

Τον 2ο αιώνα ακόμη, κανείς δεν νοιαζόταν για τους τόπους των βιβλικών ιστοριών. Τους επισκέφτηκαν μόλις στα μέσα περίπου του επόμενου, μεμονωμένοι, δεν

υπήρχε τακτική κίνηση προσκυνητών. Εξάλλου, οι πρώτοι οι οποίοι πήγαν προσκυνητές από περιοχές εκτός Παλαιστίνης σε τόπους των «σωτήριων συμβάντων» της Παλαιάς Διαθήκης και σε εκείνους στους οποίους «δραματίστηκαν» τα κύρια συμβάντα της ζωής του Ιησού (Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό) ήταν αποκλειστικά ιερείς και επίσκοποι, και μάλιστα από τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο. Πραγματικοί προσκυνητές της Παλαιστίνης «υπάρχουν μόλις από τον 4ο αιώνα» (Altaner/Stuiber). Και σε όλο τον 4ο αιώνα κυριαρχούσαν τα προσκυνήματα στην Παλαιστίνη²⁵.

Εξελίχθηκαν, παρεμπιπτόντως, «ως πλήρης αντιστοιχία των προχριστιανικών ειδωλολατρικών προσκυνημάτων στους τάφους ηρώων και των ιουδαϊκών στα well's πατριαρχών, προφητών και βασιλέων». Ο ισχυρισμός ότι εξελίχθηκαν «εντελώς αυτόνομα», όπως έρχεται να συμπληρώσει ο Kotting, μέσα από σκέψεις της Καινής Διαθήκης ήδη, δεν είναι παρά αερολογίες των απολογητών. Διότι οι ιστοριούλες περί αρρώστων τους οποίους στις Πράξεις των Αποστόλων θα θεράπευε ή θεράπευσε η σκιά του Πέτρου ή η ιδρωμένη γκαρνταρόμπα του Παύλου, είχαν βασικά την ίδια ηλικία με το θεσμό του προσκυνήματος²⁶.

Τα κίνητρα θα πρέπει να ήταν ποικίλα. Αλλά το επικρατέστερο ήταν σίγουρα η θρησκευτική «ανάγκη», δηλαδή η επιθυμία να δουν τους «Αγιους Τόπους», να πεισθούν, να βρουν, ούτως ειπείν, αποδείξεις για την αλήθεια της Βίβλου και την πιστότητα της παράδοσης, ενισχύοντας έτσι την πίστη τους.

Η πρώτη τεκμηριωμένη αναφορά ανήκει στον εκκλησιαστικό ιστοριογράφο Ευσέβιο σχετικά με την προσευ-

χή ενός προσκυνητή της Παλαιστίνης στους τόπους των «σωτήριων συμβάντων». Αναφέρει, ότι ο επίσκοπος Αλέξανδρος από την Καππαδοκία «με θεία εντολή... ταξίδεψε στα Ιεροσόλυμα, για να προσευχηθεί». Αυτό συνέβη γύρω στο 212. Μία δεκαετία αργότερα ο Αλέξανδρος έγινε Πατριάρχης Ιεροσολύμων, εμφανίστηκε δημόσια ως προστάτης του Ωριγένη και πέθανε το 250 ως μάρτυρας²⁷.

Το πραγματικό ρεύμα των προσκυνητών αρχίζει μόλις τον 4ο αιώνα, όταν η θρησκευτική πολιτική του Κωνσταντίνου εξομαλύνει το δρόμο. Προηγούμενες μαρτυρίες προσκυνημάτων στα Ιεροσόλυμα αφορούν μόνο ιερείς κι επισκόπους. Τώρα πήγαιναν και λαϊκοί, κυρίως προστέθηκε η Δύση, για την οποία λείπουν οι μαρτυρίες για την προκωνσταντίνηα εποχή. Τα περισσότερα εγχειρίδια εκκλησιαστικής ιστορίας τοποθετούν την έναρξη των προσκυνημάτων στα Ιεροσόλυμα μόλις στην εποχή του Κωνσταντίνου. Αλλά εφεξής τα Ιεροσόλυμα επιδρούσαν «όλους τους αιώνες σαν μαγνήτης στις καρδιές των χριστιανών» (Mader)²⁸.

Τώρα ξαφνικά βρίσκουν όλα τα πιθανά «λείψανα του Χριστού»: Εργαλεία του μαρτυρίου, ρούχα και «άλλα εμπράγματα λείψανα» του Χριστού. (Εγκυκλοπαίδεια της Εικονογραφίας). Η λατρεία του ακάνθινου στεφάνου αρχίζει μόλις τον 5ο αιώνα, εκείνη της λόγχης μόλις τον 6ο. Το 614 μεταφέρεται στην Κωνσταντινούπολη η αιχμή της και το 10ο αιώνα ακολουθεί το κοντάρι, στα τέλη του 15ου αιώνα επί πάπα Ιννοκέντιου Θ' καταλήγει στη Ρώμη, στο ναό του Αγίου Πέτρου. Τα ιερά καρφιά εξακολουθούν να βρίσκονται στον θησαυρό του καθεδρικού ναού της Τρηρ. Ο άγιος μανδύας έρχεται

εκεί γύρω στα 1100. Αλλά υπάρχουν και νέες ευρέσεις «λειψάνων του Χριστού» έως και τον 15ο αιώνα! Και στις αρχές του 20ού αιώνα, ο κόσμος έχει ευλογηθεί ήδη με περισσότερα από δέκα χιλιάδες κείμενα σχετικά με τις τοπικές χριστιανικές παραδόσεις της Παλαιστίνης²⁹.

Το ουσιαστικό κύμα των προσκυνητών έφερε στο ζενίθ του, αν δεν το εισήγαγε, κυρίως η Αγία Ελένη.

Η αμείλικτη ραδιούργα η οποία ήταν πρώτα για μεγάλο χρονικό διάστημα παλλακίδα του πατέρα του Κωνσταντίνου και μετά ζούσε μαζί του με διγαμία, μεταβάλλεται από τους σύγχρονους καθολικούς σε αγνότατο άγγελο, «σε χριστιανή από θεία χάρη και πίστη» (Hummeler), «πολύ λιτή και απλή, ακούραστη στις επισκέψεις των Θείων Λειτουργιών, πάντα πρόθυμη να βοηθήσει στην κάθε ανάγκη» (Schamoni), πάντα δραστήρια υπέρ των φυλακισμένων, των εξόριστων, των κατάδικων στα ορυχεία. Κι έτσι εορτάζεται λοιπόν κάθε χρόνο ακόμη και σήμερα, ακόμη σήμερα καταφεύγουν σε αυτή για την αποκάλυψη κλοπών και για την πρόληψη της κεραινοβολίας. (Και για να ρίξουμε ένα βλέμμα στα μετέπειτα συμβάντα: τη θάβουν πρώτα στη Ρώμη, η σορός της μεταφέρεται ύστερα στην Κωνσταντινούπολη και τελικά το πολυτελές πορφυρό φέρετρό της, προφανώς κενό, καταλήγει στο μουσείο του Βατικανού. Η κάρα της λατρεύεται στο αββαείο των Βενεδικτίνων στην Hautvillers (Altum Villare), αργότερα στον καθεδρικό της Τρηρ. Αλλά και με όλα της τα λείψανα, γνήσια ή μη, συμβαίνουν —το εγγυώνται οι λόγιοι Βολλανδιστές— θαύματα επί θαυμάτων, που γεμίζουν δώδεκα σελίδες, οργανωμένα σε δώδεκα κατηγορίες, φθάνοντας έως εκείνη την ανήκουστη διάσωση του κόμη Αστάλδου, ο οποί-

ος λίγο έλειψε να σπάσει το σβέρκο του πέφτοντας από το άλογο του, αλλά μετά από τη μικρή προσευχή «Αγία Ελένη, στάσου στο πλευρό μου!» δεν τον έσπασε.)

Λέγεται ότι η Αγία Ελένη πέτυχε, από κοινού με τον Άγιο Μακάριο, την ανεύρεση του σταυρού του Ιησού (μαζί με τα καρφιά) στον Γολγοθά —ένα από τα αμέτρητα χονδροειδή ψέματα του χριστιανισμού, που γι' αυτό το λόγο χαρακτηρίζεται θρύλος. Έως τα βάθη του *IIου αιώνα όμως, τα βασικά καθολικά έργα παρουσιάζαν την υπόθεση ως πραγματική!* Συμβαίνει μάλιστα και τον 20ό αιώνα τα ίδια βιβλία να παρουσιάζουν την «ανεύρεση του Τιμίου Σταυρού» ή το «εύρημα του Τιμίου Σταυρού», όπως και ονομάζεται συμβολικά, και ως γεγονός και ως θρύλο³⁰.

Η αγία (εορτάζεται στις 18 Αυγούστου) βρήκε το σταυρό, όταν το 326 πήγε για προσκύνημα στους «Αγίους Τόπους». Και ο Άγιος επίσκοπος Ιεροσολύμων Μακάριος Α' (εορτάζεται στις 10 Μαρτίου) πιστοποίησε την «ανεύρεση του Τιμίου Σταυρού» ή το «εύρημα του Τιμίου Σταυρού» που εορτάζεται στις 3 Μαΐου. Μετά από θεία αποκάλυψη η Ελένη βρήκε μάλιστα και τους τρεις σταυρούς του Γολγοθά και μπόρεσε να βρει το σωστό με τη βοήθεια μιας νεκρανάστασης. Δηλαδή, αρχικά ο Άγιος Μακάριος άγγιξε το νεκρό σώμα της χριστιανής χήρας Λιβανίας με δύο από τους σταυρούς, αλλά χωρίς αποτέλεσμα, όταν όμως ήρθε σε επαφή με τον τρίτο σταυρό «εκείνη ζωντάνεψε και υμνούσε τον Κύριο» (Donin). Ένας άλλος τοπικός επίσκοπος, ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος Κύριλλος των Ιεροσολύμων (348-386, εορτάζεται στις 18 Μαρτίου), ο οποίος δεν σημάδεύτηκε τυχαία με αυτό τον ύψιστο τίτλο της Καθολι-

κής Εκκλησίας, πιστοποιεί παρομοίως τη γνησιότητα του σταυρού, τον οποίο όμως, σε αντίθεση με το θρύλο, βάζει να έρχεται στο (θολό) φως της ιστορίας σε μια άλλη αγία ανεύρεση, εκείνη του Αγίου Τάφου. Και σύντομα επεκτείνονται σχετικά με το διακεκριμένο εύρημα ο Σωκράτης, ο Ρουφίνος, ο Άγιος Αμβρόσιος, ο επίσκοπος Παυλίνος της Νόλας. Κι αυτά τα αμέτρητα σταυρικά λείψανα, καρπός μίας εντελώς ψευδούς πολυλογίας, «έπαιξαν μεγάλο ρόλο στην εκκλησιαστική ιστορία...» (Bertholet)³¹.

Σύμφωνα με τον Κύριλλο των Ιεροσολύμων, ήδη γύρω στο 350 ο κόσμος ήταν λοιπόν γεμάτος από κομματάκια του σταυρού. Έστειλαν —ως ιδιαίτερη ένδειξη τιμής!— ροκανίδια, μεγάλα και μικρά, σε αμέτρητες εκκλησίες και ιδιώτες. Σε όλες τις χώρες, οι πολλές εκκλησίες του Τίμιου Σταυρού στις οποίες πηγαίνουν για προσκύνημα οφείλουν το όνομα τους σε κάποιο κομματάκι από τον ψεύτικο «αληθινό» σταυρό. Πολλοί ευσεβείς φορούσαν στο λαιμό τους μικρά ψήγματα του, όπως η Αγία Μακρίνα. Έστειλαν κομματάκια του σταυρού στην Κωνσταντινούπολη, στη Ρώμη, στο Λέοντα Α, στο Σουλπίκιο Σεβήρο, στην Αγία βασίλισσα Ραδεγόνδη στο Πουατιέ, όπου λατρεύουν ακόμη και τώρα το ροκανίδι, καθώς ήδη τον 6ο αιώνα ο «πνευματικός» φίλος της Βενάντιος Φορτουνάτος, επίσκοπος του Πουατιέ, συνέθεσε τον περίφημο ύμνο «*Vexilla Regis prodeunt* (Οι σημαιοούλες του βασιλιά προελαύνουν)» που χρησιμοποιήθηκε στο ρωμαϊκό Βρεβιάριο (Ωρολόγιο). Ο πάπας Γρηγόριος Α' έστειλε τμήματα του σταυρού στη βασίλισσα των Λογγοβάρδων Θεοδελίνδα και στο βασιλιά των Βησιγότθων Ρεκαρέδο. Και τα κομμάτια του μετα-

νάστευσαν με αμέτρητους προσκυνητές στα πιο μακρινά μέρη του κόσμου³².

Με αυτή την πασίγνωστη διανομή φυλακτηρίων, «σου-βενίρ για προσκυνητές», είχε γίνει εξάλλου ένα πρώτο βήμα για το κανονικό κομμάτιασμα των λειψάνων, για τον κατακερματισμό των πτωμάτων μαρτύρων, αν κι εκείνη η διαδικασία, η διανομή του σταυρού, δεν αφήνει ακόμη να υποψιαστούμε τον κατακερματισμό νεκρών.

Ωστόσο, παρότι, όπως είπαμε, υπήρχαν ήδη νωρίς σταυρικά λείψανα σε όλο τον κόσμο —κι αργότερα όλο και περισσότερα— ο σταυρός δεν λιγόστευε! Τα κομματάκια που κυκλοφορούν ακόμη, δεν τα παρουσιάζουν πλέον βέβαια ως γνήσια, ισχυρίζονται όμως ότι τα έχουν φέρει σε επαφή με τον πραγματικό σταυρό και γι' αυτό το λόγο διαθέτουν κι αυτά υπερφυσικές δυνάμεις. Η «εύρεση του σταυρού» ήταν πάντως ιστορικό γεγονός πρώτης τάξης- όχι μόνο επειδή έδωσε στο προσκύνημα της Παλαιστίνης μια ώθηση που ούτε φαντάζονταν, αλλά κι επειδή δεν διέθεταν κατά τα άλλα τίποτα χειροπιαστό από τον Αναληφθέντα εις τον Πατέρα. Μόλις πολύ αργότερα απόκτησε ο χριστιανικός κόσμος και τμήμα από το αίμα που έχυσε (κατά τα Άγια Πάθη), μάλιστα δε και την ακροβυστία του, που βρίσκεται σε ιταλικές, γαλλικές, βελγικές, γερμανικές πόλεις, με αποτέλεσμα να προκύψει μια ολόκληρη λατρεία της Ακροβυστίας με πανηγυρικές Θείες Λειτουργίες προς τιμήν της Τίμιας Ακροβυστίας και μάλιστα με ειδικούς ιερείς της Ακροβυστίας".

Ας ρίξουμε πάλι μια σύντομη ματιά μπροστά —όχι μόνο από περιέργεια. Διότι με όλες αυτές τις Άγιες Ακροβυστίες του Ιησού έγινε τεράστια προπαγάνδα, έγι-

ναν προσηλυτισμοί, ενισχύθηκε η πίστη, αυξήθηκε η εξουσία —όπως και τα κεφάλαια.

Μία περίφημη ακροβυστία του Κυρίου υπήρχε από το 1112 ή 1114 στην Αμβέρσα. Και χαρακτηριστικά, εκεί μετακόμισε, με όλη τη γλιδή και κάθε επισημότητα, ακριβώς την εποχή που ενδημούσε η «αίρεση» του Tanchelm, ενός σχολαστικού χριστιανού ο οποίος δολοφονήθηκε πιθανώς από κάποιον ιερέα. Όπως ήταν φρόνιμο, φυλασσόταν στην «Εκκλησία των Γυναικών», αφού η Ακροβυστία άρχισε σύντομα να θαυματοουργεί, και ο επίσκοπος του Καμπραί είδε να βγαίνουν από αυτή τρεις σταγόνες αίμα. Έτσι την είχαν σε μέγιστη υπόληψη. Απόκτησε μεγαλόπρεπο παρεκκλήσι, περίτεχνο μαρμάρινο βωμό στον καθεδρικό ναό και την περιέφεραν σε επίσημη λιτανεία. Και παρόλο που, όπως λένε, εξαφανίστηκε το 1566 κατά την εικονομαχία, εξακολουθούσαν να τη λατρεύουν και τον όψιμο 18ο αιώνα³⁴.

Τώρα όμως η ακροβυστία του Χριστού της Αμβέρσας απόκτησε ισχυρό ανταγωνισμό από την ακροβυστία του Χριστού στη Ρώμη, μάλιστα δυσφημίστηκε σχεδόν, ό-ταν η ίδια η Αγία Μπριγκίτα (πέθανε το 1373 στη Ρώμη), η εθνική αγία της Σουηδίας, εγγυήθηκε για τη γνησιότητα της ρωμαϊκής Ακροβυστίας, βάζοντας την ίδια την Αγία Θεομήτορα να εμφανίζεται ως μάρτυς. Όσο κι αν αυτό ωφέλησε το προσκύνημα της Ρώμης, τόσο επιζήμιο ήταν για εκείνο της Αμβέρσας, όπου τώρα ο κλήρος δήλωσε ότι δεν είχε μεν στην κατοχή του ολόκληρη την ακροβυστία, αλλά ένα σημαντικό τμήμα της (*notandam portiunculam*). Μετά από αυτό άρχισε πάλι να κινείται και το προσκύνημα της Αμβέρσας, καθώς μάλιστα οι Κανονικοί της Αγαπητής Παρθένου μας

(και της Πανάγιας Ακροβυστίας του Ιησού) «απέδειξαν» τη γνησιότητα της σε ένα μακροσκελές υπόμνημα, εν μέρει μέσα από την παράδοση αρχαίων εγγράφων, εν μέρει με το «θαύμα του αίματος» το οποίο βίωσε ο επίσκοπος του Καμπραί, όπως και με άλλα θαύματα³⁵.

Το 1426 ίδρυσαν στην Αμβέρσα μια αδελφότητα «van der heiliger Besnidenissen ons liefs Heeren Jhesu Cristi in onserliever Vrouwen kercke t' Antwerpen». 24 από τους ευγενέστερους ιερείς και κοσμικούς ανήκαν σε αυτήν, και ο πάπας Ευγένιος Δ' (εκείνος ο Άγιος Πατέρας ο οποίος αναγκάστηκε να διαφύγει από τη Ρώμη, μεταμφιεσμένος και κάτω από βροχή από πέτρες και το 1438 ανακηρύχθηκε έκπτωτος από τη Γενική Σύνοδο της Βασιλείας) προίκισε τα μέλη της Αδελφότητας της Αγίας Ακροβυστίας με πλούσια άφεση αμαρτιών και σημαντικά προνόμια, χωρίς κατά τα άλλα να διακηρύξει τη γνησιότητα της ακροβυστίας της Αμβέρσας. Τόσο χαζοί δεν ήταν οι πάπες. Και την Τίμια Ακροβυστία της Ρώμης προίκισαν με αφέσεις αμαρτιών: ο Σίξτος Ε' το 1585, ο Ουρβανός Θ' το 1640, ο Ιννοκέντιος Γ' το 1647, ο Αλέξανδρος Ζ' το 1661, ο Βενέδικτος ΙΒ' το 1724 — αλλά και αυτοί οι πάπες δεν εγγυήθηκαν για τη γνησιότητα του ρωμαϊκού κομματιού. Ωστόσο, οι πιστοί μπορούσαν να πάρουν από αυτή πλούσιες ευλογίες. Και οι πάπες επίσης³⁶.

Όπως από το «εύρημα του σταυρού» στα Ιεροσόλυμα. Αυτό λέγεται ότι έδωσε αφορμή στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο να χτίσει εκεί εκκλησίες. Αφού απέδιδαν στην Ελένη ακόμη κι έναν οίκο του Θεού στη Γεθσημανή, τον οποίο ίδρυσε, όπως και να το κάνουμε, ως 79χρονη προσκυνήτρια. Πάντως στην Ιερουσαλήμ και στην Πα-

λαιοστίνη υψώνονταν τώρα περίλαμπροι χριστιανικοί ναοί. Εκτός από επισκόπους και ιερείς συνέρρεαν με το χρόνο όλο και περισσότεροι μοναχοί και κοσμικοί. Κι αμέσως ήξεραν να ικανοποιήσουν με τον καλύτερο, με περιεκτικό μάλιστα, τρόπο τις ανάγκες τους για εμψύχωση και ενίσχυση της πίστης. Ανταποκρίθηκαν ακόμη και στο αυξανόμενο ενδιαφέρον για τα «άγνωστα» συμβάντα της ζωής του Ναζωραίου. Στα επόμενα διακόσια χρόνια τα «αναμνηστικά αντικείμενα» από τη ζωή του «πολλαπλασιάστηκαν στο άπειρο» (Kotting). Και τα ίδια έκαναν και με την παράδοση της Παλαιάς Διαθήκης, καθώς μάλιστα αφορούσε χριστιανούς και Ιουδαίους κατά τον ίδιο τρόπο³⁷.

Ο Τίμιος Σταυρός, ο «γνήσιος», τον οποίο έπρεπε να προστατεύουν από τη λυσσαλέα λατρεία των πιστών — λέγεται ότι κάποιος προσκυνητής έκοψε με τα δόντια του ένα κομμάτι, καθώς τον φιλούσε —, βρισκόταν κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα στο επίκεντρο της λειτουργίας και του γενικού ενδιαφέροντος, εδώ γίνονταν θαυματουργικές θεραπείες, όπως στους ναούς του Ασκληπιού και άλλων ειδωλολατρικών θεών καθώς φαίνεται, θεραπεύονταν κυρίως δαιμονισμένοι (αφού σύμφωνα με τον Άγιο Ιερώνυμο, οι δαίμονες δεν έτρεμαν πουθενά τόσο, όσο μπροστά στο δικαστήριο του Χριστού). Παρ' όλα αυτά είχαν και την εξυπνάδα να δείχνουν στους προσκυνητές που συνέρρεαν από τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, από τη Μεσοποταμία, τη Συρία, την Αίγυπτο, τη Θηβαΐδα, και ό,τι άλλους θησαυρούς βάζει ο ανθρώπινος, πλήθος μνημείων της Παλαιάς Διαθήκης όπως και ευαγγελικών τοπικών παραδόσεων³⁸.

Ας συνοδεύσουμε μια από τις πιο διάσημες προσκυνή-

τριες της χριστιανικής αρχαιότητας στο προσκύνημα της σε ολόκληρη την «Άγια Χώρα».

**Η ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΡΙΑ ΑΙΘΕΡΙΑ: «Ο ΑΠΛΟΪΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ... ΚΑΙ
Η ΕΥΠΙΣΤΗ ΑΘΩΟΤΗΤΑ» ΤΗΣ «...ΕΧΟΓ'Ν ΚΑΤΙ ΤΟ
ΤΡΟΜΕΡΑ ΕΛΚΥΪΣΤΙΚΟ, ΠΟΥ ΣΕ ΚΕΡΑΙΖΕΙ» (ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ
ΑΥΓΟΓΣΤΟΣ ΜΠΛΟΥΝΤΑΟΥ ΤΟΤ ΕΡΜΛΑΝΤ)**

Δεν γνωρίζουμε πολλά για την ίδια. Ακόμη και το όνομα της αμφισβητείται στον κόσμο των μελετητών. Εικάζεται ότι ήταν συγγενής του σχεδόν παντοδύναμου κατά καιρούς Praefectus praetorio Orientis (κυβερνήτη της επαρχίας της Ανατολής), του Γαλάτη Φλαβίου Ρουφίνου, ενός ορκισμένου χριστιανού, όπως και αηδούς βδελύγματος, ο οποίος το 395, όταν η Αιθέρια πήγε για προσκύνημα στην Παλαιστίνη, ουσιαστικά κυβερνούσε την Ανατολική Αυτοκρατορία. Επομένως, οι κληρικοί την περιέβαλαν με τις υπηρεσίες τους και την ευλογούσαν, καθώς ήρθαν να τη συναντήσουν ακόμη κι οι πιο αμετακίνητοι αναχωρητές, αν και η Αιθέρια ήταν στην καλύτερη περίπτωση προϊσταμένη μιας μονής, αν όχι μάλιστα μια απλή καλόγρια η οποία κατά τη διάρκεια της σχεδόν τετράχρονης απουσίας της περιέγραψε στις αδερφές της το ταξίδι, για να τις εμψυχώσει, όπως άρμοζε³⁹.

Το ημερολόγιο, λιτό, αν και σαφώς γραμμένο στην Κωνσταντινούπολη κατά το ταξίδι της επιστροφής, ανακαλύφθηκε μόλις το 1884 και είναι ελλιπές. Εκτός από τον τίτλο, λείπουν η αρχή και το τέλος, όπως και μερικά φύλλα από τη μέση. Ούτε αναφέρεται στο σωζόμενο τμήμα πότε γράφτηκε αυτή η λεπτομερής επιστο-

λή προς τις καλόγριες του μοναστηριού της στη Δύση, ούτε πού πήγαινε. Κατά πλειοψηφία δέχονται ως χρόνο σύνταξης τα τέλη του 4ου αιώνα και εικάζουν ότι πατρίδα της προσκυνήτριας ήταν η Νότια Γαλλία ή η Βόρεια Ισπανία. Πάντως δεν είχε κάνει το μεγάλο ταξίδι της στην Ανατολή που την οδήγησε στη χερσόνησο του Σινά, την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη, τη Μεσοποταμία και τη Μικρά Ασία, για σπουδές ή για αναψυχή, αλλά από ευσέβεια, «*gratia religiosa*», όπως λέει ο Επίσκοπος Εδέσσης —και αυτό είναι πάντα μεγάλη χαρά για τους επισκόπους, είτε ζουν στην αρχαιότητα είτε στον 20ό αιώνα. Δεν τους αρκεί, όσο (εύ)πιστοι κι αν είναι οι πιστοί. Κι έτσι σε ένα βιβλίο για την Αιθέρια ο επίσκοπος του Έρμλαντ, Αύγουστος Μπλούνταου, την εξυμνεί: «Ο απλοϊκός τρόπος με τον οποίο έχει συγγραφεί αυτή η ταξιδιωτική περιγραφή, η άδολη και εύπιστη αθωότητα η οποία εκφράζεται μέσα από τα λόγια της, έχει κάτι τρομερά ελκυστικό που σε κερδίζει»⁴⁰.

Η εκλεκτή του Θεού μας ξέρει μεν καλά τη Βίβλο κι είναι γεμάτη φιλομάθεια, αλλά κριτική σκέψη δεν έχει καθόλου. Ακόμη και τις αμφιβολίες για τη γνησιότητα ή την ταυτότητα όσων της έδειχναν θα πρέπει να τις αντιλαμβανόταν ως αμαρτία, αν όχι ως κρυπτοβλασφημία. Πάντως αποτολμά ένα «λένε» (*dicunt, dicuntur*), το οποίο όμως μοιάζει περισσότερο με κατάνυξη παρά με αμφισβήτηση. Και η πιο ακραία αμφισβήτηση που τολμάει είναι μάλλον η προσεκτική διατύπωση «όπως τουλάχιστον είπε ο άγιος επίσκοπος». Ατρόμητη, θέλει να δει κάθε τόπο που αντιστοιχεί στον βιβλικό θρύλο — «χωρίς να φέρνει ποτέ σε αμηχανία τους μοναχούς που γνώριζαν τον τόπο. Η αρχαία εποχή χαιρόταν χωρίς

προκαταλήψεις τα πράγματα τα οποία έβρισκε στο δρόμο της», λέει ο επίσκοπος του Έρμλαντ⁴¹.

Αλλά αν η γυναίκα ευγενούς καταγωγής που σε καμία περίπτωση δεν ήταν αμόρφωτη, μπορούσε να εξαπατηθεί στα πάντα από τους επισκόπους, ιερείς και μοναχούς που την ξεναγούσαν, με τι θαυμασμό και λατρεία θα τα αντιμετώπιζαν τότε οι μάζες των προσκυνητών!

Η Αιθερία βλέπει το βουνό στο οποίο προσευχόταν ο Μωυσής, ενώ ο Ιησούς του Ναυή νικούσε τους Αμαληκίτες. Βλέπει την πέτρα πάνω στην οποία ο Μωυσής συνέτριψε τις πρώτες πλάκες του Νόμου, και στο Σινά το σπήλαιο στο οποίο δέχτηκε από τον ίδιο το Θεό για δεύτερη φορά τις πέτρινες πλάκες. Βλέπει τη φλεγόμενη βάτο, όπου στεκόταν ο Μωυσής, και βλέπει καθαρά ότι η αγκάθινη βάτος «πρασινίζει ακόμη και σήμερα και βγάζει βλαστούς». Ευσεβείς μοναχοί οι οποίοι γνωρίζουν κάθε τόπο που εμφανίζεται στη Βίβλο, της αποκαλύπτουν τον τόπο στον οποίο κατασκεύασαν το χρυσό μοσχάρι, τη θέση από την οποία ο Μωυσής καθόταν και κοιτούσε τις ιερόσυλες κινήσεις των παιδιών του Ισραήλ, το σημείο από όπου διέταξε τους Λευίτες να σκοτώσουν τους υπηρέτες των ειδώλων, το μέρος που έκαψαν το χρυσό μοσχάρι, το μέρος που έβρεξε μάννα. Ο επίσκοπος Αύγουστος Μπλούνταου γράφει: «Η πιστή προσκυνητριά χαίρεται εσώψυχα για όσα της δείχνουν, και στην αφήγηση της διαφαίνεται πολύ σπάνια κάποια χαμηλόφωνη αμφιβολία»⁴².

Στην πόλη Ραμ(εσ)σή, ο άγιος, ερίτιμος επίσκοπος της δείχνει δύο ανδριάντες του Μωυσή και του Ααρών τους οποίους είχαν κατασκευάσει κάποτε οι Ισραηλίτες, για να τους δοξάσουν της δείχνει μια συκομουριά φυ-

τεμένη από τους πατριάρχες που, σαν να μην έφτανε αυτό, την ονομάζουν και «Δένδρο της Αληθείας» και τα κλαδιά της βοηθούν σε περίπτωση αδιαθεσίας. Στις πεδιάδες της Μωάβ βλέπει τα θεμέλια της κατασκήνωσης στην οποία έκλαιγαν επί τριάντα ημέρες το Μωυσή, και τους τόπους όπου έγραψε ο Δευτερονόμιος, όπου ευλόγησε το λαό του για τελευταία φορά πριν πεθάνει. Την οδηγούν ύστερα σε μια πηγή με νόστιμο νερό, από το οποίο έδινε κι έπιναν τα παιδιά του Ισραήλ στην έρημο. Στο όρος Νεβώ οι μοναχοί και ο επίσκοπος της Σηγώρ τής δείχνουν το σημείο όπου οι άγγελοι έθαψαν το Μωυσή: κι αυτό, αν και στη Βίβλο γράφει ότι «κανένας όμως μέχρι σήμερα δεν ξέρει πού βρίσκεται ο τάφος του» (Δευτερονόμιος 34,6)⁴³.

Δυστυχώς δεν μπόρεσαν να δουν πλέον τη στήλη άλατος στην οποία μεταμορφώθηκε η κακομοίρα η γυναίκα του Λωτ στη Νεκρά Θάλασσα και την οποία επισκέπτονταν οι περισσότεροι προσκυνητές, «και γι' αυτό το λόγο δεν μπορώ να σας πω ψέματα σχετικά με αυτή την υπόθεση», ομολογεί η Αιθερία στις αδελφές — αντίθετα με τις ρήσεις, όπως τονίζει, της «Αγίας Γραφής». Αλλά όπως λέει τουλάχιστον ο επίσκοπος της Σηγώρ, δεν είναι πολλά χρόνια που χάθηκε η εντελώς αλατοποιημένη γυναίκα του Λωτ. Σύμφωνα με τον Κλήμεντα της Ρώμης, τον Άγιο Ιουστίνο, τον Άγιο Ειρηναίο ήταν ακόμη εκεί στην εποχή τους, κι ο Αύγουστος Μπλούνταου, ο επίσκοπος του Έρμλαντ, σε μια υποσημείωση του παραπέμπει στην επιστημονική εργασία του M. Abel «στο Rev. bibl. 1910, 217-233» σχετικά με τα «ταξίδια και τις μεταμορφώσεις που βίωσε η "γυναίκα του Λωτ" στο πέρασμα του χρόνου». Και παρόλο

που έλαμπε δια της απουσίας της στα τέλη του 4ου αιώνα, τον 6ο αιώνα είναι πάλι εκεί, σύμφωνα με τον ξεναγό (520-530) του αρχιδιακόνου Θεοδόσιου, μεγαλώνοντας με τη γέμιση του φεγγαριού, μικραίνοντας στη χάση του. Και γύρω στο 570, κάποιος προσκυνητής από την Πιατσέντσα (Πλακεντία) πιστοποιεί την ύπαρξη της· όπως άκουσε, δεν είχε λιγοστέψει ούτε από το γλείψιμο των ζώων —θαύματα επί θαυμάτων!⁴⁴

Ύστερα η Αιθερία, ενθαρρυνμένη από μοναχούς, επισκέπτεται το μνήμα του Ιώβ στη Χαρράν, ένα «δύσκολο ταξίδι οχτώ ημερών πεζοπορίας (per octo mansiones), αν μπορούμε να ονομάσουμε ταλαιπωρία το να βλέπει κάποιος την επιθυμία του να εκπληρώνεται». Καθ' οδόν βλέπει την πόλη του βασιλιά Μελχισεδέκ, τον ποταμό όπου βάφτιζε ο Ιωάννης ο Βαπτιστής, την κοιλάδα, όπου στις ημέρες του βασιλιά Αχαάβ τάιζαν τον Ηλία τα κοράκια. Φτάνοντας τελικά στον τάφο του Ιώβ, παρακαλεί τον επίσκοπο, όπως άλλωστε έκανε σε όλους τους ιδιαίτερα σεβάσμιους τόπους, να τη μεταλάβει, κι εκείνος τής δίνει και την ευλογία του. Γενικά, στους περισσότερους από αυτούς τους φημισμένους τόπους υπάρχουν εκκλησίες, άγιοι άνθρωποι, κάθε φορά προσεύχονται, μερικές φορές δίνουν την ευλογία τους, συχνά λένε κάποιο σχετικό ψαλμό, κάποια ευχαριστία, και πάντα διαβάζουν την περικοπή, το σχετικό εδάφιο της Βίβλου, ούτως ειπείν ως τεκμήριο αυθεντικότητας. Και η ευσεβής παρθένος δεν αναφέρεται ποτέ σε «κοσμικά πράγματα», συνομιλώντας με τους αγίους συνοδούς της, αλλά κάνει πάντα «θεάρεστες συζητήσεις»⁴⁵.

Ω ΘΑΥΜΑΣΙΑ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ!

Φυσικά, η Αιθέρια είδε και τα Ιεροσόλυμα, όπου ήδη ένας άλλος επισκέπτης της Δύσης, στον οποίο η έρευνα δίνει ιδιαίτερη σημασία, ο αποκαλούμενος Προσκυνητής του Μπορντώ, το έτος 333 μ.Χ. είχε συναντήσει εκπληκτικά πράγματα. Για παράδειγμα, στο λόφο της Σιών —σύμφωνα με την ισραηλιτική παράδοση ο ομφαλός του κόσμου—, ανάμεσα στα συντρίμια του παλατιού του Καϊάφα, την κολώνα όπου μαστιγώθηκε ο Χριστός. Ένα πραγματικά απίστευτο εύρημα, ακόμη και στην περίπτωση που δεν είχε ισοπεδωθεί εντωμεταξύ δύο φορές η Ιερουσαλήμ: από τον Τίτο το έτος 70, οπότε ο ναός έγινε στάχτη και σε ολόκληρο τον ανατολικό λόφο δεν σώθηκε «ίχνος οποιωνδήποτε κτισμάτων» (Cornfeld/Botterweck)- και μια δεύτερη φορά από τον Αδριανό το 135 στον πόλεμο εναντίον του Μπαρ-Κοχμπα. Φυσικά, η κολώνα της μαστίγωσης, όπως αναφέρεται η Αιθέρια, λατρευόταν ιδιαίτερα. Αφού μάλιστα ήταν ορατά τα ίχνη των χεριών του Κυρίου που αγκάλιαζαν την κολώνα, κι έμοιαζαν να έχουν αποτυπωθεί σε κερί, αλλά και τα αποτυπώματα του σαγονιού, της μύτης, ακόμη και των ματιών, ολόκληρου του προσώπου. Δεν είναι να απορεί κανείς που φορούσαν στο λαιμό, ως φυλακτό για την απόκρουση του κακού, μια μινιατούρα αυτής της κολώνας⁴⁶.

Η εκκλησία της Αγίας Σιών στο πέρασμα του χρόνου έγινε κυριολεκτικά οπλοστάσιο λειψάνων. Τον 5ο και 6ο αιώνα έφτασαν εκεί και ο ακάνθινος στέφανος του Ιησού, η λόγχη με την οποία τρύπησαν τα πλευρά του, το κύπελλο από το οποίο ήπιαν οι Απόστολοι μετά την

Ανάληψη του, ακόμη κι οι πέτρες με τις οποίες το εξαγριωμένο πλήθος σκότωσε τον Άγιο Στέφανο, μαζί και ο μεγάλος βράχος πάνω στον οποίο στεκόταν. Όλα αυθεντικά! Και σε λίγο η εκκλησία της Αγίας Σιών διέθετε τόσους θησαυρούς, ώστε ένας άλλος επισκέπτης των Ιεροσολύμων, ο (ανώνυμος) Προσκυνητής της Πια-τσέντσας (Πλακεντίας) (γύρω στα 570), ο οποίος εντω-μεταξύ θεωρείται πολύ σημαντικός, δεν μπορεί πλέον να τους απαριθμήσει. Αυτός ο χριστιανός αναφέρει επίσης ότι στα ξενοδοχεία μαγείρευαν τα φαγητά με τη δροσιά η οποία έπεφτε τη νύχτα στην εκκλησία της Αγίας Σιών, του Αγίου Τάφου κι άλλους χριστιανικούς ναούς! Ποιος δεν θα καταλάβαινε ότι, βλέποντας όλα αυτά τα απίστευτα πράγματα, ο άνθρωπος έπρεπε να «στυλωθεί»; Και, ακολουθώντας το παράδειγμα και άλλων προσκυνητών, ήπие στην εκκλησία της Αγίας Σιών από το κρανίο της μάρτυρος Θεοδάτης⁴⁷.

Ο Προσκυνητής του Μπορντώ είδε και το σπίτι του αρχιερέα Καϊάφα· την κορνίζα της στέγης του ναού, από όπου ο Διάβολος είπε στον Ιησού: «Αν είσαι ο Τίος του Θεού, τότε πέσε...»· το φοίνικα στο Όρος των Ελαιών ο οποίος προμήθευσε τα κλαδιά για την είσοδο του Ιησού στην Ιερουσαλήμ. (Όπως αναφέραμε ήδη, η Βερόνα διατηρούσε αργότερα τα λείψανα του γαιδάρου των Βα-ίων —οι ακαθαρσίες του οποίου, αυτό το αναφέρουμε τώρα για πρώτη φορά, συγκαταλέγονταν στη συλλογή ιερών λειψάνων της μονής Grafrath κοντά στην Κολωνία.) Ο προσκυνητής είδε την πέτρα όπου ο Ιούδας πρόδωσε τον Κύριο —αλλά διακόσια χρόνια αργότερα, γύρω στα 530, όπως η κολώνα της μαστίγωσης, άλλαξε όψη και η πέτρα· διότι τώρα αποτυπώνονταν εκεί πάλι οι ώμοι του Ιησού, σαν σε μαλακό κερί.

Ο άντρας από το Μπορντώ είδε και τον ακρογωνιαίό λίθο τον οποίο είχαν πετάξει οι εργάτες! Και στο Όρος των Ελαιών το σημείο όπου ο Χριστός αναλήφθηκε στους ουρανούς. (Στην ειδωλολατρία όπως και στον ιουδαϊσμό οι αναλήψεις ήταν γνωστές ιστορίες. Ο Άγιος Ιουστίνος, ο οποίος κομπάζει συχνά ότι ο χριστιανισμός διαθέτει και διδάσκει όσα διέθεταν και διδασκαν ήδη οι ειδωλολάτρες, απαριθμεί σ' ένα ολόκληρο κεφάλαιο τους υιούς θεών οι οποίοι αναλήφθηκαν στους ουρανούς. Ο Ερμής, ο Ασκληπιός, ο Διόνυσος, οι γιοι της Λήδας, οι Διόσκουροι, ο γιος της Δανάης Περσέας, ο ανθρώπινης καταγωγής Βελλεροφόντης κ.λπ., και δεν παραλείπει να προσθέσει «ότι τέτοιου είδους πράγματα γράφτηκαν προς όφελος και συμφέρον των εφήβων νέων...») Ο Προσκυνητής του Μπορντώ είδε το σημείο της ανάληψης του Χριστού στο Όρος των Ελαιών. Αργότερα έδειχναν αυτή τη θέση στο όρος Θαβώρ της Γαλιλαίας! Η τέλεια συνέπεια. Διότι και στην Καινή Διαθήκη, σύμφωνα με τις Πράξεις των Αποστόλων ο Ιησούς αναλαμβάνεται στο Όρος των Ελαιών, σύμφωνα με το Λουκά κοντά στη Βιθυνία. (Όπως βέβαια, σύμφωνα με το Λουκά, η Ανάληψη γίνεται την ημέρα της Ανάστασης, το βράδυ της Κυριακής του Πάσχα, ενώ στις Πράξεις των Αποστόλων μετά από σαράντα ημέρες.)⁴⁸

Σε όλα αυτά τα θαυμαστά πράγματα συγκαταλέγεται και το γεγονός ότι «σύμφωνα με έγκυρες πηγές της παράδοσης» ο Θεάνθρωπος άφησε τα ίχνη των θείων ποδιών του. Αυτό το είχαν ωστόσο ήδη στη θρησκεία του Ηρακλή και του Διονύσου. Ο Ιερώνυμος, ο οποίος φούντωνε τον πυρετό των προσκυνημάτων στα κεφάλια των αναγνωστών του στη μακρινή Δύση περισσότερο

από όλους τους άλλους, ο Ιερώνυμος με τον ύψιστο τίτλο της Εκκλησίας, όπως και τιμώμενος ως προστάτης των θεολογικών σπουδών της, και ταυτόχρονα ένας από τους πιο ασυνείδητους άγιους συκοφάντες και πλαστογράφους ιστορικών πηγών, από τους μεγαλύτερους κλέφτες πνευματικής ιδιοκτησίας, δολοπλόκους και καταδότες, αυτός ο Ιερώνυμος διαβεβαιώνει, ότι τον 5ο αιώνα, την εποχή του ακόμη, έβλεπαν αυτά τα ίχνη των πελμάτων του Ιησού. Και τον 8ο αιώνα ακόμη ο Βέδας ο Αιδέσιμος, ένας τόσο νηφάλιος ιστορικός ερευνητής και φυσιοδίφης, «ώστε ακόμη και σήμερα θαυμάζουμε τα έργα του σε αυτούς τους γνωστικούς τομείς» (Καπουτσίνοσ Salvator Maschek), πιστοποιεί τα ίχνη των πελμάτων του Ιησού. (Ο Βέδας δεν ανακηρύχθηκε άνευ λόγου στον «Διδάσκαλο του Μεσαίωνα», μας διδάσκει μάλιστα ακόμη και σήμερα, όπως είπε ο αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπουρυ στη χιλιοστή διακοσιοστή επέτειο του αγίου το 1934, «τη σύνδεση της πίστης και της γνώσης» —όπως ήδη αποδεικνύει η μαρτυρία του Βέδα για τα ίχνη του πέλματος του Χριστού.) Και εδώ που τα λέμε, το θαύμα γινόταν ακόμη πιο εντυπωσιακό, εφόσον ο κάθε προσκυνητής των Ιεροσολύμων έπαιρνε μαζί του αρκετό χώμα το οποίο είχε αγγίξει ο Κύριος για τελευταία φορά πριν την πτήση της επιστροφής του στην επουράνια κατοικία.

Επομένως, έκαναν με τα ίχνη των πελμάτων ό,τι έκαναν και με τα κομματάκια του Τίμιου Σταυρού⁴⁹.

Έδιναν μεγάλη αξία στο χώμα από τους «Αγίους Τόπους»- και μια αναφορά του Αυγουστίνου το πιστοποιεί. Δηλαδή, ο άρχοντας Εσπέριος από την Ιπώνα είχε πάρει λίγο χώμα από τον τάφο του Χριστού και το

είχε τοποθετήσει στο υπνοδωμάτιο του, για να διώχνει το κακό! Ύστερα όμως, αυτή η θέση του φάνηκε (μάλλον ήταν ιδέα του επισκόπου του) μάλλον ανάξια: με έγκριση του αρχιεπισκόπου, έθαψαν το χώμα κι από πάνω έχτισαν έναν οίκο προσευχής. —Σύντομα, οι χριστιανοί έπαιρναν μαζί τους τόσο πολύ χώμα, ώστε οι Ιεροσολυμίτες φαντάστηκαν ότι το Όρος των Ελαιών σίγουρα θα συρρικνωνόταν. Στην πραγματικότητα συρρικνώθηκε κάτι άλλο. Αλλά αυτό δεν το φαντάστηκαν οι χριστιανοί⁵⁰.

Τώρα δεν υπήρχαν μόνο εκεί αλλά και σε όλη την ευρύτερη περιοχή προσκυνήματα τα οποία πλήθαιναν ασταμάτητα. Αφού οι πιστοί προσπαθούσαν να «εντοπίσουν στο χώρο» κάθε βιβλικό επεισόδιο της Παλαιστίνης και των περιχώρων της, «αν και δεν είχαν στα χέρια τους καμία αρχαία παράδοση, και η φαντασία των πιστών κάλπαζε» (Kotting). Με άλλα λόγια: όπως στην «Αγία Πόλη», έτσι και στους «Αγίους Τόπους» και γύρω από αυτούς κατασκεύαζαν θεούς και δαίμονες. Και φυσικά πολύ λιγότερο με την «φαντασία του λαού» απ' ό,τι με εκείνη του κλήρου. Επίσκοποι, ιερείς και μοναχοί ήταν βέβαιοι εκείνοι οι οποίοι ξεναγούσαν συχνά τους προσκυνητές —και τους εξουσίαζαν το τελευταίο διαρκώς .

ΑΛΛΕΣ ΑΤΡΑΞΙΟΝ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΕΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ

Ένα μεγάλο αξιοθέατο ήταν η Βηθλεέμ, ο τόπος γέννησης του Κυρίου, και το πολυτιμότερο αντικείμενο

εκεί ήταν η φάτνη. Σε φάτνη κοιμόντουσαν ωστόσο ήδη πριν το Χριστό και άλλα θεία βρέφη. Ο Δίας π.χ. ή ο Ερμής περιγράφονται ξαπλωμένοι στη φάτνη με φασικιές. Και ο Διόνυσος, ο αγαπημένος θεός του αρχαίου κόσμου που θυμίζει με πλήθος εκπληκτικών χαρακτηριστικών το χριστιανικό ίνδαλμα, ξάπλωνε αρχικά σε ιερό λίκνο. Η φάτνη του πτωχού Υιού του Ανθρώπου ήταν εφοδιασμένη εντωμεταξύ πλουσιοπάροχα με χρυσό και ασήμι. Και μετά από, όπως και να το κάνουμε, μισή χιλιετία, τον 6ο αιώνα, μπορούσαν να θαυμάσουν στη Βηθλεέμ και τα οστά των αθώων παιδιών που είχε σφάξει ο Ηρώδης μαζί με ένα άλλο έγκλημα, το τραπέξι στο οποίο κάθισε η Αγία Θεομήτωρ με τους τρεις μάγους από την Ανατολή —το 1164 μεταφέρονται όλα τα λείψανα στον καθεδρικό ναό της Κολωνίας, στον καθεδρικό ναό του Χίλντεσχαϊμ, στη μονή Όττομπούρεν (Otto beuren), το 1238/9 στο Άαχεν...⁵²

Τη Ναζαρέτ δεν επισκέφτηκαν προφανώς ούτε ο Προσκυνητής του Μπορντώ ούτε η Αιθερία. Εκεί δεν είχαν γνωστά αξιοθέατα. Αλλά γύρω στα 570 ο Προσκυνητής της Πιατσέντσας (Πλακεντίας) είδε στη Ναζαρέτ ακόμη και το δοκάρι της συναγωγής το οποίο χρησίμευσε στο Χριστό ως θρανίο, όπως και το αλφαβητάριο του. Και είχαν μεταβάλει τη φερόμενη ως κατοικία της Μαρίας σε εκκλησία, η οποία έκρυβε πλήθος θαυματουργούν ρούχων της νύφης του Θεού⁵³.

Ο Ιορδάνης, όπου βάφτιζε ο Ιωάννης ο Βαπτιστής, είχε μεγάλη επισκεψιμότητα λόγω του νερού του, στο οποίο απέδιδαν «θεραπευτικές δυνάμεις». Και τέτοιου είδους νερά έπαιξαν σύντομα ρόλο σε πολλά προσκυνήματα, περισσότερο ίσως αυτό του Άγιου Μηνά, όπου το

έπαιρναν από ανεξάντλητες πηγές και το μετέφεραν σε όλο τον κόσμο, τουλάχιστον στον χριστιανικά μορφωμένο. Αλλά και στη Σελεύκεια και την Έφεσο πήγαιναν κι έπαιρναν από πολλά μέρη το θαυματουργό νερό, ιδιαίτερα από τη Θεσσαλονίκη, τη Νόλα, την Τουρ. Αλλά και στην Παλαιστίνη δεν υπήρχε μόνο στον Ιορδάνη νερό με «θεραπευτικές δυνάμεις». Επισκέπτονταν πολλές μικρές λίμνες στην Ιερουσαλήμ ή τις θέρμες του Ηλία στη λίμνη Γεννησαρέτ, όπως και μια πηγή στους Εμμαούς στην οποία είχε πλύνει τα πόδια του ο Ιησούς, μια πηγή κοντά στη Βηθλεέμ από την οποία είχε πει η Μαρία κατά τη φυγή της στην Αίγυπτο — και όλα αυτά κυριολεκτικά έβγαζαν τα λεφτά τους.

Στον Ιορδάνη γιόρταζαν πανηγυρικά τα Θεοφάνεια, την επέτειο της βάπτισης του Κυρίου κατά την οποία συνέβαιναν πάντα πολλά θαύματα. Το σημείο της βάπτισης στην κοίτη του ποταμού σημαδευόταν επακριβώς με έναν ξύλινο σταυρό. Ο αυτοκράτορας Αναστάσιος ανήγειρε εκεί εκκλησία. Και φυσικά, εδώ υπήρχαν και πολλοί ξενώνες προσκυνητών. Τη σορό του Βαπτιστή τον οποίο σκότωσε ο Ηρώδης λάτρευαν στη Σεβαστή της Σαμάρειας, την κάρα του στην Έμεσα — αλλά ισχυρίζονταν ότι την είχαν και στη Δαμασκό, στην Ασκάλωνα και τμήμα της στην Αμιένη. Υπάρχουν εντωμεταξύ 60 δάχτυλα του. Σύντομα υπήρξαν ομόφωνες μαρτυρίες για πλήθος θαυμάτων. Ο Άγιος Ιερώνυμος, ο μεγαλύτερος λόγιος της Εκκλησίας της αρχαιότητας, περιγράφει λεπτομερώς την οχλοβοή την οποία σκηνοθέτησαν τα κακά πνεύματα στον τάφο του Βαπτιστή, επειδή δεν ήθελαν να βγουν από τα σώματα των δαιμονισμένων⁵⁴.

Για τους εξορκισμούς δαιμονίων, δηλαδή για τη θερα-

πεία ψυχασθενών, για τους οποίους πίστευαν τότε ότι είχαν καταληφθεί από κακά πνεύματα, είχαν ειδικά προσκυνήματα· κυρίως τον τάφο του Βαπτιστή στη Σεβαστή, τον βράχο του Γολγοθά, τα προσκυνήματα των Ευχαϊτών, της Νόλας, της Τουρ, αν και οι επιληπτικοί, οι νευροπαθείς και οι ψυχοπαθείς αναζητούσαν φυσικά βοήθεια και σε άλλους τόπους. Εκτός αυτού, έχει αποδειχτεί ότι από τον 3ο αιώνα δεν χρησιμοποιούσαν στο χριστιανισμό τον αγιασμό μόνο για τη θεραπεία αρρώστων αλλά και για την απομάκρυνση των κακών πνευμάτων⁵⁵.

Φυσικά λάτρευαν εκτός από την Παναγία ή τον Βαπτιστή και άλλους αγίους στην Παλαιστίνη και προωθούσαν τη λατρεία τους, ανάμεσα σε άλλους του Γεώργιου, της Πελαγίας, του Ησύχιου, του Βίκτωρα, του Ιλαρίωνα, του Ιάκωβου, του Συμεών, του Μηνά, του Ιουλιανού, της Θέκλας, των Κοσμά και Δαμιανού, των 40 Μαρτύρων. Αλλά επειδή συνήθως δεν είχαν λείψανα των αρχαιότερων μαρτύρων, όταν εκείνοι, ούτως ειπείν, ήρθαν στη μόδα, όταν ανέβηκε το κασέ τους, έπρεπε «πρώτα να "ανευρεθούν"» τέτοια λείψανα» (Kotting). Και καθώς μπορούσαν να βρουν μόνο λίγα ουσιαστικά λείψανα, γνήσια ή μη, δημιούργησαν για τις μάζες αναμνηστικά, τις αποκαλούμενες *ευλογίες* ή αγιάσματα τα οποία υπήρχαν σε κάθε τόπο προσκυνήματος της αρχαιότητας⁵⁶.

Εδώ δεν υπήρχαν όρια στη φαντασία. Τύλιγαν π.χ. γύρω από την «κολώνα της μαστίγωσης» ένα κορδόνι, και ύστερα φορούσαν το κορδόνι ως «φυλακτήριο» — μια άλλη λέξη για το φυλακτό —, δηλαδή σαν εξάρτημα εναντίον της βασκανίας ή για να τους φέρνει τύχη.

Τέτοια μέσα που προστάτευαν κι έδιωχναν το κακό υπήρχαν στο χριστιανισμό σαν την άμμο της θάλασσας. Όπως παλιότερα οι ειδωλολάτρες έπαιρναν σπίτι τους αντίγραφα κάποιου ναού ή ειδώλου: από την Έφεσο αναπαράσταση της Εφεσίας, από το προσκύνημα στους Δελφούς αγαλματίδια του Απόλλωνα (και ο Σύλλας και ο Πλούταρχος τα είχαν), από τα προσκυνήματα της Συρίας μολυβένια αγαλματίδια της Ατάργατης ή τέφρα από τον βωμό της Λεβήνας, και όλα αυτά και πολλά άλλα τα χρησιμοποιούσαν ως μέσα προστασίας, ως φυλακτήρια εναντίον του κακού στα ταξίδια και στο σπίτι τους, έτσι έκαναν τώρα και οι χριστιανοί. Από τον Ιορδάνη εξασφαλίζονταν με λίγο νερό (όπως ύστερα και οι Άραβες έπαιρναν από τη Μέκκα το νερό του πηγαδιού Ζεμζέμ)· βούταγαν πανιά στο ποτάμι για να τα χρησιμοποιήσουν ύστερα ως σάβανα, καθώς ήταν προφανώς πολύ υγιεινά για τα πτώματα. Από το όρος Σινά έφερναν σπίτι τους «δρόσο του ουρανού» ή και «μάννα»· και από την Καισαρεία μάλιστα ροκανίδια από την υποτιθέμενη κλίνη του Κορνηλίου⁵⁷.

Το γεγονός ότι στην ειδωλολατρία έδιναν άλλο νόημα σε αυτά τα προσκυνηματικά «σουβενίρ», το γεγονός ότι η Εκκλησία διαχώρισε αυτές τις νέες «ευλογίες» από τις μαγικές πρακτικές, καθώς ο χριστιανός δεν περίμενε πλέον, όπως ο ειδωλολάτρης, βοήθεια από το ίδιο το είδωλο ούτε από θεούς, αλλά από τη θεότητα, από το Θεό, δεν είναι και τόσο ανατρεπτική διαφορά, όπως θα ήθελαν να μας πείσουν —αν παραβλέψουμε εντελώς το γεγονός ότι και η ειδωλολατρία την εποχή εκείνη δεν ταύτιζε πλέον αυτά τα είδωλα με τους θεούς, αλλά τους έδινε συμβολική σημασία.

Εκτός από τις απραξιόν της Καινής Διαθήκης —και δεν έχουμε αναφέρει όλες τις σημαντικές—, υπήρχε φυσικά πλήθος μνημείων και σουβενίρ από την προχριστιανική ιουδαϊκή περίοδο. Αρχικά μάλιστα, η παράδοση της Παλαιάς Διαθήκης βιώνονταν από τους χριστιανούς προσκυνητές πολύ εντονότερα. Και τουλάχιστον κατά τον 4ο αιώνα υπερτερούσε σημαντικά και από αυτή της Καινής Διαθήκης σε όλη την Παλαιστίνη⁵⁸.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΑΦΟ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ ΕΩΣ ΤΗΝ ΚΟΠΡΟ ΤΟΥ ΙΩΒ

Ακόμη και ο Προσκυνητής του Μπορντώ, το 333, επισκέπτεται πολύ περισσότερους τόπους της ιουδαϊκής παράδοσης της Παλαιάς Διαθήκης παρά της Καινής, και βλέπει πάλι κυριολεκτικά τα πιο απίστευτα πράγματα. Κοντά στη Βηθλεέμ, τον «τόπο γέννησης του κυρίου Ιησού Χριστού», ξαφνικά ήξεραν και πού είναι οι τάφοι του Ιεζεκιήλ, του Ιεσσαί, του Δαβίδ, του Σολομώντα και άλλων, όπου πάνω στον καθένα ήταν γραμμένο το όνομα «σε εβραϊκή γραφή». Κοντά στη Χεβρώνα έδειχναν ακόμη και τον τάφο του Αβραάμ, ο οποίος έζησε, αν υποθέσουμε ότι έζησε, στο τέλος της 3ης χιλιετίας. (Η Καινή Διαθήκη μετράει στο Κατά Ματθαίον 42 γενεές από τον Αβραάμ έως τον Ιησού, στο Κατά Λουκάν 56. Τα δύο γενεαλογικά δέντρα του Ιησού, από τον Ιωσήφ —για τον οποίο λέγεται ότι αποκλείεται να ήταν πατέρας του!— έως τον Δαβίδ, όπως και να το κάνουμε μια στρογγυλή χιλιετία, έχουν δύο ονόματα κοινά!) Σύμφωνα με τη Βίβλο, ο Αβραάμ, από τον οποίο, κατά τη «θεολογική» άποψη, κατάγεται ολό-

κλήρος ο Ισραήλ, πέθανε σε «βαθιά γεράματα», σε ηλικία «εκατόν εβδομήντα πέντε ετών». Η μαρτυρία των τάφων της Παλαιστίνης δείχνει όμως ότι στην εποχή του «Αβραάμ» η διάρκεια ζωής ανερχόταν κατά κανόνα στα πενήντα έτη⁵⁹.

Και φυσικά το 333 μ.Χ., σχεδόν δυόμισι χιλιάδες χρόνια αργότερα, γνώριζαν τόσο λίγο τον πιστοποιημένο κι από εκκλησιαστικούς Διδασκάλους, όπως ο Βασίλειος, ο Αμβρόσιος, ο Ιερώνυμος, τάφο του Αβραάμ, αν βέβαια υπήρξε ποτέ, όσο και τους τάφους του Ισαάκ, του Ιακώβ, της Σάρρας, της Ρεβέκκας και της Λείας, τους οποίους μπόρεσε επίσης να αντικρίσει συγκινημένος ο προσκυνητής μας.

Ο άνθρωπος του Μπορντώ επισκέφτηκε και την περίφημη τερέβινθο κοντά στη Βαιθ-Σουρ, κάτω από την οποία ο προπάτορας Αβραάμ συνομίλησε και συνέφαγε με τους αγγέλους, ένα πολυσύχναστο προσκύνημα ήδη κατά την προχριστιανική εποχή. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος δεν παρέλειψε να κοσμήσει αυτόν τον σεβαστό και αξιοσημείωντο τόπο, όπως και τόσους άλλους, με μια βασιλική. Και τώρα συνέρρεαν πάλι κατά χιλιάδες, Ιουδαίοι, ειδωλολάτρες, χριστιανοί, προσεύχονταν στο θεό ή καλούσαν αγγέλους, θυσίαζαν κρασί, θυμίαμα, βόδια, πρόβατα, τράγους, κοκόρια. «Ο κάθε προσκυνητής της πανήγυρης φέρνει το αγαπημένο του (!) ζώο το οποίο φρόντιζε ολόκληρο το χρόνο, για να το θυσιάσει ως αφιέρωμα για τον εαυτό του ή τους δικούς του. Κατά τη διάρκεια της γιορτής όλοι απέχουν από τις γυναίκες τους...» (Σωζόμενος)⁶⁰

Ο Προσκυνητής από το Μπορντώ θαύμασε κοντά στη Βαιθήρ το σημείο όπου ο Ιακώβ πάλεψε με τον

άγγελο, στη Σιχάρ τους πλατάνους που φύτεψε ο Ιακώβ, στη Βιθυνία «τον τάφο του Λάζαρου, στον οποίο εναπόθεσαν το Λάζαρο, κι από τον οποίο αναστήθηκε πάλι». Στην Ιεριχώ θαύμασε «τη συκομορέα του Ζαχαίου», πάνω στην οποία ανέβηκε αυτός ο πλούσιος Ιουδαίος αρχιτελώνης, για να δει τον Ιησού. Στην Ιεριχώ, το Γαλάτη μάγεψε μια πηγή η οποία αρχικά έκανε τις γυναίκες στείρες, αλλά από τότε που ο προφήτης Ελισαίος έριξε μέσα αλάτι, τις ευλογούσε με παιδιά. Εκτός αυτού του έδειξαν το μέρος, όπου ο Δαβίδ πολέμησε εναντίον του Γολιάθ, το λόφο από τον οποίο ο Ηλίας αναλήφθηκε στους ουρανούς και πολλά άλλα θαυμαστά πράγματα⁶¹.

Ιδιαίτερη έλξη ασκούσε στους χριστιανούς η κόπρος του Ιώβ. Όπως διαβεβαιώνει ο εκκλησιαστικός Πατέρας Ιωάννης Χρυσόστομος, ήταν προορισμός «ενός ρεύματος προσκυνητών από τα πέρατα του κόσμου προς την Αραβία, επειδή η θέα της κόπρου του Ιώβ... αύξανε τη σοφία και προέτρεπε στην αρετή της υπομονής». Τον τάφο του Ιώβ είδε ο Προσκυνητής από το Μπορντώ κοντά στη Βηθλεέμ, η προσκυνήτρια Αιθερία τον είδε στο Καρνάιμ στην Ανατολική Ιορδανία...⁶²

Τέλος, στα Ιεροσόλυμα του έδειξαν το παλάτι του Σολομώντα με ένα δωμάτιο στο οποίο έγραψε κάποτε ο βασιλιάς τη «Σοφία». Ο βωμός του ναού του Σολομώντος είχε ακόμη ίχνη από το αίμα του *δολοφονημένου* Ζαχαρία, μαζί με τις νυχιές των δολοφόνων στρατιωτών, σαν κέρινα αποτυπώματα. Ιδιαίτερα θαύμαζαν και τις πολλές πηγές με τις θεραπευτικές δυνάμεις, μια από τις οποίες μάλιστα αναπαυόταν κάθε έβδομη ημέρα, την ημέρα του Κυρίου. Και παντού υπήρχαν σημεία άντλησης του θαυματουργού νερού⁶³.

Όταν πάντως ο Άγιος Ιερώνυμος αποσύρθηκε γύρω στο 395 στη Βηθλεέμ, διέθετε αρκετή δύναμη πίστης, επίγνωση, κυνισμό ή ό,τι ήταν αυτό, ώστε να γράψει στον επίσκοπο Παυλίνο που καταγόταν από το Μπορντώ: «Μη νομίσεις ότι η πίστη σου υστερεί σε κάτι, μόνο και μόνο επειδή δεν έχεις επισκεφθεί ακόμη τα Ιεροσόλυμα!»⁶⁴

Η επιδημία του προσκυνήματος εξαπλωνόταν όμως σιγά-σιγά παντού στο χριστιανικό κόσμο. Κι εντελώς νέες αρχαίες διαστάσεις πήρε στη Συρία με το προσκύνημα ανθρώπων που ήταν ακόμη ζωντανοί.

ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ: ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΑΓΙΟΥΣ ΤΥΦΛΟΠΟΝΤΙΚΕΣ» ΣΤΟΙΓΣ «ΟΡΘΟΥΣ»

Και το προσκύνημα σε πρόσωπα που ζούσαν ακόμη συνέβαινε κατά μίμηση παγανιστικών εθίμων. Παντού στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία προσείλκυαν το πλήθος άνθρωποι κατελιγμένοι από το «θεό», κήρυκες και θαυματοποιοί, σοφοί, μάντεις, εξάγγελτοι της σωτηρίας, μυσταγωγοί, θεόπνευστοι. Και αυτοί οι ζωντανοί «divi», άνθρωποι προικισμένοι, για τους οποίους πίστευαν ότι ήταν πλήρεις θείου πνεύματος και θείας δύναμης, τους οποίους θεωρούσαν απεσταλμένους του Θεού, κινητοποιησαν ολόκληρα πλήθη. Διότι κατά την ελληνιστική περίοδο του θρησκευτικού συγκρητισμού, οι λαϊκές μάζες αγαπούσαν τους «επίγειους» θεούς, τους «επίγειους» αρωγούς, αυτούς θαύμαζαν οι «divi» ήρθαν να αντικαταστήσουν, ούτως ειπείν, τους φιλοσόφους και τους ποιητές της κλασικής περιόδου⁶⁵.

Στους πιο περίφημους από αυτούς τους ειδωλολάτρες συγκαταλέγεται ένας σύγχρονος της εποχής του Ιησού, ο Απολλώνιος ο Τυανέας, η βιογραφία του οποίου, γραμμένη από το Φιλόστρατο, έχει τόσο εκπληκτικές ομοιότητες με τη βιβλική εικόνα του Ιησού, ώστε σε πολλά κομμάτια της διαβάζεται σαν ευαγγελικό κείμενο. Κι ένας ακόμη πιο σκοτεινός εκπρόσωπος αυτού του θείκου σιναφιού είναι ο Περεγρίνος ο Πρωτεύς, ένας κυνικός, ο οποίος αυτοπυρπολείται το 176 μ.Χ. σε μια θεαματική επίδειξη στην Ολυμπία μπροστά στα μάτια πολλών περίεργων περαστικών, αφού προηγουμένως, στη φυλακή, ομολογεί πίστη στο χριστιανισμό —σύμφωνα με το Λουκιανό μόνο και μόνο για να αρπάξει πλούσια δώρα⁶⁶.

Σύμφωνα με τους απολογητές υπάρχει ωστόσο μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο προσκύνημα σε ζώντες ειδωλολάτρες κι εκείνο σε ζώντες χριστιανούς, μεγάλη διαφορά γενικά ανάμεσα σε κάθε ειδωλολατρικό και χριστιανικό προσκύνημα. Παραδέχονται μιν μια εκπληκτική ομοιότητα όσον αφορά τα εξωτερικά γνωρίσματα, ακόμη και ταυτότητα των προσώπων, αλλά ο ειδωλολάτρης αρωγός ενεργούσε από μόνος του, ο χριστιανός όμως μέσω του Θεού- ο ένας είναι η πηγή, ο άλλος το εργαλείο, η μια βοήθεια έχει μαγικές επιρροές, είναι θεουργική πρακτική, η άλλη είναι γνήσια και πραγματικά θρησκευτική. Ωστόσο λένε ότι ο Χριστός είναι πηγή, όπως ο ειδωλολάτρης ήρωας: αλλά ο Χριστός «αποτελεί εδώ εξαίρεση και δεν συγκρίνεται με άλλους» (Kotting)⁶⁷.

Βέβαια, αυτά τα ξέρουμε και δεν χρειάζεται να ασχοληθούμε με τέτοιου είδους εξυπνάδες, με παπαδίστικα ψέματα, μπορούμε να αγνοήσουμε τέτοιες δήθεν λόγιες

διαφοροποιήσεις, που δεν είναι παρά χονδροειδείς απάτες και διδάσκονται για αιώνες. Όπως και να έχει το πράγμα, από τη μια πλευρά έχουμε να κάνουμε με την επιθυμία να βοηθηθούν, την ικανοποίηση της περιέργειας, την πίστη σε θαύματα· και από την άλλη με την κομπορρήμονα εκκεντρικότητα των επιδειξιών, όπως και με την επιδίωξη να βγάλουν κέρδος από τη δυστυχία, την αποβλάκωση· με λίγα λόγια κάθε φορά το θέμα είναι η ανθρώπινη φτώχεια, η μανία για τα θαύματα και η μπίζνα.

Είδαμε ήδη πόση δύναμη έλξης διέθεταν οι ασκητές. Ναι μεν υπήρχαν πολλοί που δεν ήθελαν να γίνουν αντικείμενα της περιέργειας των πιστών. Κάθε φορά που πλησίαζε κάποιο δίδοδο, αυτοί κρύβονταν σαν αγρίμια μέσα στη σπηλιά τους, χώνονταν στη γη σαν τυφλοπόντικες, ώστε μιλούσαν και για «άγιους τυφλοπόντικες». Για πολλούς ακούσε «η μυρωδιά των ανθρώπων», για να το βάλουν στα πόδια. Και πολλές ασκητείες δεν δημιουργήθηκαν για θαυμαστές, όπως βεβαίως οι «έγκλειστοι» ή οι «βοσκοί».

Άλλοι ασκητές όμως αγαπούσαν τη «δημοσιότητα» και περιβάλλονταν από πλήθος μαθητών. Ο Άγιος Απολλώνιος είχε περισσότερους από πεντακάσιους, όπως πιστοποιεί ο εκκλησιαστικός συγγραφέας Ρουφίνος. Άλλοι πάλι έμοιαζαν μάλλον με επιδείξεις της πιο ακραίας μορφής. Ναι μεν κάλυπταν το «αμαρτωλό» μέλος τους, είτε με μακριά μαλλιά, με μακριές γενειάδες, με φύλλα, είτε απλά κλείνοντας γρήγορα σφιχτά τα πόδια. Αλλά κατά τα άλλα επιδείκνυαν τον ηρωισμό τους, την ηρωική αυτοθυσία τους στις υπηρεσίες του άγιου εγωισμού, για την επίτευξη του ουράνιου βασιλείου, επιδείκνυαν

ανενδοίαστα την ασκητεία τους και κάθε είδος τρέλας που μπορεί να φανταστεί άνθρωπος. Ύστερα, σε αυτούς τους έρημους τόπους διαδραματίστηκε «ένα πρωτόγνωρο θέατρο, ένα θέατρο στο οποίο ο καθένας δίνει την εντύπωση ότι παίζει έναν αιώνιο ρόλο με ξήλο και οδυνηρή σχολαστικότητα», και το έκαναν με τέτοιο τρόπο, ώστε θα ήταν πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, «να διακρίνεις εδώ τους πραγματικούς τρελούς από τους δήθεν, τους αληθινούς αγίους από τους ψεύτικους...» (Lacarrière)⁶⁸.

Όλη αυτή η χριστιανική βλακεία στις έρημους της Αιγύπτου, της Αραβίας, της Συρίας προκαλούσε την περιέργεια των πιστών. Είχε δημιουργηθεί ένα αντίγραφο των «Αγίων Τόπων» (Raymond Ruyer), οιονεί κομμουνιστικές κοινότητες και εκκεντρικοί όλων των ειδών. Κι έτσι άρχισαν να πηγαίνουν προσκυνητές και σε αυτά τα μέρη, καθώς μάλιστα, για πολλούς που ταξίδευαν στους «Αγίους Τόπους», η χώρα των Φαραώ ήταν μια μικρή εκδρομή. Ήδη από το δεύτερο ήμισυ του 4ου αιώνα επισκέπτονται αναρίθμητοι πιστοί, με οποιαδήποτε κίνητρα, αλλού τους πιο γνωστούς αναχωρητές, αλλού τα σημαντικότερα μοναστικά κέντρα, τα μοναστήρια, στο Πίσπιρ, την Αρσινόη, την Οξύρρυγχο, την Αφροδιτόπολη, τη Βαβυλώνα, τη Μέμφιδα κ.ά. Έτσι, πήγαιναν απλοί άνθρωποι, όπως και «άνθρωποι του κόσμου». Ευγενείς, αξιωματούχοι της αυτοκρατορίας, πλούσιες κυρίες, όπως η πλούσια φίλη του Ιερώνυμου, Πάυλα. Και η προσκυνήτρια Αιθερία ήταν ανάμεσα τους, και κατόπιν λαμπρές προσωπικότητες της εκκλησιαστικής ιστορίας από Ανατολή και Δύση, ο Παλλάδιος, ο Ιωάννης, ο Κασσιανός ή ο Ρουφίνος της Ακουιλίας. Και φυσικά, μεγάλα ξενοδοχεία κοντά στα μοναστήρια φρό-

ντιζαν κι εδώ για την παρατεταμένη παραμονή των προσκυνητών⁶⁹.

Στα διάφορα είδη ασκητικής τρέλας και ασκητικού θεατρινισμού ανήκαν οι επονομαζόμενοι ορθοί. Κι αυτό το είδος το οποίο εμφανιζόταν εν μέσω και ενώπιον όλου του κόσμου, μαγνήτιζε τα βλέμματα, προσείλκυε τους περίεργους, εκείνους τους προσκυνητές οι οποίοι θαύμαζαν τα ανδραγαθήματα των ανθρώπων που στέκονταν όρθιοι, ακίνητοι σαν παλούκια, για ώρες, για ημέρες, ό,τι καιρό κι αν έκανε, μέσα στο λιοπύρι και στην καταρρακτώδη βροχή, με τα χέρια σταυρωμένα ή υψωμένα προς τον ουράνιο Πατέρα, σιωπηλοί, προσευχόμενοι, ψέλνοντας Ο Άγιος Ιάκωβος, κατόπιν επίσκοπος της Νίσιβης και διδάσκαλος του εχθρού των Ιουδαίων Αγίου Εφραίμ, είχε «για σκέπασμα του μόνο τον ουρανό» και ασκούσε τη «στάση (ορθοστασία)» τόσο απορροφημένος, ώστε κάποτε θάφτηκε ολόκληρος από το χιόνι, δήθεν χωρίς να το καταλάβει. Και σήμερα ακόμη τον τιμούν οι Έλληνες στις 13 Ιανουαρίου ή στις 31 Οκτωβρίου, οι καθολικοί στις 15 Ιουλίου, οι Σύροι στις 12 Μαΐου, οι μαρωνίτες και οι Κόπτες στις 13 Ιανουαρίου, οι Αρμένιοι στις 15 Δεκεμβρίου. Ένας συνάδελφος αυτού του περιττανου ορθού, ο Ιωάννης των Σάρδεων, τη νύχτα, στον ύπνο του, κρατιέται όρθιος με σχοινί που έχει περάσει από τις μασχάλες του. Η Αγία Δομνίνα, παρομοίως επαγγελματίας ορθή και εκτεθειμένη «στα μάτια όλου του κόσμου», «δεν μιλάει ποτέ», όπως αναφέρει ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος θεοδώρητος, «χωρίς να χύνει δάκρυα, πράγμα που γνωρίζω από ίδια εμπειρία, διότι συχνά έπιανε το χέρι μου και το έβαζε στα μάτια της και το υγραίνε τόσο, ώστε γίνονταν μούσκεμα» .

Αλλά ακόμη και αυτοί οι μωροί επισκιάστηκαν από μια ασκητική τρέλα και μια επιδειξιμανία, με μια σκιά που έφτανε σε υψηλότερο, για να μην πούμε σε ύψιστο επίπεδο, αποτελώντας έτσι κυριολεκτικά την κορυφή όλων των ασκητικών ανδραγαθημάτων, από την πρακτική των στυλιτών.

ΕΡΧΟΜΑΙ ΠΙΟ ΚΟΝΤΑ ΣΕ ΣΕΝΑ, ΘΕΕ ΜΟΥ...

Οι στυλίτες πυροδότησαν ένα μεγάλο κύμα προσκυνητών που δεν τελείωσε ούτε μετά το θάνατο τους, παρά άνθισε στον τόπο της τόσο φιλόδοξης όσο και ανόητης εκκεντρικότητας τους, η οποία δημιούργησε τέτοιο σάλο ακριβώς γι' αυτό το λόγο. Στέκονταν πάνω σε στύλους από πέτρα ή ξύλο και φυσικά με τον ένα και μοναδικό σκοπό να απομακρυνθούν από τη γη, από τους ανθρώπους. Δεν είναι τυχαίο που αυτό το, τουλάχιστον από μορφολογική άποψη, αποκορύφωμα των χριστιανικών παραλογισμών άρχισε στη Συρία, όπου ήδη οι ειδωλολάτρες πίστευαν ότι, όσο ψηλότερα στεκόταν ένας άνθρωπος, τόσο καλύτερα μπορούσε να μιλήσει με τους θεούς⁷¹.

Έτσι, πρόδρομος των χριστιανών στυλιτών της Συρίας ήταν ήδη η λατρεία της Σύριας θεάς Ατάργατης, η οποία έχει αξιοσημείωτες αντιστοιχίες με το χριστιανισμό. Οι Σύροι ιερείς μεταλάμβαναν τη θεότητα, τρώγοντας κυρίως ψάρια, ιερά για την ιχθυόμορφη θεά Ατάργατη, ναός της οποίας βρισκόταν και στο Καρνίον, δυτικά της λίμνης Γεννησαρέτ. Η λατρεία της Ατάργατης και η λατρεία του ψαριού ήταν επομένως πάρα πολύ

κοντά στον αρχαιότατο χριστιανισμό. Και μάλλον δεν είναι τυχαίο που το ψάρι, το σύμβολο ευρέως διαδεδομένων ειδωλολατρικών μυστηρίων, έγινε το σύμβολο του μέγιστου ιερού μυστηρίου της χριστιανοσύνης, της Ευχαριστίας — μόνο που τώρα ήταν «το αληθινό μυστήριο του ιχθύος», «ο ένας και αμόλυντος ιχθύς» —, αφού το ψάρι υιοθετήθηκε ως λατρευτικό σύμβολο αρχικά από τους χριστιανούς της Συρίας, και η λέξη ιχθύς σχημάτιζε τα αρχικά του ονόματος: «Ιησούς Χριστός, Θεού Τίος, Σωτήρ»⁷².

Ένα τελετουργικό το οποίο έκαναν στη Συρία εκείνη την εποχή προς τιμή της θεάς Ατάργατης μας παραδίδει ο Λουκιανός ο Σαμοσατέας (γύρω στο 120-180 μ.Χ.), ο μεγάλος Σύρος είρωνας, ο Βολταίρος του 2ου αιώνα, ο οποίος πολέμουσε τις λατρευτικές πρακτικές, τη μυθολογία, τη δεισιδαιμονία. Στο κείμενο του «Περί της Συρίας θεού» αναφέρεται σε ένα έθιμο, κατά το οποίο ένας ιερουργός έπρεπε να ανεβαίνει δύο φορές το χρόνο στην κορυφή ενός πέτρινου φαλλού που στεκόταν στον περίβολο του ναού, και κάθε φορά να παραμένει εκεί μια εβδομάδα. Οι προσκυνητές απέθεταν ύστερα στη βάση του φαλλού νομίσματα από μπρούντζο, ασήμι ή χρυσό. Διότι το πλήθος πιστεύει, γράφει ο Λουκιανός, «ότι αυτός ο άνθρωπος συνομιλεί από την υπερυψωμένη θέση του με τους θεούς, τους παρακαλά για το καλό όλης της Συρίας και για γονιμότητα, και ότι οι θεοί ακούν την προσευχή του από πολύ πιο κοντά». Σχεδόν αυτολεξεί χαρακτηρίζουν ύστερα οι εκκλησιαστικοί Πατέρες Θεοδόρητος Κύρρου και Ευάγριος ο Σχολαστικός το νόημα της ασκητικής ζωής του χριστιανού στυλίτη Συμεων .

Ο στυλίτης Συμεών ο πρεσβύτερος, που γεννήθηκε γύρω στα 390 κοντά στη Νικόπολη, αρχίζει τη σταδιοδρομία του ακριβώς όπως και τόσες άλλες μεγάλες προσωπικότητες του χριστιανισμού, ως βοσκός. Στη μονή της Τελεδά εξιλεώνεται με τέτοια υπερβολή, ώστε οι μοναχοί δεν τον αντέχουν και ζητούν την απομάκρυνση του. Τώρα, δοξολογεί τον Θεό επί πέντε ημέρες μέσα σε ένα ξεροπήγαδο. Γύρω στο 412, κάπου βόρεια της Αντιόχειας, βάζει να τον εγκλείσουν συνολικά 28 φορές στην περίοδο της νηστείας, χωρίς οποιαδήποτε τροφή. Μετά από αυτό αιωρείται καρφωμένος σε ένα βράχο και παρατηρεί «με τα μάτια της πίστης και του πνεύματος αυτά που υπάρχουν στους ουρανούς»: μια τόσο χρήσιμη δραστηριότητα, ώστε μυριάδες εγκαταλείπουν τα σπίτια τους και πηγαίνουν προσκυνητές στο Συμεών —πράγμα που είναι σίγουρα εξίσου χρήσιμο. Λέγεται ότι του έφεραν δώρα ακόμη και οι ειδωλολάτρες. Αλλά οι πιστοί θέλουν να τον αγγίξουν, θέλουν να αποκτήσουν ένα κουρελάκι από τα ρούχα του, έστω ένα μαλλάκι από την προβιά του. Σκαρφαλώνει σε μια κολώνα, για να σωθεί, αλλά και για να υψωθεί «πνευματικά», για να είναι πιο κοντά στους ουρανούς, κι έτσι γίνεται ο πρώτος χριστιανός στυλίτης⁷⁴.

Ο Συμεών πλησιάζει αρχικά τον Ύψιστο μόνο κατά ένα, ύστερα κατά πέντε, κατά έξι, κατά έντεκα μέτρα — αλλά η παράδοση έχει διακυμάνσεις, όπως συμβαίνει τόσες φορές. Τέλος στέκεται σε ύψος είκοσι ή είκοσι πέντε μέτρων, για περίπου τριάντα χρόνια, «διότι ο πόθος που είχε μέσα του, να υψωθεί στους ουρανούς, είχε σαν αποτέλεσμα να απομακρύνεται όλο και περισσότερο από τη γη». Εδώ είναι εκτεθειμένος σε κάθε καταιγίδα,

σε κάθε λιοπύρι (πολύ αργότερα διαθέτουν μερικοί στυλίες κάποια καλύβια, κάποιο στέγαστρο, στο στύλο τους). Γράμματα δεν ήξερε ο άγιος σχεδόν καθόλου, αλλά ήταν αρκετά εύγλωττος, ώστε να κάνει δύο φορές την ημέρα κήρυγμα στους προσκυνητές και να τους αποκαλεί «σκυλιά», κάθε φορά που μάλωναν σχετικά με το πρόσωπο του. Τις μεγάλες γιορτές, άπλωνε όλη νύχτα τα χέρια προς το Θεό, σύμφωνα με μια άλλη πηγή και όλες τις υπόλοιπες νύχτες, «χωρίς να παίζει καν τα βλέφαρα του». Στεκόταν όρθιος ή έσκυβε μέχρι τα δάχτυλα των ποδιών, για να προσευχηθεί, «διότι καθώς τρώει μόνο μια φορά την εβδομάδα, η κοιλιά του είναι τόσο επίπεδη που δεν δυσκολεύεται καθόλου να σκύψει». Ο επίσκοπος Θεοδώρητος αναφέρει επίσης ότι αυτές οι «επικύψεις» του Συμεών ήταν τόσες, ώστε πολλοί έμπαιναν στον πειρασμό να τις μετρήσουν. Ένας από τους συνοδούς του μέτρησε μια ημέρα έως και 1.244 «επικύψεις», αλλά ύστερα κουράστηκε να μετράει και τα παράτησε⁷⁵.

Ο αστέρας σκέφτηκε επίσης να περάσει τη ζωή του στέκοντας μόνο στο ένα πόδι. Ως εκ τούτου, «ο φωτοδότης του χριστιανικού κόσμου» (Κύριλλος της Σκυθόπολης) έπαθε ακαμψία, τα μέλη του γέμισαν πληγές και οιδήματα, τα οποία γρήγορα σάπισαν. Όπως ισχυρίζεται τουλάχιστον ο μαθητής του Συμεών, Αντώνιος, συντάκτης μίας φανταστικής βιογραφίας του δασκάλου του, ένα χειμώνα ο μηρός του σάπισε τόσο, «ώστε βγήκαν από μέσα πολλά σκουλήκια. Έπεφταν από το σώμα του στις πατούσες του, από τις πατούσες του στο στύλο, από το στύλο στο χώμα. Τότε ο Συμεών διέταξε ένα νεαρό άντρα, ονόματι Αντώνιο, ο οποίος τον υπηρετούσε και είδε και κατέγραψε όλα αυτά, να μαζέψει τα σκουλήκια

και να του τα φέρει επάνω. Ύστερα τα έβαλε πάλι στην πληγή του και είπε: "Φάτε λοιπόν αυτά, που σας έδωσε ο Θεός"»⁷⁶.

Όχι, ας τολμήσει κάποιος να πει, ότι ο χριστιανισμός δεν είναι αγαπάει τα ζώα!

Αν και ολοζώντανος, ο Συμεών θεωρείτο ήδη μάρτυρας. Όντας ζωντανός, ήταν μάλιστα ανώτερος από τους πεθαμένους αγίους. Πολλοί σύγχρονοι της εποχής του τον θεωρούσαν σχεδόν σημαντικότερο από τον Πέτρο και τον Παύλο. Σύμφωνα με τη γνώμη τους, ξεπερνούσε στη νηστεία το Μωυσή, τον Ηλία, ακόμη και τον Ιησού. Ο Συμεών δεν θεράπευε με κουρελάκια από το ρούχο του ή με σάλιο, όχι, η προσευχή του μόνο έκανε θαύματα ακόμη και στις πιο μακρινές περιοχές. Ξερίζωναν μαλλάκια από την προβιά του, έπαιρναν φακές από το γεύμα του, χρώμα από το μέρος που στεκόταν. Και στο τέλος, όλα προσφέρονταν, ούτως ειπείν, συσκευασμένα, έτοιμα προς χρήση: *ευλογίες*, υγιεινή τροφή, θεραπευτικό λάδι, ευλογημένη σκόνη, «σκόνη της θείας χάριτος»· αρχικά σφραγισμένα με ένα σταυρό, ύστερα με το πορτρέτο του Συμεών, αργότερα και ολόκληρα αγαλματίδια⁷⁷.

Γενικά η σκόνη ήταν ένα «εντελώς φυσικό μέσο ευλογίας», τίποτα το φτηνότερο, τίποτα το πιο πρόχειρο • κι όμως πολύτιμο «ωσάν πολύτιμος λίθος»: ιδιαίτερα αποτελεσματική για τις παθήσεις του πεπτικού συστήματος. Τη μετέφεραν σε μικρές κάψουλες, περιζήτητη όχι μόνο ως φάρμακο αλλά και ως φυλακτήριο —πουθενά περισσότερο από ό,τι στην Τουρ· αλλά και στα Ευχάιτα παραδείγματα χάρη ή στα μέρη κοντά στο Συμεών. Με αυτό τον τρόπο οι προσκυνητές δεν «εισή-

γαγαν νέα εποχή» στην ιατρική αλλά «στα προσκυνήματα και τη λαϊκή ευσέβεια» (Kotting). Αργότερα έπαιρναν και σκόνη από το στύλο του, ώστε το Μεσαίωνα είχε φθαρεί ολόκληρος, μια απώλεια για τον κόσμο του πολιτισμού⁷⁸.

Έτσι ανθούσε η μια και μοναδική αληθινή θρησκεία. Πλήθη χριστιανών πήγαιναν κατά κύματα κοντά του. Πήγαιναν και πολλές γυναίκες, καθώς φαίνεται αρκετές, στις οποίες ο Θεός δεν χάριζε απογόνους. Άλλες πήγαιναν γι' αυτό το λόγο στον Άγιο Μηνά ή στη Μένουθη ή, όπως η βασίλισσα των Πάρθων Σίρα, στον Άγιο Σέργιο στη Ρουσαφά. Οι ειδωλολάτρισσες προτιμούσαν σε τέτοιες περιπτώσεις ιδιαίτερα τους Δελφούς και τα Ασκληπιεία. Στο Συμεών αδικούνταν όμως οι γυναίκες, όπως συμβαίνει σχεδόν πάντα στη μακρά ιστορία του χριστιανισμού. Οι γυναίκες δεν επιτρεπόταν να πλησιάσουν πολύ κοντά τον άγιο. Έπρεπε να μένουν έξω από τη *μάνδρα* και μπορούσαν να παρουσιάσουν τις παρακλήσεις τους μόνο με διαμεσολαβητή. Λέγεται ότι ο Συμεών αρνήθηκε και στην ίδια του τη μάνα την είσοδο στον περίβολο, ότι και όλη του τη ζωή δεν την κοίταξε, για ασκητικούς λόγους —*tota mulier sexus* (η γυναίκα δεν είναι παρά γενετήσιο μόριο), μια αρχαία χριστιανική σοφία. Και μετά το θάνατο του αγίου απαγορευόταν στις γυναίκες να μπαίνουν στην εκκλησία του προσκυνήματος, όπως πιστοποιεί ο Ευάγγριος ο Σχολαστικός .

Αλλά οι απλές γυναίκες έρχονταν σε κοπάδια, όπως και οι απλοί άντρες. Ο επίσκοπος θεοδώρητος, ο συμπατριώτης του Συμεών, που κάποτε λίγο έλειψε να καταπατηθεί από το πλήθος των θαυμαστών του αγίου,

είδε κυριολεκτικά έναν «ανθρώπινο ωκεανό» να κυματίζει στη βάση του στύλου. Δεν έρχονταν μόνο από όλα τα γύρω μέρη της Ανατολής, λέει με υπερηφάνεια ο Θεοδώρητος, Ιουδαίοι, Πέρσες, Αρμένιοι, Ίβηρες, Αιθίοπες, αλλά και από την άκρη της Δύσης: Ισπανοί, Γαλάτες, Βρετανοί, ακόμη και οι τεχνίτες «της μεγάλης Ρώμης» είχαν στήσει σε όλους τους προθαλάμους των εργαστηρίων τους μικρές εικόνες του Συμεών, «για να διώχνει το κακό και να τους προφυλάσσει»⁸⁰.

Ένας-ένας και κατά ομάδες πήγαιναν κοντά του προσκυνητές, για να πάρουν την ευλογία του, τη συμβουλή του, κυρίως όμως για να απαλλαγούν από κάθε είδους ανίατες αρρώστιες. Ιδιαίτερα την εποχή της μεγάλης ξηρασίας ήταν περιζήτητη η προσευχή του, αφού οι Σύροι έρχονταν σε μεγάλες πομπές. Αφού έρχονταν ακόμη και οι ειδωλολάτρες και προσηλυτιζονταν, σύντριβαν «μπροστά στο μεγάλο φως τα λατρεμένα είδωλα» και απείχαν «από τα όργια της Αφροδίτης» (Θεοδώρητος). Ολόκληρες φυλές λέγεται ότι δέχτηκαν μεμιάς την «ιερή βάπτιση», οι πιο προσεκτικοί πάντως υποσχονταν με γραπτό συμβόλαιο την «αγία βάπτιση», σε περίπτωση που η προσευχή του Συμεών έβαζε τέλος στο πρόβλημα τους. «Λάγνοι έρχονταν και σωφρονίζονταν, πόρνες πήγαιναν στο μοναστήρι, Άραβες που δεν γνώριζαν ακόμη ούτε το ψωμί υπηρετούσαν το Θεό» (Συριακός Βίος Συμεών). Και, καθώς ακόμη και οι απλοί προσκυνητές έβαζαν τον οβολό τους στο καλάθι το οποίο κρεμόταν μόνιμα στη βάση του στύλου, τι να δώριζαν άραγε οι απεσταλμένοι των βασιλέων, οι οποίοι λέγεται ότι εμφανίζονταν συχνά για να πάρουν την ευλογία για λογαριασμό των κυρίων τους, ακόμη και υποδείξεις για το κυβερνητικό έργο⁸¹.

Από τότε που υπάρχει ο χριστιανικός θεσμός του προσκυνήματος, οι κύκλοι των ιερωμένων επηρέαζαν και επηρεάζουν το παγκόσμιο γίγνεσθαι έως σήμερα —το πιο γνωστό παράδειγμα του 20ού αιώνα: η Φάτιμα και η επιθετική αντικομμουνιστική και αντισοβιετική προπαγάνδα της. Και στην αρχαιότητα ζητούσαν οι εξουσιαστές συχνά τη συμβουλή προσκυνημάτων ή αναχωρητών. Ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α', πριν από τις εκστρατείες του εναντίον του Μάξιμου το 388 και εναντίον του Ευγένιου το 394 —την αποφασιστική διάλυση της ειδωλολατρίας—, συμβουλευόταν τον Αιγύπτιο ερημίτη Ιωάννη. Οι ηγεμόνες των Φράγκων Χιλπέριχος και Μεροβαίος απευθύνθηκαν στον τάφο του Αγίου Μαρτίνου της Τουρ. (Ο διάκονος του Χιλπέριχου απόθεσε πάνω στον τάφο μια δύσκολη ερώτηση του βασιλιά με τη μορφή επιστολής, όπως κι ένα κενό φύλλο χαρτί για την απάντηση! Αλλά σε αυτή τη περίπτωση ο ουρανός τήρησε σιγή τάφου.)⁸²

Στην περίπτωση του Συμεών όμως είχε και το ίδιο το προσκύνημα πολιτικό παρασκήνιο, πράγμα που συμβαίνει ωστόσο αρκετά συχνά. Αυτό το δείχνει η αναφορά ενός φυλάρχου των Βεδουίνων ο οποίος γράφει: «Γίνονται χριστιανοί, προσαρτώνται στους Ρωμαίους κι επαναστατούν. Όποιος ανηφορίσει κατά εκεί, θα του κόψω το κεφάλι και τα κεφάλια των δικών του». Αλλά τη νύχτα «σε μια οπτασία» —και πόσο ζωντανές ήταν συχνά αυτές οι οπτασίες, αν δεν είναι ως συνήθως φούμαρα—, ο φύλαρχος δέχεται θανατηφόρες απειλές, οπότε τώρα δίνει την άδεια: «Οποιοσδήποτε θέλει να ανηφορίσει επάνω στον αφέντη Συμεών, για να λάβει εκεί τη βάπτιση και να γίνει χριστιανός, ας το κάνει, χωρίς

κανένα φόβο. Εάν δεν ήμουν υποτελής στο βασιλιά των Περσών, θα πήγαινα κι εγώ και θα γινόμουν χριστιανός»⁸³.

Με λίγα λόγια, η επιρροή του αγίου ήταν εξαιρετικά μεγάλη, κι έτσι φυσικά και η προσέλευση των προσκυνητών. Οι μαθητές του Συμεών, όπως λέγεται διακόσιοι και ύστερα ακόμη περισσότεροι, απόκτησαν κελιά: οι απαρχές του μετέπειτα μοναστηριού. Ήδη όσο ζούσε, υπήρχε μια εκκλησία, όπως φαίνεται και βαπτιστήριο, εκτός αυτού καταλύματα, ξενώνες· αφού πολλοί προσκυνητές έμεναν οχτώ ή και δεκατέσσερις ημέρες. Και όταν το 459 ο Συμεών πέθανε σε ηλικία εβδομήντα ετών —εξακόσιοι στρατιώτες από την Αντιόχεια έπρεπε να προστατεύσουν τη σορό από τους Σαρακηνούς και τους πιστούς που ήταν μανιακοί για τα λείψανα—, ο στύλος του συνέχισε να προσελκύει τις μάζες για αιώνες ολόκληρους. Ενώ η σορός του την οποία πήρε ο αυτοκράτορας Λέων για την πρωτεύουσα, δусаρεστώντας τους Αντιοχείς, προσείλκυε λίγο κόσμο. Όλοι κατέκλυζαν το στύλο, ο οποίος θεωρείτο πολύτιμο λείψανο και σύντομα απέκτησε γύρω του σύμπλεγμα κτιρίων, πράγμα ασυνήθιστο ακόμη και για τόπους προσκυνήματος. Ιδιαίτερα στις επετείους του, έρχονταν προσκυνητές από τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα και τελούσαν αυτούς τους εορτασμούς «με θεολογικό ζήλο που άγγιζε τα όρια της έκστασης... Η διεύθυνση της εκκλησίας του προσκυνήματος ήξερε να δίνει πλούσια τροφή στη θρησκευτική φαντασία των προσκυνητών με επιτήδεια κόλπα, έτσι ώστε να μένει πολύ ζωντανή η ανάμνηση του μεγάλου αγίου στο λαό» (Kotting). Γύρω στα 560, ο Ευάγριος ο Σχολαστικός είδε στην Αντιόχεια πια μόνο

την κάρα του Συμεών που της έλειπαν μερικά δόντια, αφού τα είχαν κλέψει θαυμαστές⁸⁴.

Αυτή η ορθοστασία στο στύλο για δεκαετίες ήταν τέτοια τρέλα, ώστε συνεχίστηκε για πολλούς αιώνες χριστιανικής σωτήριας ιστορίας. Από το 460 ο ιερομόναχος Δανιήλ, μαθητής του Συμεών, στεκόταν για περίπου τριάντα τρία χρόνια πάνω σε ένα στύλο στον Ανάπλου. Είχε χειροτονηθεί ιερέας, παρά τη θέληση του, από τον Πατριάρχη Γεννάδιο. Τον επισκέφθηκαν μάλιστα ο αυτοκράτορας Λέων, η αυτοκράτειρα Ευδοξία και φυσικά πλήθη προσκυνητών, ακόμη και «αιρετικών». (Επειδή τα κόπρανά του ήταν «εξαιρετικά στεγνά», η παράδοση αναφέρει πως ήταν «ίδια με της κατσίκας».) Τα πλούσια δώρα για τον στυλίτη με τους πολλούς θαυμαστές τα εισέπραττε η εκκλησία που υπήρχε δίπλα. Ο Τίτος, ένας αξιωματικός του αυτοκρατορικού παλατιού, εγκατέλειψε το στρατό και περνώντας σχοινιά κάτω από τις μασχάλες του, αιωρούταν στον αέρα, χωρίς να αγγίζει το έδαφος. Τον 6ο αιώνα ένας πρώην έπαρχος της Κωνσταντινούπολης περνάει σαράντα οχτώ χρόνια πάνω σε στύλο κοντά στην Έδεσσα. Τον 7ο αιώνα ο Άγιος Συμεών ο νεότερος σκαρφαλώνει σε ένα στύλο «τόσο μικρός ακόμη, ώστε άλλαξε τα πρώτα του δόντια, όταν ανέβηκε». Στα τριάντα τρία του χρόνια χειροτονείται ιερέας και κάνει τόσα θαύματα, ώστε οι χριστιανοί συρρέουν πάλι κατά μυριάδες, για να δουν το «νέο Συμεών», και ο λόφος με τον τελευταίο και υψηλότερο στύλο του παίρνει τελικά το όνομα «το Βουνό των Θαυμάτων» (Wunderberg). Το ίδιο διάσημος έγινε ο Άγιος Αλύπιος, ο οποίος πέρασε «67 χρόνια πάνω σε ένα στύλο», «τον περισσότερο καιρό όρθιος, τα τελευταία

χρόνια ξαπλωμένος» (Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό): είναι ένας από τους συχνότερα απεικονιζόμενους ασκητές της Ανατολής σε εικόνες, φρέσκα, βυζαντινές μινιατούρες. Όλοι αυτοί οι τρελοί του χριστιανισμού είχαν τεράστια προσέλευση κοινού, και οι λαϊκές μάζες τούς πολιορκούσαν. Και εννοείται ότι τα προσκυνήματα συνεχίζονταν και μετά το θάνατο τους⁸⁵.

Παρά τις κακουχίες, η ζωή στον καθαρό αέρα ωφελούσε, φαίνεται, τους στυλίτες. Αν και γλεντούσαν πάνω στους στύλους τους το θαυμαστό ασκητικό ιδανικό τους και δεν κρατιόντουσαν να φτάσουν στο Θεό, όσο πιο γρήγορα και όσο πιο κοντά μπορούσαν, ειδικά αυτοί έμελλε να περιμένουν τον περισσότερο χρόνο, τριάντα, πενήντα χρόνια ή και περισσότερο. Ο Συμεών ο πρεσβύτερος έφτασε τα εβδομήντα, ο Δανιήλ τα ογδόντα τέσσερα, ο Αλύπιος τα ενενήντα εννέα, ο Λουκάς, ένας στυλίτης του 9ου αιώνα, τα εκατό χρόνια. Επίσης αυτοί οι άγιοι πέθαιναν από, ούτως ειπείν, φυσικό θάνατο, εάν δεν τους χτυπούσε κεραυνός κατά τις αδιερεύνητες βουλές του Κυρίου, όπως' έναν στυλίτη από τη Μεσοποταμία πάνω στο γύψινο στύλο του, ή δεν τους σκότωναν ληστές. Εξάλλου, σε μια τόσο εξαιρετική υπόθεση δεν εκπλήσσουν μάλλον άλλες ιδιαιτερότητες. Παραδείγματος χάρη, η θεολογική λογομαχία ανάμεσα σε έναν καθολικό και ένα μονοφυσίτη στυλίτη, ούτως ειπείν, γείτονες, οι οποίοι ανταλλάζαν ύβρεις από τους στύλους τους, όπως περιγράφει ο Ιωάννης Μόσχος, ένας Ανατολίτης μοναχός, ο οποίος πέθανε το 619 στη Ρώμη. Ή εκείνη η παράξενη συγκέντρωση εκατό στυλιτών που στέκονταν σαν ολόκληρο δάσος από στύλους γύρω από έναν ηγούμενο στη Γεθσημανή της Παλαιστίνης⁸⁶.

**ΤΟ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ ΜΙΑΣ ΑΓΙΑΣ, ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΠΟΙΑ ΕΙΚΑΖΕΤΑΙ
ΟΤΙ ΔΕΝ ΓΠΗΡΞΕ ΠΟΤΕ**

Μεγάλη σημασία για την ιστορία των προσκυνημάτων απέκτησε η Μικρά Ασία, όπου αρχικά τα προσκυνήματα ήταν πολύ περισσότερα από αλλού. Εκεί υπήρχαν πολλά «ιερά» μέρη, περισσότερο τοπικής σημασίας. Παραδείγματος χάρη η εκκλησία του μάρτυρα Πολύεγκτου κοντά στη Μελιτινή. Στη Σινώπη κοντά στη Μαύρη Θάλασσα, ο Άγιος Φωκάς προήχθη σε προστάτη των ναυτικών. Στην Καισαρεία της Καππαδοκίας λάτρευαν τον ιερομάρτυρα Μάμμα· κι ακόμη περισσότερο λάτρευαν τους περιλάλητους σαράντα ιερομάρτυρες, οι οποίοι είχαν τα ιερά τους και σε άλλα μέρη, κυρίως της Μικράς Ασίας, και τα λείψανα των οποίων ήταν περιζήτητα σουβενίρ⁸⁷.

Ωστόσο η Σελεύκεια η επί του Καλύκαδνου ξεπερνούσε κατά πολύ όλα τα άλλα προσκυνήματα, και ήταν σίγουρα ο αρχαιότερος προορισμός προσκυνητών που γνωρίζουμε. Κατά ασυνήθιστο τρόπο, εδώ προσέλκυε τους προσκυνητές μια γυναίκα, όπου σίγουρα εξακολουθούσε να επιδρά η προτίμηση των Μικρασιατών για τις γυναικείες θεότητες. (Βέβαια, και στη Χαλκηδόνα γνώριζε άνθιση το ιερό της Ευφημίας, το οποίο χρωστούσε την παγκόσμια φήμη του σε δύο πρωτεύοντα θαύματα: στην απερίγραπτα γλυκιά ευωδία, η οποία ανάβλυζε από τον τάφο της μάρτυρος, αρχικά μόνο τη νύχτα, ύστερα συνεχώς. Και σε ένα σφουγγάρι, το οποίο, μετά από αποκαλύψεις της αγίας στα όνειρα του επισκόπου ή άλλων επάξιων αντρών, ερχόμενο σε επαφή με τα ιερά λείψανα γέμιζε αίμα —παρουσία του αυτοκράτορα, των κρατι-

κών αρχών, του λαού, ο οποίος ξέσπαγε πάντα σε αλλαγμούς, καθώς μετά από αυτό έρρεε τόσο αίμα, ώστε όχι μόνο κάλυπταν όλοι οι παρόντες τις ανάγκες τους σε άγιο αίμα, αλλά μπορούσαν να το διακινούν και σε ολόκληρο τον κόσμο με ένα είδος επιχείρησης κούριερ.)⁸⁸

Στο επίκεντρο της λατρείας της Σελεύκειας βρισκόταν η Αγία Θέκλα, η οποία θεωρείται πρωτομάρτυρας, αν και, γλυτώνοντας από θάυμα, κοιμήθηκε «με γλυκό ύπνο». Κι έτσι μπορείς να γίνεις μάρτυρας. Οι καθολικοί τελούν σήμερα τον εορτασμό της στις 24 Σεπτεμβρίου, οι Κόπτες στις 19 Ιουλίου. Στη Ρώμη, ήδη «σε πανάρχαιες εποχές» (Holzhey), υπήρχε εκκλησία της Αγίας Θέκλας κοντά στο Βατικανό· εκεί υπήρχαν και άλλα ιερά της Αγίας Θέκλας. Με τον ίδιο τρόπο τη λάτρευαν στη Λυών και στην Ταραγόνα, αργότερα στο παρεκκλήσι του καθεδρικού ναού του Άουγκσμπουργκ, σε μια περίλαμπρη εκκλησία στο κοντινό ύψωμα του Βέλντεν, και το Μόναχο διέθετε παρεκκλήσι της Αγίας Θέκλας. Τον αιώνα του Χιουμ, του Βολταίρου και του Καντ διαδόθηκαν ξεκινώντας από την Ισπανία αδελφότητες της Αγίας Θέκλας, ανάμεσα σε άλλες πόλεις και στη Βιέννη, την Πράγα, το Μόναχο, το Ρέγκενσμπουργκ, το Μάιντς, το Πάντερμπορν, επικυρωμένες από τον πάπα, το 1757 ως «πρωταδελφάτο». Ένας ειδικός «άρτος της Αγίας Θέκλας», προς ανάμνηση του αρτοσκευάσματος, το οποίο σερβίριζε καθημερινά στην Αγία της Σελεύκειας ένας άγγελος, διασφάλιζε προστασία και ίαση. Τον έτρωγαν στην Ισπανία, την Αυστρία, τη Γερμανία, ιδιαίτερα στην ευσεβή γη του Πάντερμπορν⁸⁹.

Παρ' όλα αυτά, η Θέκλα, η φερόμενη ως μαθήτρια του Αγίου Παύλου, σχετικά με την οποία «αξιόπιστες

πληροφορίες» υπάρχουν σε «ευκαιριακούς και αόριστους μόνο υπαινιγμούς των Πατέρων της Εκκλησίας» (Wetzer/Welte), προφανώς δεν είναι ιστορικό πρόσωπο. Ξεπήδησε από τις Πράξεις Θέκλας, ένα τμήμα των Πράξεων Παύλου και Θέκλας (Acta Pauli et Theclae), εκείνη την καθαρά μυθιστορηματική ιστορία, την οποία είχε πλαστογραφήσει γύρω στο 180 ένας «ορθόδοξος» ιερέας της Μικράς Ασίας, ο οποίος ύστερα καταδικάστηκε και καθαιρέθηκε. Ο Τερτυλλιανός, ο οποίος αργότερα ωστόσο αποκαλέστηκε «αιρετικός», και ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος Ιερώνυμος, που ήταν όμως ο ίδιος πλαστογράφος, ένας συκοφάντης με άγια ασυνειδησία, απέρριψαν το «ορθόδοξο» κατασκευάσμα. Και το περίφημο διάταγμα, το οποίο αποδίδεται στον πάπα Γελάσιο Α' (Decretum Gelasianum), ένα ντοκουμέντο το οποίο εκδόθηκε δήθεν το 494 σε μια ρωμαϊκή Σύνοδο, αναθεματίζει τις Πράξεις Παύλου και Θέκλας, είναι ωστόσο το ίδιο πλαστό⁹⁰.

Στη Σελεύκεια, όπου μάλλον άρχισε να ανθεί για πρώτη φορά η λατρεία της Θέκλας, η αγία είχε να πολεμήσει δύο ανταγωνιστές. Άνοιξε εκεί «ένα αγωνιστικό μέτωπο», όπως αναφέρει το φλύαρο, ιστορικά εντελώς άνευ αξίας κείμενο «De vita et miraculis s. Theclae (Περί του βίου και των θαυμάτων της Αγ. Θέκλας)» του αρχιεπισκόπου Βασίλειου της Σελεύκειας (πέθανε γύρω στο 468), «εναντίον του δαίμονα Σαρπηδόνα, ο οποίος κατοικεί σε ένα ρήγμα κοντά στη θάλασσα και χρησιμοδοτώντας αποσπά πολλούς από την πίστη τους, όπως και απέναντι στη θεά Αθηνά, η οποία έχει το ιερό της στην ακρόπολη της Σελεύκειας». Όταν η προσκυνήτρια Αιθερία εμφανίστηκε στη Σελεύκεια, ως πιστοποιητικό της αυθεντικότητας του προσκυνήματος βρι-

σκόταν ανοιχτό στο *μαρτύριο* (ταφικό ναό) της αγίας το μυθιστόρημα των Πράξεων της Θέκλας, το πλαστό κείμενο του «ορθόδοξου» πρεσβύτερου. Η Αιθερία διάβασε αυτές τις «Πράξεις Θέκλας, ευχαριστώντας το Χριστό, το Θεό μας, ο οποίος, χωρίς να το αξίζω, με αξίωσε να εκπληρώσω όλες τις επιθυμίες μου»⁹¹.

Στα τέλη του 2ου αιώνα γνωρίζουν το μυθιστόρημα από τη Μικρά Ασία έως την Καρχηδόνα, και όλοι το παίρνουν, όπως και τόσα άλλα στο χριστιανισμό, τοις μετρητοίς, και για αιώνες αποφέρει πολλά μετρητά. Η λατρεία εξαπλωνόταν όλο και περισσότερο. Τον 4ο αιώνα η Θέκλα της Ανατολής είναι σε πολλά μέρη σχεδόν τόσο δημοφιλής όσο η Παναγία. Υπάρχει σταθερή προσέλευση προσκυνητών. Το κυρίως κέντρο του προσκυνηματος βρισκόταν κάπως έξω από την πόλη, σε ένα οροπέδιο, όπου και η Αιθερία δεν βρήκε κοντά στην «εκκλησία της αγίας... τίποτα άλλο παρά αμέτρητα κελιά αντρών και γυναικών», «άγιους ερημίτες ή αποτακτίτες». Η κατοικία ιερέων και ιερείων κοντά σε λατρευτικό χώρο ήταν προφανώς συνέχεια ενός ειδωλολατρικού θρησκευτικού εθίμου, όπως συνηθιζόταν ειδικά στη Μείζονα Ασία.

Γύρω στο 500, όταν η επιχείρηση της Θέκλας στη Σελεύκεια βρισκόταν στο ζενίθ της, υπήρχε «τέμενος» γεμάτο εκκλησίες και παραρτήματα. Προφανώς, υπήρχαν και ξενώνες για τους προσκυνητές, συχνά σε συμπλέγματα μοναστηριών, όπως και σε όλα τα άλλα προσκυνηματα στην έρημο της Νιτρίας, στην Παλαιστίνη, στη Συρία, στην Αλεξάνδρεια, ύστερα και στη Δύση, ιδιαίτερα στη Γαλατία. Παντού υπήρχαν καταλύματα για τους προσκυνητές, ξενώνες, χρηματοδοτούμε-

νοι από τους αυτοκράτορες ή από άλλους υψηλά ιστάμενους, πλουσίους χριστιανούς, πράγμα που απαιτούσε ανάμεσα σε άλλα μεγάλες δαπάνες, καθώς οι ξενώνες στη έρημο έμοιαζαν περισσότερο με κάστρα για την προστασία από ληστές ή Σαρακηνούς. Αλλά και γενικά οι κανόνες των μοναχών της αρχαίας Εκκλησίας υποχρέωναν όχι μόνο σε φροντίδα των «peregrini» (προσκυνητών), αλλά και των «pauperes» (πτωχών), οι μοναστηριακοί ξενώνες ήταν και πτωχοκομεία και νοσοκομεία. Στη Σελεύκεια ανήγειραν σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα τρεις όλο και μεγαλύτερες βασιλικές (από την τελευταία, την εκκλησία του προσκυνηματος κατά την εποχή της άνθισης, υπάρχουν σήμερα πλέον μόνο φτωχά ερείπια). Εκείνη την εποχή υπήρχαν εκεί συνολικά πέντε εκκλησίες, πλήθος κατοικιών για ιερείς και άλλους υπηρέτες της εκκλησίας, όπως κι ένας θάλαμος εγκοίμησης, όπου κοιμόντουσαν οι προσκυνητές, για να δεχτούν στο όνειρο τους συμβουλές ή θεραπεία από την αγία .

Η λατρεία της Αγίας Θέκλας ανθούσε μάλιστα, επειδή βρισκόταν εξαρχής σε πέρασμα, στη διασταύρωση τεσσάρων δρόμων. Όλο και περισσότεροι έσπευδαν εδώ, από κοντινά και μακρινά μέρη, στρατιώτες, χωρικοί, λόγιοι, κρατικοί υπάλληλοι, ιδίως κατά τον πολυήμερο εορτασμό της Αγίας Θέκλας. Διασκεδάζαν, έπιναν, χόρευαν, και οι παρθένες δεν ήταν σίγουρες για την αγνότητα τους, ακόμη κι αν δεν απομακρύνονταν πολύ από το λατρευτικό χώρο —κι ένας Θεός ξέρει πόσες εύχονταν ειδικά αυτό το πράγμα. Και οι επίσκοποι μάλλον απολάμβαναν το λουτρό στο ανθρώπινο πλήθος, κι όταν η φασαρία στην κυρίως εκκλησία παραγινόταν ενοχλητική, μπορούσαν να αποσυρθούν στον «Μυρσινεώνα», στην

«ησυχία» του σπηλαίου της Θέκλας, εκεί που «άρεσε και στη Θέκλα να κάθεται», έως ότου τους έδιωχναν και από εκεί οι λυγμοί και τα ουρλιαχτά των ευσεβών⁹³.

Δεν είχαν κάποιο τάφο της «Θέκλας»· πράγμα αρκετά κατανοητό. Ούτε λείψανα υπήρχαν αρχικά. Ύστερα όμως βρήκαν πολλών ειδών πράγματα, ακόμη και την άκρη από το φόρεμα της που πιάστηκε, όταν εκείνη μπήκε και χάθηκε στο ρήγμα. Φυσικά οι προσκυνητές μπορούσαν να αγοράσουν «ειλογίες», όπως εικάζεται, θαυματουργό νερό. Και θαυματουργό έλαιο λυχναριού υπήρχε. Ακόμη και σαπούνι πρόσφερε προς πώληση η εκκλησία. Πολλοί προσκυνητές έφερναν ως αναθήματα ζώα, από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας έως την Αίγυπτο: Γερανούς, χήνες, περιστέρια, φασιανούς, γουρούνια. Κάποιες φορές, η «Θέκλα» έκανε και κάποιο θαύμα με αυτά —όπως ήδη συχνά οι ειδωλολατρικοί θεοί· π.χ. ο Σάραπις, όταν ο Λήναιος προσευχήθηκε θερμά για το άλογο του, που είχε τυφλωθεί ξαφνικά, «όπως για έναν αδελφό ή γιο». Και φυσικά έφερναν και πιο πολύτιμα δώρα. Οι εκκλησίες κολυμπούσαν στο χρυσάφι και στους θησαυρούς —και όχι μόνο στην περίπτωση της Θέκλας⁹⁴.

Ο ΠΛΟΥΤΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΩΝ ΑΥΞΑΝΕΙ ΡΑΓΔΑΙΑ ΜΕ ΤΑ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ

Ολόκληροι χριστιανικοί ναοί χτίστηκαν ως αφιερώματα. Για παράδειγμα η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη στη Ραβέννα από τη Γάλλια Πλακίδια, ως ευχαριστία για τη διάσωση της από ναυάγιο. Και το εσωτερικό αυτών των

ιερών κτιρίων υποστηριζόταν από μεγάλες δωρεές. Πολλές φορές ένας και μοναδικός προσκυνητής εξόπλιζε τμήμα της εκκλησίας. Και κυρίως στους σημαντικούς προσκυνηματικούς τόπους, στον τάφο του Αγίου Φήλικα της Νόλας, στον τόπο λατρείας του Αγίου Μηνά στην Αίγυπτο, στον τόπο λατρείας του Αγίου Φωκά στη Σινώπη κ.λπ. κ.λπ. συσσωρεύονται άπειρα πλούσια αναθήματα. «Ornamenta infinita (κοσμήματα ατέλειωτα)», γράφει ο ανώνυμος Προσκυνητής από την Πιατσέντσα (Πλακεντία) σχετικά με τα δώρα των προσκυνητών στο Γολγοθά. Η συνήθης κλίμακα φτάνει από απομιμήσεις θεραπευμένων μελών του σώματος σε χρυσό ή ασήμι, ακριβές κουρτίνες, πολυελαίους, σταυρούς όλων των ειδών, δέρματα, λαμπρές στολές, χρυσά στέμματα (παραδείγματος χάρη Βησιγόθων βασιλιάδων), σκεπάσματα και μετάξι του βασιλιά των Περσών, έως και σφαχτάρια, χρήματα και κτήματα. Το έθιμο διατηρήθηκε «ανά τους αιώνες» (πραιλάτος Sauer). Αυτά που δεν διατηρήθηκαν τις περισσότερες φορές ήταν, όπως εύκολα καταλαβαίνουμε, τα πολύτιμα κομμάτια, ενώ έχουμε πολλές (άνευ αξίας) αφιερωματικές στήλες, πινακίδες, κολονάκια, επιγραφές, όπως υπάρχουν ακόμη και εκατοντάδες μικρά δοχεία για λάδι ή νερό —ως μνημεία της βλακείας των πιστών αλλά και της εξυπνάδας του κλήρου. Διότι τα αναθήματα πωλούνται· το αργότερο τον 20ό αιώνα, ωστόσο, μόνο με άδεια της «Αγίας Έδρας»⁹⁵.

Σίγουρα, οι προσκυνητές δεν χάριζαν μόνο από ευγνωμοσύνη, αλλά και επειδή έλπιζαν σε βοήθεια. Οι θεολόγοι αναφέρουν όμως τις περισσότερες φορές ευχαριστήρια κίνητρα· αυτά απέφεραν περισσότερα κέρδη. Οι θεραπευμένοι έφερναν εικόνες ποδιών, χεριών, ματιών,

γλυπτά σχεδόν όλων των μερών του σώματος, κάποιες φορές από ξύλο, αλλά και από χρυσό. Όταν αρρώστησε ο διάδοχος του θρόνου της Γαλικίας, ο πατέρας του έβαλε να ξυγίσουν στον τάφο του Αγίου Μαρτίνου' το βάρος του γιου του σε χρυσάφι και ασήμι. Τέτοια ανταποδοτικά τάματα γίνονται συχνά το Μεσαίωνα. Σε λιγότερα έξοδα μπήκε ο υπατικός Κύρος· ως ευχαριστία για τη θεραπεία της κόρης του έβαλε απλώς μια επιγραφή στο στύλο του στυλίτη Δανιήλ⁹⁶.

Συνεχώς, έφερναν στους τόπους προσκυνήματος ζώα ως αναθήματα —παρεμπιπτόντως άλλος ένας ακριβής παραλληλισμός με τα παγανιστικά κέντρα προσκυνήματος. Και όπως σε εκείνα συνηθιζόταν το ζωολογικό πάρκο, το ίδιο γινόταν κ«' στα χριστιανικά κέντρα, τουλάχιστον της Ανατολής, όπου τα προσφερόμενα ζώα ανανεώνονταν συνεχώς. Στη Θέκλα φαίνεται ότι άρεσαν τα πουλιά: χήνες, κύκνοι, γερανοί, φασιανοί, περιστέρια κ.ο.κ. Στην Αίγυπτο προτιμούσαν τα γουρούνια. Στο προσκύνημα του Μηνά περιφερόταν, καθώς φαίνεται, ολόκληρο κοπάδι και προσέλκυε μερικές φορές (ενδεείς) κλέφτες⁹⁷.

Αν και το ζωολογικό πάρκο ήταν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ανατολικών τόπων προσκυνήματος, ωστόσο και στη Δύση χάριζαν στις εκκλησίες των προσκυνημάτων πρόβατα, μοσχάρια, γουρούνια, άλογα. Κι ενώ σήμερα αυτοκόλλητα με μια απεικόνιση σκύλου προειδοποιούν συχνά σε χριστιανικούς ναούς: απαγορεύεται η είσοδος σε σκύλους..., κάποτε οδηγούσαν τα ζώα (τα οποία βέβαια παρέμεναν στην ιδιοκτησία της εκκλησίας) μέχρι την Αγία Τράπεζα, όπου τα καθαγίαζαν. Και ήδη καθ' οδόν προς την εκκλησία θεωρούσαν την κλοπή τους ιεροσυλία, «ληστεία της εκκλησίας», «ληστεία του Θε-

ού». Άλλα ζώα —τα οποία σύμφωνα με την αρχαία χριστιανική αντίληψη ήταν μόνο πράγματα, χωρίς ψυχή— τα έσφαζαν, τα σερβίριζαν στα φαγοπότια των προσκυνητών και έδιναν τα υπολείμματα στους φτωχούς, εις μνήμην της εντολής να αγαπούν τον πλησίον τους ως εαυτόν⁹⁸.

Η Σελεύκεια ήταν ευλογημένη με ζώα, αλλά και γεμάτη χρυσάφι και άλλους θησαυρούς πλούσιων προσκυνητών, οπότε το ιερό που έμοιαζε με φρούριο μαστιζόταν συνεχώς από Ίσαυρους και ληστές. Και παρότι η ίδια η Θέκλα προστάτευε τους θησαυρούς της, παρότι βοηθούσε ακόμη και τους προσευχόμενους να ξαναβρούν τη χαμένη ιδιοκτησία τους, έφτιαξαν κι ένα μικρό κάστρο και μια φρουρά του ναού την οποία διοικούσε ο επίσκοπος. Παρ' όλα αυτά έκρυβαν σε κάθε επαπειλούμενη επίθεση τα πιο πολύτιμα πράγματα στην πόλη και πολλές φορές έβαζαν και τους πολίτες να υπερασπίζονται τα αγαθά της εκκλησίας —και, όπως βασικά τις περισσότερες φορές, η εκκλησία είχε και εδώ τις διαταγές. Εάν καταδίωκαν τους ληστές και έπαιρναν πίσω τη λεία, την έφερναν πίσω με δοξολογίες".

Στη περίπτωση της Θέκλας καταδεικνύεται τώρα πώς ο τοπικός επίσκοπος προπαγανδίζει μια λατρεία. Διότι σύμφωνα με τον Ιησουίτη Beissel, για να «παράμεινε ανθηρό ένα προσκύνημα και να συνεχίζει να ακμάζει», «έπρεπε ο λαός να παρακινείται στην εμπιστοσύνη προς αυτό και να προωθείται με αυτή την εμπιστοσύνη, με εμφανείς επιτυχίες, με θαύματα και εισακουόμενες προσευχές»¹⁰⁰.

**ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΘΑΥΜΑΤΑ —
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ ΣΤΟΥΣ «ΤΟΠΟΥΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ
ΧΑΡΙΤΟΣ»**

Ο μητροπολίτης της Σελεύκειας, ο αρχιεπίσκοπος Βασίλειος, ήταν αναμφίβολα ο σωστός άνθρωπος, για να κερδίζει την εμπιστοσύνη. Στην ευτυχισμένη έριδα εμφανίζεται ξαφνικά το 448 ως καλός «ορθόδοξος» αντίπαλος του Ευτυχούς, ενός ακραίου μονοφυσίτη. Μετά από ένα χρόνο, στη «ληστρική Σύνοδο» της Εφέσου αυτομολεί γρήγορα στο στρατόπεδο των νικηφόρων «αιρετικών» υπό το Διόσκουρο και γίνεται μονοφυσίτης. Αλλά δύο χρόνια αργότερα, στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας αλλάζει πάλι μέτωπο και ενώνεται με τους νέους νικητές, γίνεται πάλι «ορθόδοξος», με μοναδικό σκοπό να παραμείνει επίσκοπος¹⁰¹.

Την αξιοπιστία αυτού του ανθρώπου την παρουσιάζουν παραστατικά και τα δύο βιβλία του «Περί του βίου και των θαυμάτων της Αγ. Θέκλας»: δηλαδή νέα ψέματα, τα οποία διανθίζουν και συνεχίζουν το μυθιστόρημα των Πράξεων της Θέκλας, την κύρια πηγή για τη λατρεία της. Διότι ο Βασίλειος είχε φυσικά το μεγαλύτερο συμφέρον να προάγει με κάθε τρόπο την «αγία» της επισκοπικής έδρας του. «Από τον τόπο λατρείας της», γράφει, «στέλνει τώρα βοήθεια εναντίον κάθε πόνου και εναντίον κάθε ασθένειας σε όλους εκείνους οι οποίοι χρειάζονται θεραπεία και προσεύχονται γι' αυτή, έτσι ώστε ο τόπος έχει μεταβληθεί σε δημόσιο θεραπευτήριο και καταφύγιο για ολόκληρη τη χώρα. Δεν βρίσκουμε την εκκλησία της ποτέ χωρίς προσκυνητές, οι οποίοι συρρέουν από όλα τα σημεία του ορίζοντα, άλλοι

λόγω της επιβλητικότητας του τόπου, για να προσευχηθούν και για να φέρουν τα αφιερώματα τους, άλλοι για να λάβουν θεραπεία και βοήθεια ενάντια σε ασθένειες, πόνους και δαιμόνια»¹⁰².

Ο αρχιεπίσκοπος Βασίλειος θεωρεί ότι δεν είναι σε θέση να συγκεντρώσει όλα τα θαύματα που έχει κάνει η Θέκλα —αναφέρει πάντως 31. Ισχυρίζεται ότι υπάρχουν εν μέρει στην παλαιότερη παράδοση φιλαληθών ανδρών και γυναικών, και εν μέρει έχουν συμβεί στην εποχή του. Ισχυρίζεται ότι ο ίδιος θεραπεύτηκε από δυνατούς πόνους στο αφτί, ο σοφιστής Αρέταρχος από τη νεφροπάθεια του, ένας μοιχός επέστρεψε στη γυναίκα του. Η ερίτιμος Καλλίστη, την οποία παραμορφώνει το μαγικό φίλτρο μιας πόρνης, ξαναβρίσκει με τη βοήθεια της Θέκλας τη χαμένη χάρη και ομορφιά της κι έτσι κερδίζει πάλι το μοιχό σύζυγο της —αργότερα αυτά τα κάνουν οι «μάγισσες». Η «αγία» θεραπεύει, παρέχει βοήθεια ακόμη και σε Ιουδαίους, σταματάει μια επιδημία που χτυπάει τα ζώα. Κι όταν όλη η περιοχή μαστίζεται από μια φοβερή αρρώστια των ματιών και οι γιατροί δεν μπορούν να κάνουν τίποτα, οι άνθρωποι πηγαίνουν κατά μάξες στην πηγή της «Θέκλας», κλαίγοντας, πανηγυρίζοντας, και σε τρεις, τέσσερις ημέρες γίνονται όλοι καλά —εκτός από λίγους, «άπιστους» μάλλον, «αμαρτωλούς», οι οποίοι τώρα τυφλώνονται μάλιστα εντελώς¹⁰³.

Για χάρη του προσκυνήματος, η Θέκλα δεν δίσταζε να επιβάλλει θαυματουργικές τιμωρίες, ακόμη και στις δικές της τάξεις, όπως π.χ. απέναντι σε εκείνον τον εκκλησιαστικό ηγέτη ο οποίος απαγόρευσε σε ανθρώπους της επισκοπής του να πηγαίνουν κοντά της ως

προσκυνητές. Όταν δηλαδή ο επίσκοπος της Ταρσού Μαριανός είχε μια μικροδιαφορά με τον επίσκοπο Δεξιανό της Σελεύκειας, ο Μαριανός απαγόρευσε με συνοπτικές διαδικασίες το προσκύνημα στην Αγία Θέκλα, στην οποία πήγαιναν κύματα λαού από την Ταρσό με μεγάλες πολυήμερες πομπές. Αυτό όμως δεν το ανέχθηκε η «Αγία Θέκλα». Μια νύχτα, —αυτό το είδε ένας άντρας ονόματι Κάστωρ— όρμησε μαινόμενη στην πόλη και καταδίωξε το Μαριανό. Ήδη μετά από λίγες ημέρες βρήκε τον επίσκοπο ο θάνατος¹⁰⁴.

Όπως στους ειδωλολάτρες, έτσι και στο χριστιανισμό πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιζε και το θαύμα. Επομένως, για να αυξήσουν τη δύναμη έλξης ενός τόπου της θείας χάριτος, έπρεπε να κάνουν μεγάλη διαφήμιση με αυτά, προ πάντων με θαυματουργικές θεραπείες. Αυτές καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος πολλών βιβλίων για θαύματα και σχεδόν όλο το βιβλίο στην περίπτωση των Κοσμά και Δαμιανού, των Κύρου και Ιωάννου και του Αρτέμιου. Άλλες βασικές συλλογές τέτοιων βιβλίων με θαύματα τα οποία μοιάζουν μορφολογικά με τα αντίστοιχα ειδωλολατρικά προϊόντα σχεδόν μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια, αφορούν τη δράση των Αγίων Θέκλας, Θεράποντα, Θεόδωρου, Μηνά, Δημήτριου στην Ανατολή ή συλλογές θαυμάτων των Αγίων Στέφανου, Ιουλιανού, Μαρτίνου στη Δύση. Σε σύγκριση με το μεγάλο χρονικό διάστημα περισσότερων αιώνων το οποίο καταλαμβάνουν, αυτά τα κείμενα προσφέρουν σχετικά λίγα θαύματα, αλλά οι συντάκτες τους τονίζουν τη μικρή επιλογή από αμέτρητα. Και μερικά βιβλία με θαύματα, εκείνων των Αγίων Θέκλας, Κύρου, Ιωάννη και Στέφανου, διακρίνονται από «ακριβή» στοιχεία των θεραπευμένων¹⁰⁵.

Μία άλλη αποστολή ήταν η ψυχολογική προετοιμασία των προσκυνητών, η ψυχική εναρμόνιση τους με την εν δυνάμει θεραπεία. Τα θαύματα έπρεπε να αναγιγνώσκονται, για να ενισχύσουν την εμπιστοσύνη των προσκυνητών. Ανάμεσα στους πιστούς υπήρχαν, όπως και στους παγανιστικούς τόπους λατρείας, αμφισβητίες, και η αλλαγή της νοοτροπίας τους είχε σίγουρα μεγαλύτερο βάρος, χρειαζόταν περισσότερη πειθώ από την πίστη των άλλων στα θαύματα. Έτσι τα βιβλία με θαύματα (παρεμπιπτόντως, πάλι ακριβώς όπως και οι ειδωλολατρικές επιγραφές της Επιδάουρου) αναφέρουν κάπου-κάπου και απίστευτους που άλλαξαν γνώμη, αφού βίωσαν τη θεραπεία¹⁰⁶.

Παρ' όλα αυτά, η πλειοψηφία έφευγε χωρίς να θεραπευτεί, απαραγώρητη, όπως συμβαίνει βέβαια και σήμερα στους τόπους προσκυνήματος, πράγμα που είναι επιζήμιο για την πίστη αλλά και τη μπίζνα. Και παρόλο που επιδείκνυαν και εξακολουθούν να επιδεικνύουν περισσότερο τους λιγοστούς θεραπευμένους παρά τους πολλούς αθεράπευτους, οι συλλογές θαυμάτων δεν μπορούσαν να αποσιωπήσουν εντελώς αυτό το σημείο. Έτσι ανακήρυσσαν εκείνους οι οποίοι δεν εισακούστηκαν σε αμαρτωλούς, και καθώς όλοι οι άνθρωποι είναι «αμαρτωλοί», δεν έπεφταν ποτέ έξω¹⁰⁷.

Ένα άλλο, αλλά το ίδιο αδέξιο κόλπο, συνίστατο στο να παρηγορούν τους προσκυνητές ότι κάποιοι θα θεραπευτούν στο δρόμο για το σπίτι ή στο σπίτι τους. Με αυτό τον τρόπο προσπαθούσαν να κρατήσουν υπό έλεγχο τους αβέβαιους υποψηφίους. Και τέλος, τα βιβλία με θαύματα τονίζουν συνεχώς ότι οι προσκυνητές δεν είχαν την εμπειρία θεραπείας μόνο στο σώμα αλλά και στην

ψυχή. Ωστόσο, κάποιος αμύητος ή προ πάντων ξένος δεν μπορούσε να διαπιστώσει πάνω στον προσκυνητή μια τέτοια διαδικασία. Αμέτρητοι μπορούσαν έτσι να θεωρούνται θεραπευμένοι, χωρίς να είναι¹⁰⁸.

Γνωστοί Πατέρες της Εκκλησίας συμμετείχαν στη διάδοση θαυματουργικών θεραπειών στους τόπους προσκυνήματος. Έτσι έγραφε ο Σωζόμενος κατά τα μέσα του 5ου αιώνα σχετικά με τη θαυματουργική δράση του αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Ανάπλου. Ο Παυλίνος της Νόλας εξύμνησε τα θαύματα στην πόλη της επισκοπής του. Και ο Άγιος Αυγουστίνος επεδίωξε μάλιστα μια αρχειοθέτηση των θαυμάτων και γι' αυτό το λόγο έκανε και την ανάθεση για την κατασκευή των «libelli»¹⁰⁹.

Δεν μπορούμε να εξετάσουμε όλους τους κεχαριτωμένους τόπους προσκυνήματος. Αλλά ας εξετάσουμε τρεις - τέσσερις από εκείνους με τη μεγαλύτερη πληρότητα σε θεία χάρη.

Η ΛΟΥΥΡΔΗ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Ένας από τους πιο περίφημους τόπους προσκυνήματος της αρχαιότητας, κάτι σαν «παλαιοχριστιανική Λούρδη», βρισκόταν στην Αίγυπτο στα όρια της ερήμου της Λιβύης: στον τόπο λατρείας του Αγίου Μηνά. Πολλές σχετικές εγκυκλοπαίδειες ωστόσο δεν τον αναφέρουν. Ακόμη και το καθολικό «Θεολογικό και Εκκλησιαστικό Λεξικό» ομολογεί μια «έλλειψη κάθε ιστορικής πληροφορίας» για το Μηνά, αντί αυτού όμως «ένα πλούσιο στέφανο θρύλων», κι αυτός όμως «άνευ ιστορικής αξίας». Η σορός αυτού του παράξενου αγίου (η εορτή του

σε όλα σχεδόν τα μαρτυρολόγια, συναξάρια, μηναία τοποθετείται στις 11 Νοεμβρίου) σύμφωνα με μια εκδοχή βρήκε την αιώνα γαλήνη ακριβώς στον τόπο του μαρτυρίου του, σύμφωνα με άλλους μύθους στην πατρίδα του¹¹⁰.

Ο Άγιος Μηνάς του οποίου η ιστορικότητα αμφισβητείται, όπως και της Θέκλας, έγινε ο δημοφιλέστερος εθνικός άγιος της Αιγύπτου, απέκτησε μάλιστα «ευρωπαϊκή φήμη» (Andresen). Όταν η καθολική Εκκλησία έγινε ξαφνικά φιλική προς το στρατό κι έσβησε από τα αγιολόγια της τα ονόματα των χριστιανών αντιρρησιών συνείδησης, αντικαθιστώντας τα με εκείνα «στρατιωτών θεών» (του Χριστού, της Παναγίας, του Βίκτωρα, του Γεωργίου, του Μαρτίνου της Τουρ κ.ά.), ο Άγιος Μηνάς προσχώρησε στις τάξεις τους οι οποίες υιοθετούσαν και εδώ επακριβώς το ρόλο των ειδωλολατρών θεϊκών στρατιωτών. Και ήδη τον 4ο, 5ο αιώνα ολόκληρος ο χριστιανικός κόσμος λατρεύει το μυστηριώδη άγιο της ερήμου. Σύντομα, υπάρχουν εκκλησίες του Αγίου Μηνά όχι μόνο στην Αλεξάνδρεια, το αρχαίο Κάιρο, την Τούρα, την Τάχα, το Κους, το Λούξορ, το Ασουάν, αλλά και στην Παλαιστίνη, την Κωνσταντινούπολη, τη Βόρεια Αφρική, τα Σάλωνα, τη Ρώμη (όπου ο πάπας Γρηγόριος Α' κηρύττει στην εκκλησία του Αγίου Μηνά στην οδό που οδηγεί στην Όστια), στην Αρλ, στο Ρήνο, στο Μοξέλα και αλλού. Ο αιγυπτιακός στέφανος θρύλων παράγει με τη σειρά του άλλους εξωαιγυπτιακούς στεφάνους θρύλων. Ο Μηνάς γίνεται κυρίως προστάτης των εμπόρων, τον καλούν ως «αρωγό στη δύσκολη ανάγκη», «για την ανάκτηση χαμένων αντικειμένων» (Sauer), γίνεται σωτήρας από θανάσιμους κινδύνους, εκδικητής της επιορ-

κίας, τομέας στον οποίο δραστηριοποιείται στη Ρώμη και ο Άγιος Παγκράτιος. Ο Μηνάς κάνει θαύματα επί θαυμάτων σε ανθρώπους, και εντυπωσιακά συχνά σε ζώα, διαφυλάττει την αγνότητα προσκυνητριών, σώζει προσκυνητές από τη δίψα, θεραπεύει ανιάτους, ανασταίνει νεκρούς, αλλά σχεδόν όλα του τα θαύματα είναι ήδη γνωστά από ιστορίες θαυμάτων των ειδωλολατρών. Με λίγα λόγια και αναφέροντας ένα αρχαίο αιθιοπικό κείμενο: «Και όλος ο κόσμος, ο οποίος υπέφερε από διάφορες ασθένειες, ήρθε στον τάφο του Αββά Μηνά, και θεραπεύτηκαν με τη δύναμη του Θεού και με τις παρακλητικές δεήσεις του Αγίου Μηνά»¹¹¹.

Στην έρημο Αουλαντάλι, περίπου ανάμεσα στην Αλεξάνδρεια και την κοιλάδα της Νιτρίας, ξεφύτρωσε ολόκληρη πόλη του Αγίου Μηνά σε μια όαση που άλλοτε είχε πολύ νερό, με εκκλησίες, μεγάλες μοναστηριακές εγκαταστάσεις (μόνο αυτές εκτείνονταν σε 40.000 τ.μ.), νεκροπόλεις και φυσικά ξενώνες, για να στεγάζονται τα πλήθη των χριστιανών που συνέρρεαν από όλες τις κυρίαρχες χώρες του κόσμου. Μέρα και νύχτα έκαιγαν καντήλια των ευσεβών έξω από τον τάφο του αγίου. «Και εάν κάποιος έπαιρνε από αυτό το λάδι», ισχυρίζεται το κοπτικό κείμενο του βίου του Μηνά, «κι έτριβε με αυτό έναν ασθενή, αυτός ο ασθενής θεραπευόταν από το κακό από το οποίο έπασχε». —Εκείνους τους πρώτους αιώνες, το λάδι ήταν γενικά περιζήτητο ως «προσκυνηματική ευλογία»· το λάδι από τα καντήλια, τα κεριά που έκαιγαν στον τάφο των μαρτύρων ήταν σε Ανατολή και Δύση το υπέρτατο μέσο της «ποιμαντικής ιατρικής». Οι άγιοι το έδιναν με συνταγή σε «όνειρα», συ-

χνότερα από οποιοδήποτε άλλο «φάρμακο» —και πολλοί πιστοί κουβαλούσαν πάντα μαζί τους τέτοια θεραπευτικά κεριά και έλαια ως προφυλακτήρια¹¹².

Αλλά πολύ περισσότερο εκτιμούσαν στην «παλαιο-χριστιανική Λούρδη» το νερό, αφού η λατρεία των υδάτων ήταν ανέκαθεν πολύ μεγάλη στην αρχαία Αίγυπτο. (Αργότερα πήγαιναν προσκυνητές και στην ιερή πηγή της μονής Ελ Μουχάρακα της Νότιας Αιγύπτου, για την οποία λεγόταν ότι ήταν ευλογημένη από τον ίδιο το Μεσσία.) Στην πόλη του Μηνά μια τελειοποιημένη ιαματική πηγή υδροδοτούσε τις καμπίνες των λουτρών στο εσωτερικό μιας τρίκλιτης βασιλικής. Και φυσικά ευδοκίμωσε εδώ μια ολόκληρη βιομηχανία αναθημάτων, υπήρχαν πολυάριθμοι φούρνοι κεραμικής, οι οποίοι παρήγαγαν (σε τρία διαφορετικά μεγέθη) τις δίστομες «στάμνες του Μηνά», τις περισσότερες φορές με επιγραφές και με το δήθεν πορτρέτο του αγίου, κατά συμβολικό τρόπο ανάμεσα σε δύο καμήλες —και για τους προσκυνητές από το Σουδάν: με μορφή νέγρου! Δοχεία τα οποία παρουσιάζουν το Μηνά ως μαύρο σώζονται ακόμη. (Αλλού, π.χ. στην Ιταλία, ολόκληρες χριστιανικές βιομηχανίες παρήγαγαν δοχεία με την εικόνα της Παρθένου Μαρίας, του Πέτρου, του Ανδρέα, της Θέκλας.) Αυτά τα σταμνάκια, όπως και τα αγάλματα του Μηνά, τα οποία παρασκευάζονταν από γλύπτες ελεφαντόδοντου, και άλλα «αγιάσματα» τοποθετούνταν πάνω στον τάφο του ήρωα, οπότε σε φύλαγαν από τα κακά και τις καταστροφές. Αλλά έπαιρναν μαζί τους σε όλο τον κόσμο και το «ιαματικό νερό» —ακόμη και για τις Δαλματικές ακτές, τα Σάλωνα-Σπάλατο (Σπλιτ) εικάζεται

ότι είχαν δικό τους απόθεμα *ευλογιών*, ακόμη και στην Κολωνία βρίσκονταν στάμνες του Μηνά —, πράγμα που με τη σειρά του έφερνε χρήματα από όλο τον κόσμο, πλούσιες δωρεές, ακριβά τάματα, για να μη μιλήσουμε για το μεγαλόπρεπο εξοπλισμό των εκκλησιών. Και καθώς προφανώς η εθελοντική αφαίμαξη είχε τα όριά της, επέβαλαν και τακτικές προσκυνηματικές εισφορές υπέρ του κεχαριτωμένου τόπου. Ανασκαφές των απορριμμάτων των σφαγείων της μονής έφεραν στο φως ασυνήθιστα πολλά κρανία γουρουνιών, λόγος για τον οποίο υποθέτουν ότι στον τόπο λατρείας ανήκαν και πολλά γουρούνια, τα οποία ο Μηνάς έπρεπε να προστατεύει από «μακρυχέρηδες» προσκυνητές¹¹³.

Η «παλαιοχριστιανική Λούρδη» ήταν τόσο πλούσια, ώστε ο αυτοκράτορας Ζήνων, ο λαομίσητος πρώην Ίσσαυρος αρχιληστής, που όταν όμως έγινε αυτοκράτορας ήταν αφοσιωμένος προσκυνητής του Μηνά, μετέτρεψε τον τόπο του προσκυνήματος σε φρούριο 1.200 αντρών, για να τον προστατεύσει από ληστές. Και τον 6ο αιώνα ακόμη, οι διάδοχοι του ανέγειραν κατά μήκος των δρόμων της ερήμου ξενώνες, εμπορικά κέντρα, χώρους φύλαξης αποσκευών, τόπους για να ξεαποσταίνουν οι ταξιδιώτες, βρύσες, όλα για τη μεγαλύτερη άνεση των χριστιανών προσκυνητών —και για τον πλουτισμό του ιερού. Εκείνη η εποχή ήταν και η κύρια περίοδος άνθισης του. Τον 8ο αιώνα το καταλήστεψαν επανειλημμένα οι μουσουλμάνοι, τέλος το επισκέπτονταν πλέον μόνο το χειμώνα οι Βεδουίνοι, και τελικά το σκέπασε εντελώς η άμμος της ερήμου...¹¹⁴

ΟΙ ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΟΙ ΑΓΙΟΙ «ΚΥΡΟΣ» ΚΑΙ «ΙΩΑΝΝΗΣ»

Ένας άλλος μεγάλος αιγυπτιακός τόπος προσκυνήματος έγινε η Μένουθις, αν και μόλις από τον 5ο αιώνα. Βρισκόταν κοντά στην πρωτεύουσα Αλεξάνδρεια και ήταν προάστιο της Κάνωβου —κάποτε ήδη ειδωλολατρικός τόπος προσκυνήματος λόγω του «ένδοξου ναού του Σάραπη, ο οποίος κάνει και θεραπείες· παρεμπιπτόντως, και οι πιο ευυπόληπτοι άντρες πιστεύουν σε αυτό και κοιμούνται εκεί για λογαριασμό δικό τους και άλλων. Μερικοί καταγράφουν τις θεραπείες, άλλοι τα οφέλη του εκεί μαντείου» (Στράβων). Έμοιαζε επομένως πολύ με τα χριστιανικά κέντρα προσκυνήματος. Και η κακή φήμη της Κάνωβου, τα έκλυτα ήθη των προσκυνητών, τα τυχερά παιχνίδια και οι χοροί που διαρκούσαν μερόνυχτα, συνδέθηκαν αργότερα με πολλές δραστηριότητες χριστιανών προσκυνητών¹¹⁵.

Τον 4ο αιώνα, το Σαραπείο της Κάνωβου έπεσε θύμα αντιειδωλολατρικών επιθέσεων του Πατριάρχη Θεόφилου. Έβαλε να το καταστρέψουν ολοσχερώς, αναδιαρρύθμισε το ναό της Ίσιδος στη Μένουθη, τον οποίο λάτρευαν από καιρό, και τον μετέτρεψε σε εκκλησία που αφιέρωσε στους Ευαγγελιστές. Εκεί, όπως και εδώ, έμελλε να αφανιστούν ισχυρές αρχαίες θρησκείες. Αλλά οι κληρικοί καταστροφείς βιάζονταν υπερβολικά. Συχνά, οι μορφωμένοι εξακολουθούσαν να είναι οπαδοί του νεοπλατωνισμού και μεγάλες ομάδες του πληθυσμού (ιδιαίτερα γυναίκες) της τόσο αγαπητής θεάς Ίσιδας, της οποίας σχεδόν ακριβές αντίτυπο έγινε η Παναγία. Ο διάδοχος του μαινόμενου Θεόφилου, ο εκκλησιαστικός Διδάσκαλος Κύριλλος, ο διεκπεραιωτής της πρώτης μεγά-

λης «τελικής λύσης» και ουσιαστικά δολοφόνος της παγκοσμίου φήμης φιλοσόφου Τπατίας, αποφάσισε ως εκ τούτου να αφανίσει οριστικά τη λατρεία της Ίσιδας¹¹⁶.

Γι' αυτό το σκοπό χρησιμοποίησε την τόσο αδέξια όσο και επιτυχημένη μέθοδο της απάτης του συναδέλφου του εκ Μεδιολάνων, του Αμβρόσιου. Όπως εκείνος ξέθαψε σε μια δύσκολη κατάσταση της εκκλησιαστικής πολιτικής τούς μέχρι τότε άγνωστους σε όλο τον κόσμο μάρτυρες «Γερβάσιο» και «Προτάσιο» για την αύξηση του πάθους της πίστης του ποιμνίου του, και μάλιστα χωρίς να έχουν σαπίσει, και το χρώμα ήταν ακόμη κόκκινο από το αίμα των ηρώων, έτσι βρήκε τώρα και ο Κύριλλος στο ναό του Αγίου Μάρκου της Αλεξάνδρειας τα οστά δύο δήθεν μαρτύρων, του μοναχού «Κύρου» και του στρατιώτη «Ιωάννη» και τα έφερε στην εκκλησία των Ευαγγελιστών της Μένουθης, στο ιερό που είχαν αρπάξει, τον τόπο προσκυνήματος της θεάς Ίσιδας της Θεραπεύτριας. Όπως γνωρίζουμε μόνο από τον ίδιο τον Αμβρόσιο τους «μάρτυρες» του, έτσι γνωρίζουμε και τους «μάρτυρες» του Κυρίλλου μόνο από εκείνον. Και όπως ο Αμβρόσιος τιμούσε τους δύο «μάρτυρες» του με εορταστικά κηρύγματα, το ίδιο έκανε και ο συνάδελφος του ο Κύριλλος. Οι βιογραφίες του είναι οι μοναδικές πηγές για τους αγίους «Κύρο» και «Ιωάννη», όλες οι μεταγενέστερες βιογραφίες, δηλαδή οι θρύλοι, δηλαδή τα ψέματα, βασίζονται σε αυτές. Συνέβη ακριβώς ό,τι είχε συμβεί και με τον Αμβρόσιο. Και την ίδια επιτυχία με αυτόν είχε και ο Κύριλλος¹¹⁷.

Ωστόσο, όπως τότε δεν είχαν πιστέψει την απάτη του Μιλανέζου, και μάλιστα οι χριστιανοί, έτσι και τώρα πολλοί δεν πίστεψαν την απάτη του Κυρίλλου. Ακόμη

και ο μετέπειτα συνάδελφος του στο πατριαρχικό αξίωμα Σωφρόνιος, Πατριάρχης Ιεροσολύμων από το 634 και αιώνιος μαχητής υπέρ της «αληθούς» πίστεως, βρίσκει τις «αποδείξεις» του Κύριλλου αδύναμες και τις εγγυήσεις του όχι τόσο πειστικές. Κι όμως ο ίδιος Σωφρόνιος θεραπεύτηκε από ασθένεια των ματιών από τους «Κύρο» και «Ιωάννη»· προφανούς καθόλου άσχημη περίπτωση: μια διαστολή της κόρης του ματιού που τον βρήκε στην Αλεξάνδρεια· έτρεξε στην κοντινή Μένουθη, ανάρρωσε μετά από λίγες ημέρες και έγραψε έναν πανηγυρικό για τους «Κύρο» και «Ιωάννη», μια «*laudatio Sanctorum*». Και σαν να μην έφτανε αυτό: παρήγαγε και τη μεγαλύτερη από όλες τις συλλογές θαυμάτων που γνωρίζουμε από την παράδοση, ξεπερνώντας με 70 θαύματα τον αριθμό των θαυματουργικών θεραπειών της Επιδαύρου: 35 θαυματουργικά θεραπευμένοι Αλεξανδρινοί, 15 θαυματουργικά θεραπευμένοι Αιγύπτιοι και 20 θαυματουργικά θεραπευμένοι αλλοδαποί — «όλοι οι λαοί έρχονται...». Η απαρίθμηση με λεπτομέρειες: βαρετή, μακροσκελής, η κάθε περίπτωση με το ίδιο ρητορικό μοτίβο. Πολλά από τα θαύματα του, το παραδέχεται ο ίδιος, θα μπορούσαν να τα είχαν κάνει γιατροί· πολλά τα συνέθεσε απλά από αφιερωματικές πλάκες· πολλά φαίνεται ότι τα έκλεψε από άλλες συλλογές· στην περίπτωση μερικών θαυμάτων ήταν «αυτόπτης μάρτυρας» ή τα πληροφορήθηκε από «αυτόπτες μάρτυρες»¹¹⁸.

Ο αρχιεπίσκοπος Κύριλλος όμως, αμέσως μετά την ανακάλυψη των δύο «μαρτύρων» του, είχε δηλώσει αμέσως ότι αυτοί έπαιζαν τώρα το ρόλο του ειδωλολατρικού «δαιμονίου»· ήθελε να τους πλησιάσουν με «την ίδια εμπιστοσύνη». Η Ίσις λοιπόν παρα-

μερίστηκε, η λατρεία της συνεχίστηκε αλλά μόνο κρυφά. Τα κατασκευάσματα του Κυρίλλου όμως πήραν τα πάνω τους, όπου όμως ο «Ιωάννης» επισκιάστηκε γρήγορα από τον πιο λαϊκό «Κύρο», ο οποίος τελικά, αν και ο Κύριλλος τον είχε κυκλοφορήσει, όπως και τον «Ιωάννη», ως «ουράνιο ιατρό», θεωρείτο πραγματικός γιατρός· και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε έδειχναν στην αιγυπτιακή πρωτεύουσα το χώρο του «ιατρείου» του, ειρωνεύονταν όσους ζητούσαν βοήθεια από (άλλους) γιατρούς και χλεύαζαν ακόμη και τους μαθητές του Ασκληπιού ως «γιατρουδάκια». Οι γιατροί έπαιζαν προφανώς ανταγωνιστικό ρόλο απέναντι στο λατρευτικό τόπο.

Μέσα κι έξω από τη χώρα, το δημιούργημα του Κυρίλλου μεταμορφώθηκε στον βοηθό «Αββά Κύρο» που τιμούσαν ακόμη και στην Πελοπόννησο και την Επίδαυρο. Ανέλαβε πάλι το ιατείο του Ασκληπιού, το συνέχισε κι έκανε θαύματα, όπως ο ειδωλολατρικός θεός. Στη Ρώμη τού είχαν αφιερώσει από τον 7ο/8ο αιώνα μια εκκλησία, κι ακόμη και σήμερα ζει το όνομα του στην ονομασία του Αμπουκίρ. Η δε Μένουθις εξελίχθηκε τώρα από πάλαι ποτέ ειδωλολατρική επιχείρηση σε ακμαία χριστιανική, στην οποία ο Σωφρόνιος έφερνε προσκυνητές από όλο τον κόσμο: «Ρωμαίοι, Γαλάτες και Κύλικες, Ασιάτες, νησιώτες και Φοίνικες, κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, της Βιθυνίας και της Αιθιοπίας, της Θράκης, της Μηδίας, της Συρίας, του Ελάμ...»¹¹⁹

Ύστερα φαίνεται ότι η εκκλησία (από την οποία ένας δρόμος οδηγούσε κατευθείαν στη θάλασσα) και μαζί της τα κόκκαλα του «Κύρου» και του «Ιωάννη» δεν άντεξαν στην εισβολή των Αράβων. Σήμερα δεν υπάρχει από

αυτό τον άλλοτε τόπο προσκυνήματος που τμήματα του άστραφταν στο μάρμαρο, ούτε μια πέτρα. Εξαφανίστηκε από την όψη της γης¹²⁰.

**οι ΔΙΟ ΓΙΑΤΡΟΙ ΚΟΣΜΑΣ ΚΑΙ ΔΑΜΙΑΝΟΣ —
ΚΕΡΙ, ΛΑΔΙ ΚΑΝΘΗΛΙΩΝ ΚΑΙ ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ ΠΟΤ ΑΥΞΑΝΟΥΝ
ΤΟΝ ΑΝΔΡΙΣΜΟ**

Στη Βασιλεύουσα του Βόσπορου, σίγουρα όχι μικρότερης σημασίας από τη Μένουθη, την πόλη του Μηνά, και από το ιερό της Θέκλας ήταν η λατρεία των δύο Αγίων γιατρών Κοσμά και Δαμιανού, για τους οποίους το Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο αναφέρει στις 27 Σεπτεμβρίου «από έγκυρες πηγές, κατόπιν ελέγχου...»: «Στο Αιγαίο: η γενέθλιος ημέρα των ιερομαρτύρων και αδελφών Κοσμά και Δαμιανού, οι οποίοι αποκεφαλίστηκαν στους διωγμούς του Διοκλητιανού μετά από πολλά βασανιστήρια, μετά από φυλακές και δεσμά, μετά από βασανιστήρια νερού και φωτιάς, μετά από σταύρωση, λιθοβολισμό και βέλη, τα οποία ξεπέρασαν όλα με τη βοήθεια του Θεού»¹²¹.

Τα λείψανα των δύο ηρώων της υπομονής λατρεύονται ακόμη και σήμερα στο ναό του Μιχαήλ στο Μόναχο. Δικαίως μάλιστα, εφόσον ασκούσαν την ιατρική τέχνη αμισθί. «Δεν ζητάμε τα πρόσκαιρα αγαθά, διότι είμαστε χριστιανοί», είπαν στον ειδωλολάτρη δικαστή με τον αλαζονικά ταπεινό τρόπο εκείνων των ανθρώπων — στα χαρτιά. (Και ο Ελβετός Καπουτσίνοσ Maschek γνωρίζει «δόξα τω Θεώ» ακόμη και σήμερα «πολλούς... φιλόανθρώπους εκπροσώπους της θεραπευτικής τέχνης»,

οι οποίοι χαρίζουν τουλάχιστον σε ενδεείς ασθενείς «ολόκληρο το λογαριασμό ή τμήμα του». Αλλά λέει ότι ειδικά αυτοί οι θεοσεβούμενοι γιατροί «δυστυχώς σπανίζουν». Γι* αυτό το λόγο: «Προσευχήσου για τους γιατρούς, ιδιαίτερα για τον οικογενειακό γιατρό σου!»)¹²²

Η χριστιανική παράδοση αναφέρει τρία ζευγάρια αδερφών (δύο πέθαναν ως μάρτυρες), και οι Έλληνες γιορτάζουν και τρεις διαφορετικές γιορτές για αυτούς τους αγίους, αλλά ιστορικά υπαρκτό είναι μόνο ένα, αν κι αυτό αμφισβητείται πολύ: ο Κοσμάς και ο Δαμιανός. Και αυτοί οι δύο έπρεπε να υπερνικήσουν τη λατρεία των αρωγών και θεραπευτών ειδωλολατρικών Διοσκούρων, του Κάστορα και του Πολυδεύκη, των οποίων είναι τα χριστιανικά αποκυήματα. «Ο Κάστωρ και ο Πολυδεύκης μεταμορφώνονται σε Κοσμά και Δαμιανό» (Dassmann). Μόνο λίγες εκκλησίες υπάρχουν πάνω στη γη, όπου δεν υπήρχαν πριν ειδωλολατρικοί ναοί. Οι άγιοι γιατροί —ο τάφος τους βρισκόταν στο κέντρο του προσκυνηματος, ένας άλλος τάφος τους στο Φερμάν κοντά στην Κύρρο— επιβλήθηκαν φυσικά, προσέλκυαν τους προσκυνητές από μακρινά μέρη και θεράπευαν. Το πιο συχνό φάρμακο: κερί και λάδι λύχνου. Ακόμη και Ιουδαίοι δέχονταν μετά από αυτό τη βάπτιση. Τη νύχτα εμφανίζονταν οι άγιοι γιατροί, έκαναν το γύρο τους— τις περισσότερες φορές με τη δική τους μορφή, όπως τους έβλεπαν σε εικόνες στους τοίχους, αλλά πολλές φορές και με τη μορφή κληρικών ή υπηρετών των λουτρών. Με τη μια ή την άλλη μορφή ενσάρκωσης μιλούσαν με τους ασθενείς, έκαναν ερωτήσεις, έδιναν εντολές: κι ακριβώς δίπλα στην εκκλησία βρίσκονταν φαρμακείο και νοσοκομείο.

Η λατρεία των Κοσμά και Δαμιανού εξαπλώθηκε νωρίς και σε μεγάλη έκταση, σε όλα τα Βαλκάνια, μέχρι τα βόθρα της Ρωσίας. Στις γερμανικές χανσεατικές πόλεις τους τιμούσαν πανηγυρικά έως τη Μεταρρύθμιση. Στη Βρέμη, ο αρχιεπίσκοπος Αδαλδάγος προμηθεύτηκε το 10ο αιώνα λείψανα από τη Ρώμη, όχι χωρίς πολιτική υστεροβουλία, «πράξη με την οποία αυτή η επισκοπή θριαμβεύει τώρα και στους αιώνες»· τον 14ο αιώνα ακόμη ανάβλυζε από αυτούς η «πιο γλυκιά ευωδία», στις γιορτές τους δώριζαν κοσμήματα, χρυσό και ασήμι. Οι Γερμανοί φαίνεται ότι ήταν από τους μεγαλύτερους θαυμαστές των δύο αγίων κατά προσέγγιση τριακόσιοι τόποι λατρείας υπήρχαν εδώ από το Άαχεν έως το Μπάμπεργκ, από την Μπόντενζεε (λίμνη της Κωνσταντίας) έως το Φλένσμπουργκ. Κι ακόμη και στους νεότερους χρόνους τούς τιμούν με εορτασμούς, προ πάντων στη Σικελία όπου είναι ακόμη στα τέλη του 19ου, αρχές του 20ού αιώνα **«il piu popolare dei santi messinesi»**, οι δημοφιλέστεροι άγιοι της Μεσσήνης. Στο Σφερακάβαλο, στο Παλέρμο, στην Ταορμίνια υπάρχουν ακόμη λιτανείες προς τιμήν του ιερού ζεύγους των αγίων, ακόμη καλύπτουν τις λατρεμένες μορφές με χαρτονομίσματα, ακόμη κάνουν τη χορευτική λιτανεία, τον **«Ballo dei Santi»**, την περιστροφή των «εικόνων της χάριτος», κι ακόμη ηχεί, αν και ήδη πιο αδύναμα, η κραυγή **«Viva, viva S. CosimU»**¹²⁴.

Ο Κοσμάς και ο Δαμιανός, ιδιαίτερα ευνοούμενοι των Ιησουιτών, παίζουν ρόλο στην υψηλή τέχνη, στην εικονογραφία, στο εκκλησιαστικό θέατρο, έως και την εποχή του παρόκ. Έγιναν προστάτες των σιναφιών και αδελφοτήτων. Προσκυνητές πήγαιναν στις ιαματικές πη-

γές τους και σε άλλα λείψανα. Ανθούσε το εμπόριο με όλα τα πιθανά τάματα, ακόμη και κέρινα με τη μορφή φαλλού. Στην Ιξέρνια, επαρχία Καμπομπάσσο (Μολίξε), υπερτερούσαν τα αναθήματα των φαλλών, αποκαλούμενα «μεγάλα δάχτυλα του ποδιού», και έμποροι τα περιέφεραν σε καλάθια φωνάζοντας: «Οι Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός». Δεν υπήρχε σταθερή τιμή για τους κέρινους πριάπους. Κυκλοφορούσε η φήμη ότι όσο περισσότερα πλήρωναν, τόσο πιο αποτελεσματικά ήταν. Οι γυναίκες φιλούσαν αυτά τα αναθήματα, προτού τα αποθέσουν δίπλα στα χρήματα για τις δωρεές των Λειτουργιών και λιτανειών. Και λάδι του Κοσμά υπήρχε για την ενίσχυση του ανδρισμού. Άλειφαν τα άρρωστα μέλη του σώματος στην κύρια Αγία Τράπεζα και ο ιερέας φώναζε: «Ας απαλλαγούν από κάθε ασθένεια με τη δέηση του Αγίου Κοσμά»¹²⁵.

Όλοι αυτοί οι διάφοροι άγιοι, η Θέκλα, ο Μηνάς, οι Κύρος και Ιωάννης, οι Κοσμάς και Δαμιανός, έχουν τουλάχιστον δύο κοινά στοιχεία: όλοι βρίσκονταν στο επίκεντρο ενός πολύ επιτυχημένου προσκυνηματικού εμπορίου — και όλοι τους δεν έζησαν πιθανώς ποτέ.

Κλείνοντας το κεφάλαιο, ας στραφούμε σύντομα στη Δύση, όπου η Ρώμη έγινε το σημαντικότερο κέντρο προσκυνήματος.

ΣΠΑΝΙΑ ΚΟΜΜΑΤΙΑ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ

Φαίνεται ότι μόλις τον 6ο αιώνα ήρθαν από την Ανατολή με τους τόσο ένδοξους τόπους προσκυνήματος περισσότεροι προσκυνητές στη Ρώμη, ταυτόχρονα με την

έντονα αυξανόμενη επιρροή του Βυζαντίου· και ακόμη περισσότεροι κατά τον 7ο αιώνα, όταν σχεδόν όλοι οι πάπες ήταν Έλληνες ή Σύροι. Ωστόσο στη Δύση, είχαν αρχίσει προ πολλού τα προσκυνήματα στη Ρώμη, ιδιαίτερα από τη Βόρεια Ιταλία και τις Βρετανικές Νήσους· οι περισσότεροι πιστοί όμως έρχονταν από τη Γαλατία, που κατά τον 5ο και 6ο αιώνα ήταν η ουσιαστική χώρα προέλευσης των προσκυνητών της Ρώμης¹²⁶.

Οι μεγαλύτερες ατραξιόν ήταν προφανώς οι δήθεν τάφοι του Πέτρου και του Παύλου, αν και κατά περίεργο τρόπο έως και τον 3ο αιώνα δεν γνωρίζουμε κανέναν που να πήγε εκεί προσκυνητής λόγω αυτών. Ο θάνατος του Παύλου στη Ρώμη, γεγονός για το οποίο σιωπούν οι Πράξεις των Αποστόλων, είναι σχεδόν αναμφισβήτητος. Αλλά περιβάλλεται από θρύλους, η μαρτυρία έρχεται πολύ αργότερα, και ο αποκεφαλισμός του Παύλου δεν αποδεικνύεται με βεβαιότητα. Ούτε το έτος του θανάτου του είναι διαπιστωμένο· ίσως ανάμεσα στο 64 και 68. Και κυρίως δεν γνωρίζουν τον τάφο του. Αρχικά τον τιμούσαν στην κατακόμβη του Αγίου Σεβαστιανού, στα τέλη του 4ου αιώνα όμως σε άλλο σημείο και ανέγειραν πάνω από αυτό τη βασιλική του *S. Paolo fuori le mura* (Αγίου Παύλου εκτός των τειχών). Ωστόσο, λέγεται ότι λείψανα του Παύλου υπάρχουν και στο ναό του Αγίου Πέτρου, και η κάρα του βρίσκεται, όπως λένε, στο Λατερανό. Στην πραγματικότητα η σκόνη του Παύλου, εάν βρίσκεται στη Ρώμη, «βρίσκεται μαζί με τη σκόνη χωρικών και καισάρων κάπου κάτω από τη γη» (Bradford)¹²⁷.

Αν ο Πέτρος υπήρξε ποτέ, εφόσον πέθανε, παραμένει εντελώς αναπόδεικτο. Η δήθεν ανεύρεση του τάφου του

δεν είναι παρά μύθος. Παρ' όλα αυτά τάφοι και λείψανα των Αποστόλων ήταν το επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Οι βασιλικές του Αγίου Πέτρου και του Αγίου Παύλου υψώνονταν πάνω τους με υπερβολική χλιδή. Ο Βριτικός, ο εκδιωχθείς διάδοχος του Αγίου Μαρτίνου, πήγε προσκυνητής στην αιώνια πόλη. Το 590, ο Άγιος Γρηγόριος της Τουρ, ο οποίος αργότερα, μαζί με το Μαρτίνο, τον εθνικό άγιο, έγινε ο δημοφιλέστερος προστάτης των Φράγκων, έστειλε το διάκονο του Αγίουλφο στον τάφο του Πέτρου.

Αλλά ήδη στην αρχαιότητα πήγαιναν και άλλες διασημότητες ως προσκυνητές στη Ρώμη: ο Ισπανός ποιητής Προυδέντιος το 402/403. Έναν αιώνα αργότερα ο επίσκοπος Φουλγέντιος της Ρούσπης, πρώην φοροεισπράκτορας, ο οποίος κατάφερε να αναρριχηθεί σε μαινόμενο μαχητή εναντίον του αρειανισμού και του ημιπελαγιανισμού, πήρε σβάρνα όλους τους τόπους «των μαρτύρων», κατά το έθιμο του προσκυνήματος. Ο πλούσιος στα λόγια αλλά φτωχός στο πνεύμα γαμπρός του Ρωμαίου αυτοκράτορα Άβιτου, ο Σιδώνιος Απολλινάριος, από το 469 ενάντια στη θέληση του επίσκοπος Αρβερνίας (Ωβέρνης, Κλερμόν-Φεράν), ήρθε δύο φορές στη Ρώμη. Ο Παυλίνος της Νόλας πήγαινε εκεί κάθε χρόνο, παρόλο που η ίδια η Νόλα είχε αναπτύξει μια φημισμένη προσκυνηματική λατρεία γύρω από τον τάφο του πολυούχου αγίου της, Φήλικα. (Ο Παυλίνος τον ύμνησε με 14 ποιήματα.)¹²⁸

Όμως προσκυνητές στην αιώνια πόλη δεν πήγαιναν μόνο επίσκοποι και άγιοι, αλλά και ηγεμόνες, βασιλείς, αυτοκράτορες. Ο Θεοδόσιος Α' ίσως. Σίγουρα η κόρη του Γάλλα Πλακίδια και ο γιος της Βαλεντινιανός Γ'.

Στις Βρετανικές Νήσους οι Καιδουάλλας, Ίνας κ.ά. κατέθεσαν τα στέμματα τους και ταξίδεψαν στη Ρώμη. Δημιούργησαν μάλιστα και στην ίδια τους τη χώρα ναούς του Αγίου Πέτρου, ώστε όλοι όσοι δεν μπορούν να πάνε στη Ρώμη, να επισκέπτονται εδώ τον Άγιο Πέτρο, όπως γράφεται το 656 στο ιδρυτικό έγγραφο για τον καθεδρικό ναό του Πήτερμπρω¹²⁹.

Πραγματικές μάζες προσκυνητών προσέλκυε ο κοινός εορτασμός των Πέτρου και Παύλου, όπου ύστερα, όπως γνωρίζουμε από τον Αυγουστίνο, τα ήθη χαλάρωσαν, διοργάνωναν καθημερινά φαγοπότια μέσα στη βασιλική του Πέτρου. Αλλά η «corona sanctorum martyrum» πρόσφερε παράλληλα με τον κορυφαίο Απόστολο και πλήθος άλλων ατραξιόν από μάρτυρες και αγίους¹³⁰.

Με μεγάλες σπατάλες τελούσαν και την επέτειο του Αγίου Ιππόλυτου (13 Αυγούστου) —αρκετά φαιδρό, αν θυμηθούμε με πόση λύσσα, δηλητήριο και χολή είχε πολεμήσει αυτός ο Ρωμαίος επίσκοπος κάποτε έναν άλλο Ρωμαίο επίσκοπο, τον Άγιο Κάλλιστο. Ήδη κατά τον 4ο/5ο αιώνα όμως οι πομπές κατέφθαναν από παντού στη γιορτή του Ιππόλυτου, πατρίκιοι και πληβείοι της Ρώμης, Πικεντίνοι, Ετρούσκοι, Σαμνίτες, πιστοί από την Καπύη, τη Νόλα. Και όπως τον Ιππόλυτο, γιόρταζαν και άλλους Ρωμαίους αγίους. Παραδείγματος χάρη, κατά περίεργο τρόπο, τον αντίπαλο του, πάπα Κάλλιστο, εκτός αυτού τους Ποντιανό, Παγκράτιο, Αγγή, Σεβαστιανό ή Λαυρέντιο, ο οποίος έγινε γνωστότερος όλων¹³¹.

Όλο και περισσότεροι χριστιανοί πήγαιναν προσκυνητές στη Ρώμη, αν και σίγουρα κάπως αργότερα από ό,τι στην Ανατολή, εφόσον εκεί υπερηφανεύονταν ότι διέθε-

ταν περισσότερους τάφους μαρτύρων από οπουδήποτε αλλού στον κόσμο· και συνήθιζαν «να επισκέπτονται όλους τους τόπους των μαρτύρων». Συχνά υπήρχαν υποδείξεις: «Εδώ αναπαύεται η σορός του μάρτυρα (*ubi martyr in corpore requiescit*)». Έτσι αναφέρεται π.χ. για την Αγία Θέκλα, αν και δεν υπήρχε καν τέτοια Ρωμαία αγία. Από αυτή την άποψη έδειχναν μεγάλη γενναιοδωρία. Διότι «είναι αυτονόητο ότι "κατασκεύαζαν" κάποιους αγίους» (Kotting). Αυτός που εντόπισε ιδιαίτερα «πολλές σορούς των αγίων» και τις εξύμνησε με φρικτά ατάλαντες φράσεις, τις οποίες δανειζόταν συνεχώς και από το Βεργίλιο, ήταν ο δολοφόνος πάπας Δάμασος. Και ειδικά τα δικά του εκτρώματα αποτέλεσαν «τη βάση του σπουδαίου θεσμού των προσκυνημάτων στους τάφους των μαρτύρων» (καθολικός Clevenot)¹³².

Τον 6ο αιώνα, οι προσκυνητές επισκέπτονταν στη Ρώμη περισσότερο από εξήντα πραγματικούς ή δήθεν τάφους μαρτύρων. Αυτό το γνωρίζουμε από έναν κατάλογο, ο οποίος φτιάχτηκε, όταν η βασίλισσα των Λογγοβάρδων Θεοδελίνδα, μια καθολική Βαυαρή πριγκίπισσα, ζήτησε και πήρε λείψανα από τον παπα Γρηγόριο Α'. Στον απεσταλμένο της δόθηκαν δοχεία, μεταλλικά φιαλίδια από την Παλαιστίνη με λάδι λύχνων από τάφους μαρτύρων. Έβαλαν ετικέτες σε όλα τα φιαλίδια (προορισμένα αρχικά για άγιο χώμα και άγιο λάδι από τους «Αγίους Τόπους», για παράδειγμα για «λάδι από το Τίμιο Ξύλο») και τα κατέγραψαν σε ειδικό κατάλογο με 65 τόπους μαρτυρικών τάφων, από τον καθένα εκ των οποίων είχαν πάρει μερικές σταγόνες του πολύτιμου λαδιού. Αλλά αυτός ο κατάλογος δεν έκανε μνεία όλων των τότε τιμώμενων μαρτυρικών τάφων της Ρώμης¹³³.

Όπως πάνω από τον Άγιο Πέτρο και τον Άγιο Παύλο, έτσι υψώνονταν και πάνω από πολλούς μάρτυρες και αγίους περίλαμπρες και βαθύπλουτες εκκλησίες: η εκκλησία του Σωτήρος στο Άατερανό, η βασιλική προς τιμήν του Τιμίου Σταυρού στο Σεσσοριανό ανάκτορο, ο Άγιος Σεβαστιανός, ο Άγιος Άαυρέντιος, η Αγία Αγνή, η τεράστια εκκλησία της Παρθένου Μαρίας στον Εσκυλίνο, η βασιλική των μαρτύρων Ιωάννη και Παύλου στον Καίλιο κ.ά. Και «ξένοι» άγιοι απόκτησαν τελικά εκκλησίες, π.χ. ο Άγιος Στέφανος, κυρίως όμως οι Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός, στους οποίους ήδη ο πάπας Σύμμαχος έχτισε ένα ορατόριο κοντά στην St. Maria ad praesepere (Παναγία της Φάτνης) λίγο αργότερα ο Φήλιξ Δ' (526-530) μια βασιλική στην αρχαία ρωμαϊκή αγορά πάνω στα θεμέλια δύο αρχαίων ειδωλολατρικών ναών. Πολλοί προσκυνητές έφερναν εδώ αφιερώματα. Και δεν ήταν λίγες οι βασιλικές που πρόσφεραν ήδη τότε τα πιο τρελά σπάνια κομμάτια. Η Παναγία πρόσφερε τη φάτνη του Ιησού, ο Άγιος Πέτρος ο Δεσμώτης τις αλυσίδες του Πέτρου, τις οποίες τιμούσαν εδώ πολύ. Από αυτές κυκλοφορούσαν ρινίσματα και απομιμήσεις του κλειδιού για τον δήθεν τάφο του «κλειδοκράτορα». Οι ευσεβείς πιστοί τα αγόραζαν, αλλά τα χάριζαν και οι πάπες, τα κατασκεύαζαν και από πολύτιμα μέταλλα, για να τα κρεμάνε στο λαιμό. Εκτός αυτού έδιναν παρόμοια κλειδιά από το *Μαρτύρων* του Παύλου (Confessio Pauli) και από εκείνο του Λαυρέντιου. Μπορούσαν να αγοράσουν και ρινίσματα από τη σχάρα του τελευταίου. Επίσης έβρισκαν στο εμπόριο απομιμήσεις του δήθεν σταυρικού καρφιού του Χριστού, το οποίο φύλαγαν στην εκκλησία του Τιμίου Σταυρού. Φυσικά οι προσκυνητές μπορούσαν

να βρουν στη Ρώμη και λάδι από λύχνους από τους τάφους μαρτύρων¹³⁴.

Σε αντάλλαγμα έδιναν ό,τι είχαν, πολλοί ολόκληρη την περιουσία τους, και ζούσαν ύστερα ως κληρικοί της εκκλησίας του προσκυνηματος ή σε άλλες εκκλησίες. Άλλοι δώριζαν τεράστιες εκτάσεις γης ή έταζαν μια επακριβώς καθορισμένη ετήσια ποσότητα εμπορευμάτων, π.χ. κρασιού,¹ κεριού. Άνθρωποι οι οποίοι δεν είχαν τίποτα φρόντιζαν εκ περιτροπής τους ασθενείς· στη Μένουθη οι θεραπευμένοι υποχρεώνονταν κανονικά σε αυτό. Σίγουρα ένα σημαντικό, αν όχι το μεγαλύτερο μέρος αυτών των προσκυνημάτων προερχόταν από δωρεές ηγεμονικών οίκων και άλλων «μεγάλων», χωρίς να έχουν πάει οι ίδιοι προσκυνητές εκεί. Αλλά και οι δικές τους δωρεές προέρχονταν από τις περιουσίες όλων, από τη δουλειά του λαού, ήταν τα δικά του χρήματα που του έπαιρναν με φόρους, καταπίεση, βία —και τα σπαταλούσαν όλα για μια τρέλα.

Και βέβαια για το κέρδος των ηγεμόνων, των ιερέων. Ο Κωνσταντίνος Α', ο Ιουστίνος, ο Βελισσάριος δώρισαν τεράστια ποσά. Μεγάλα τμήματα του επίσημου Παπικού Βιβλίου, του *Liber Pontificalis*, μοιάζουν με «λίστα όλων των δώρων και δωρεών που δόθηκαν στα διάφορα ιερά της Ρώμης. Καταθέτουν μαρτυρία για τη χλιδή που συγκεντρώθηκε στους τόπους λατρείας των παλαιοχριστιανικών μαρτύρων σε χρυσάφι, πολύτιμους λίθους, κεντητά μεταξωτά κλινοσκεπάσματα και άλλα υφάσματα... Τον 4ο αιώνα η Ρώμη έγινε η πλουσιότερη πόλη της χριστιανοσύνης σε εκκλησίες και εκκλησιαστική μεγαλοπρέπεια» (Kotting). Γύρω στο 400 υπήρχαν εκεί 25 τιτλούχες εκκλησίες. Και η επιβλητική μεγαλοπρέ-

πεια της χριστιανικής Ρώμης ήταν ήδη τόσο μεγάλη, ώστε ο επίσκοπος Φουλγέντιος της Ρούσπης, ο οποίος ήρθε προσκυνητής γύρω στο 500, έκανε παραλληλισμό με το ουράνιο βασίλειο: «Πόσο μεγαλόπρεπη πρέπει να είναι η ουράνια Ιερουσαλήμ, εάν η επίγεια Ρώμη απαστράπτει με τέτοια λάμψη»¹³⁵.

Μιλάμε για μακρινές ημέρες;

Μόλις το σωτήριο έτος 1989 συνέρρευσαν σχεδόν ένα εκατομμύριο προσκυνητές μόνο και μόνο στο «Παρεκκλήσι της θείας χάριτος» στο βαυαρικό τόπο προσκυνηματος του Alltötting¹³⁶.

Η βάση όμως για αυτή τη γιγάντια αποβλάκωση του (χριστιανικού) κόσμου τέθηκε στην αρχαιότητα· πράγμα που τεκμηριώθηκε ήδη σε γενικές γραμμές, όπως αποδεικνύουν τα κεφάλαια μέχρι τώρα, αλλά τώρα ας το τεκμηριώσουμε και ειδικότερα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΠΑΛΕΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗΝ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ - ΠΑΛΕΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗΝ
ΠΡΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΑ

- 1 Meyer, A., Pseudepigraphie 95>
το6
- 2 Fairer 106
- 3 Reicke/Rost 152.9 f. Haag 1425.
A. Meyer, Besprechung 150. Speyer,
Religiose Pseudepigraphie 88 ff,
234 if, 246. Ders. Literarische
Fälschung 13
- 4 Torm 118 mit Bez. auf E. Stemplinger,
Das Plagiat in der griechischen
Literatur 1912. Erbse 209 ff,
bes. 216 f. Brox, Falsche Verfä-
sserangaben 75 f. Speyer, Literari-
sche Fälschung 15
- 5 Candlish 24. Brox, Problemstand
316 f, 322 ff. M. Rist zit. ebd.
- 6 Mensching, Irrtum 73
- 7 Erbse 216. Speyer, Literarische
Fälschung 15. Ders. Fälschung, li-
terarische 237, 240, 242 f. Ders.
Religiose Pseudepigraphie 199 f.
Brox, Falsche Verfasserangaben
68 ff
- 8 Diog. Laert. 9,6. dtv-Lexikon, Ge-
schichte II 365 f. Erbse 216 ff. Gu-
deman 48
- 9 dtv-Lexikon, Geschichte III 108 f.
Pearson 70 ff. Erbse 221 ff
- 10 Brox, Falsche Verfasserangaben
6 f
- 11 Speyer, Fälschung, literarische
241
- 12 Ebd. 239. Torm i n , 122 f. Meyer,
Pseudepigraphie 99. Syme 306 f
- 13 Syme ebd. Speyer, Fälschung, lite-
rarische 238
- 14 Speyer, Literarische Fälschung 14
- 15 Speyer ebd. 13 f. Candlish 12 f,
- 16 Bousset 4 f. Speyer, Fälschung, li-
terarische 238. Brox, Falsche Ver-
fasserangaben 50
- 17 Brox ebd. 60 f. Speyer, Literari-
sche Fälschung 82. Jachmann 86
- 18 Gudeman 47 ff
- 19 Platon rep. 2,364 e. Aristot. de
anima I,5,410 b 27. Cic. nat. deor.
1,38,107. Pauly III 1479, IV 304 f,
351 ff. dtv-Lexikon, Philosophie
III 259 ff. F. Hauck 118. Kriiger,
Quaestiones 42 ff. Ziegler, Or-
pheus 239 ff. Meyer, Pseud-
epigraphie 98. Gudeman 44 ff.
Brox, Falsche Verfasserangaben
45
- 20 Pauly II 1169. dtv-Lexikon, Philo-
sophie II 239. Tusculum Lexikon
125. Diller 271 ff. Gudeman 49.
Brox, Falsche Verfasserangaben
45
- 21 dtv-Lexikon, Philosophie III 334.
Syme 303 f. Gudeman 56 f. Mey-
er, Pseudepigraphie 97. Brox, Fal-
sche Verfasserangaben 46
- 22 Gudeman 58 ff. Meyer, Pseud-

- epigraphie 97» 99• Ders. Besprechung 150 f. Speyer, Fälschung, literarische 268
- 23 Pauly I 988 f, II 1175 ff. dtv-Lexikon. Philosophic I 132., 337 ff, II 268, III no f. Gudeman 71 ff. v. d. Miühl I ff
- 24 Pauly 1957, IV 698 f. dtv-Lexikon, Geschichte I 186f. Farrer iff. Syme 304. Gudeman 60 ff. Torm 113. Brox, Falsche Verfasserangaben 46 f
- 25 Brox ebd. 47
- 26 Liv. 40,29,3 ff. Plin. nat. 13,27. August civ. Dei 7,34. Pauly IV 185 f. dtv-Lexikon, Geschichte III 18
- 27 Pauly II 1191 ff (hier die Zitate von A. Alföldi und Mommsen). J. Straub in: dtv-Lexikon, Philosophic II 243 f. Dessau 337 ff. Syme 309 f. Hohl 132 ff
- 28 Pauly II 1, 674 f. Tusculum Lexikon 101. dtv-Lexikon, Philosophic II 139. W. Bauer, Leben Jesu 471 f, 476 Anm. r. Syme 306. Heinrici 75 ff. Brox, Falsche Verfasserangaben 47
- 29 Pauly I 1182. dtv-Lexikon, Philosophic I 310. Farrer 4 ff
- 30 Candlish 10 f. Brox, Falsche Verfasserangaben 51 ff
- 31 Thukyd. 1,128 f. Pauly IV 568 f. Candlish 11. Syme 299 f. Speyer, Literarische Fälschung 12
- 32 Vgl. dazu meinen umfangreichen Aufsatz: Warum ich Agnostiker bin 115 ff
- 33 Pausanias zit. nach Trede 40. Meyer, Besprechung 151. Speyer, Fälschung, literarische 241
- 34 Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 220 ff
- 35 dtv-Lexikon, Geschichte I 108. dtv-Lexikon, Religion 167 ff, II 27
- 36 dtv-Lexikon, Religion 168 f. Reitzenstein, Poimandres 118 f. Ders. Hellenistische Theologie 180 ff, zit. nach Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 202, 219, 225, 236. Duhm 1 ff. S. Schott 285 ff. Morenz, Ägyptischer Totenglaube 399 ff. Ders. Ägyptische Religion 242 ff. W. Wolf, Ägypten 295 ff
- 37 Liechtenhan 227. Speyer, Literarische Fälschung 13. Ders. Religiöse Pseudepigraphie 234 ff, 246. Brox, Problemstand 318
- 38 Meyer, Pseudepigraphie 97 ff
- 39 dtv-Lexikon, Philosophic III 256. Pauly IV 726, V 1152 (zu Phemonoe und Vegoia). Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 202 ff. Quintilian nach Syme 309
- 40 Xenoph. Hellen. 6,4,7. Diod. 15>53»4 Frontin, strateg. 1,11,16. Pauly I 253, II 281, IV 323 ff. dtv-Lexikon, Religion I 204 f, II 134. H. Popp 32 f. Nock, Conversion 93 ff. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 202
- 41 Lact. div. inst. 2,16,1. epit. 23,7. dtv-Lexikon, Religion II 133 f. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie *34

ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ
ΔΙΑΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ

- 42 G. E. Lessing, Die Erziehung des Menschengeschlechts § 77
- 43 Meyer, Pseudepigraphie 106
- 44 Speyer, Fälschung, literarische 242, 251, 270
- 45 Reicke/Rost 240 f. Kindermann/Dietrich 361. v. Wilpert II 624. O. Stegmüller 151
- 46 Leipoldt/Morenz 11 f, 19 ff, 29 f, 38 ff. Lanczkowski n ff, 109 ff. v. Glasenapp, Der Pfad passim, bes. 7 ff. Ringgren/Strom 262 ff. Heiler, Erscheinungsformen 342 ff mit einer Fülle von Literaturhinweisen. Schneider, Geistesgeschichte I 315 ff

- 47 Nielsen (o. Stiefvater 16. Die iibri-
gen Zitate bei Garden 88
- 48 Reicke/Rost 66 ff. Haag 916 f. O.
Stegmuller 152. Smend, Die Ent-
stehung 3. A. 13 ff
- 49 LThK 1. A. V 774 ff. Reicke/Rost
66 ff. Haag 915 ff. Cornfeld/Bot-
terweck II 310 ff, 419 ff. Luther
zit. nach Grisar, Luther II 710, III
442. Stegmuller 152 f. Cone. Trid.
Sess. 4 de script, can. Cone. Vat. I
sess. 3
- 50 Reicke/Rost 1773 f. Haag 918 ff,
1577 ff. Simmel/Stahlin 25 f. Steg-
muller 153
- 51 Ri. 5,24 ff, 5,27 ff. 4. Mos. 21,1.
Vgl. dazu Faulhaber, Charakter-
bilder 3. A. 1916, 6. A. 1935, 72.
Ders. Judentum 44, 49
- 52 Faulhaber, Charakterbilder 84 ff,
bes. 87 f
- 53 Ebd. 72 ff, 84,88 f. Eppelsheimer I
263 ff, II 86 ff. Ahlheim, Hebbel
300 ff, bes. 305. Wetzler/Welte III
51, V 477 (hier die ubliche faden-
scheinige Apologetik)
- 54 Faulhaber, Charakterbilder 74.
Fur das LThK 1. A. III 17T ist das
Deboralied «eines der schonsten
Erzeugnisse hebraischer Dich-
tung». Zu Maria als Blut- und
Kriegsgottin ausfuhrlicher: Desch-
ner, Das Kreuz 396 ff
- 55 Altaner/Stuiber 106 f. Harnack,
Marcion 68, 189 ff, 106 f, 242 ff.
Knox 19 ff, 39 ff, i\$8 ff. Werner,
Die Entstehung 130, Anm. 91,
144 ff, bes. 160 Anm. 58. Ders.
Der Fruhkatholizismus 353 f.
Goodspeed, A History 153.
Knopf, Einfuhrung 160. Jirku 5 f.
Lanczkowski 20 f. Nigg, Ketzer
70. Heiler, Urkirche 98. Ausfuhr-
lich uber Markion: Deschner,
Hahn 311 ff
- 56 Lampl, Overbeck, in: Deschner,
Das Christentum I 357. Buonaiuti
I 97. Vgl. 102
- 57 G. E. Lessing, Die Erziehung des
Menschengeschlechts \$ 77. Kraus,
H.-J., Geschichte 123 ff
- 58 Borchardt, Shelley, in: Deschner,
Das Christentum I 205 f
- 59 Ayck, Mark Twain ebd. I 353
- 60 Harnack, Marcion, 2. A. 1924,
127, 222. Zit. nach Kraus, Ge-
schichte 385 f
- 61 Stoeckle 36 ff
- 62 Cornfeld/Botterweck II 310 f, 350
- 63 Ebd. II 350, 523. Stegmuller 153
- 64 Zu Faulhaber vgl. neustens auch
meinen fiktiven Brief an Michael
Kardinal Faulhaber, in: R. Nie-
mann (Hg.), Verehrter Galileo,
1990
- 65 Garden 28 ff, bes. 32
- 66 Haag 1172 ff. Reicke/Rost
1239 ff. Lexikon der Ikonogra-
phie III 283 ff. Brockington 188 f.
Smend, Das Mosebild 23 ff. F.
Cornelius in ZAW 78, 1966, 75 ff
- 67 Reicke/Rost 1413. Bauer, Recht-
glaubigkeit 1964, 201 ff. Bor-
chardt, Shelley 203
- 68 Ich folge hier Reicke/Rost 1413 f.
Vgl. Haag 1347 ff
- 69 Jaspers 1215 zit. nach Smend, Das
Mosebild 63. Vgl. dazu ebd. 26 f.
- 70 Reicke/Rost 1239 ff, bes. 1241,
1413. Cornfeld/Botterweck IV
1003 ff, bes. 1006. G. Holscher 86.
Oswald 132 ff, 479, 482 ff. Vgl.
auch 173 ff, bes. 182 (Verfasserin
selbst zweifelt nicht an der Ge-
schichtlichkeit des Mose (485).
Faulhaber, Charakterbilder 40.
Lohfink 109 f. Smend, Das Mose-
bild 20
- 71 Beek 22 ff. Vgl. die sehr instrukti-
ve Übersicht uber das Mosesbild
der Forschung bei Smend, Das
Mosebild passim, bes. 26 ff
- 72 5. Mos. 34,1 ff. Beek 28 f
- 73 Stiefvater 91. Vgl. a. folg. Anm.
- 74 2. Mos. 31,18; 32,19. Vgl. 2. Mos.
34,27 f mit 2. Mos. 24,12; 31,18;

- 32,15 f; 34,1 u. ö. Cornfeld/Butterweck I 164 ff, bes. 167, II 428 ff, 475 ff, 514 ff, bes. 523 ff. Haag 460, 915. Reicke/Rost 1241. Bertholet 322. Delitzsch I 52 f. Hölscher 86, 129. Meinhold 15. Menes 47 ff. Greßmann, Mose 7 ff. Jeremias, Das Alte Testament 400 ff. Eißfeld, Die Genesis 26 ff. Oßwald 132 ff, 479, 482 ff. Kuhl 53 ff. Mensching, Leben und Legende 24 f. Noth, Das zweite Buch Mose 4 ff, 15 f. Ders. Gesammelte Studien 13 f, 23 ff, 53 ff. Lohfink 37. Gelin 44 f. Hempel 128. O. H. Kühner 76 f. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 228 ff. H.-J. Kraus, Geschichte 61 f, 536 ff. Meyer, Pseudepigraphie 100. Smend, Die Entstehung 38 f. Nielsen 126 f. Vgl. auch Deschner, Hahn 31 f
- 75 Haag 711, 1237 f, 1345 ff. Reicke/Rost 1413 ff. Kraus, Geschichte 174 ff. Vgl. auch den sehr ausführlichen Artikel Bibelkritik bei Cornfeld/Butterweck II 314 ff. Smend, Das Mosebild 1 ff, bes. 7 ff. Noth, Das zweite Buch Mose 4 ff. Ders. Das dritte Buch Mose 2 ff. Ders. Das vierte Buch Mose 7 ff.
- 76 Haag 1349 ff. Kraus, Geschichte 293 f.
- 77 Nielsen 64, 69 ff. Noth, Das dritte Buch Mose 6
- 78 Über die Gesetzgebung des Moses aber bleibt auch für M. A. Beek jede Theorie Spekulation, solange die Gesetzestafeln (Ex. 32,15; Deut 10,4) «nicht wieder aufgefunden sind – was immerhin nicht ganz unmöglich erscheint –». Das klingt fast wie eine Drohung jedenfalls für den, dem die faktischen Fälschungen und die großen Fälschungsmöglichkeiten der neueren Zeit bewußt sind. Denn selbst wenn ich von dem (in manchem durchaus bemerkenswerten) radikalen Rundumschlag «Die Fälschung der Geschichte des Urchristentums» des (angeblich) 1959 in der DDR verhungerten Wilhelm Kammeier absehe, so habe ich doch auch die erheblichen Zweifel von zwei theologischen Gelehrten und Christen, Hermann Raschke und Carl Schneider, noch im Ohr, eine mir damals kaum begreifliche Skepsis angesichts der sensationellen, die zuständige wissenschaftliche Welt nur so elektrisierenden «Funde» vom Toten Meer 1947 und in den folgenden Jahren. Kammeier (Textbearbeitung R. Böhlinger). S. etwa auch Gardin 28 ff, 43 ff. – Beek 29. Haag 1346 f mit vielen Quellenhinweisen, ebenso Cornfeld/Butterweck 1282 ff
- 79 Gamm 75 f. Beek 59
- 80 Cornfeld/Butterweck II 351 f, 414 f, V 1169 ff. Haag 1421 ff (oft reichlich optimistisch). Eppelesheimer I 39. Brockington 189. Kraus, Geschichte 546 ff. Wanke 108. Nielsen 93 f
- 81 Vgl. dazu Deschner, An König David, 80 ff
- 82 Cornfeld/Butterweck II 416 ff, V 1303. Haag 1507 ff
- 83 Frost, Old Testament Apocalyptic 167. Zit. nach Brockington 190 Anm. 3
- 84 Pred. 1,1; 1,12; 9,9 f; 12,12. 1. Kön. 5,12 f
- 84 Pred. 1,1; 1,12; 2,4 ff; 2,15; 2,21; 2,24; 3,12; 5,17; 8,15; 9,9 f; 12,8; 12,12. 1. Kön. 5,12 f. Cornfeld/Butterweck V 1155 ff; 1301 ff. Reicke/Rost 1483 f. Haag 1401 ff. Meyer, Pseudepigraphie 100 ff. Brock 97 ff. Brox, Falsche Verfasserangaben 42. Bady 164. Rienecker 1090. Forman, The Pessi-

- mism 336 ff. Ders. Kohelet's Use of Genesis 256 ff. Rainey 148 ff. Smend, Die Entstehung 218 f.
- 85 1. Kon. 5,13. Cornfeld/Botterweck V 1301 ff. Haag 1625 ff. Skehan, The seven Columns 190 ff. Ders. A single Editor 115 ff. Smend, Die Entstehung 209 ff; hier weitere Literatur. Beek 68
- 86 Reicke/Rost 2158 f. Haag 1881 f. Cornfeld/Botterweck VI 1453 f. LThK 1. A. X 792 f. Candlish 14 ff mit vielen Quellenhinweisen. Reese 391 ff. A. G. Wright 524 ff. Lietzmann, Geschichte 95 f.
- 87 W. Nauck in: Reicke/Rost 1328 f. Vgl. 1520 f, 1523 ff. Haag 1509. LThK 1. A. I 543 f, VII 673 ff, VIII 544. Cornfeld/Botterweck II 422 ff. EiEfeldt, Einleitung 826 ff. Adam, Salomo-Oden 141 ff. O'Dell 241 ff
- 88 Jer. 29,10. Sach. 1,1; 1,7. Haag 887 f mit zahlreichen Literaturhinweisen. R. Hentschke in: Reicke/Rost 895 f. Cornfeld/Botterweck II 470, III 813 ff, V 1254 ff. Brockington 185. Noth, Das Buch Josua 7 ff. Alt, Josua 13 ff. Kraus, Geschichte 17, 455 ff. Rudolph, Der «Elohist» 164 ff
- 89 Zu den Anspielungen auf den leidenden und sterbenden Gottesknecht vgl. viele Anspielungen bei den Synoptikern und Paulus; ferner etwa Jh. 1,29; 1,36; 12,38. 1. Petr. 2,21 ff. Barn. 5,2. 1. Clem. 16. Just. apol. 1,50 f. Tryph. 13. Cornfeld/Botterweck III 751 ff. Haag 779 ff. Reicke/Rost 851 ff. LThK 1. A. V 616 ff. bes. 618 ff. Drews, Die Christomythe 247 ff. Caspari 126. Wolff, Jesaja 53 passim. North in ff. Fohrer, Entstehung 113 ff. Ders. Jesaja I 148 ff. Ders. Zum Aufbau 170 ff. Brockington 185 ff mit Anm. 1.
- Smend, Die Entstehung 143 ff. Vielhauer, Einleitung 409 f.
- 90 Cornfeld/Botterweck II 423 f. Haag 780 f. Reicke/Rost 857. Altaner/Stuiber 119
- 91 Sacharja 1,1: «Im achten Monat des zweiten Jahrs des Königs Darius* = 521 v. Chr. Cornfeld/Botterweck V 1236 ff. Brockington 187
- 92 Haag 465. Cornfeld/Botterweck II 479 ff. Herrmann, Ezechielstudien. Torrey 291 ff. Irwin 54 ff. Rowley, The Book of Ezekiel 146 ff. Eichrodt 37 ff. Fohrer, Die Glossen 33 ff. Smend, Die Entstehung 164 ff
- 93 Hieron. Comm. in Daniel, zit. nach HalbfäE, Porphyrios I 28
- 94 Dan. 1,17; Cornfeld/Botterweck I 87, II 405 ff. Haag 308 ff, 311 ff mit vielen Literaturhinweisen. LThK 1. A. III 144 ff. Th. Hobbes, Leviathan c. 33. Baumgartner 59 ff, 125 ff, 201 ff. Meyer, Pseud-epigraphie 101. Noth, Gesammelte Studien 250 ff. Rowley, The Composition 272 ff. Ders. The Meaning 387 ff. Lohse, Die Offenbarung 2. Smend, Die Entstehung 222 ff. Kraus, Geschichte 63.
- 95 Reicke/Rost 105 ff, bes. 107 f. Haag 83 f. Cornfeld/Botterweck I 85 ff. Lohse, Die Offenbarung 1 f. Vielhauer, Einleitung 407 ff
- 96 Vielhauer ebd. 410 f
- 97 Haag 170, 325. Reicke/Rost 201 ff. Cornfeld/Botterweck I 269. LThK 1. A. II 9. Vielhauer, Einleitung 418
- 98 Cornfeld/Botterweck 190 f. Reicke/Rost 202 f
- 99 Haag 1178. LThK 1. A. I 537 f
- 100 Cornfeld/Botterweck I 91. Haag 14 f. LThK 1. A. I 537 ff
- 101 Just. apol. 1,60. Clem. Al. strom. 1,162,1 f. Orig. c. Cels. 5,54. RAC Artikel Esra VI 599 ff. Bardy 164.

- Meyer, Pseudepigraphie 101 f.
 Brockington 188 ff. Bultmann, 1st
 die Apokalyptik die Mutter der
 christlichen Theologie? 476 ff,
 Gudeman 59 f. Syrae 301. Torm
 116 f. Brox, Falsche Verfasseran-
 gaben 42 f
- 102 RAC I 1950, 354 f
- 103 Torm 118 f, 12.3. Syme 301
- 104 Pauly II 980 ff, IV 806 f. Bardy
 165. Meyer, Pseudepigraphie 102.
 Speyer, Religiöse Pseudepigraphie
 102. Ders. Falschung, literarische
 270
- 105 Pauly I 555 f. dtv-Lexikon, Philo-
 sophie I 172. Haag 105 f. Corn-
 feld/Botterweck II 422. Trede 114
 mit Bez. auf August, civ. dei 18,42;
 15,23. Lietzmann, Geschichte I
 94 f. Meecham 5 ff. Charles worth
 78 f. mit einer groflen Fiille weite-
 rer Literaturhinweise. Howard,
 The Letter of Aristeas 337 ff.
 Murray 337 ff. Lewis 53 ff
- 106 Plut. de Pyth. or. 6,397 A. Speyer,
 Religiöse Pseudepigraphie 216.
 Vielhauer, Einleitung 422. Kur-
 fess, Christliche Sibyllinen 498 ff
- 107 Pauly II 1075, 1297, V 158 ff. dtv-
 Lexikon, Philosophie IV 189 f.
 LThK I.A. IX 525 ff. Altaner/Stui-
 ber 119 ff. Candlish 17 f, 23, 32 ff.
 Speyer, Falschung, literarische
 258 f
- 108 Vielhauer, Einleitung 422. Kur-
 fess, Christliche Sibyllinen 500 f
- 109 Haag 711. Cornfeld/Botterweck I
 88 ff, II 421 ff, V 109. Altaner 46.
 Altaner/Stuiber 117 ff. Reicke/
 Rost 692 f. LThK i.A. III 797 f, IV
 961 f. A. van den Born in: Haag
 711. Vgl. auch Deschner, Hahn
 19 f
- 110 Reicke/Rost 1529 f. Haag 436 f.
 Altaner 46. Altaner/Stuiber 117 ff.
 McColey 21 ff. Lohse, Die Offen-
 barung 2. Vielhauer, Einleitung
 411. Baars 82 ff. Speyer, Literari-
 sche Falschung 285. Charles-
 worth, The Old Testament Pseu-
 depigrapha 94 ff. Conclusions:
 102
- in LThK 1. A. I 539. Haag 1733 f.
 Charles worth, The Old Testa-
 ment Pseudepigrapha 94 ff. Con-
 clusions: 102. Ders. The pseud-
 epigrapha 211 ff. de Jonge, Re-
 cent Studies 77 ff. Ders. Die
 Textuberlieferung 27 ff. Ders.
 Studies on the Testaments passim.
 J. Becker, Die Testamente passim.
 Vielhauer, Einleitung 411. Vgl.
 auch vorausg. Anm.
- 112 Vgl. LThK 1. A. I 539, V 251 f
- 113 Andres 367

ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗΝ ΚΑΙΝΗ
ΔΙΑΘΗΚΗ

- 114 Dieringer I 47
- 115 Stiefvater 15 f
- 116 Frits van der Meer 8
- 117 Schneider, Geistesgeschichte II 20
 Anm. 1
- 118 Brors Nr. 35. Dibelius, Jesus 12 ff
- 119 Pfister 509. Guardini 32. Vgl. dazu
 Deschner, Hahn, 1. Kapitel, Die
 Bestreitung der Geschichtlichkeit
 Jesu. Eine apologetische Uber-
 sicht iiber «Das Problem des histo-
 rischen Jesus» bei O. Betz, Was
 wissen wir von Jesus 9 ff
- 120 Dibelius, Botschaft 1298. Werner,
 Die Entstehung 65. Goguel 73. Zu
 v. Soden vgl. Ackermann 396.
 Schneider, Geistesgeschichte I 29.
 Vgl. auch Bultmann, Synoptische
 Tradition 396
- 121 A. Schweitzer, Leben-Jesu-For-
 schung 555. Conzelmann, Die
 formgeschichtliche Methode 67.
 Percy 20. Dibelius, Jesus 24. Ders.
 Formgeschichte 34 ff, 295. Born-
 kamm, Jesus 11 f. Bultmann, Je-
 sus 11 f. Ders. Synoptische Tradi-

- tion 1, 163, 176, 366 ff, 394 ff. Gronbech, Zeitwende 1128. Grobel 65. Knopf, Einführung 239. Stauffer, Jesus 7. Grundmann, Die Geschichte 15. Ben-Chorin 7 &
- 122 Cornfeld/Botterweck I 85 ff, bes. 87. Schoeps, Studien 63 f, 68 ff
- 123 Mk. 9,1; 1,15; 13,30. Mt. 4,17; 10,7; 10,23; 16,28. Lk. 11,51. Cornfeld/Botterweck II 393 f, III 766 ff
- 124 J. Weiff, Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes 1892, 2. A. 1900. A. Schweitzer, Das Messianitäts- und Leidensgeheimnis 1901. Ders. Von Reimarus zu Wrede 1906. Ders. Die Mystik des Apostels Paulus 1930. Bultmann, Das Urchristentum 102. Heiler, Der Katholizismus 22
- 125 C. Grober 18
- 126 Ausführlich aufgezeigt und belegt in: Deschner, Hahn 17 ff
- 127 2. Petr. 3,4. 1. Clem. 23,3
- 128 Vgl. 1. Kor. 7,29 ff u. 15,51; 16,22 mit 1. Kor. 11,29 ff; i5 > " ff; * Kor. 5,17; 6,2. Bultmann, Geschichte und Eschatologie 44 f. Haenchen 87 ff, 114 f. Schweitzer, Die Mystik 93, 98 ff. Taubes 67 f. Conzelmann, Die Mine der Zeit 80 ff. Selby 21 ff. Werner, Der protestantische Weg 1142 ff. Schoeps, Paulus 102 ff. Buonaiuti I 46 ff. Graesser 76 ff, 157 ff, 178 ff, 199 u. 6.
- 129 Theophil. ad Autol. 2,15; 2,22; 3,13 f. Euseb h. e. 3,39,4. Hieron. ep. 121,6,15. Altaner/Stuiber 75 ff. Ausführlich Deschner, Hahn 145 ff.
- 130 Altaner/Stuiber 77. Bauer, Rechtsglaubigkeit 187 ff. Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen 8 ff. Schneemelcher, Haupteinleitung bei Hennecke 11, 43.
- 131 Schneemelcher ebd. 11. Reicke/Rost 1304. Haag 923 f. Altaner/Stuiber 72, 106 f. Harnack, Marcion passim, bes. 246. Knopf, Einführung 160
- 132 1. Clem. 47,1 ff. Ign. Eph. 12,2. Just. apol. 1,67. Reicke/Rost 1304
- 133 Euseb. h. e. 4,26,13 f. Reicke/Rost 1303. Schneider, Geistesgeschichte I 329 f. Vgl. auch Anm. 131,132
- 134 Reicke/Rost 1304 f. Altaner/Stuiber no ff, bes. 113. Bardenhewer I 426 f
- 135 Ich folge hier eng Bardenhewer II 87 f. Dort alle Quellenhinweise. Vgl. auch ebd. 42
- 136 Iren. 4,20,2. Tert. de orat. 16. Euseb. h. e. 3,25,1 ff. Haag 922 ff. Reicke/Rost 1304 f. LThK 1. A. V 778 f. Streeter 439. Wikenhauser, Einleitung 28, 31. Schneemelcher, Haupteinleitung 13 ff, 18 ff
- 137 Athanasius' Behauptung im 39. Festbrief. Haag 923 f. Reicke/Rost 1304 f. LThK 1. A. V 779. Ausführlicher über das Zustandekommen des Neuen Testaments: Deschner, Hahn 143 ff
- 138 LThK 1. A. V 778. Theologisches Wörterbuch HI 979 ff. Julicher 450 ff, 555. Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen, hg. Schneemelcher I 1 ff
- 139 Reicke/Rost 1304 f. Haag 924. LThK 1. A. V 779. Luther zit. nach Grisar I 523 f, III 442 f, dort die Quellenhinweise. Schneemelcher, Haupteinleitung 12 ff
- 140 Bultmann, Synoptische Tradition passim. Schelkle 28
- 141 Reicke/Rost 1308 f
- 142 Brox, Falsche Verfasserangaben II ff, 78. Schelkle 29. v. Campenhausen, Die Entstehung 380. Clevénot, Die Christen 132 f
- 143 Meyer, Pseudepigraphie no. Charlesworth, The pseudepigrapha 25. Vgl. ders. The Renaissance 107 ff

- 144 Speyer, Fälschung, literarische
- 145 Brox, Falsche Verfasserangaben 63, 111
- 146 Brox, ebd. 14. Ders. Problemstand 3 "
- 147 So Norbert Brox in seiner Einleitung zu Pseudepigraphie 1 ff. Vgl. auch Meyer, Besprechung 150
- 148 Haag 218 ff
- 149 Ebd. 227. Reicke/Rost 1307. Knopf, Einführung 22 f, 63. Lietzmann, Geschichte II 94. Bauer, Rechtsglaubigkeit 163. Feine-Behm 23, 320, 334. Hirsch, Frühgeschichte passim, bes. 70 ff, 99 ff, 123 ff
- 150 Bauer, Rechtsglaubigkeit 163. Kober, Die Deposition 675. Meyer, Besprechung 150 f. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 247 ff, 259 ff. Ders. Literarische Fälschung 85 f, 219 f, 260 ff, 310
- 151 Brox, Falsche Verfasserangaben 30 f, 49 f
- 152 Ebd.
- 153 Meyer, Besprechung 150 f. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 247 ff
- 154 Speyer, Literarische Fälschung 221. Brox, Problemstand 328 ff
- 155 Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen I 126 ff, II 58 ff, 221 ff. Speyer, Literarische Fälschung 220. Ders. Fälschung, literarische 241 f, 254 f, 262. Brox, Falsche Verfasserangaben 98 f, 103 ff
- 156 Speyer, Literarische Fälschung 220. Ders. Fälschung, literarische *55
- 157 Ebd.
- 158 Zach. Reth. h. e. 3,10. Bardenheuer IV 317. Altaner/Stuiber 234, 241. Speyer, Literarische Fälschung 284
- 159 Speyer ebd. 14. Brox, Falsche Verfasserangaben 52 ff
- 160 Seeck, Urkundenfälschungen 4. Heft 399. Syme 299 ff, 305, 309. Schreiner 133. Speyer, Literarische Fälschung 47 ff, 58 ff, 92 f, 277 ff. Ders. Fälschung, literarische 239 f. Ders. Religiöse Pseudepigraphie 201, 240. Brox, Problemstand 314. Ders. Falsche Verfasserangaben 20 f, 51 ff, 57 ff
- 161 Speyer, Fälschung, literarische 239 f
- 162 Ebd.
- 163 H. v. Campenhausen ThLZ 94, 1969, 43 zit. nach Brox, Falsche Verfasserangaben 82. Vgl. auch Brox ebd. 69. Herde 300 f
- 164 Papias bei Euseb. h. e. 3,39,10. Cornfeld/Botterweck IV 930,948. Aland, Noch einmal 121 ff insistiert mit Recht auf der viel zu geringen Beachtung des Problems der Anonymität im ur- und frühchristlichen Schrifttum gegenüber dem der Pseudonymität. Vgl. auch Anm. 154
- 165 Papias bei Euseb. h. e. 3,39,13; 3,39,16. Iren. adv. haer. 3,1,1; dazu Euseb. h. e. 5,8,2. Haag 1112 f. Cornfeld/Botterweck III 762 ff, IV 952 ff. Wikenhauser, Einleitung 133. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 245. Kummel 73 ff, bes. 91 f. Abel 138 ff. Marxsen, Einleitung 149 ff, bes. 155 f. K. Stendahl, The School of St. Matthew 2.A. 1968 zit. nach Marxsen ebd.
- 166 «wenn's Hundla net g'schissen hatt', hart's den Hasen g'fangen.» - Schelkle 31 ff, 53 f. Lichtenberg 350
- 167 Haenchen 95 ff. Julicher 437 ff. Hommel 152 ff. Wellhausen, Kritische Analyse 35. Vielhauer, Zum «Paulinismus» 2 ff. Schweitzer, Die Mystik 6 ff. Norden, Agnostos Theos 1 ff. Cornfeld/Botterweck IV 929 ff

- 108 Cornfeld/Botterweck IV 9*9 f> 948. Meyer, Pseudepigraphie 94. Torm 127 f, 141. Heinrici 74. Brox, Falsche Verfasserangaben 25 f. Marxsen, Einleitung 139 ff, bes. 147 ff, 156 ff, 167 ff, bes. 172. Kiimmel 53 ff, bes. 69 f. Ferner 73 ff, bes. 91 f, 116 ff, 141 ff
- 169 Jh. 1,14 f; 13,23; 19,35; ">M·²-Jh. V. 1; 3. Jh. V. 1. Iren. adv. haer. 1">".5; 3.1.1; 3.3.45 3.5.8· Euseb. h. e. 3,25,3. Hieron. vir. ill. 9,18. Haag 869 ff. Cornfeld/Botterweck II 374, III 796 ff. K. T. Bretschneider, Probabilia de evangelii et epistolarum Joannis apostoli indole et origine, 1820. Bacon 127 ff. Bauer, Das Johannesevangelium 236. Eisler, Das Ratsel 323 ff. Windisch 144 ff. Hirsch, Studien 140 ff. Leipoldt, Geschichte I 52. Meyer, Pseudepigraphie 90 ff. Torm 129 f. Schelkle 30. Teeple 279 ff. Parker 35 ff. Gericke 807 ff. Williams 311 ff
- 170 Kiimmel 155 ff, bes. 162 ff und 200 ff. Vgl. auch die vorhergeh. Anm. u. Deschner, Abermals 44 ff
- 171 Haag 870 f. Schelkle 79 ff, 91 f. Je weiter man bei Schelkle liest, desto mehr mochte man auf seinen (wohl nicht nur diesbezüglichen) Unglauben schworen. Meyer, Pseudepigraphie 90 ff. Lietzmann, Geschichte I 235 ff, bes. 246 ff. Leidenschaftlich verteidigt noch Ehrhard, Urkirche 98 ff die Verfasserschaft des Apostels Johannes
- 172 Apk. 1,1; 1,4; 1,9; 22,8. LThK i.A. I 289. Lohse, Die Offenbarung 4
- 173 Euseb. h. e. 7,24,1 ff. Altaner/Stuiber 210 f
- 174 Euseb. h. e. 7,25,1 ff
- 175 Ebd. 7.2.5.17 ff
- 176 Lohse, Die Offenbarung 5 ff
- 177 Meyer, Pseudepigraphie 94. Brox, Falsche Verfasserangaben 40
- 178 Cornfeld/Botterweck II. 368 ff. Haag 1319
- 179 1. Tim. 1,1; 1,3; 1,12 ff; 1,19 f; 2,7; 2,12; 3,14 f; 4,2; 4,7; 2. Tim 1,1; 1,11 f; 3,11; 4,9 ff. Tit. 1,1; 1,3; 1,10 f. Cornfeld/Botterweck II 368 ff. Haag 1319
- 180 Hieron. praef. comm. in ep ad Tit. Bauer, Rechtgläubigkeit 228 f. Heiler, Der Katholizismus 61 ff. Rist 39 ff, 50 ff. Knox 73 ff. Werner, Die Entstehung -162 f, 209 f.
- 181 Haag 1323. Campenhausen, Polykarp von Smyrna 8. Dibelius-Kummel 10. Klausner, Von Jesus zu Paulus 235 ff. Knopf, Einführung 86 f. Barnikol 8. Meyer, E., Ursprung und Anfänge III 582. Jülicher 162 ff. Knox 73 ff. Goodspeed, An Introduction 327 ff. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 249 f, 254 f. Ders. Literarische Fälschung 286. McRay 2 ff. Moule, The Problem 430 ff. Brox, Zu den persönlichen Notizen 272 ff, bes. das Resümee 290 ff. Kiimmel 323 ff. Vgl. auch 343 ff, 367 ff, bes. 371 ff, 378 ff. Binder 70 ff. Harrison 77 ff.
- 182 z. Thess. 2,1 ff; 3,17. Cornfeld/Botterweck II 367 f. Lindemann 35 ff, bes. 46. Marxsen in: Reicke/Rost 1970 f. Marxsen, Der zweite Thessalonikerbrief 107 ff. Schweitzer, Die Mystik 42 f. Kautsky 18 f. Jülicher 62 ff. Braun, Zur nachapostolischen Herkunft 152 ff. Trilling, passim
- 183 Reicke/Rost 416 ff. Cornfeld/Botterweck II 364 ff (hier die Zitate von Guthrie und Schlier). van Rhyn 112 ff. Barnikol 7. Lietzmann, Geschichte I 226 f. Dibelius-Kummel 10 f. Knopf, Einführung 73,85 f. Kasemann, Leib und Leib Christi 138 ff. Goodspeed, The Meaning of Ephesians. Ders. An introduction 222 ff. Kiimmel

- jo8 ff, bes. 314 ff. Schelkle will den Epheserbrief, wenn er schon nicht echt sein sollte, doch «durch einen Schuler* des Apostels verfaßt sehen: 172 ff, bes. 174. S. auch 178 ff, bes. 182, 185 ff
- 184 Cornfeld/Botterweck II 356, 370 ff. Leipoldt, Geschichte I 219 ff. Julicher 146 ff. Kuss 1 f. schließt «eine unmittelbare Autorschaft des Apostels Paulus» aus und fügt hinzu: «das dürfte heute allgemeine Überzeugung sein». - Vgl. auch Rienecker 570. Bruce, «To the Hebrews* 117 ff. Ders. Recent Contributions 260 ff. JVIarxsen, Einleitung 174 ff
- 185 Schrage/Balz 1 ff
- 186 2. Petr. 1,1; 1,16 ff; 2,1 f; 2,10; 2,12; 2,14; 2,18; 3,1; 3,3 ff 3,14; Haag 1368. Cornfeld/Botterweck II 378 ff. Altaner/Stuiber 280 f. Schrage, Der zweite Petrusbrief 118 ff. Talbert 137 ff
- 187 1. Petr. 1,1; 1,15; 2,1 f; 3,10; 5,12. Vgl. auch 2,12. Cornfeld/Botterweck II 377 f. Schrage, Der erste Petrusbrief 59 ff. Hunzinger 66 ff. Bultmann, Bekenntnis- und Liedfragmente 285 ff. Danker 93 ff. Moule, The Nature 1 f. van Unnik 92 ff. Brox, Zur pseudepigraphischen Rahmung 78 ff. Auch für den Katholiken Rudolf Schnackenburg ist heute der 1. Petrusbrief «wahrscheinlich pseudonym*, wozu er anmerkt: «Die Stimmen mehren sich auch auf katholischer Seite, daß< dieses Schreiben möglicherweise ein pseudonymes ist». Erst recht gehört natürlich für Schnackenburg der 2. Petrusbrief «schon dem 2. Jahrhundert an»: Schnackenburg 33
- 188 Euseb. h. e. 3,25,2 f; 3,39,17; 6,14,1; 6,25,10. Balz, Die Johannesbriefe 150 ff
- 189 2. Joh. 10 f. 3. Joh. 9 f. Cornfeld/Botterweck II 374 ff. Käsemann, Ketzer und Zeuge 292 ff. Braun, Literar-Analyse 210 ff. Bergmeier 93 ff. Bultmann, Die kirchliche Redaktion 381 ff
- 190 Haag 858. Balz, Die Johannesbriefe 150 ff. Zit. 155
- 191 Jk. 1,1; 1,22; 2,1. Luther, Tischreden 3,254; 5,157, 382, 414. Haag 805 f. Lietzmann, Geschichte I 212 f. Marxsen, Der «Frühkatholizismus» 22 ff. Ders. Einleitung 222 ff, 243 ff, 272 ff. Halson 308 ff. Schrage, Der Jakobusbrief 5 ff. Luck, Weisheit und Leiden 253 ff. Ders., Der Jakobusbrief 161 ff. Kümmel 356 ff, bes. 363 ff, 383 ff, bes. 390 ff, 396
- 192 Jud. 1. Vgl. auch 17. Cornfeld/Botterweck II 376. Marxsen, Einleitung 236 ff
- 193 Marxsen ebd. 174. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 252, 258. Ders. Literarische Fälschung 209.
- 194 Candlish 11. Bauer, Rechtgläubigkeit 178
- 195 Heinrici 79. Wikenhauser, Einleitung 75 ff.
- 196 Martial 5,24. Harnack, Mission und Ausbreitung I 117 Anm. 1. Weinle bei E. Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen 1924, 330. Schneider, Geistesgeschichte I 401 ff. Werner, Die Entstehung 598 ff. Moreschini II 110. Ausführlicher über die Entstehung des Trinitätsproblems: Deschner, Hahn 381 ff
- 197 Bas. hex. 9. hom. 6. Vgl. hex. 6. hom. 2. Greg. Nyssa, Cat. 4,1. Altaner/Stuiber 303. Mühlenberg: «Die theologische Fassung des altkirchlichen Trinitätsdogmas ist Gregor zu verdanken.» S. 58
- 198 1. Hen. 39,5 ff; 61,8 ff, 1. Tim. 5,21; Lk. 9,26. Apk. 1,1 f; 1,4 f. Vgl. auch Mk. 8,38. 1. Tim. 5,21; 1. Thess. 3,13. Apk. 3,5; 14,10. Ju-

- stin. apol. 1,6. Werner, Die Entstehung 302 ff, 635
- 199 Harnack, Mission und Ausbreitung 140. Weinell, Biblische Theologie 202. Schweitzer, Die Mystik 228 Anm. 1. Lietzmann, Geschichte 155. Klostermann 232 f. Dibelius, Formgeschichte 285. Bultmann, Synoptische Tradition 310, 333. E. Meyer, Ursprung und Anfänge I 15, 92. Heitmiüller 2 ff. Werner, Glaube und Aberglaube 70. Ackermann 121 f. Grass 30 f. Schweitzer, Das Herrenmahl 585
- 100 Haag 300 f. Jillicher 589. Thiele 61 ff
- 201 Cornfeld/Botterweck III 796 ff
- 102 Brox, Falsche Verfasserangaben 26 f.
- 203 Speyer, Fälschung, literarische 242, 251, 270. Ders. Religiöse Pseudepigraphie 238
- 104 Farrer 94, 106
- 205 Bardenhewer I 503. Schneemelcher, Haupteinleitung 17, 32. Vgl. auch Deschner, Hahn 143 ff
- 106 Iren. adv. haer. 1,20,1. Tert. pud. 10,12. Bardenhewer I 78 f. Schneemelcher, Haupteinleitung 4 ff, 34 f.
- 207 Reicke/Rost 108 ff
- 108 Brox, Falsche Verfasserangaben 61 f.
- 109 Bardenhewer I 79, 499 ; I o Ebd. 79, 500 f.
- 111 Brox, Falsche Verfasserangaben 64 ff
- H_z** Meyer, Pseudepigraphie 102 f. Bardenhewer I 500. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie, in JbAC 1965/66, 119 ff. Derselbe Aufsatz bei Brox, Pseudepigraphie 253 ff
- 113 Hieron. apol. adv. Rufin, 1,7. Comm. in Jerem. 4,22. ep. 57,2; 133,3. Socrat. h. e. 1,23. Altaner/Stuiber 309 f, 392 ff. Speyer, Literarische Fälschung 206 ff. Ders. Fälschung, literarische 242
- 214 Kober, Die Desposition 675. Bardenhewer I 499 f. Fuhrmann, H. 78. Bauer, Rechtgläubigkeit 163. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 259 ff. Brox, Falsche Verfasserangaben 28
- 215 Vgl. Schneemelcher, Einleitung 48 ff
- 216 Apk. 2,6. Iren. adv. haer. 1,31,1 ff. Epiphan. haer. 26,2,5; 38,1 f. Reicke/Rost 453. LThK 1. A. V 746, VII572. Bardenhewer I 351 f. Bauer, Leben Jesu 499 f. Puech 159 f, 228 f.
- 217 Reicke/Rost 453 f. Meyer, Pseudepigraphie 102 f.
- 218 Vielhauer, Judenchristliche Evangelien 90 ff., dort auch die übrigen Zitate.
- 219 Epiphan. haer. 30,13,2 ff. Vielhauer, Judenchristliche Evangelien 100 ff. Vgl. 79 ff
- 220 Vielhauer ebd. 100 ff
- 221 Hieron. Comm. in Mich. 7,6; in Jes. 40,9; in Hes. 16,13; 18,7; in Eph. 5,4. Bardenhewer I 513 ff. Vielhauer, Judenchristliche Evangelien 104 ff.
- 222 Pist. Soph. c. 42; 44 (Schmidt-Till). Puech 174 ff, 194. Bardenhewer I 530. Bauer, Leben Jesu 503
- 223 Puech 168 ff, 173 f, 183 ff, jeweils mit den Quellen und Belegen
- 224 Testament. Dom. 1,17. Altaner 45. Altaner/Stuiber 257. Kraft 479. Brox, Falsche Verfasserangaben 34. Speyer, Fälschung, literarische 240. Ders. Religiöse Pseudepigraphie 258
- 225 Puech 194 ff, 197 f, bes. 229 ff, 245 ff
- 226 Ev. Petr. V. 59 f. Bardenhewer I 524 ff. Torm 128. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 213. Chr. Maurer, in: Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen 118 ff. Dort Quellenhinweise bzw. Belege

- 227 Clem. Al. strom 6,15,128. Hennecke/Schneemelcher II 54, 58 ff.
- 22.8 Euseb. h. e. 6,14,1. Method. sytnp. 2.6. Sozom. h. e. 7,19. Reicke/Rost 1432. Haag 86. Altaner/Stuiber 141 f. Bardenhewer I 610 ff. Hennecke/Schneemelcher II 468 ff. James 270 ff. Quispel/Grant 31 f. Michaelis 469 ff. Vgl. auch die folgende Anm.
- 229 Bardenhewer I 547 ff, 615 ff. H. Duensing in Hennecke/Schneemelcher II 536 ff. Silverstein 231 ff. Merkle 489 ff
- 230 Sozom. h. e. 7,19. August. serm 98,9. Bardenhewer I 615 ff
- 231 Speyer, Literarische Fälschung 234 f, 281 f, 288. Ders. Fälschung, literarische 262
- 232 Protev. Jak. 6,1; 7,2; 8,1 ff; 12,3; 15,3; 20,1 ff; 25,1. Clem. Al. strom. 7,16. Zeno v. Ver. 2,8. Vgl. auch nachfolg. Anm.
- 233 Haag 804. Bardenhewer I 533 ff. Speyer, Fälschung, literarische 256
- 234 Schreiner 156. Speyer, Literarische Fälschung 280
- 235 Puech 250 ff
- 236 Ebd.
- 237 ebd. 186 ff
- 238 Altaner 60 f. Altaner/Stuiber 124 f. Kraft 191 f. Duensing bei Hennecke 126 ff. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 256. Brox, Falsche Verfasseramen 27 f
- 239 Didasc. 24
- 240 Bardenhewer II 304 ff.
- 241 Apg. 15; Did. c. 16; 24. Didasc. Apost. 43,12 ff; 44,21 ff, Altaner 37 ff, 41 f. Bardenhewer II 304 ff. Knopfler 127 ff. Bauer, Leben Jesu 309 f, 497. Brox, Falsche Verfasserangaben 31 ff. Speyer, Literarische Fälschung 223. Ders. Religiöse Pseudepigraphie 213, 257 f. Bardy 167. Hennecke, Apostolische Pseudepigraphen 86. G. Strecker, in: Bauer: Rechtgläubigkeit 2. A. 1964 248 ff. Schille 84 ff
- 242 Apost. Konst. 1,1; 1,6; 5,13; 6,15; 6,18; 7,46; 8,30 f. Bardenhewer IV 262 ff, bes. 272 ff. Altaner/Stuiber 254 ff. Kraft 49 f. Bihlmeyer I 157 f, 360 f. Bardy 167. Hennecke, Apostolische Pseudepigraphen 86. Brox, Falsche Verfasserangaben 33 f. 127 f. Knöpfler 128 f. Speyer, Literarische Fälschung 223 f. Ders. Religiöse Pseudepigraphie 213, 257 f.
- 243 Speyer, Literarische Fälschung 225
- 244 Speyer, Fälschung, literarische 225 f. Brox, Problemstand 326
- 245 Ambros. Explanat. Symb. c. 2. Vgl. Iren. adv. haer. 1,10,1; 3,4,1. Selbst ein und derselbe Kirchenvater verwendet verschiedene Formen für das Bekenntnis. Vgl. Iren. adv. haer. 1,10,1 ff mit 4,33,7 und die Behauptung Tert. praescr. haer. 13. Harnack, Dogmengeschichte 85 ff. Lietzmann, Geschichte II 110. Werner, Glaube und Aberglaube 67 f. Knox 33 f. Cullmann, Die ersten christlichen Glaubensbekenntnisse 12. Brox, Falsche Verfasserangaben 35 f. Trillhaas passim, bes. 14 ff, 28 f, 86 (setzt aber die Entstehung des Glaubensbekenntnisses schon um 120 an.
- 246 Speyer, Fälschung, literarische 256
- 247 Schneemelcher, Apostelgeschichten 110 ff. Speyer, Religiöse Pseudepigraphie 261, bes. Anm. 226 mit vielen Hinweisen. Ders. Literarische Fälschung 222 ff
- 248 Euseb. h. e. 3,25,6 f. Epiphan. haer. 47,1,5. August. contra adv. legis et proph. 1,20,39. ep. 237. Opitz, in: Reicke/Rost 873. Bardenhewer I 574 ff. Schäferdiek 125 ff. Pulver 141 ff

- Λ** \ **Τ** Kardenhewer I 550ff. Schmidt, C, Zur Datierung 150 ff. Turner 119 ff. W. Schneemelcher, Die Petrusakten, in: Hennecke/Schneemelcher II 177 ff
 150 Schneemelcher ebd. Ders. Paulusakten ebd. 221 ff. E. Peterson 183 ff.
Γ \ 1 Vgl. Bardenhewer I 547 ff. Hennecke/Schneemelcher II 110 ff
ι μ Candlish 35
Ι s 1 Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen 9 f. Brox, Falsche Verfasserangaben 37 ff. Dort alle Quellenhinweise
 1 si Euseb. h. e. 3,3,5 f; 3,25,4. Altaner/Stuiber 136 f. Kraft 413. Bardenhewer 1598 ff. Schneemelcher, in: Hennecke/Schneemelcher II 54, 80 ff
 1 ss Speyer, Literarische Fälschung 47 ff, 252 ff. Ders. Fälschung, literarische 254, 261 f.
Μ > Ten. praescr. haer. 32. Ps. Clem, horn. 2,19; Recog. 1,41. ad virg. 2,15. Altaner 73 ff, bes. 76 ff. Altaner/Stuiber 45 ff, bes. 47, 88 f, 134 f. Kraft 140 ff. Rehm 197 ff. Bardy 168. Candlish 34 f. Hennecke, Apostolische Pseudepigraphen 88. Bauer, Leben Jesu 346. Lietzmann, Geschichte I 211 f. Speyer, Fälschung, literar. 267. Brox, Falsche Verfasserangaben 29
 157 Altaner 79. Altaner/Stuiber 48, 256. Kraft 295 verliert über die Fälschungen kein Wort. Bardenhewer IV 270 ff. Lexikon der alten Welt 1369. Zeller I 13. Pfeleiderer II 226 f. Krüger bei Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen 2. A. 1924 518. Goodspeed, A History 28 f. Diekamp 25 ff. Candlish 20. Bardy 172 f. Lietzmann, Geschichte 1251 f. Brox, Falsche Verfasserangaben 30, 61. Speyer, Literarische Fälschung 266. Paulsen I 38 f
 258 Altaner 92 f, 275, 296. Altaner/Stuiber 65 ff. Kraft 334 f. Bardenhewer I 206 ff, bes. 230 ff. Geffcken, Zwei griechische Apologeten 267 ff. S. auch Register Ps.-Justin bei Bauer, Leben Jesu 559. Brox, Falsche Verfasserangaben 30. Bammel I 57 f
 259 Altaner/Stuiber 154, 160, 410. Kraft 474, 478 f. Bardenhewer II 432 ff
 260 August, ep. 93,38. Contra Crescon. Donat. 1,32; 2,31; 2,33. Altaner 147 f. Altaner/Stuiber 177 f. Vgl. auch Kraft 155. Bauer, Leben Jesu 233. S. auch Register 559. Speyer, Literarische Fälschung 207
 261 August, ep. 188,2,4 f. de gest. Pelag. 22. Hieron. dial. c. Pelag. 3,16. Altaner/Stuiber 459. Kraft 433 f. Bardenhewer IV 520 f. Bardy 176 ff. Speyer, Literarische Fälschung 219 f, 268 f. Ders. Fälschung, literarische 267.
 262 dtv Lexikon 12, 119. Altaner 232 f. Altaner/Stuiber 47, 274, 289, 314, 335. Kraft 63 ff. Opitz 204 f. Bardenhewer III 44 ff, 54 ff. Brox, Falsche Verfasserangaben 50. Speyer, Literarische Fälschung 266, 270. Ders. Fälschung, literarische 267
 263 Altaner/Stuiber 253 f. Vgl. auch 385
 264 Altaner/Stuiber 210 f, 313 ff. Bardenhewer III 285 ff. Bardy 171 f, 174. Grillmeier I 169 ff. Speyer, Literarische Fälschung, 271 ff. Ders. Fälschung, literarische 267 f.
 265 Zachar. Rhet. h. e. 4,12. Speyer, Literarische Fälschung 273 ff. Ders. Fälschung, literarische 268
 266 Altaner 335 ff, 341. Altaner/Stuiber 384 f, 389 ff. Kraft 21, 27 ff. Hauck, F. 10. Knopfler 240. Bardenhewer III 498 ff, bes. 506 ff,

- 543 ff- Speyer, Fälschung, literarische 254, 265
- 267 Altaner 352. Altaner/Stuiber 401. Kraft 271. Schiwietz 149 f. Volter 6. Reitzenstein, *Historia Monachorum* 70. Heussi, *Der Ursprung des Monchtums* 70. Syme 301. Caspar I 256. Haller, *Papsttum* 2. A. 1936 I 17 f. Laccariere 81 ff
- 268 Altaner 341, 382 ff. Kraft 21, 95 ff. Bardenhewer I 343, 570 B. nennt in seinem Standardwerk Dutzende von unechten Augustinuschriften IV 454 ff. Nur teilweise zusammenfassend 501 f. Brox, *Falsche Verfasserangaben* 50
- 269 Apg. 17, 34. Ps- Dion. ep. 7, 2 f. de div. nom. 2, 11; 3, 2. Altaner 453 ff. Kraft 173 f. Bardy 183 f.
- 270 Romisches Martyrologium 71
- 271 Altaner 454. Kraft 173 f. Roques 1075 ff- Stiglmayr, *Der sogenannte Dionysius Areopagita* I ff, 161 ff. Ders. *Um eine Ehrenrettung* 52 ff. Giinter, *Die christliche Legende* 152 ff. Bihlmeyer 381 ff. Meyer, *Pseudepigraphie* 105 f. Bardy 181 ff. Riedinger 276 ff. Engberding, *Kann Petrus der Iberer* 68 ff. Ders. *Zur neuesten Identifizierung* 218 ff. Speyer *Literarische Fälschung* 231, 289, 303. Brox, *Falsche Verfasserangaben* 30, 62 Anm. 20 rait Bez. auf Speyer, *Fälschung* 190, 198. Kawerau, *Geschichte der mittelalterlichen Kirche* 180 f
- 272 Speyer, *Literarische Fälschung* 86
- 273 Ebd. 240 ff
- 274 Ebd. Ders. *Fälschung, literarische* 257 f. *Zur Bestreitung der Geschichtlichkeit Jesu* vgl. Deschner, *Hahn* 13 ff
- 275 Tert. *Apol.* 5, 2; 21, 24. Euseb. h. e. 2, 2, 1 ff. Michl in: *LThK* 2, 1958, 689 f. Bardy 170 f. Speyer, *Literarische Fälschung* 148, 242 f, 250 f. Ders. *Fälschung, literarische* 258
- 276 Greg. *Tur. hist. Fr.* 1, 21; 1, 24. Bauer, *Leben Jesu* 187 ff, 363 f, 469 f. Speyer, *Literarische Fälschung* 236 f, 244 f. Vgl. auch 278. Ders. *Fälschung, literarische* 258
- 277 PL 8, 964 ff. Altaner 268. Kraft 160 f. Speyer, *Bücherfunde* 139. Ders. *Fälschung, literarische* 265.
- 278 Speyer ebd. 251, 257. Ders. *Literarische Fälschung* 234 ff. Ders. *Bücherfunde* 138. Hennecke/Schneemelcher II 488 ff
- 279 Hieron. *vir. ill.* 12. *Etwas skeptischer August.* ep. 135, 14. Altaner 59. Thudichum II 339 ff. Torm 133. Syme 301, 307. Dibelius-Kümmel 9. Speyer, *Fälschung, literarische* 261. Brox, *Falsche Verfasserangaben* 28. Ellert 262 ff. Hennecke/Schneemelcher II 88
- 280 Es gibt weniger bekannte christliche Brieffälschungen. Zum Beispiel einen Brief des Caesars Gallus, eines überaus blutrünstigen «rechtgläubigen» Christen (I 324 f), an seinen Stiefbruder Julian, den späteren Kaiser, der in der Fälschung zum christlichen Heuchler gestempelt wird. Oder einen unechten Brief der aufs scheußlichste ermordeten heidnischen Philosophin Hypatia an den hl. Kirchenlehrer Kyrill, der hinter dem Mord stand (II 200); dieser lateinisch erhaltene Brief ist die Fälschung eines Nestorianers. Speyer, *Fälschung, literarische* 262. Hennecke/Schneemelcher 85
- 281 Kraft 424. Bratke I ff, 157 ff, 240 ff
- 282 Euseb. h. e. 3, 19 f. Altaner/Stuiber 109 f. Speyer, *Fälschung, literarische* 259 ff
- 283 Ausführlich über die ungeheueren Übertreibungen der Christenverfolgungen: Deschner, *Hahn* 334 ff. S. auch Speyer, *Literarische Fälschung* 54 ff, 252 ff

- 2.84 Suet. Nero 16. Tacit. annal. 15,44. Schwartz, Kaiser Konstantin 31. Schneider, Geistesgeschichte II 293. Ders. Die Christen 319. Clevenot, Von Jerusalem nach Rom 137. Ausführlicher: Deschner, Hahn 336 f
- 185 Clevenot, Von Jerusalem nach Rom 138 f
- 2.86 Ehrhard, Die Kirche der Martyrer 21
- 2.87 Gal. 6,16. Hebr. 11,9; 11,13; 13,14. 1. Petr. 1,1; 1,17; 2,9; 2,11; Diog. 6,8 u. a. Barn. 5,7; 13,6. Herm. vis. 4,3,2 ff. 2. Clem. 5,1; 5,5. Barn. 5,7; 13,6. Arist. Apol. 16. Justin. Tryph. 119. Orig. c. Cels. 3,8. Tert. ad marty. 1 f. Cypr. ep. 12. Lact. de mort. persec. 12,3. Schwartz, Kaiser Konstantin 35. Krueger, Die Rechtsstellung 123 ff, 231 ff. Harnack, Mission und Ausbreitung 509. Dannenbauer I 50 f. Wlosok I 176 ff. a. 317 wurde Laktanz «Hauslehrer des Kronprinzen», des Konstantinsohnes Krispus: Scheich I 206
- 2.88 RAC I 744 ff. Romisches Martyrologium passim. Eutylian ebd. 2. Heft 108. Caspar I 97 ff. Haller I 54. Krieger, Die Rechtsstellung 223. Wickert I 160 laEt Eutylian, wie viele andere, «den Martyrertod» sterben. Das gilt nur eingeschränkt. Sogar Bischof Kornelius stirbthier «in der Verbannungden Martyrertod»: S. 171. Riiger, 309
- 2.89 Cypr. ep. 6. Vita Cypr. 7,14. Harnack, Das Leben Cyprians 74 f. Achelius 295, 313. Ehrhard, Die Kirche der Martyrer 69. Auch ein so prominenter Lehrer wie Clemens Alexandrinus sah sich «zu rascher Flucht veranlaßt». Ritter, Klemens von Alexandrien I 122. Allerdings sei bei ihm als Fluchtgrund auch ein Konflikt mit seinem Bischof «nicht völlig ausgeschlossen» ebd.
- 290 Syme 298. Kotting, Die Stellung des Konfessors 22. Speyer, Literarische Fälschung 214
- 291 Martyr. S. Polyc. 5,2; 9,1; bes. c. 16 ff. Wetzer/Welte VIII 572 ff. LThK I.A. VIII 360 f. Romisches Martyrologium 17. Bardenhewer I 160 ff. Surkau 126 ff. Campenhäusen, Bearbeitungen und Interpolationen passim. Schuchert 146. Conzelmann, Bemerkungen passim, bes. 5 ff (bzw. 43 ff). Fazit: 20 (bzw. 58). Rordorf 249. Kraft, Die Lyoner Martyrer 250 ff. Zit. 254
- 292 Ausgewählte Akten persischer Martyrer passim
- 293 Ebd. 150 ff
- 294 Ebd. 121, 126, 130, 134 f
- 295 Ebd. 160 ff
- 296 Romisches Martyrologium 1. Heft 9
- 297 Donin VII S. III, V. I 106 ff. Vgl. auch II 311 ff u. v. a.
- 298 Auer, W., 25
- 299 Ausgewählte Akten persischer Martyrer 114, 137, 148 f
- 300 Ebd. 137 f
- 301 Ebd. 87, 93 ff, 97 ff. 100 ff, 113, 185
- 302 Romisches Martyrologium 1. Heft 15,23,27, 32,42 f, 47,50, 54, 59,66, 68 f, 91, 102, 105,118 f. 2. Heft 69, 73, 93 f, 119. Altaner/Stuiber 408. Ehrhard, Die Kirche der Martyrer 103. Graf, Das Martyrium 209. Weitere große Zahlen bei Giinter, Psychologie der Legende 139 f. Kotting, Peregrinatio 331
- 303 Drews, Die Christusmythe II 57 mit Berufung auf Hausrath. Schneider, Geistesgeschichte II 41 Anm. 1. Herding, Geschichte 50, 67. Stockmeier, Leo I. 100
- 304 Schuck 115

- 305 Ebd. 117) 49
 306 Pauly HI 365 f. dtv-Lexikon XI 31. Syme 308
 307 Bauer, Rechtgläubigkeit 6 ff, 21 ff, 49 ff, 175 ff 193 ff Vgl. auch G. Strecker in seinem «Nachtrag» bei Bauer ebd. 245 ff
 308 Clem. Al. strom 7, 17, 106. Ptolem. ep ad Floram 5, 10. Wetter 46 f. Bauer, Rechtgläubigkeit 123 f. Campenhausen, Lehrerweißen 240 ff. Werner, Die Entstehung 171 ff
 309 Dolger, Byzanz in ff. Speyer, Literarische Fälschung 299. Ders. Fälschung, literarische 264
 310 RAC 1950 1281 f. Altaner/Stuiber 209 f. Bardenhewer II 263 ff, bes. 266 ff. Müller, K., Kirchengeschichte 121. Bauer, Rechtgläubigkeit 49 ff, 57 f, 64, 68, 120 f. 163 ff. Harnack zit. ebd. 49 f.
 311 Theodor. Anagn. h. e. 2, 2 (PG 86, 1, 184). Speyer, Literarische Fälschung 297. Ders. Fälschung, literarische 263. Ders. Bucherfunde 81 f.
 312 Schwartz, Aus den Akten 4. Speyer, Literarische Fälschung 296. Ders. Fälschung, literarische 264
 313 RAC 1950 I 683
 314 Bauer, Rechtgläubigkeit 7 ff. Ders. Leben Jesu 541. Dobschütz, Christusbilder 103 ff, 127 ff. Speyer, Fälschung, literarische 240
 315 Euseb. h. e. 1, 13, 1 ff. Bardenhewer I 590 f
 316 Euseb. h. e. 1, 13, 10
 317 Ebd. 1, 13, 11 ff
 318 Kirsten 573. Syme 301. Meyer, Pseudepigraphie 105. Bauer, Rechtgläubigkeit 15 ff, 38 ff. Speyer, Literarische Fälschung 295. Ders. Fälschung, literarische 263
 319 Altaner/Stuiber 139. Bardenhewer I 591 ff. Bauer, Leben Jesu 266
 Anm. 2. Ders. Rechtgläubigkeit 13 ff, 21 ff. Speyer, Literarische Fälschung 296. Ders. Fälschung, literarische 263
 320 Bardenhewer I 592 ff
 321 Dobschütz, Christusbilder 105 ff
 322 Ebd. 1 ff
 323 Thudichum I 425 ff, II 136 ff. Speyer, Bücherfunde 23 ff, 30 ff, 41. Stübe 1 f.
 324 Ebd.
 325 Bernoulli 175 ff. v. Schubert I 76. Levison 9. Koch, Sankt Fridolin 71 ff
 326 Pelag. I. ep. 24. Stein, Eine gefälschte Urkunde 98 ff, Egger 62 f. Speyer, Fälschung, literarische 263 f. Ders. Literarische Fälschung 300 f mit weiteren zahlreichen Literaturhinweisen
 327 Caspar I 344 ff. Haller I 84 ff. Speyer, Fälschung, literarische 263. Ders. Literarische Fälschung 296 f, 301
 328 Stamer 15 f. Speyer, Fälschung, literarische 264. Ders. Literarische Fälschung 301
 329 Schneider, Geistesgeschichte II 244. Speyer, Literarische Fälschung 301 f
 330 Rippel 64
 331 Speyer, Literarische Fälschung 283 ff
 332 Zach, Rhet. h. e. 3, 10. Altaner/Stuiber 3, 234, 524 f. Kraft 34. Speyer, Literarische Fälschung 197, 295, 309. Ders. Fälschung, literarische 262. Brox, Falsche Verfasserangaben 118 f
 333 Altaner/Stuiber 139. Speyer, Literarische Fälschung 300 mit Literaturhinweisen
 334 Hengel und Speyer zit. bei Brox, Problemstand 320 f
 335 Torm 147. Brox, Falsche Verfasserangaben 13 ff
 136 Bludau, Schriftfälschungen passim, bes. 80 ff

- 337 Vgl. etwa Candlish 7 ff
- 338 Brox, Problemstand 322. Ders. Falsche Verfasserangaben 77. Speyer, Literarische Fälschung 92 f, 220, 232. Ders. Fälschung, literarische 237 f
- 339 A. Neander, Geschichte der Pflanzung- und der Leitung der christlichen Kirche durch die Apostel, 2. A. 1838 II 451, Anm. 1 nach Candlish 9. Torm 112 ff, 147, von dem ich mit den letzten Ausführungen abweiche. Vgl. auch Meyer, Besprechung 150
- 340 Tert. de bapt. 17. Torm 117 f, 125 f. C. Schmidt, Acta Pauli 2.A. 1915, 174, zit. nach Torm ebd.
- 341 Vgl. Brox, Falsche Verfasserangaben 63 ff
- 342 Ebd. 55 ff
- 343 Meyer, Pseudepigraphie 109. Ders. Besprechung 152. Brox, Problemstand 317 f. Ohlig 58 ff
- 344 Torm 114, 118
- 345 Candlish mit Bez. auf Clem. Al. strom. 5,8 ff, 7,9. Orig. c. Cels. I, Praef. 5. Brox, Problemstand 323 f. Speyer, Literarische Fälschung 94 ff
- 346 Plat. Pol. 2,382 c; 3,389 b. Brox. Falsche Verfasserangaben 85 f
- 347 Brox ebd. 86 f
- 348 Nietzsche, Der Antichrist 44. Thudichum I 240 ff. **Müller, G.**, Die Wahrhaftigkeitspflicht 34 ff
- 349 Rom. 3,7
- 350 Clem. Al. strom. 1,160,2; 6,124,3; 7,53,2. Dazu Brox, Falsche Verfasserangaben 87 f
- 351 Orig. bei Euseb. h. e. 6,25,13 f
- 352 Orig. c. Cels. 4,19. Brox, Falsche Verfasserangaben 88 f, 94 f
- 353 Greg. Nyssa or. cat. m. 22 ff. Greg. Naz. or. 39,13. Brox, Falsche Verfasserangaben 95 f
- 354 Joh. Chrysost. hom. 7,5 de poenitent. Vgl. auch hom. 53,3 in Gen.; de sacerdot. 1,8. Baur, Der heilige Johannes Chrysostomus I 319 ff. Kantzenbach, Urchristentum und alte Kirche 137
- 355 Alle Quellenhinweise bei Brox, Falsche Verfasserangaben 92 f. S. auch 98 und LThK 1. A. V 13 ff, bes. 17
- 356 Cass. coll. 1,8 ff, 17,17 ff. Altaner/Stuiber 452 ff. Kraft 128 f, Brox, Falsche Verfasserangaben 90 f
- 357 Speyer, Literarische Fälschung 96 f
- 358 Brox, Falsche Verfasserangaben 91 f
- 359 August, conf. 6,6. de civ. dei 5,24. contra mendac. 24. Quaest. de Evang. 2,51
- 360 Brox, Falsche Verfasserangaben 104 f
- 361 Müller, Die Wahrhaftigkeitspflicht 286. Ohm 736
- 362 Hoensbroech, 14 Jahre Jesuit II 441 ff, bes. 454 ff
- 363 Dostojewski 619
- 364 Hoensbroech, 14 Jahre Jesuit II 460
- 365 Hering, Gesetz Christi HI 545 ff

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΑΠΑΘΗ ΤΩΝ ΘΑΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ
ΙΕΡΩΝ ΑΕΙΨΑΝΩΝ

- 1 Zit. nach Fries, Zeichen/Wunder 463
- 2 Anhang zu den philosophischen Gedanken XXIV. Zit. nach Halbfafi, Diderot I 102
- 3 Strauß, Die christliche Glaubenslehre I 224 f
- 4 Lessing, Vom Erweis des Geistes und der Kraft, Ges. Werke, hg. P. Rilla VIII
- 5 Bayle zit. nach v. Schmid, Apologetik 267
- 6 Schopenhauer, Samtliche Werke, 1873 f, VI 411, 422

- 7 Brunsmann I 195
- 8 Monden 242
- 9 Ebd.
- 10 Russell 34
- 11 Daecke, Wunder 90 ff
- 12 1. Kg. 17,1 ff. 2. Kg. 2,8; 2,11; 2,14. 2. Mos. 4,2 ff. August, civ. dei 10,17. dtv-Lexikon Religion II 312 f. Luegs II 702 ff. v. Schmid, Apologetik 323. Specht, Lehrbuch 96, 100. Zwettler 132
- 13 Haag 1901
- 14 Jh. 2,1 ff. Mt. 8,23 ff. Mk. 4,35 ff. Lk. 8² ff. Mt. 14,22 ff. Mk. 6,45 ff. Jh. 6,15 ff. Mt. 14,13 ff. 15,29 ff. Mk. 6,32 ff. 8,1 ff. Lk. 9,10 ff. Jh. 6,1 ff. Mt. 9,18 ff. Mk. 5,21. Lk. 8,40 ff. 7,11 ff. Jh. 11,1 ff. Mt. 17,24 ff
- 15 Diderot, Anhang zu den philosophischen Gedanken (Addition aux Pensees philosophiques) XXVI. Zit. nach HalbfafS, Diderot I 102. Th. Vogel, Goethes Selbstzeugnisse 1903. Fehlt in der Jubiläumsausgabe! Zit. nach v. Frankenberg, Goethe I 161
- 16 Zwettler 133 ff. Peters 263. Gnilka, Zeichen/Wunder 452. Glaubensverkiündigung 120
- 17 dtv-Lexikon, Religion II 312. Glaubensverkiündigung 121
- 18 Mk. 7,33 f. 8,22 ff. Jh. 9,6 ff. Mensching, Irrtum 38 f. Gnilka, Zeichen/Wunder 453
- 19 Euseb. h. e. 1,13,6; 1,13,18. Just. Dial. 69. de resurr. 4. Iren. 3,11,5. Arnob. 1,43 f. Vgl. auch Ps. Clem, hom. 1,6
- 20 Alles ausführlich gezeigt und belegt bei Deschner, Hahn 37 ff. 51 ff. Wagenmann 61
- 21 Trede 46, 51, 57. Miinzer zit. bei Schultz, Die Wahrheit der Ketzer n.o. Alles weitere belegt bei Deschner, Hahn 56 ff
- 22 Glaubensverkiündigung 121. Mensching, Irrtum 38
- 23 All dies ziemlich ausführlich gezeigt und belegt bei Deschner, Hahn 56 ff, bes. 61 ff, daher hier nicht wiederholt
- 24 Ausführlich und mit allen Belegen ebd.
- 25 Ebd. 69 ff, 89 ff, 98 ff
- 26 Klug 154, 156. A. Rosenberg zit. ebd. 158
- 27 Suet. Aug. 31. Cicero, divin. Liv. 39,13,12. Herod. 7,111. Paus. 9,30,9. Bieler 90 ff. Leipoldt/Morenz 34. Trede 71 f
- 28 Mk. 3,22 f. Mt. 9,34. Orig. c. Cels. 2,28; 2,48; 3,28; 3,33; 8,9. Tert. adv. Marc. 3,5 ff. Clem. Al. strom. 6,15,122,1. Just. apol. 1,21; 1,30; 1,31,7 f; 1,33,2 u. a. Just. dial. 69,4 f. Lact. inst. 4,15. August. in ev. Joh. 35,8. Novat. de trin. 11. Trede 89 ff. Schlingensiepen 43 ff. Bauer, Leben Jesu 361, 365 f. Speigl, Die Rolle der Wunder 303 ff
- 29 Fries, Zeichen/Wunder 465 ff. Vgl. auch Stieglitz 179 f
- 30 Mk. 1,2 f; 11,9 f; 14,27; 15,24; 15,29; 15,36. Mt. 2,6; 2,11; 2,15; 2,17; 2,23; 4,14; 8,17; 13,25; 21,4; 26,15; 27,34; 27,43. Lk. 1,31; 23,49. Jh. 2,17; 6,31; 6,45; 12,14; 12,37 ff; 19,36 f. Röm. 1,2; 3,21; 15,3; 16,26. 1. Kor. 15,3 f. Gal. 3,13. Clem. Al. strom. 6,15,128. Haag 1557 ff. Bauer, Leben Jesu 537 f. Tenney 300 ff. Hilmyer 12 ff
- 31 Weitere Belege bei Bauer, Leben Jesu 538 f. Harnack zit. ebd. Speigl, Die Rolle der Wunder 304 f. Dannenbauer I 132 f.
- 32 Orig. c. Cels. 2,28; 4,2. Iren. adv. haer. 2,32,4. Speigl, Die Rolle der Wunder 303 f.
- 33 Ausführlich: Deschner, Hahn 115 f, 120 ff
- 34 Ausführlich ebd. 116 ff
- 35 Orig. c. Cels. 2,13. Orig. hom. 17 in Lc. Ungern-Sternberg 16.

- Hirsch, Das Alte Testament 10 ff.
 Werner, Die Entstehung 158 ff.
 Lohse, Martyrer 116. Vgl. auch das 16. Kapitel «Der Weissagungs-beweis», Deschner, Hahn 114 ff
- 36 Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen I 32 ff
- 37 Viele Quellenhinweise bei Bauer, Leben Jesu 363 ff. Viele vergleichende Beispiele auch bei Deschner, Hahn 51 ff
- 38 Bauer, Leben Jesu 134 ff
- 39 Scheidweiler/Schneemelcher II 361
- 40 Lucius 340. Schlingensiepen 22 ff. Soder rizff. Speigl 296 ff. Cullmann, Kindheitsevangelien 272 ff
- 41 Ps. Thomas 2,1 ff; 3,1 ff; 4,1 ff; 9, iff; i7f
- 42 Mk. 6,12 f. 2. Kor. 12,12. Rom. 15,18. Agp. 3,6; 4,10; 5,12; 5,15 ff; 19,11. Dazu etwa Schweizer E., Neues Testament 93 ff
- 43 Bardenhewer I 571. Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen 83, 95. Deschner, Hahn 53 ff
- 44 Mart. Pol. 5,2; 9,1; 15. Acta Pauli et Theclae 33. Ign. Rom 5 Mart. Perpet. 19. Mart. Mironis Acta Agathae 8 f. Keller, Reclams Lexikon 438. Lucius 83,85,92. Surkau 126 ff. Dannenbauer I 371. Peters 59. Ausführlicher Deschner, Hahn 349 ff
- 45 Romisches Martyrologium I 13 ff, 24, 32, 42 ff, 53, 56, 58 f, 63, 66 ff, 81 f, 101, 106, 108, II 68, 114, 116. Lucius 95 ff
- 46 Daniel 3. Agp. 5,19. Hermas. sim. 9,28. Cypr. ep. 58,3; 76,7. de laude martyr. 16. de mortal. 17. de laps. 12. Martyr. Polyc. 2; 16. Orig. exhort. 2; 4; 14; 34. Euseb. h. e. 8,7,1 ff; 8,9,1 ff. Acta Pauli et Theclae 22; 33. Romisches Martyrologium 110,14,22,28, 50,94; II 21,90. Lucius 51 ff, 75 ff. Baumeister 267 ff
- 47 A lie Belegheinweise bei Lucius 91
- 48 Euseb. h. e. 8 passim. Zit: 8,1,1; 8,4,5; 8,6,9; 8,7,i ff 8,9,3; 8,9,5; 8,12,5; 8,14,13.
- 49 Ruhbach 225
- 50 Ambros. de virg. 1,2; 2,7; 4,22 ff. Alle anderen Belegheinweise bei Lucius 85 f. Anm. 3; 90 Anm. 2
- 51 Theodor. 17. Sulp. Sever. Dial. 2,8. Romisches Martyrologium I 15, 46, 65, 81 f. Lucius 408
- 52 Romisches Martyrologium I 6, 9, 14,24,27, 30, 54 ff, 62,90,97,108, II 18, 69
- 53 Euseb. h. e. 5,1,16.
- 54 Ebd. 5,i,18 ff. Romisches Martyrologium 93 f
- 55 Clevenot, Die Christen 72 ff
- 56 Donin III 335 f. van der Meer, Die alte Kirche I 17
- 57 Donin VII 215. Kraft, Die Lyoner Martyrer 257 f. Brox, Irenaus von Lyon 83
- 58 Acta Pauli et Theclae passim. Greg. Naz. carm. 4. Greg. Nyssa, in cant, horn 14. Ambros. virg. 2 f. August, in Faust. 30,4. Sulp. Sev. dial. 2,14. Joh. Chrysost. in Act. Apost. hom. 25. Donin V 235 ff. Keller, Reclams Lexikon 475. Bardenhewer I 561 ff
- 59 Bardenhewer I 562 f. Aerssen 30
- 60 Auer, W. 533
- 61 Donin V 238 f
- 62 Altaner/Stuiber 238 f. Kraft 404 f. Lacarriere 105, 112 f, 125, 144
- 63 LThKi.A.IV897f. Lucius 337ff. Dannenbauer I 176 f. Speigl 297 f. Puzicha 301
- 64 Lucius 345 ff
- 65 Sulp. Sever. Vita Martini c. 6 ff, 12,3. Dial. 2,3,6 ff; 3,6. Paulin. v. Nola carm. 28,60 ff, 23,82. Hieron. ep. 108,13. Rufin. hist. mon. c. „ff
- 66 Alle Belegheinweise bei Lucius 402 ff. Vgl. auch Pfister 617 f.
- 67 Vita Patr. 1,16. Vita Joann. Elee-

- mosyn. 54 f. Euagr. h. e. 4,33. Hieron. Vita Hilar. 46
- 68 Hieron. Vita Pauli 10,16. Römisches Martyrologium I 8. Keller, Reclams Lexikon 414. Kiihner, Lexikon 258 ff, bes. 262. Aerssen 81. Denis-Boulet 66
- 69 Vita Ant. c. 50; 58. Hist. mon. 30. Hist. Laus. 8. Socrat. h. e. 4,23. Sozom. h. e. 1,14
- 70 Aerssen 81. Zockler 232 f. Lucius 383. Weinreich 128
- 71 Theod. hist. rel. 8. Hist. Laus. 12 f, 17. Hieron. Vita Hilar. Vita Onophrii 10 f. Kraft 405 f. Lecky I 332 f. Lucius 378 ff. Reitzenstein, Historia Monachorum 121, 124 ff. Heussi, Der Ursprung des Monchtums 172 ff
- 72 Hieron. adv. Vigil. Sulp. Sever. Dial. 1,26,5. Lucius 392 ff mit vielen Quellenhinweisen
- 73 Vgl. etwa Lotter 310
- 74 Theodor. h. e. 4,16. Sozom. h. e. 7,26 ff. Marc. Diac. Vita Porph. 3,19 ff. Gregor. I. dial. 3,2 ff. Lucius 410 ff
- 75 Faust. 4,6
- 76 Ebd. 4,12
- 77 Sulpic. Sever. dial. 2,9. Römisches Martyrologium II 91. Weinreich 127 f. Mohr 23 ff. Walterscheid 16 f. Goosen 87 ff. Clevenot, Der Triumph 77 f
- 78 Greg. I 2. dial. 2,3; 2,5 ff; 2,11 f; 2,15 ff; 2,28; 2,32. Römisches Martyrologium 111. Walterscheid 43. Puzicha 284 ff, bes. 301 ff
- 79 Moschus, Prat. 47 f. Lucius 462. Weitere Beispiele für Strafwunder überhaupt, auch für Schaden- und Krankheitswunder bei Günter, Legendenstudien 40 ff, 142 ff
- 80 Apg. 5,1 ff; 13,6 ff. Weinreich 55 ff
- 81 Theodor. I. Vit. Pachom. c. 34. Lacarriere 124 f
- 82 Diese und weitere Beispiele mit sämtlichen Quellenhinweisen bei Funke 813 f
- 83 Donin V 296 ff
- 84 Altaner/Stuiber 477. Rückert II 203. Lucius 407 f
- 85 LThK 1. A. X 646 ff. Speyer, Literarische Fälschung 66
- 86 Epiphan. 49,1. Iren. 1,14,1. Lucius 340 ff. Zu Paulus ausführlich: Deschner, Hahn 156 ff
- 87 Vita Ant. c. 47 ff, 60, 65 f. Römisches Martyrologium I 27. Lucius 340 ff. Dörries, Die Vita Antonii I 171. Momigliano, Das Christentum 417. Schneemelcher, Das Kreuz Christi 381 ff, bes. 386. Staats, Antonius 236 ff. Tetz 1 ff
- 88 Altaner/Stuiber 262 f. Kraft 403. Grützmaker, Pachomius 83 ff. Nigg, Geheimnis der Mönche 85
- 89 Römisches Martyrologium I 35, 44. Kawerau, Geschichte der alten Kirche 201
- 90 Altaner/Stuiber 211 f. Kraft 255. Bardenhewer II 315 ff. Minowska, Die Jungfrau 145 f. Gregorovius 1869, I 99. Lucius 420 f. Loewenich, Von Augustin zu Luther 110. Ausführlich Deschner, Hahn 360 ff
- 91 Sulp. Sever. dial. 3,13. Lucius 378. Mohr 33 ff
- 92 Bardenhewer I 500
- 93 Wetzer/Welte VI 412 f. LThK 1. A. VI 450. Günter, Die christliche Legende 3 f, 9
- 94 Greg. I. dial. 3,2. Caspar II 189 ff
- 95 Wetzer/Welte VI 412. LThK 1. A. VI 451
- 96 Günter, Die christliche Legende 1 ff. Schauerte 40
- 97 Speyer, Literarische Fälschung 215. Ders. Fälschung, literarische 252
- 98 Günter, Die christliche Legende 178, 189. Beissel, Geschichte der Verehrung Marias 144, 491. Vgl. auch die folgende Anmerkung.

- 99 Graus, Volk 448 f. Vgl. auch Speigl 196 ff. S. ferner die vorhergeh. Anm.
- 100 Weber, M. Grundriss III 1. Halbbd. 241 ff. Vgl. auch Graus, Volk 40. Don weitere Literatur
- 101 Epiphan. adv. haer. 1,30. Eurip. Bacch. 142.. Pausan. 6,26,2. Harnack, Mission und Ausbreitung I 237. Bousset, Kyrios Christos 62. Grefsmann, Tod und Auferstehung 22 ff. Bauer, Das Johannes-evangelium 44. Wilamowitz-Moellendorf 68. Otto 90 ff. Dibelius, Formgeschichte 99. Leipoldt, Von Epidauros bis Lourdes 38 f
- 102 Donin VI 360. Graus, Volk 40
- 103 August, de civ. dei 22. Lecky 1330. Troeltsch, Augustin 9. **Kotting**, Peregrinatio 264 f. Kawerau, Geschichte der alten Kirche 202. Andresen, Die Kirchen 519
- 104 Kirchl. Erlasse, in: Archiv f. kath. Kirchenrecht 507 f. Naegle II 297
- 105 Büchner, Kraft und Stoff 36. Schopenhauer, S. W. 1873 f. VI 411, 422. Vgl. etwa Brunsmann 1182 f. Th. Specht 87 f.
- 106 Spinoza und Bayle zit. nach v. Schmid, Apologetik 267, 325. G. E. Lessing, Vom Erweis des Geistes und der Kraft, in: Gesammelte Werke, hg. v. P. Rilla VIII
- 107 Harnack, Lehrbuch der Dogmengeschichte I 3. A. 63. Zit. nach v. Schmid, Apologetik 296. Ferner Daecke, Wunder 91. Bultmann, Zur Frage des Wunders 214 ff
- 108 Daecke, Wunder 91 f. Vgl. auch ders. in: Mein Gottesbild, Eine Anthologie, München 1990 25 ff, bes. 30 (Ich empfehle in diesem überwiegend konservativen bis erzreaktionären Sammelband, in dem Johannes Paul II. und ich Koautoren sind, vor allem zur Lektüre die Essays von Horst Herrmann, Kein Vater, keine Liebe 141 ff, und von meinem Freund Klaus Katzenberger, Mit Krawatte im All. Ein Gotterbild aus lauter Fetzen 186 ff)
- 109 Strauss, Die christliche Glaubenslehre I 240. Renan, Leben Jesu 43 f
- no Holbach, zit. nach Hoehl 132. Schelling, Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums, Samtl. Werke 1803 I. Abt. V 302. v. Segur 192
- in v. Schmid, Apologetik 247. Peters 61. Fabibinder Heft 9, 519. Specht/Bauer s. Th. Specht, 96
- 112 Brunsmann 204 ff. Zwettler 131
- 113 Justin, apol. 1,26; 56. Iren. adv. haer. 2,31,2; 2,32,3 ff. August, de trinit. 3,9 f; 3,19. civ. dei 10,10; 10,12. Vgl. auch 10,17 f- Dannenbauer I 176
- 114 Vgl. auch Strauß, Die christliche Glaubenslehre 1224 f. Brunsmann 181

Η ΑΠΑΘΗ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ

- 115 Pfister 618 f
- 116 LThK VIII 1963, 1220
- 117 **Kotting**, Peregrinatio 331, 341
- 118 LThK VIII 1963, 1216. v. Glasenapp, Glaube und Ritus 103. Heiler, Erscheinungsformen 431 f. Vgl. 230, 312
- 119 LThK VIII 1963, 1216. v. Glasenapp, Glaube und Ritus 103 f. Heiler, Erscheinungsformen 431 f
- 120 4. Mos. 19,11 ff. Wetzer/Welte IX 198. LThK VIII 808. Glasenapp, Glaube und Ritus 104
- 121 Pfister 377 ff, 385 ff, 397, 623 ff
- 122 Diod. 11,38; 11,53; n,66; 16,20. Plut. Dion. 46. Herod. 5,47. Pfister 417 ff, 579 ff
- 123 Pfister 401 ff, 445 ff. Kotting, Der frühchristliche Reliquienkult 10 ff
- 124 Pfister 423 ff, 429 ff, 527. Vgl.

- 32f ff. **Kötting**, Der frühchristliche Reliquienkult 13 ff
- 125 Pfister 188 ff, 433 ff
- 12.6 Ebd. 439 ff. Heinzelmann, Translationsberichte 18 f
- 127 Pfister 510 ff
- 128 Ebd. 489 ff
- 129 Basil, hom. in Ps. 115. Pfister 527 ff, 610 ff
- 130 Pfister 324, 443 f, 534. Die Ausnahmen: körperliche Reliquien außerhalb des Grabes: ebd. II 423 ff. Grefmann, Tod und Auferstehung 10
- 131 Mt. 9,20 ff. Apg. 5,15; 19,11 f. Wetzer/Welte IX 198. LThK i.A. VIII 808
- 132 Fur Wetzer/Welte IX 198 beginnt der Reliquienkult mit Ignatius von Antiochien. Pfister 323, 429 ff. **Kötting**, Peregrinatio 325. Ders. Reliquienverehrung 321 f.
- 133 Kyrill v. Jerus. Catech. 18,16. Basil, hom. in Ps. 115. Belege bei Pfister 609 ff
- 134 Lexikon der Ikonographie III 538. LThK VIII 1963,1217. Pfister 323, 617
- 135 Prudent. Peristeph. II (PL 60, 294 ff) V 555 f (PL 60,410). Wetzer/Welte IX 197. LThK i.A. VIII 807 ff. Rauch, Lexikon 1030. Kötting, Reliquienverehrung 329 ff. Heinzelmann, Translationsberichte, 17
- 136 Lucius 405 f
- 137 Beleginweise in Lexikon der Ikonographie III 538. **Kötting**, Reliquienverehrung 325. Ders. Der frühchristliche Reliquienkult 15 ff
- 138 Sozom. h. e. 5,19,12 f (PG 67, 1275 f). Herzog, Der Kampf um den Kult ii 7ff. Kötting, Reliquienverehrung 324, 328
- 139 Theodor. 15 f; 21. Hieron. Contra Vigil, c. 5. Sozom. 7,21; 7,29. August civ. dei 22,8. Euagr. h. e. 1,13; Cassian. Collar. 6,1. Gregor Tur. Vita Patr. 13,3. Lexikon der Ikonographie III 539. LThK VIII 1963, 1221. Heinzelmann, Translationsberichte 63 f
- 140 Hieron. Vit. Hilar. 46. Greg. Tur. Hist. Franc. 1,48. Sozom. 3,14. Stockmeier, Johannes Chrysostomus 143
- 141 Außer I 431 ff. vgl. auch Ambr. ep. 22. Mart. Polyk. 13,2. Pontius, Vita Cypr. 16,6. Wetzer/Welte IX 200 (hier Ambros.-Zit.). Kötting, Reliquienverehrung 325 Anm. 26. Leipoldt, Von Epidaurus bis Lourdes 98
- 142 Ambros. ep. 22. Moreau in LThK 1. A. X 624 f. Ewig, Spätant. und fränk. Gallien 293 ff. Clévenot, Der Triumph 80 f. Heinzelmann, Translationsberichte 27
- 143 Clévenot, Der Triumph 81
- 144 Die Quellenangaben bei Wetzer/Welte IX 200
- 145 Johannes v. Damaskus, de fide orthodoxa 4,15 (PG 94, 1165A). Altaner/Stuiber 526
- 146 Fichtinger 38. Donin VI 279 ff. Maschek 583 f. Kötting, Peregrinatio 411
- 147 Sulpic. Sever. Dial. 3,3 (CSEL 1,200). Anonym. Piac. c. 20 (CSEL 39,172). LThK 1. A. III 202 f. Altaner/Stuiber 231. Lucius 214 ff. Kötting, Peregrinatio 225 f, 405 f
- 148 Greg. Tur. in gloria mart. 30. Vit. patr. 8,11. Lexikon der Ikonographie III 538 f. LThK 1.A. I 294 ff. Wieland 74 ff. Kirsch/Klauser 335 ff. Kötting, Reliquienverehrung 325. Ders. Peregrinatio 331 f. Heinzelmann, Translationsberichte 26 f
- 149 Hormisdas ep. 77 (Coll. Avell. 218). Avitus v. Vienne ep. 27 (MGH Auct. antiqu. 6,2,59). LThK III 1959, 1170. Kötting, Peregrinatio 239 ff

- 150 Holzmann, König Heinrich I. 62 ff. Heinzelmann, Translationsberichte 24 f, 35 ff, 68 f
- 151 Lucius 205 ff. Kötting, Peregrinatio 332
- 152 Greg. Tur. in gloria confess. 78 (MGH Script. rer. Merov. I/2, 346)
- 153 Greg. Nyssa, hom. in XL mart. (PG 46, 784). Prudent. Peristeph. 5, 341 f (PL 60, 398) Athan. Vita Anton. 90 (PG 26, 969) Heinzelmann, Translationsberichte 18 f
- 154 Maxim. Tur. hom. 81. Greg. Tur. Hist. Franc. 6, 27 (MGH SS rer. Mer. 1, 266). Dölger, F. J., Das Kultvergehen 245 ff. Kötting, Peregrinatio 332 f
- 155 Cod. Theod. 9, 17, 7. Nov. Valentin. 23. Greg. I. ep. 4, 30. LThK I. A. VIII 808. Ebd. VIII 1963, 1219 f. Lucius 191. Schlesinger, Kirchengeschichte II 459. Leipoldt, Von Epidauros bis Lourdes 95 ff. Kötting, Peregrinatio 334. Heinzelmann, Translationsberichte 39 ff
- 156 LThK VIII 1963, 1220. Kötting, Reliquienverehrung 326 f
- 157 Greg. Tur. in glor. mart. 13 (MGH Script. rer. Merov. I/2, 47 f). LThK VIII 1963, 1219. Heinzelmann, Translationsberichte 21 f
- 158 Victric. de laude sanct. 6. August. de opere mon. 28, 36. Greg. Tur. in glor. mart. 46 (MGH, Script. rer. Merov. I/2, 69). Kötting, Peregrinatio 341. Ders. Reliquienverehrung 324. Heinzelmann, Reliquientranslationen 22
- 159 Alle Quellenhinweise bei Kötting, Reliquienverehrung 327 f. S. auch ders. Peregrinatio 335, 340 f. Lucius 183. Pfister 431. Heinzelmann, Translationsberichte 20 ff
- 60 dtv Lexikon Bd. 13, 316 f. Kühner, Lexikon 40. Fichtinger 297 f. LThK I. A. VIII 809. Theiner I 215 f. Trede 206. Kötting, Peregrinatio 341. Reliquienverehrung 323 f, 331 f
- 161 Greg. Tur. Hist. Franc. 3, 29. LThK I.A. X 636 f. Pfister, Reliquienkult 213 f, 322
- 162 Mk. 6, 3. Tert. Came Chr. 7. Orig. hom. 17 in Luc. Chrysost. hom. 21, 1 in Joh. hom. 24, 1 in Matth. Vgl. auch hom. 44. Theod. Led. h. e. 1, 1 (PG 86, 1, 165A). Lucius 420, 470 ff. Drews, Die Marienmythe 159. Kötting, Peregrinatio 295. Schneider, Geistesgeschichte I 243 Anm. 1; II 226
- 163 August, de trinit. 8, 5. Lexikon der Ikonographie III 155 ff. Lucius 468 ff. Vgl. zu Maria als Kriegsgöttin vor allem: Hocht, Die Maria rettet das Abendland. Es ist das perverseste, verriickteste Buch das mir in der kirchengeschichtlichen Literatur des 20. Jahrhunderts bekannt geworden ist. S. auch ders. Fatima und Pius XII. Etwas ausführlicher: Deschner, Das Kreuz 396 ff
- 164 Anonym. Piacenza 20 (CSEL 39, 173). Lexikon der Ikonographie III 544. Lucius 467 f mit vielen Quellenbelegen. Kötting, Peregrinatio 101. Vgl. auch die folg. Anm.
- 165 Beissel, Geschichte der Verehrung Marias 132 f. Hoensbroech, 14 Jahre Jesuit II 318 f. Pfliegler 194. Leipoldt, Von Epidauros bis Lourdes 167 ff, bes. 169. H. Bornkamm, Kurfürst Friedrich d. Weise 80 f
- 166 Drews, Die Marienmythe 181
- 167 Mt. 2, 13 ff. Pfister 324 ff und 398 Berichtigung zu S. 256
- 168 Pfister 353 ff
- 169 Kötting, Reliquienverehr. 324 f
- 170 Hieron, ep. 109, 1. Wetzer/Welte I 132, II 572 ff, IX 201. LThK I.A. I 143, II 982, X 607 f. Kötting, Peregrinatio 334 f.

- 171 Cone. Trident. Sess. XXV de invoc. et venerat. Ss. Zu Verordnungen gegen «Mißbrauche» vgl. Cone. Lateran IV c. 62 (a. 1115). CIC can. 1283, § 1; 1285, § 2. Wetzter/Welte IX 203
- 172 Maxim, v. Turin, horn. 81 (PL 57,428 B). Kotting, Peregrinatio J 3 i «

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΑΠΑΤΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΩΝ

- 1 Kotting, Peregrinatio 102
- 2 Steinmann 231
- 3 Wetzter/Welte XI 794 f. Pauly V 1347 f. Bertholet 633. Vgl. auch 226. LThK I.A. X 735 f. Kotting, Peregrinatio 12 ff, 32 ff, 57 ff, 69 ff, 316
- 4 Rahner, Pompa diaboli 239 ff. Kotting, Peregrinatio 386 ff
- 5 Mt. 5,33 ff. Paulin. v. Nola, carm. 20,67 ff. Kotting, Gelubde RAC IX 1081 ff. Ders. Peregrinatio 324 f
- 6 Greg. Tur. Vit. patr. 6,2 (MG Script, rer. Merov. I 681). LThK I.A. X nach S. 700. Rouse 187 ff. Herzog, Die Wunderheilungen 52 ff, 126 ff. Kotting, Peregrinatio 298 ff
- 7 Joseph. Bell. Jud. 5,13,6. Aristophan. Wolken 599. J. Sauer in LThK I.A. X nach S. 700 mit zahlreichen Quellenhinweisen. Weinreich 118
- 8 Aristoph. Plutos 406 ff. Ovid, met. 15,628 ff. Plut. Perikles 13. dtv-Lexikon Religion II 12 ff. Bertholet 271 f. LThK I.A. V 405 f. Weinreich 76 ff. no ff. Wittmann, Kosmas und Oamian 22 f.
- 9 Altaner/Stuiber 520 f. LThK I.A. V 405 f. Kotting, Peregrinatio 215, 328 u. 396 f. Wittmann, Kosmas und Damian 23 f.
- 10 Bertholet 334 ff, 543 ff. LThK I.A. X 736. Heiler, Erscheinungsformen 143. Zum Ganzen v. Glasenapp, Heilige Stätten
- 11 Pauly V 1347. Croon 1203 ff.
- 12 Orig. c. Cels. 3,24. Philostr. Vita Apoll. 1,7. Croon 1216, 1221. Weinreich 1, 14, 89, 111, 197. Lucius 253 ff. Geffcken, Der Ausgang 102 Anm. 97. Herzog, Die Wunderheilungen 46 ff, 71 ff. Schneider, Geistesgeschichte I 55 f. Dort auch Quellenbelege. Vgl. auch Deschner, Hahn 69 f
- 13 Just. apol. 1,22. Arnob. nat. 1,48 ff. Zahlreiche Beleghinweise bei Croon 1221 ff
- 14 Croon 1206 f, 1215 f. Kötting, Peregrinatio 13, 20 ff, 32
- 15 RAC 1962 V 531 ff mit zahlreichen Literaturangaben. Croon 1205 ff. Pauly II 303 ff mit weiterer Literatur. Kötting, Peregrinatio 15 ff mit vielen Beleghinweisen. Vgl. auch 47, 315 Anm. 3, 320
- 16 RAC 1962, V 532 ff. Pauly II 303 ff. Kötting, Peregrinatio 20 ff
- 17 RAC 1962 V 336 ff. Vgl. auch Anm. 16
- 18 Plut. Sulla 12,3; Pomp. 24,5. Pausan. 9,7,5. Diodor. 38,7. Appian 12,54. RAC 1962 V 533, 538. Pauly II 304. Kötting, Peregrinatio 32
- 19 Pausan. 2,4,6; 3,14,5; 7,21,13; 9,24,1. Croon 1217 ff. dtv-Lexikon der Antike, Religion II 233; dort weitere Literatur. Weinl, Die Stellung des Urchristentums 20 ff. Heitmüller 71. Pfannmüller 57 ff. Deissmann, Licht vom Osten 311 f. Bousset, Kyrios Christos 240 ff. Staerk 130 ff. Nestle, Griechische Religiosität 38 f. Vgl. auch Deschner, Hahn 381 f
- 20 Die Artemis Ephesia hieß «Gebetserhörerin», «Retterin», der Mai wurde, wie später im Marienkult, als ihr Monat besonders

- gefeiert. Sogar ihre vom Himmel
gefallenen Bilder gingen dann im
Glauben an die vom Himmel ge-
fallenen Marienbilder in den Ka-
tholizismus über. «Alle Welt
vweifß», schrieb stolz der Stadt-
schreiber von Ephesus, «daß
Ephesus die Tempelhiiterin der
Artemis und ihres vom Himmel
gefallenen Bildes ist». Apul. Met.
11,2; 11,2.5. Juvenal 11,88. Tibull
1,3,27. Trede 114. Spiegelberg
94 ff, bes. 97. Norden, Die Geburt
des Kindes 76 ff, 112 ff. Drews,
Die Marienmythe 119 ff, 155 ff.
Nestle, Griechische Religiosität
39 ff. Wittmann, Das Isisbuch
9 ff, 15 ff, 29 f, 94, 130 ff. Hyde,
Paganism 54. Lehmann/Hass
213 f. Leipoldt, Der soziale Ge-
danke 18 f. Ders. Die Frau 9.
Ders. Von Epidauros bis Lourdes
157 ff. Kotting, Peregrinatio 46.
Schneider, Geistesgeschichte I 3,
186, 239 ff, II 116, 226. Vgl. auch
Deschner, Hahn 360 ff, bes. 365 ff
11 Pausan. 4,31. Kotting, Peregrina-
tio 46 ff. Clevenot, Von Jerusalem
nach Rom 114 f
- 22 1. Sam. 1,3 ff. Amos 2,7 f; 4,4; 5,5.
Kotting, Peregrinatio 58 ff
- 23 Ps. 121,1. Lk. 2,41. Philon, de spe-
cialibus leg. 1,66 ff. Peregrin.
Aether c. 30 ff. Bertholet 633 f.
LThK 1. A. X 736. Kotting, Pere-
grinatio 59 ff, 325
- 24 Philon, de special, leg. 1,66 ff.
Flav. Joseph, bello iudaico 6,9,3.
Kotting, Peregrinatio 59 ff. Vgl.
auch Kriminalgeschichte I 102 f
mit den dazugehörigen Quellen-
und Literaturhinweisen
- 25 Orig. c. Cels. 1,51. Euseb. h. e.
11,7. Hieron. vir. ill. 62. Altaner/
Stuiber 244. LThK 1. A. X 736.
Kotting, Peregrin. 84 ff, 90, 325
- 26 Apg. 5,15 f; 19,12. Kotting, Pere-
grinatio 294
- 27 Euseb. h. e. 6,11,2. LThK 1. A. I
238
- 28 A. E. Mader in LThK 1. A. V 661.
Kotting, Peregrinatio 89 ff
- 29 Lexikon der Ikonographie III
541 f. Pfister 368 ff
- 30 Euseb. V. C. 3,25 ff. LThK 1. A. IV
847,943 f, VI 251 ff, X 736. Donin
IV 513 ff. Hummeler 399 f. Scha-
moni 76
- 31 Euseb. V. C. 3,43. Socrat. h. e.
1,17. Rufin h. e. 1,8. Ambros. de
obitu Theod. 34. Paulin v. Nola
ep. 31,4 ff. LThK 1. A. VI 252 f,
813, Bertholet 325. Kraft 160 ff.
Donin IV 515 f
- 32 Kyrill v. Jerus. cat. 4,10; 10,19;
13,4; 17,16. LThK 1. A. VI 253 f.
Altaner/Stuiber 499 f. Hummeler
395 f
- 33 Kyrill cat. 4,10; 10,19. Paulin. v.
Nola ep. 31,6. Lucius 165. Stoll
683 ff. Hartmann, Kirche und Se-
xualität 111 f. Heiler, Der Katho-
lizismus 169. Taylor, Sex in Hi-
story 42 f. Kotting, Peregrinatio,
295, 335. Ronner 233 f. Ausfüh-
rlich zur Vorhautmystik, Vorhaut-
problemen etc. mit vielen Litera-
turhinweisen: Deschner, Das
Kreuz 118 ff
- 34 Clemen 193 ff
- 35 Birgitta, Revelationes 4,112. Cle-
men ebd.
- 36 Clemen ebd. Kiihner, Lexikon
135 ff
- 37 Keller, Reclame Lexikon 245.
Kotting, Peregrinatio, 92, 100 f,
173, 406
- 38 Peregrinatio Aetheriae 37,2.
Baumstark 92 ff
- 39 Bludau, Pilgerreise 215 f. Stein-
mann 231
- 40 Vgl. Peregr. Aeth. 44,16; 47,11;
58,31; 62,5; 65,29 u. a. Altaner/
Stuiber 245. Bludau, Pilgerreise
1 ff, 215 ff, 232 ff, 245 ff, 286
- 41 Peregr. Aeth. 42,2; 48,26; 65,11 ff.

- Bludau, Pilgerreise 218 f. Kotting, Peregrinatio 105
42. 2. Mos. 34,1 ff. Peregr. Aeth. 38,2; 38,6 ff; 42,15; 42,17; 43,23 ff. Bludau, Pilgerreise 9 ff
43. Peregr. Aeth. 53,19 ff
44. Ebd. 12,6; 54,22 ff. Anonym. Piac. 15 (CSEL 39,169). Altaner/Stuiber 245. Bludau, Pilgerreise 24 f
45. Peregr. Aeth. 41,21 ff; 42,26 ff; 56,26 ff; 58,4 ff; 64,9 ff; 65,13 ff; 68,8 ff
46. Pausan. 10,5,2. Hieron. ep. 108,9. Itinerarium Burdig. 589 ff, 592. Peregr. Aeth. 37,1. Anonym. Piacenza 22 (CSEL 39,174). van der Leeuw 36. Kotting, Peregrinatio 92, 98. Clevenot, Der Triumph 17 ff
47. Anonym. Piac. 9; 22. Kotting, Peregrinatio 98 ff
48. Vgl. Lk. 24,36 ff, bes. 24,51 (auch 23,43) "lit Apg. 1,1 ff und Lk. 24,50 mit Apg. 1,12. Just. apol. 1,21. Itiner. Burdig. 595 (CSEL 39,23). Menzel II 248 Anm. 3. Heinz-Mohr 131 ff. Pfister 326. Bertram 204 f. Lohmeyer, Galilaa und Jerusalem 99. Grundmann, Das Problem 46 f. Werner, Die Entstehung 99. Trillhaas 67 f. Kotting, Peregrinatio 93, 99. Conzelmann, Die Mitte der Zeit 79. Clevenot, Der Triumph 22 f.
49. Lucius 168,193. Toldo 338 f. Kotting, Peregrinatio 102, 406. Maschek 261 f
50. August, civ. dei 22,8. Sulpic. Sever. Chron. 2,33,7 f. Kotting, Peregrinatio 406 f
51. Kotting ebd. 105
52. Homer, Hymnen an Hermes 21. Kallimachos, Hymnen an Zeus 48. Anonym. Piac. 29 (CSEL 39,178). Lexikon der Ikonographie III 545. Drews, Die Marienmythe 102 ff. Schneider, Geistesgeschichte I 49 f, II 112
53. Anonym. Piac. 5 (CSEL 39,161 f). Klameth 1 ff. Kotting, Peregrinatio 103
54. Sozom. h. e. 5,21. Sophron. Mir 46 (PG 87,3,3597 B/C). Hieron. ep. 46; 108,13. P^{rec}gf- Aeth. 15. Theodosius 2; 20 (CSEL 39,137; 39,145). Anonym. Piac. 7 f; 12; 24; 28; 46. LThK 1.A. V 461 ff, bes. 463. Kotting, Peregrinatio 106 ff, 112, 408. Bronder, Christentum 65
55. Heinz-Mohr 301. Kotting, Peregrinatio 318 f mit einer Reihe von Quellenhinweisen
56. Kotting ebd. 109, 295, 403
57. Greg. Tur. in glor. mart. 6 (MGH SS rer. Mer. 1,492). Kotting, Peregrinatio 403 ff mit vielen Quellen- und Literaturhinweisen
58. Kotting ebd. 103 f
59. 1. Mos. 25,7. Vgl. Mt. 1,16 mit Lk. 3,24. Ambros. Expos. Ev. Lc. 10,114. Basil. Comm. in Is. 5,1 (PG 30,2,348). Hieron. ep. 46,3. Cornfeld/Botterweck V 1097 ff, bes. 1100 u. 1109. Clevenot, Der Triumph 23
60. Itiner. Burdig. 599. Sozom. h. e. 2,4 (PG 67,944 AC). Altaner/Stuiber 227
61. Itiner. Burdig. 585, 588, 596, 598. LThK 1.A. X 1024. Clevenot, Der Triumph 23
62. Joh. Chrysost. hom, ad pop. Ant. 5,1 (PG 49,69). Vgl. hom. 16,5 in 1. Kor. u. hom. 28,3 in 1. Kor. (PG 61,1575237). Itiner. Burdigal. 587; 598. Kotting, Peregrinatio 106
63. Kotting, Peregrinatio 93
64. Hieron. ep. 58,4
65. Trede 89 ff. Wetter 83. Kotting, Peregrinatio 297 f
66. Vgl. etwa Philostr. vita Apoll. 1,6; 1,19; 3,41; 4,19 f; 4,45; 5,22; 7,10; 8,30 u. a. Pauly IV 625. Wetter 4 f. Nestle, Griechische Religiosität 123 ff. Geffcken, Das Christentum 20 f. Fiebig, Die Umwelt 49 f

- 67 Kotting, Peregrinatio 298 ff
 68 Lacarriere 113 f, 121 ff, 143
 69 Ebd. 109 f, 118 f. Kerning, Peregrinatio 188
 70 LThK i.A. V 261. Lacarriere 106, 185 ff
 71 LThK i.A. IX 871. Lacarriere 191. Rotting, Peregrinatio 301 f
 71 Cumot 138. Rothés 400. H. D. Betz, Lukian 14. Zum Ganzen: F. J. Dolger, Ichthys, das Fischsymbol in fruhchristlicher Zeit 1922 ff
 73 Lukian, de dea Syria 28. Bertholet 352. Kotting, Peregrinatio 116 ff gibt «einige Ähnlichkeiten» zu, bestreitet aber mit fadenscheiniger Begründung eine Abhängigkeit. Lacarriere 190 f
 74 Syr. Vita c. 27 ff, c. 97. LThK i.A. IX 566f. Lacarriere 189 f
 75 Theodor. hist. rel. 26,14; **1*3 f. LThK i.A. IX 567. Kotting, Peregrinatio 116. Lacarriere 191 f, 196
 76 Kyr. v. Scythop. Vita Euthymii 30. Lacarriere 191 f
 77 Syr. Vita 31 f; 49; 93; 98 f. Vgl. Mk. 7,33 f; 8,22 ff; Jh. 9,6 ff. Apg. 5,15; 19,12. Theodor. hist. rel. 26,11 f
 78 Theodor. ebd. Kotting, Peregrinatio 407 f
 79 Vita Anton, c. 22. Theodor. hist. rel. 26,19. Euagr. Schol. h. e. 1,14 (PG 86,2,24601); 6,21 (PG 86,2,2873 ff). Sophron. Mir. 34 (PG 87,3,3537 C). Kotting, Peregrinatio 122 f. Schneider, Geistesgeschichte I 665 Anm. 1. Sehr ausführlich zur Diffamierung der Frau im Christentum, Deschner, Das Kreuz 205 ff
 80 Theodor. hist. rel. 26,11. h. e. 26,21
 81 Theodor. hist. rel. 26. Syr. Vita 55 f; 103; 108 f. LThK i.A. IX 567. Kotting, Peregrinatio 120 ff. Lucius 400 f. Lacarriere 192
 82 Augustin. civ. dei 5,26. Greg. Tur. Hist. Franc. 5,14. **Kotting**, Peregrinatio 319
 83 Syr. Vita 97
 84 Ebd. 102; 107; 124 ff, 136. Kotting, Peregrinatio 114 ff, 123 ff
 85 LThK i. A. I 329; III 148 f; IX 567 f. Lietzmann, Byzantinische Legenden I ff. Kotting, Peregrinatio 114 f, 221 f. Lacarriere 193 ff. Vgl. das Kapitel über Daniel bei Clevenot, Der Triumph 184 ff, bes. 188
 86 Altaner/Stuiber 241 f. Lacarriere 195. Noch eine Abart des Saulenheiligenwesens sei erwähnt, das freilich viel seltenere Dendritentum (von dendros, Baum). Die Dendriten lebten dabei, von Anfang an vor den Unbilden der Witterung geschützter, «in einem Baum mit schattigem Laub», wie es in einem «Gedicht über die Monche» eines Bischofs namens Georgius heifit, «der sie mit seinen Friichten und Blättern nährt. Mehrere sind hinaufgestiegen, um dort alle Tage ihres Lebens zu verbringen, und sie werden hin- und hergeworfen durch die Heftigkeit der Winde».
- David von Thessalonike, einer der berühmtesten dieser christlichen Asketen, lebte im 6. Jahrhundert in einem Klosterhof bei Thessalonike drei Jahre auf einem Mandelbaum. Ein anderer Dendrit hatte sich in einer grofien Zypresse bei Apamea eingenistet und führte dort unentwegte Kämpfe mit dem Teufel, der ihn oft vom Baum hinunterwarf. Deshalb band der Mann seinen Fuß mit einer Eisenkette am Baum fest und hing dann stets, vom Satan zwar gestürzt, aber ohne den Boden zu berühren, kopfunter vom Baum, bis ihn die dort lebenden Dorfleute wieder auf seinen Platz hinaufhoben. Da

- er aber nicht mehr menschlicher Hilfe bedürftig sein wollte, bat er Gott um Abhilfe. «Und so geschah es», berichtet eine altsyrische Chronik aus dem Kloster von Mar Maron bei Apamea. «Jedemal wenn der Widersacher ihn hinunterstürzte, stieg ein Engel vom Himmel hernieder und hob ihn auf seinen Platz zurück.» Jacques Lacarriere sieht «die tiefere Bedeutung dieser Askese» darin, jede Berührung mit einer für sterbend und verdammt gehaltenen Welt zu vermeiden, um zwischen den Zweigen und im Wind «das unbeschwerte Leben eines Vogels zu führen, eines Vogels, der trunken ist vom Himmel und von Gott». Ganz schon verriickt. Und vom unbeschwerten Leben eines Vogels kann ja wohl kaum die Rede sein, wenn man jahrelang nahezu unbeweglich auf einem Baum hockt, mag man nun mit einer Eisenkette angebunden sein oder nicht, herunterfallen oder nicht, von Menschen hochgehoben werden oder von Engelhand. Auch erhebt sich die Frage, ob Leute, die zu solchen Verriickten nicht nur aus Neugierde, Schaulust eilen, sondern um sie zu verehren, bewundern, ausgerechnet von ihnen Hilfe zu erfliehen und dafür auch noch zu zahlen, wie arm immer sie selbst sein mögen, ob solche Leute nicht fast ebenso verriickt oder noch verrückter sind, ganz zu schweigen von jenen, die heute noch ergriffen darüber berichten. Lacarriere 196 ff.
- 87 Gaudent. Tract. 17,14 f (CSEL 68,144 f)– Theodosius, de situ terrae sanct. 15 (CSEL 39,144,12. f). Kötting, Peregrinatio 138 f
- 88 Kötting, Peregrinatio 138, 183 ff, 295
- 89 Holzhey in LThK 1. A. X 28 ff
- 90 Tert. bapt. 17. Wetzler/Welte X 835. Kühner, Lexikon 32. LThK 1.A. I 565, IV 356, X 28 ff. Altaner/Stuiber 136 f. Rolffs 192 ff. Donin V 235 ff
- 91 Basil. v. Seleuk. vita Thecl. 1 (PG 85,557 a ff). Altaner/Stuiber 335. Kötting, Peregrinatio 140 ff
- 92 Peregr. Aeth. 22,2 ff. Epiphan. haer. 79,5 (PG 42,748). Kötting, Peregrinatio 140 ff, 155 ff, 382 ff mit vielen Quellenhinweisen
- 93 Kötting ebd. 141, 154 f mit den Quellenhinweisen
- 94 Weinreich 120 f. Vgl. 46, 125 ff, Die Quellenhinweise bei Kötting, Peregrinatio 155 f. Vgl. auch 144 f, bes. Anm. 330, 294 f
- 95 Simeon Syr. Vita c. 67; 97. Anonym. Piac. 18 (CSEL 39,171). J. Sauer, LThK 1.A. X nach 700 mit vielen Quellen- und Literaturhinweisen. Kötting, Peregrinatio 401 f, 409 f
- 96 Greg. Tur. in glor. mart. 15; de virt. S. Martini 1,11; 1,18. Kötting, Peregrinatio 399 f
- 97 Lukian de dea Syr. c. 41. Basil v. Seleuk., Vita Thecl. 2,8 (PG 85,577 B). Sophron. Mir. 49 (PG 87,3,3605 A/B). Kötting, Peregrinatio 400 f.
- 98 Greg. Tur., de virt. S. Juliani 31. Kötting, Peregrinatio 401
- 99 Die Quellenhinweise bei Kötting, Peregrinatio 153 f, 156
- 100 Beissel, Geschichte der Verehrung Marias 144 f
- 101 LThL 1. A. II 31. Kraft 115. Altaner/Stuiber 335
- 102 Zit. nach Kötting, Peregrinatio 151
- 103 Ebd. 151 ff, 391 f mit vielen Quellenhinweisen
- 104 Die Quellenhinweise ebd. 154
- 105 Ebd. 316 ff
- 106 Ebd. 317 f, 321
- 107 Ebd. 321

- 108 Basil. Seleuk. vita Thecl. 2,9; 2,18. Sophron. Mir. 38. Herzog, Wunderheilungen 80. Kotting, Peregrinatio 321 f.
- 109 Sozom. h. e. 1,3 (PG 67,940 f.). August, civ. dei 22 (CSEL 40,2,607). Altaner/Stuiber 22.7. Kotting, Peregrinatio 316
- no LThK 1. A. VII 77 ff
- HI** LThK 1. A. VII 77 f. Kotting, Peregrinatio 198 ff. Schneider, Geistesgeschichte I 707 f. Andresen, Die Kirchen 500 f
- H2** August, civ. dei 22,8. Anonym. Piac. 18. Miracula s. Stephani LThK VII 1. A. 78 f. Kotting, Peregrinatio 199 f, 404 f. Andresen, Die Kirchen 500 f. Vgl. auch die folg. Anm.
- 113 LThK 1. A. VII 79. Heinz-Mohr 31 f. Kotting, Peregrinatio 198 ff rait vielen Quellenhinweisen. Vgl. auch 410. Andresen, Die Kirchen 500 f
- 114 LThK 1. A. VII 79 f. Kotting, Peregrinatio 201. Reekmans 325 ff. bes. 338 f
- 115 Strabo, Geogr. 17. Kotting, Peregrinatio 201 f
- 116 Epiphan. Brev. expos. fidei 12 (PG 42,804). Kotting, Peregrinatio 202 f
- 117 Bogaert 870. Kotting, Peregrinatio 203 f
- 118 Sophron. Laud. Cyri et Ioannis (PG 87,3,3388 ff). Altaner/Stuiber 242, 520 f. Kotting, Peregrinatio 203 ff
- 119 Kyrill. Oratio 18. Sinthern. Kotting, Peregrinatio 203 ff
- 120 Kotting, Peregrinatio 201, 207, 210
- 121** Romisches Martyrologium, Titelblatt u. 63 f
- 122 Maschek 477 f
- 123 Kraus, W., Dioskuren 1133 ff. Kotting, Peregrinatio 213 ff mit vielen Literaturhinweisen. Dassmann, Ambrosius 50
- 124 Wittmann, Kosmas und Damian 32 ff, 48 ff, 76 ff
- 125 Ebd. 119 ff, 137 ff, 161 ff, 173 ff
- 126 Kotting, Peregrinatio 241 ff
- 127 Tert. Scorp. 15; praescr. 36. apologet. 5. Euseb. h. e. 2,22,2 ff. Wetzler/Welte VIII 257. LThK 1. A. VIII 32 f. Keller, Reclame Lexikon 412. Fichtinger 310. Ehrhard, Urkirche 86. Nock, Paulus 112 f. **Kotting**, Peregrinatio 229. Bradford, Die Reisen 255
- 128 Fulgent. Vita 13,27 (PL 65,130). Paulin. v. Nola e. 17,1. Altaner/Stuiber 409,498. Kotting, Peregrinatio 236 ff. Zur großen Bedeutung des Petrus bei Angelsachsen und Franken vgl. Zwolfer 64 ff
- 129 Leo I. ep. 56; 58 (PL 54,860; 864). **Kotting**, Peregrinatio 238, 240 ff.
- 130 August, v. 29,10. sermo 311,3 ff (PL 38,1414 f.). Paulin. ep. 13,11. Greg. Tur. in glor. mart. 93. Kotting, Peregrinatio 236 f, 257 f
- 131 Prudent. Peristeph. 11; 14. Geront. Vita Melan. 5. Kirsch, Die Grabstätten 107 ff. Kotting, Peregrinatio 233 ff
- 132 **Kotting**, Peregrinatio 232 f, 237 f. Clevenot, Der Triumph 65
- 133 Kotting, Peregrinatio 239 f. Vgl. 411
- 134 Greg. Tur. inglor. mart. 27 (MGH SS rer. Mer. 1,504,12 ff). **Kotting**, Peregrinatio 218 f, 232,238 ff, 409
- 135 Fulgent. Vita 13,27 (PL 65,130 D). Sophron. Mir. 35 (PG 87,3,3544 C). Greg. Tur. de virt. S. Mart. 3,3; 3,15; 3,3⁺; 4.1S- Kotting, Peregrinatio 401 f
- 136 Freidenker, München, Mai/Juli 1990, 13